

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

I ՏԱՐԻ

ՄՈՒՐՁ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 2

ՓԵՏՐՈՒԱՐ

1901



Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Типография Груз. Издат. Т—ва. | Տպարան Վրաց Հրատ. Հնկերութեան
1901

№ 2

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1.	ԳԻՒՂԻ ՄԱՐԴԻԿ. II Հողից կտրուածներ, Լեօի .	5
2.	ԱՆՁՐԵՒԻ ԿԱԹՈՂԸ, բանաստեղծութ. Սադիի, թարգմ. Յ.-Խ. Մասեհեանի	43
3.	ԶԷԹՈՒՆԻ ՆԵՐԿԱՅԻՑ, Հ.	44
4.	ԴԻՒՂԱՅԻ ԳՐՈՂՆԵՐ, Ք. Օ.	48
5.	ՈՒՍՈՒՄ ԱՌԱՇ ՄԱՐԻՇ, պատմուածք Պ. Պէյվերին-սայի, թարգմ. չվեդ. Տ. Մ.-Բ.-Օ.	52
6.	ԳԱՄԻՆ Է ՇԱԶՈՒՄ, բանաստեղծ. Մ. Իսախանեանի .	59
7.	ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ, վէպ Ալֆոնս Դոլիի, թարգմ. Տ. Յովհաննիսեանի	60
8.	ԲԱԲԵԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ, Հ. Առա- հելեանի	93
9.	ՎԱՐՈՍԻ ՅԱՃԱԽՈՐԴՆԵՐԸ, պատկեր իրական կեան- քից, Ա. Շահնագարեանի	104
10.	ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ XVIII ԳԱՐՈՒՄ, Լեօի .	130
11.	ԷՄԻՆ ԶՕՒԱՆ ԵՒ ՆՐԱ ԵՐԿԵՐԸ, բժյա. Վ. Արծրունու	167
12.	ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶՐՈՒՄ, ՍՏ. Մալ- խասեանի	192
13.	ԳՈՂ. բանաստ. Նեկրասովի, թարգմ. Ա. Ծառուբեանի	206
14.	ՈՎ ԷՐ ԼԱՎՈՒԱԶԻՆ, Լ. Ս.	207
15.	ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ, առողջապահական էսթիլ, բժյա. Վ. Արծրունու	212
16.	ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ, հարիւա- մեակի առիթով, Լեօի	234
17.	ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ—7. Ա. Ահարոնեան. «Պատկերներ», Լ. Ս.—8. Հր. Յճառեան. «Յուդակ հայերէն ձեռագրաց», ՍՏ. Մ.—9. Սուրբ Պարթեան, «Խորագրան», Լ. Ս. .	253
18.	ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ. Նախ թարգմանողործների XV Ժողովը, Ի.	261
19.	ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ. Զ. Վերդի, Կարա-Մուրզայի	274
20.	ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Նախադասութեան ոգին.—Ներո- ղամիտ վերաբերմունք զէպի հարպիկ զերփունները.—Հասա- րակական դամարները բախշատիւ պարաղխաների զէմ միջոց- ներ.—Հաշուետաւթեան և կօնայրօյի սկզբունքը.—Հին և նոր հայեացք պետութեան նպատակի մասին.—Նախ ծախքը, ապա եկամուտը.—Հին և նոր հայեացք պետական տնտեսութեան վրայ.—Հարկատու և հարկերից ազատ զտաւարդներ.—Հար-	

Նոր շրջան I տարի

Հրատ. XIII տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 2

ՓԵՏՐՈՒԱՐ

1901



Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Типографія Груз. Издат. Т—ва. | Տպարան Վրաց Հրատ. Ընկերության
1901

Дозволено цензурою Тифлисъ, 14-го февраля 1901 г.

№ 2

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ԳԻՒԼԻ ՄԱՐԴԻԿ. II Հողից կտրուածներ, Լեօի . 5
2. ԱՆՁՐԵՆԻ ԿԱԹՈՒԼԸ, բանաստեղծութ. Սադիի, թարգմ. 3.-Խ. Մասեհեանի . 43
3. ԶԼՅԹՈՒՆԻ ՆԵՐԿԱՅԻՅ, Հ. . 44
4. ԳԻՒԼԱՅԻ ԳՐՈՂՆԵՐ, Ք. Օ. . 48
5. ՈՒՍՈՒՄ ԱՌԱԾ ՄԱՐԴԸ, պատմուածք Պ. Պէյվերին-սայի, թարգմ. շվեդ. Տ. Մ.-Բ.-Օ. . 52
6. ՔԱՄԻՆ Է ՇԱՋՈՒՄ, բանաստեղծ. Մ. Իսրայէլեանի . 59
7. ՅՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ, վէպ Ալֆոնս Դոդէի, թարգմ. Տ. Յով-հաննիսեանի . 60
8. ԲԱԲԵԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ, Հ. Առա-ֆելեանի . 93
9. ՎԱՐՈՍԻ ՅԱՃԱՆՈՐԳՆԵՐԸ, պատկեր իրական կեան-քից, Ա. Շահնազարեանի . 104
10. ՀԱՅՈՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ XVIII ԳԱՐՈՒՄ, Լեօի . 130
11. ԷՄԻԼ ԶՕԼԱՆ ՆԻ ՆՐԱ ԵՐԿԵՐԸ, բժա. Վ. Արծրունու . 167
12. ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ XX ԳԱՐԻ ՍԿԶԲՈՒՄ, Ս. Մալ-խասեանի . 192
13. ԳՈՂ. ԲԱՆԱՍՏ. ՆԵԿՐԱՍՈՎԻ, թարգմ. Ա. Մասուրեանի . 206
14. ՈՎ ԷՐ ԼԱՎՈՒԱԶԻՆ, Լ. Ս. . 207
15. ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ, առողջապահական էտիւդ, բժա. Վ. Արծրունու . 212
16. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ, հարիւա-մեակի առթիւ, Լեօի . 234
17. ՄԱՏԵՆԱԽՍՈՒԹԻՒՆ—7. Ա. Ահարոնեան, «Պատկերներ», Լ. Ս.—8. Հր. Սճառեան, «Յուդակ հայերէն ձեռագրաց», Ս. Մ.—9. Սուրէն Պարթեան, «Թարգման», Լ. Ս. . 253
18. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ. Նաւթարդիւնադործների XV Ժողովը, Ի. . 261
19. ԳԵՂԱՐՈՒՆԵՍԻ ԱՇԽԱՐՀԻՅ. Զ. Վերդի, Կարա-Մուրզայի . 274
20. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Նիւթապաշտութեան ոգին.—Ներո-ղափառ վերաբերմունք դէպի ճարպիկ գերփումները.—Հասա-րակական դամարներ լափշտակող պարագլուխների դէմ միջոց-ներ.—Հաշտեալութեան և կոնսուլի սկզբունքը.—Հին և նոր հայկացի պետութեան նպատակի մասին.—Նախ ծախքը, ապա և կամուտը.—Հին և նոր հայկացի պետական անտեսութեան վրայ.—Հարկատու և հարկերից ազատ դասակարգեր.—Հար-

	կերի արդար բաժանում. — Պետական արդինազործութիւն և առևտուր. — Պետական նախահաշիւ. — Ֆինանսների մինիստրի նախահաշիւը 1901 տարուայ համար. — Ոսկու քանակութեան նուազումը. — Հունձերի նշանակութիւնը արդինազործութեան և առևտուրի ծաղկման համար. — Միլիտարիզմի բեռը. — Ստիպո- ղական և կուլտուրական ծախքեր, Լ. Ս. 283
21.	ԳԱԽԱՌԱԿԱՆ ԿՆԱՆՔ. Անօրինակ հրդեհ Վազուի Սպիտակ- քաղաքում. աղէտի զոհերը. ձեռք առած միջոցներ. — Քաղա- քային ընտրութիւնները մեր զաւառներում. Ի՞նչ տուեց մեզ քաղաքային ինքնավարութիւնը. թիւրիմացութիւն Շուշու ընտ- րութիւնների ժամանակ, Ա. — Երկաթուղին և Երևանը. քաղա- քային հողեր, ջրի հարցը, ընկերակցութիւններ, Ա. — ԴՕ. 291
22.	ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ, Լեոն XIII-ի տենչանքները. — Կրօնական միաբանութիւնների հարցը Ֆրանսիական պառ- զամաւորների ժողովում. — Սպանիա, հակակղերական անկար- ղութիւններ. — Մինիստրական ճգնաժամ Իտալիայում. — Անդ- լիա. Վիկտորիա թագուհու մահը. Եղուարդ VII և նրա վերա- բերմունքը ղէպի Տրանսիլաւի պատերազմը. — Աւստրիական բէլիսարատի նիստը. ազգայնական կռիւ. — Գերմանիա. մերձե- ցում Անգլիային. հացի մաքս. զպրոցական խնդիր. — Միլան թագաւոր 301
23.	ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 313
24.	ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ 320
25.	ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ 7
26.	ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 322
27.	ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. «ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ», ղէպ Լ. Տոլսոյի, թարգմ. Տ. Յովհաննիսեանի: 33—48

Գ Ի Ի Ղ Ի Մ Ա Ր Դ Ի Կ

II

Հ Ո Ղ Ի Ց Կ Տ Ր Ո Ւ Ա Ծ Ն Ե Ր

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Ա

Դռնապահ Յակոբը այս անգամ էլ հաւատարիմ մնաց իրան: Ծովափնեայ մեծ քաղաքը դեռ քնած էր, երբ նա գէն գցեց իր հնամաշ վերմակը, Աստուծու անունը տուեց բարձրացաւ, նստեց ու խփոյն սկսեց դանդաղ կերպով հագնել գուլպաները, շուտ-շուտ ախ քաշելով:

Նա քնած էր փողոցի դռների կողքին, տախտակէ նեղ ու բարձր բոյնի մէջ, որ շան բոյնից շատ չէր ընդարձակ:

Յայտնի չէր, թէ ինչո՞ւ տան շինութեան ժամանակ այստեղ, դռների մօտ, մնացել էր մի ճեղք՝ երկու պատերի մէջ: Հին օրերի գործ էր. այն ժամանակ այս ընդարձակ, միայարկանի շինութիւնը ապրանքների պահեստ էր մաքսատան մօտ: Յետոյ, երբ մաքսատունը փոխուեց ուրիշ տեղ և այդ տունը, ստանալով ուրիշ նշանակութիւն, ենթարկուեց թեթև վերանորոգութեան, ուրիշ պակասութիւնների հետ պատերի այս խորշն էլ արժանացաւ ուշադրութեան: Աչքի առաջ ունենալով քաղաքային նոր օրէնքը, բայց մանաւանդ այն նպա-

տակը, որին պիտի ծառայէր վերանորոգուած տունը, կարգադրեցին, որ այդտեղ տեղաւորուի դռնապահի «սենեակը»: Մի հատ կացին էր գործել այդ բնակարանի վրայ. տաշել էր հին, անպէտք տախտակները, մի կերպ միացրել էր նրանց: Առջևի պատը համարեա ամբողջովին մի դռնակից էր բաղկացած, որի վրայ կար մի փոքրիկ քառակուսի ծակ: Բայց դա լոյսը ներս թողնելու համար չէր—աւելորդ էլ կը լինէր մի այդպիսի փորձը, քանի որ ցերեկն էլ այդտեղ տիրում էր նեղ, ամեն կողմից շրջափակուած խոռոչի մթութիւնը: Քառակուսի ծակը դռնապահութեան աչքն էր՝ գնացող-եկողին տեսնելու համար:

Վեց տարի էր արդէն, Յակոբը նայում էր այդ աչքից, նայում էր բարեխղճութեամբ, երբէք չը մոռանալով որ հոգաբարձու Մաթոս աղան գրաւ համար է ամեն ամսի վերջին ինն ուրբլի փող տալիս նրան:

Զը նայած թանձր խաւարին և գիշերային ամայութեան, զգաստ պահապանը մի վայրկեան էլ չը կասկածեց, որ ժամանակ է, պէտք է ոտքի ելնել, ծառայել: Ո՛չ մի ժամացոյց չէր կարող այնպիսի վստահութեամբ վճռել որ, այո՛, ժամանակ է:

Եւ Յակոբը ինչ գործ ունէր ժամացոյցի հետ:

Դեռ գիւղումն էր նա, դեռ կարմրաթուշ երիտասարդ, երբ սովորեց աչք բաց անել ճիշտ այս ժամին: Մի փոքրիկ, բայց խիստ վառվռուն աստղ լուսաբացի մօտ գալիս, կանգնում էր երգից վերև, սկսում էր պսպղալ մի առանձին աշխոյժով, կ'ասես կայծեր էր ցայտում: Չայն ու ծպուտ չունէր գիշերային սիրուն ժամագիրը. բայց Յակոբը միշտ իմանում էր, որ նա եկել է. կարծես երգից ներս կաթող շողերը ընկնում էին նրա ծոցը, քսւում էին նրա աչքերին, վեր կացնում: Ու Յակոբը իր գիւղում ստացաւ փիր տղամարդի անուն:

Նա սովորեց իր առաւօտեան աղօթքը, որ մի հատ ձայն էր, մի հատ «Աստուած»: Այս ձայնը և այն աստ-

ղը տանում էին նրան դէպի դաշտ, դէպի անտառ։ Եւ չը գիտէ նա՝ շատ են եղել այն օրերը, երբ աստղը անցնում էր երգի միւս կողմը, իսկ ինքը շարունակում էր անկողնում մնալ։ Միայն հիւանդութիւնն էր կարող նրան այդպէս կապել տան մէջ։ Բայց հիւանդութիւնը — սուտ չէ ասուած — սիրում է ծոյլերին. Յակոբը համարեա միշտ առողջ էր։

Բ

Վաղուցուայ բան է դա. կամուրջի տակով որքան ջուր կը լինի անցած այդ ժամանակից։ Այժմ Յակոբը սպիտակ մազեր ունի և հեռու է իր երգից ու սիրուն աստղից։ Բայց չէ մոռանում նրանց։

Ուրախ, գեղեցիկ յիշատակները չեն, որ դրել են նրա սրտի մէջ այդ բարձր, սպիտակ երգը և պսպղուն աստղը։ Յակոբը այժմ շատ քիչ ունի իր մէջ այդպիսի յիշատակներ, թէև լաւ օրեր էլ շատ է տեսել և Աստուծուն շատ է վառը տուել։ Բայց ուրախութիւնը շատ է վաղանցուկ, շատ է դիւրահալ։ Վիշտը, սուր ու անդուլթ վիշտն է խիստ ուխտապահ, անմեռ. նա կրակ է, որի մէջ շիկանում են տունը, հայրենիքը և այդպէս դրոշմում են սրտի խորքում։ Ով վիշտ պատճառել գիտէ, նա չէ կարող մոռացուել։

Իսկ Յակոբի երգի տակ գիւղական արտասունք շատ էր թափուել։ Երկու անգամ մահը քանդեց այդ տունը, տանելով երկու տղամարդ եղբայրներին, երկու այրի և մի խումբ որբիկներ թողնելով Յակոբի շէնքին։ Պէտք էր դիմանալ — այսպէս էր հրամայում երգը. իսկ նրանից բարձր կանգնած աստղը ժպտում էր և ասում, որ ինքը գիտէ, թէ ինչպէս կարելի է դիմանալ։ Աշխատութիւն... Յակոբի մէջքը պողպատ էր և ահագին երգը պահուէց նրա վրայ։ Մեծացրեց որբերին, ամուսնացրեց, բաժանեց իրանից։

Առանց այդ էլ գիւղը սակաւահոյ էր. բաժանելուց

յետոյ շատ քիչ բան մնաց Յակոբին: Իսկ գիւղական երգը... Ինչից ասես, որ նա չը վնասուի: Չմեռը քիչ ձինն է գալիս—ցաւ է. անժամանակ ցուրտ, գարնանային անշափ անձրևներ—դարձեալ ցաւ: Երաշտ, կարկուտ, մուկ, ժանդ, մորեխ—ոչ ոք այդ պատուհասներէ չէ պաշտպանում գիւղի մարդուն: Եւ ինչ կը լինէր այդ մարդը, եթէ գիշերը աստղեր չը փայլէին նրա երկնքում ու աշխատելու ճանապարհ չը ցոյց տային:

Աշխատողը մարդն է, տուողը—Աստուած. Յակոբը մանկութիւնից գիտէր, որ այսպէս է: Բայց այժմ չը գիտէր, թէ ինչո՞ւ Աստուած իրան քիչ է տալիս: Երկընքի փորձանքները շատացան: Մի տարի նրա երգը ծանրացաւ, այլևս չէր պահում նոյն իսկ պողպատի մէջքի վրայ. փլուում էր, Յակոբը այլևս տուն չը պիտի ունենար: Հեշտ էր այդ իմանալ և կանգնել:

Յակոբը չը կանդնեց, նրան յայտնի էր պապերի բացած ճանապարհը: Մի նեղ, բայց բաւական բանուկ կածան էր դա, որ կոչւում է անճարի ճամբայ և գիւղի բոլոր տներէց տանում, հասցնում էր Սարուի չէմբին: Յակոբն էլ գնաց—նա վերջինը և առաջինը չէր: Եւ Սարուն նրան էլ լաւ կնքեց... Իր պինդ ուսերով, իր պողպատի մէջքով նա մտաւ Սարուի անգուլթ տոկոսների տակ:

Առժամանակ լաւ էր, երգը պահուեց: Բայց շատ կարճ էր այդ ժամանակը: Դարձեալ երերունն է երգը, պատահարների խաղալիք: Ելի քայքայուել օկսեց և ինչպէս... Այժմ նրան փրկել չէր կարելի—Յակոբը այդ տեսնում էր իր աչքով: Միակ սրտացաւը էլի աստղն էր. անիոփոխ էր նրա ժպիտը, դարձեալ ասում էր, թէ աշխատել է հարկաւոր: Բայց ո՞չ, այժմ աստղն էլ մոլորուած էր: Աստուած մի հատ մէջք է տուել գիւղացուն և մի հատ երգ է դրել նրա վրայ: Իսկ Յակոբը երկու երգ էր շալակել, առաջինը և գլխաւորը Սաբունն է—մի ամբողջ սար, և նա տրորում էր երկրորդին, որ Յակոբին էր պատկանում: Մի կմախք էր մնա-

ցել այս վերջինից. նիհար կողերը բաց, ցնցոտիները քամուն տուած, լալկան, քաղցած...

Հեղեղները, երկրաշարժը, հրդեհը չէին խեղճ երգը տապալում, որպէսզի կարելի լինէր յոյս ու հաւատ պահել: Մարդու երգը մարդու ձեռքով էր քանդուում: Ինչ ճար դրա դէմ...

Եւ ահա ծերունին այդ աւերակների մէջ թողեց ութը տարեկան իր մինուճար արու որդուն, Աստուած կանչեց ու արաւ այն, ինչ անում էր նրա օրն ընկած ամեն մէկը:

Մի առաւօտ նա վեր կացաւ, բայց տանից մենակ չը դուրս գնաց: Նրան հետեւում էին կինը, տղան, երկու աղջիկները: Ամենքը լաց էին լինում: Աղբիւրի մօտ բաժանուեցան, չը համարձակելով միմեանց մի խօսք ասել. թռչունները դեռ չէին վեր կացել և խուլ հեկեկանքներն էին ջրի ձորի վաղորդեան ձայները: Յակոբը քայլեց դէպի սարը. յետ նայեց, տեսաւ իր երգը, երեսին խաչ հանեց. պարզ երկնքից ժպտում էր աստղը: Այս անգամ շատ էր հեռու Յակոբի ճանապարհը և պսպղուն առաջնորդը ուղեկցեց նրան մինչև մեծ անտառի սկիզբը. այդտեղ նա կորաւ, արեւ ծագեց: Նոյն օրը երեկոյեան Յակոբը բաւական հեռու էր, օտար երկնքի տակ. նայում էր նա երկնքին և չէր կարողանում որոշել թէ որ կողմում մնաց իր գիւղը:

Գ

Նա տանում էր իր երգի արտասունքները, Սարուի սատանայական հաչիւնները և մի պատուէր, հեկեկանքների մէջ թաթախուած մի բառ — «չը մոռանաս»: Այդպէս էր ասում նրա կինը: Մոռանա՛ւ... Այս խօսքը վեց տարի այրում էր նրան: Վեց տարի կծկուած այս չնաբոյնի մէջ, լուռ, կորած, հնազանդ:

Հինգ կամ վեց ամիսը մի անգամ մի կտոր ճիւղ տած թուղթ էր դալիս տանից: Մի քանի հատ տող,

բայց Յակոբը որոնում էր նրանց մէջ մի ահագին պատմութիւն: Կարծում էր թէ իւրաքանչիւր գիծը միմի պատասխան է այն անթիւ հարցերին, որոնք ամեն օր խեղդում էին նրան: Եւ վաղում էր մի կարգացող գըտնելու. երբ գտնում էր, աղաչում էր նրան իր հետ մի առանձին անկիւն քաշուել, մի այնպիսի տեղ, ուր ոչ ոք չէր խանգարի, ուր միայն նամակը կը խօսէ: Ապա մէջքը պատին էր տալիս, ամբողջապէս լսողութիւն էր դառնում, պատրաստ երկմը, երկմը խօսելու իր սիրելիներէի հետ: Բայց գիւղից եկածը սովորաբար այն էր, որ ամենքը ողջ են, առողջ, բարեկեցիկ են անում: Յակոբը փառք էր տալիս, ծիծաղում էր: Բայց յետոյ, իր վանդակի մէջ, մոռանում էր ողջոյնների քաղցրութիւնը և նրա կոկորդը սեղմում էին նոյն կրակոտ հարցերը. ի՞նչպէս են... ուտո՞ւմ են... պակասութիւնը, տկորութիւնը... Չէին գրում, թէ և ինքը ամեն ժամանակ այդ հարցերն էր տուն ուղարկում:

Ամեն բանի կարելի էր դիմանալ, բայց ո՛չ այդ անյայտութեան: Եւ Յակոբը մի կտոր սակաւախօս թղթի պակաս թողածը աշխատում էր գտնել, լրացնել իր ձեռքի տակ եղած միջոցներով: Սպասողութեան, կարօտութեան տարիները զարգացրել էին նրա մէջ այդ ընդունակութիւնը. նա երազներ էր տեսնում, բացատրում էր նրանց ու բաւականութիւն ստանում: սիրտը գործում էր և կարծես այս օտար տեղից կարողանում էր ըմբռնել այնքան հեռու թողած իրականութիւնը:

Յակոբը հասկացել էր որ մարդկային վիճակը մի է ամեն տեղ և այն, ինչ տեսնում էր նա իր աչքի առաջ, մի պարզ պատկեր էր թէ ինչ պիտի լինի իր գիւղում: Խեղճերը ամեն տեղ կան: Երբ աշխարհը լաւ է, նրանց օրն էլ լաւանում է, երբ վատ է, բոլոր տեղերի խեղճերը պիտի ջուրը թափուեն: Իսկ աշխարհի լաւութիւնն ու վատութիւնը ոչ ոք չէր կարող այնպէս շօշափել, ինչպէս Յակոբը: Տունը, ուր նա դռնապահութիւն էր անում, մի աղքատանոց էր...

Երբեմն այդ հինաւուրց, մռայլ շինութեան դռներով ներս էր մտնում գլխութիւնը և այդ ժամանակ նրա ծանր, սովորաբար վհատեցուցիչ միջոցառումը թեթեւանում էր, նոյն իսկ փոքր ինչ դրաւիչ դառնում: Զգացւում էր որ մերկութիւնը միանգամայն անօգնական չէ: Յակոբը մտնում էր աղքատների մօտ և նրանց համարեա ուրախ ու գոհ դէմքերից ինքն էլ խրախուսւում էր, առանց հառաչանքի թռչում էր մոքով դէպի իր տունը, ամբողջ սրտից արտասանելով. «Հօ աշխարհը չէ քանդուեր»...

Աշխարհը, ճիշտ է, չէ քանդւում, բայց լաւութեան օրեր չառ քիչ է տալիս: Գլխութեան դեղածիծաղ օրերին հետեւում էր երկար, յուսահատ մոռացութիւնը: Աղքատանոցը սրտամաշ տեսարաններ էր բաց անում իր կեղտոտ պատերի մէջ. օր օրի վրայ անփոփոխ միւսնոյնը—անճարութիւն, հառաչանք, կատաղի ցաւ ու կրակ: Այդպիսի ժամանակները Յակոբը աւելի կծկւում էր, մանրանում, փակւում էր իր բոյնի մէջ, ամբողջ յոյսը դրած իր երազների վրայ, դառնում էր մռայլ ու անմատչելի, նոյն իսկ կռուարար...

Եւ սակայն աղքատանոցն էլ, հազար ու մի թշուառութիւնների այս լուռ վկան, դեռ չէր տեսել այն աստիճան զարհուրելի ցաւեր, որ մի քանի օրից ի վեր այստեղ բերին մի հեռու տեղից փախած բազմաթիւ մարդիկ...

Սե օրեր էին դրանք ամբողջ այդ շինութեան, բայց մանաւանդ Յակոբի համար: Ասում էին թէ բրդերն են փախստականներին այդ օրին հասցրել: Եւ Յակոբը դողում էր այդ «բուրդ» անունից. նա նոր յիշեց որ Սարուին էլ քուրդ են անուանում այն բոլոր գիւղերում, ուր ճանաչում էին նրան: Ասում էին թէ բուրդը Աստուած չունի, թէ քարը կը կակղէ աղաչանքներից, բայց քուրդը չի կակղի: Ճիշտ է, Սարուն էլ այդպէս է. Յակոբը մտաբերեց իր լալադին աղաչանքները, մտաբերեց թէ քանի քանի անգամ իր սպիտակ մազերով խոնար-

հուել էր՝ Սարուի ոտները համբուրելու, բայց նա չէր կակղում...

Այսօր էլ նմանութիւն... Ծերունի դռնապահը բոլորովին չճանէր Տեանում էր իր առջև սարսափելի բաներ և լաց էր լինում, բայց իբրև ամբոխի մարդ, աւելի իր համար էր լաց լինում: Ուրիշին տես, քո գլուխը լացիր: Դեռ ոչ մի ժամանակ նրան այսօրան իմաստուն չէր թուացել պապենական այդ խրատը: Փախստականների բերած սարսափը հարկադրում էր նրան փախչել, դնալ իր սեփական տունը, իր երեխաներին ազատելու համար: Խաչակապ գիւղի աջ ծայրում, քարքարոտ զառիվերի գլխին, անտէր մնացած մի երգ կայ. դա Յակոբին է պատկանում:

— Էլ որ օրուայ համար ես, անդադար հարցնում էր նա ինքն իրան:

Նրա համար պարզ էր, որ չը պէտք է այլևս այստեղ մնալ: Այդպէս էր կարծում և մշակ Խաչատուրը, Յակոբի մտերիմ խօսակիցը, որ երկու օրը մի անգամ գալիս էր աղքատանոցի աղբը իր մէջքի վրայ դրած կողովով դուրս տանելու: Նա էլ ասաց որ ամեն մարդ պիտի իր գլուխը պահէ: Կեանքի դառնութիւնները Խաչատուրին էլ այդպէս էին դաստիարակել: Միթէ ամեն բան չէր ասում թէ այո, ամեն մէկի փրկութիւնը եսամոլութեան մէջ է: Աղքատանոցը հազարաւոր փաստեր ունէր. բայց ամենից խոշոր, ամենից այրող փաստը այդ փախստականներն էին: Դրանցից մէկը, մի փոքրիկ երեխայ, մեռաւ փողոցում, մի մեծ տան պատի տակ, մեռաւ քաղցածութիւնից և ցրտից: Բոլոր մնացածներին էլ սպասում էր նոյն մահը: Քանի օր է, նրանք այստեղ են, բայց նայող, այցելող չը կար...

Բայց այդքան հեշտ էր վեր կենալ գնալը:

Վեց տարի կոպէկ-կոպէկ փող էր հաւաքել, ուղարկել Սարուին, յոյս ունենալով թէ պարտքը, ինչ էլ լինի, կը վերջանայ. չէ որ աշխարհիս վրայ ամեն ինչ վերջ ունի: Շատ և շատ անգամ էր նա նստում, փա-

փախը գնում կողքին և ժողովում էր իր թուաբանական բոլոր հասկացողութիւնները, որպէսզի վճռէ թէ իր հոգու գերութիւնն էլ վերջ կ'ունենայ և երբ ճասը մատները բաւականութիւն չէին անում, և նա մի բուռը դարի էր պահում իր բարձի տակ, հանում էր, սկսում հաշուել տուածները: Թէև ամեն ընդէ խառնում էր, ծայրը կորցնում, թէև պարզ տեսնում էր որ միայն Սարուն կարող է ասել թէ երբ է ուզում ազատել նրան, բայց վերջին ամիսները մի ինչ-որ մութ, անորոշ հասկացողութիւն թելադրում էր նրան թէ մօտենում է այդ օրը: Եթէ հաշիւ անել չը գիտէր, գոնէ հաւատում էր որ այդպէս է: Եւ այժմ գնալ, ոչնչացնել վեց տարուայ հառաչանքները, կարօտը. նորից ընկնել Սարուի ճանկը...

Տարուբերում էր Յակօբը: Բայց ոչ երկար: Փախստականները լացացնում էին նրան, երազները երկու գիշեր խառն ի խուռն էին, խեղդող, աղմկալից: Մշակ Խաչատուրը մի անգամ էլ եկաւ աղբը տանելու և հարցրեց թէ երբ է նա գնում: Տանջուած, հիւանդօտ մարդ էր Խաչատուրը. նրա քաշած ցաւերը առանձին հեղինակութիւն էին տալիս նրա ասածներին: Յակօբը յայտնեց նրան թէ գնում է: Եւ այդ գիշերը մի երկար երազ փոխադրեց նրան հայրենի գիւղը, մտքրեց կարօտած երգի տակ...

Դ.

Հին մխիթարիչ աստղի գալստեան ժամը այժմ հօբօրօրովին անկարելի էր մոռանալ: Յակօբը հազաւ շորերը, նստեց ու իր երազի, իր մոլերի ետեւից ընկաւ, և ահա գործարանական քաղաքը սկսեց իր առաւօտեան համերգը:

Հարիւրաւոր սուլիչներ կանչում էին բանուորներին:

Աններդաշնակ, խառնիճաղանձ համերգ, որ երբեմն հեռանում էր, բոլորովին կորչում, երբեմն էլ այնպէս

էր մօտենում, որ կարծես թէ այդ բոլոր որոտացող մեքենաները իրանց վիթխարի ծխնելոյզները վերցրած՝ վազել, եկել են Յակոբի դռների մօտ:

Դրամը այդքան վաղ էր սկսում իր վլվլուկը. նրա ստրուկ շոգին իր սուր սուլոցներով արշալոյսը չէր փառաբանում, այլ հրամայում էր մարդկանց շտապել դործի, շաղխուել փոշու ու ցխի մէջ, մուր ու սեփական քրտինք ուտել, զոհուել:

Այս առաւօտ մանաւանդ շատ անախորժ, տանջող էին Յակոբի հաճար այդ բարձրագոյ հրաւէրները: Վեց տարուայ մէջ նա չը կարողացաւ մտերմանալ դրանց: Առաջին տարին, այստեղ դալուն պէս, նա էլ դիմեց գործարանները, որ իր համար տեղ գտնէ: Բայց անընդհատ որոտոցները, դարմանալի ձևի երկաթի կտորների պտոյտները, ծուխը, աշխատող մարդկանց իրարանցումը հէնց առաջին ըոպէից երկիւղ գցեցին նրա մէջ: Աշխատաւոր դիւղացին, որ մենակ, գլուխը կախ, անթիւ օրեր էր անցկացրել լեռների ծոցում, սարսափեց գործարանական ժխորից: Եւ երբ յետոյ գտաւ աղքատանոցի դռնապահի տեղը, խիստ գոհ մնաց այդ տախտակեայ բոյնից, այդ հանդարտ ու կորած անկիւնից, ուր նա ապրում էր իրան հաւասար մարդկանց հետ, ուր կարելի էր աղքատ լինել և կոպէկ դէն դնել ցաւ բժշկելու համար:

Այն օրուանից նա ինչ որ թշնամական, սպառնացող բան էր լսում սուլոցների մէջ և փառք էր տալիս իր Աստուծուն, որ աղատեց նրան այն աշխարհից, ուր մարդը հրէշ պիտի դառնայ:

Շոգին սատանայի շունչն է—ասում էին բանուորները: Եւ իրաւ, ինչե՞ր չէր անում նա... Ահա մէկը կանչում է սարսափելի թանձր ու խռպոտ ձայնով, կարծես մեքենան այդպէս պատուում է իր երկաթէ կոկորդը որպէսզի քաղցր քնի մէջ թաղուածին էլ վեր կացնէ. միւսը բարակ է, զուարթ, նոյն իսկ գեղգեղուն, մի ուրիշը միջակ ձայն ունի և կարծես ունում է: Շատ են

սուլոցները. մէկ համախմբում են, ձայն ձայնի են տալիս, մէկ բաժանում են միմեանցից. մէկը կտրւում է, մի ուրիշը նոր բարձրացնում իր ձայնը, բայց միշտ նոյնը — իստապահանջ, անուրը:

Այդպէս է գիւղը: Այնտեղ էլ լսաբացին վեր է կենում եռուն, աշխատաւոր կեանքը. այնտեղ էլ լուռ չէ այս ժամը: Զարթեցնող, տանից դուրս քաշող սուլոցների փոխարէն այնտեղ ծտերն են, որոնք ծառերի, պատերի վրայից խելացնորի պէս ճզվղում են. բայց նըրանց կոկորդի մէջ ոչ հրաման կայ, ոչ սպառնալիք: Ազատ է գիւղացին իր աշխատանքի մէջ. անում է իր համար, սուրբ է դորձը. մի կտոր հաց ծոցն առած, աչքերը երկնքին՝ գնում է նա իր վար ու վաստակի ետեւից:

Գեղջկական հպարտութիւնը շատ անգամ էր Յակոբին հարց տուել թէ կարելի է այս տեղը փոխել այն տեղի հետ. ու միշտ պատասխան էր ստացել թէ չէ կարելի: Թող ինչ ուզում է լինի. թող այս բոյնի մէջ նստելը նոյն իսկ այնքան հրաշագործ լինի, որ Սարուի պահանջները մի բանի ամսում կարելի լինէր կատարել, վերջացնել նրա հաշիւները առանց սակարկութիւնների, այնպէս, ինչպէս այդ քուրդն էր կամենում: Բայց և այդպէս, այնտեղի մի բռնուն սև, պարարտ հողը, մի թուփ ծաղիկը, մի շալակ անուշահոտ կանաչ խոտը, մի վնջակ լեցուն հասկը մեզք ու կրակ կը լինէր փոխել այս բոլոր սուլոցների, աղմուկների հետ...

Այժմ մանաւանդ ուժեղ են, ձգողական են հայրենի հրապոյրները: Մահուան հոտ է փչում այս հին տանից, ուր վեց տարի ապրել էր Յակոբը. առաջ էլ այդտեղ մեռնում էին մարդիկ, բայց այժմ բոլորովին ուրիշ բան է: Մի մեծ խումբ մարդիկ եկել են այստեղ որ իմաց տան թէ որքան հեշտ է մեռնելը. մէկը փողոցում մեռաւ քաղցածութիւնից, միւսը հոգեվարքի մէջ է, երրորդը նրա ետեւից է գնում, իսկ ամենքը ասում են թէ ոչ ոք չի մնայ այստեղ, ոչ ոք չի ազատուի մա-

հից՝ Կենդանի դիակները ահ էին ազդում ծերունի դռնապահին, մեռնելու ահ։ Մեռնել այստեղ, այս աշերի, այս չոր հողերի մէջ, հեռու գիւղի աղբիւրներից, ծառերից ու սարերից... Ո՛չ, չորս օրից յետոյ լրանում էր ամիսը. Յակոբը ստանում է իր ինն ուրլին ու վախճում է...

Փախչել, այո. դրա մէջ այժմ մի սքանչելի հրապոյր կայ։ Եւ այդ չորս օրերը համարելիս, որքան ատելի էին դործարանների ձայները։ Նրանք, կարծես ասում են Յակոբին որ նա չի գնայ, որ իբանք չեն թողնի դնալ. հազարաւոր այգալիսի մարդիկ կան, որոնք օրեր ու ժամեր են համարում որ գնան, վախչեն. բայց ո՞վ է նրանց արձակողը։ Շոգին փող է աշխատում, սարսափելի լուծ գնելով այն մարդկանց վզին, որոնք իր ճանին են ընկնում, կապում է ու կաշկանդում։ Նրան հարկաւոր են շատ գերլիներ, շատ զոհեր...

Սուլոցները վերջացան։ Ահա թանձր ու խռպոտ կոչիւնը կտրուեց, թողնելով ականջում մի ինչ որ առաձգական, շժմեցնող «հա»... Նա հաստատում էր իր բոլոր ընկերների ասածը։ Բայց չէն թողնի...

Յակոբը հրեց իր դռնակը, նայեց դրսին. ամեն ինչ իր տեղն էր։ Բայց առաւօտը ոչինչ փոփոխութիւն չէր խոստանում։ Դարձեալ անլոյս ցերեկ՝ կապարեայ ամպերի միապաղաղ տարածութեան տակ. դարձեալ տկլոր ու լալկան աշնանավերջը։ Յուրտ էր։ Բայց ամենից տնտանեւին էլ կար. — դարձեալ նոյն ահեղ քամին, որ փչում էր հիւսիսից։

Ե

Օրը բացուեց — անէծքների, տրտունջների չորրորդ օրը։

Անիծում էր հիւսիսը. բայց հիւսիսը այնպիսի պատուհաս չէր ուղարկում, որ խղճահարուել իմանար։ Քամին չորացրել էր ամպերը, երկնքին կալցրել, իսկ

ինքը քերում, մաղում էր շրջակայ փխրուն բլուրները, ամբողջ հողակոյտեր բարձրացնելով՝ դէս ու դէն էր շարտում: Անձրևի կամ ձիւնի տեղ չէր մնացել. օդի մէջ շառաչում, գալարւում էր փոշու սոսկալի բուքը: Նա թռչում էր դէպի բարձր, ամպերին էր հասնում, յարձակւում էր դէպի ցած — և ահագին քաղաքը յուսահատ ճռնչում էր, հեծեծանքներ արձակում, կարծես երերւում էր կատաղի յորձանքներէ մէջ:

Փողոցները դատարկ էին: Միայն անհրաժեշտութիւնից ստիպուածներն էին դուրս գալիս տանից: Ոտով գնացողներին քամին ճխլտում էր, կուշ ածում, քշում էր իր առաջ, ծակոտում էր իր բիւրաւոր ցուրտ ասեղներով, ծեծում էր իր մանրիկ քարերով և խոշոր աւաղահատիկներով: Նւ անհրաժեշտութիւնը միայն հասարակ մահկանացուների վրայ չէր ծանրացած: Արդիւնադորձական հոգին այսպիսի օրերում էլ անքուն էր. և շուտով լոյս ընկան նաև տնային կոկիկ ու մաքուր կառքերը, որոնց մէջ նստած էին դրամական առիւծները և վագրերը:

Գործ և գործ... Նա եռում էր օր ու գիշեր, այստեղի միակ հասկանալի, ամենակարող աստուածութիւնը, որ իր մոլեռանգ երկրպագուներին էր միայն ժրպտում, որ երբէք յետ չէր վերցնում իր հրամանները, որի վարձատրութիւնն էլ, պատիժն էլ անողորմ էին: Գործ... Նա արհամարհում էր ամեն ինչ, որ շահ չէ. նա ամբողջովին ոսկի էր. իսկ ոսկին անհուն ախորժակ է, մրցութիւն, պատերազմ ատամներով, ճանկերով, հոգիներով...

Նւ քամին, այս կեղտոտ, պլոկուած ծովեզերքի հին տէրը, կարծես կատաղած էր գեղին աղնիւ մետալի վրայ, որ համարձակուել էր փորփորել նրա անապատները, վիթխարի ապարանքներ էր կանգնեցրել ու բնակեցրել էր դրանց մէջ մէկը միւսից խոշոր առիւծներ, մէկը միւսից կատաղի վագրեր: Կարծես այդքան հրաշքներ ստեղծած ոսկին ծաղրելու, ոտնակոխ անելու հա-

մար էր քամին իր հողային ամպերը մոլեգնաբար խփում վեհափառ պալատներին, մանր փոշի էր ներս մաղում նրանց պատուհանների ճեղքերով և իր հեծկլտանքներով, իր տխուր մրմունջներով կամ սպառնալից սուլոցներով թունաւորում էր այդ փարթամ յարկերի տակ ծաղկած կեանքը:

Բայց նրան արհամարհում էին: Ամեն ինչ զոհ, նահատակութիւն է պահանջում, և ոսկին ամենից շատ ու ամենից մեծ իրաւունքով: Իզուր էր փքւում ծովափնեայ անսպառի հին նահապետը, առիւծներն ու վագրերը չէին կարող չը կատարել իրանց սովորական այցելութիւնները: Առևտրական և բանկային հաստատութիւնները քաղաքի կենտրոնում էին, այդտեղ էլ պտըտում էին նրանց կառքերը: Եւ միանգամայն օտարոտի ու տարապայման երևոյթ էր ներկայացնում այն սիրուն փակ կառքը, որ անակնկալ կերպով սլացաւ անցաւ քաղաքամէջից, հեռու թողնելով լայն փողոցները, գեղեցիկ տներն ու մեծ խանութները:

Անհաւատալի էր թւում թէ նա իր կամքով է բռնել այդ ուղղութիւնը: Քամին էր, կարծես, այդպէս տանում: Թւում էր թէ քամուն, վերջապէս, աշողուել էր խել առիւծներից մէկին և այժմ քշում էր նրան որ ծաղրէ և ցոյց տայ թէ նոյն իսկ մի զոյդ ամեհի ձիաները իրանց խոշոր ու յաղթանգամ կառավարի հետ չեն կարող դիմանալ իր վայրենի ոյժին:

Միթէ այդպէս չէր: Պսպղուն, մաքուր կառքը մըտաւ աղքատների թաղը, ուր այլևս աւելորդ բաներ էին արտաքին բարեկեցութեան նշանները: Դա հարուստ քաղաքի մի կեղտոտ ու ցաւագար վիժումն էր: Սալայատակած փողոցներ չը կային, կառքը օրօրում էր խորդ ու փոսերի մէջ և նրան զարմանքով նայում էին երկու կողմից շար ընկած փոքրիկ ու մռայլ աները: Այդ խեղճերից ո՞րն էր արժանի, որ միանման սև, բարձրահասակ ձիաները կանդ առնէին նրա առջև — Լսաւ երևոյթին, ոչ մէկը: Չորս անիւները և ութ

ամբակները խրուում էին փափուկ, փոշիացած հողի մէջ, դեղին թանձր քուլաներ էին բարձրացնում, որոնց խփոյն յափշտակում էր քամին և ոլորելով, թափում էր փայլուն կառքի, ժայռի պէս իր տեղը նստած կառավարի և պանչելի ձիաների վրայ, խփում էր հայելանման դռնակներին:

Արդէն երևում էր դատարկ դաշտը, ուր բնակութեան հետք չէր նկատում... Բայց կառքը քաղաքից դուրս չը գնաց: Մի երկու անգամ էլ ծռուեց, մտաւ կողմնակի փոքրիկ փողոցներ և, վերջապէս, կանդ առաւ Յակոբի դռների առջև:

Կառավարը ձեռքի մի շարժումով բացեց դռնակը, դուրս եկաւ սամոյրի մուշտակի մէջ փաթաթուած մի տիկին: Քամին խփոյն յարձակուեց նրա թաւշեայ դըլխարկի փետուրների ու ծաղիկների վրայ. բայց տիկինը երկու ձեռքով արիաբար պաշտպանուեց թշնամուց և արագ քայլերով, վազէ վազ, ներս ընկաւ:

Կառքը շուռ եկաւ, երեսը դարձրեց դէպի քաղաքը, և մնաց սպասելու:

2

Դռնապահի արկղածէ պահականոցի առջև տիկնոջը սպասում էր խիստ անախորժութիւն: Ոչ ոք չը կար, ոչ ոք այդտեղ չէր սպասում նրան: Նա կանգնած մնաց, նայում էր, չը գիտէր ինչ անել:

Առաջին անգամն էր նա տեսնում այդ ընդարձակ, սեւացած, անունով և տեսքով անբախտ շինութիւնը, որ իր հաստ ու ամուր պատերով, նեղլիկ պատուհաններով մի հինաւորեց բերդ կամ երեսի վրայ թողած բանտ էր յիշեցնում: Բայց առաջին անգամ տեսնելը չէր նշանակում թէ տիկինը չը գիտէ որ փարթամ քաղաքը առանց մարդասիրութեան չէ: Այս արդիւնադործական իրարանցումների մէջ, փողի, բախտի չլմեցնող ազմուկների մէջ, վեր բարձրացողների և ցած գլորուողների

տենդային ժխտրի մէջ, վաղուց թափառում էր և մի միտք, որին շատ անգամ աշողւում էր ներս մտնել ոսկէղօծ ապարանքները, խօսք ու զրոյց բարձրացնել այնտեղ:

Դա բարեսիրութեան գաղափարն էր:

Մի ժամանակ, երբ այս քաղաքը դեռ նահապեկան հասկացողութիւնների շրջանումն էր, բարեսիրութիւնը կատարւում էր հոգի փրկելու, արքայութիւն ժառանգելու համար: Այդ ժամանակ էլ հին մաքսատան մօտ կառուցած շինութիւնը՝ ապրանքներ տեղաւորելու փոխարէն՝ սկսեց խեղճ, անտուն աղքատներ պատըսպարել:

Բայց փոխուեց ժամանակը: Գործարանները զարգացան հսկայական քայլերով, ոտի տակ տալով նահապետական բոլոր կարգերն ու մտքերը: Աշխարհի բոլոր կողմերից արդիւնագործութիւնը կրթուած մասնագէտների մի մեծ քանակութիւն քաշեց գէպի իրան. թռան, եկան այդ կրթուածները, միացան փողի հետ, և գիտութիւնը աւելի ևս անողոր գարձեց մրցութիւնը, ընդարձակ հեռանկարներ բացեց հարուստների և հարստացողների առաջ:

Կերպարանափոխութիւնը կատարեալ էր. նոր կրօն իջաւ հրապարակ, գրամական առիւծներն ու վագրերը մեծանում էին օրերով, նոյն իսկ ժամերով: Հնութիւնը իր ժամապատարագների, իր գրօշանոց ողորմութիւնների և երկնային տենչերի հետ քաշուեց հեռաւոր, խուլ անկիւններ և այնտեղից դիտում էր ոսկու շեղջերի մէջ վալլատակող նորութիւնը—սանձարձակ բարքերի, աւարառութեան, հրէշաւոր ախորժակների իրականութիւնը...

Բարեսիրութիւնը, որ մի թշուառ աղքատանոց պահելու չափ զարգացած էր այդ քաղաքում, չոչնչացաւ յեղափոխութեան մէջ. նա մնաց, ստանալով ուրիշ, աւելի դիտնական կերպարանք:

Այժմ ամենքին էր հեղեանական ժպիտ պատճառում այն հին համոզմունքը՝ թէ մարդը աստուածների զա-

լակ է, նրանց մարմնից և արիւնից է առաջ եկել: Ամենքը գիտէին արդէն թէ ինչ է երկինքը, գիտէին որ մարդը աշխարհում ապրող բիւրաւոր կենդանիներից մէկն է: Բայց գիտէին և այն, որ այդ կենդանին, այնո՛ւս ամենայնիւ, իր բոլոր ցեղակիցներից շատ բարձր է, քանի որ զգում է իր նմանի ցաւը, գիտէ խնամել ուրիշին, նոյն իսկ զոհել՝ ուրիշին ապրեցնելու համար: Կային մարդիկ, որոնք քարոզում էին թէ պէտք է պահպանել այդ պատուաւոր գիրքը կենդանական աշխարհում, պէտք է շարունակ ցոյց տալ, թէ մարդը հասարակական կենդանի է:

Ահա այդ քարոզը վրկեց աղքատանոցը կործանումից նոր կարգերի կատարած յեղափոխութեան մէջ:

Բարեսիրութեան քարոզը և նոր կրօնը միասին էին չրջում, միասին էլ, միևնոյն շքեղ դռներով, միևնոյն մարմարեայ սանդուղքներով մտնում էին ապարանքները: Այստեղ նոր կրօնը պատուիրում էր, թէ պէտք է զգոյշ ու սպառազինուած լինել, չը մոռանալով սեփական անձը ու նրա դրպանը, զոհեր որոնել դրանց համար: Միմի անդամ, պարապութեան ժամերին, երբ պէտք էր զգացում զանազանակերպութիւն մտցնել խօսակցութիւնների մէջ, յիշում էր բարեսիրութեան քարոզը. և սա սկսում էր շինջալ, որ առիւծը, որքան էլ հզօր լինի ու բարեբախտ, մի կեղեքիչ է միայն, ստոր ու անխիղճ...

Եւ դտան, որ արդարացի է բարեսիրութիւնը, որ նրան էլ պէտք է լսել: Բայց ինչպէս: Տղամարդիկ, առիւծներն ու վագրերը, շատ էին ջղային, շատ էին յափշտակուած իրանց արհեստով. ոչ ոք չի էլ մեղադրի, որ նրանք այդպէս են: Իսկ կանայք: Հօ նրանք դրասենեակներ չունեն, բանկ չեն վաղում, մուրհակներ չեն ստորագրում: Նրանց գործն է, նրանց իսկական կոչումն է ցոյց տալ մարդու միւս կողմը, այն, որ բարեսիրութեան քարոզն է ցոյց տալիս: Եւ կանայք յանձն էին առնում այդ դերը: Նրանց շնորհիւ էր, որ գոնապահ

Յակոբը մի-մի արտասանում էր հպարտութեամբ. «Հօ աշխարհը չէ քանդուել»...

Նոյն այդ հանգամանքն էր այս սարսափելի առաւօտին տանից հանել մուշտակաւոր տիկնոջը և տարել, կանգնեցրել էր Յակոբի բոյնի առաջ: Դա հասարակական կենդանու կատարեալ յաղթանակն էր: Սակայն չէր կարելի ասել թէ այն ընտանիքը, որի ներկայացուցիչն էր տիկինը, նոր է դարձի եկել, նոր միայն հասկացել է թէ ինչ է մարդը: Տոհմային մի պատմութիւն կար, որ մանուսանդ վերջին օրերը առանձին արժէք ստացաւ: Խօսակցութիւնների մէջ այժմ մի առանձին հպարտութեամբ էր յիշատակուում, որ աղքատանոցը հիմնարկողներն մէջ դիւսաւորը եղել է տիկնոջ սկեսուրի մեծ եղբայրը:

Բայց ինչպէս էր, որ տիկինը անձամբ էր այցելում աղքատանոցը:

Մի քանի օրերից ի վեր տեղական լրագրութիւնը սոսկալի նկարագրութիւններ էր տալիս՝ այնտեղ պատըսպարուած փախստականների կեանքից: Տիկնոջ ընտանիքում հիւրերը սկսեցին յաճախ խօսել այդ մասին: Աղքատանոց հիմնող Մահտեսեանը բացի այս ընտանիքից մի ուրիշ ժառանգ չէր թողել. ուրեմն, մարդասիրութիւնն այս տան ժառանգական յատկութիւններից մէկն է և պէտք է նրան շարունակել: Եւ տիկինը ահա եկել էր: Բայց ուր են մնացածները:

Քառակուսի, լայն բակը իր ամայութեամբ ասում էր, որ ոչ ոք չէ եկել: Քամին կեղտոտ շորի կտորներ, թղթի պատառներ և աղբ էր դէս ու դէն քշում: Կամ սրբում էր, տանում, կամ մէկ էլ հանում էր անյայտ անկիւններից, խաղում էր նրանց հետ:

Այսպէս են կատարում խոստումը...

Բակի մի խոր անկիւնում, ինչ որ սեւացած սիւնի ետեւում, մի կեղտոտ, հին դուռն էր երեւում, որի առջեւ ման էր դալիս մի մեծ շուն: Նա շուտ-շուտ մօտենում էր դռանը, հոտոտում էր տախտակները և,

ոչինչ չը գտնելով, շուտ էր գալիս ու յուսահատական, աղերսող հայեացքներ էր գցում չորս կողմը: Ծերացած, մի աչքով կոյր էր այս կենդանին, աղքատ թաղի փողոցային թափառաշրջիկներից մէկը: Մի անգամ քաղաքային վարչութիւնը կոտորել էր տալիս անտուն-անտէր շներին. կոտորածից աղատուեց այս մէկը, պատահաբար մտնելով աղքատանոցի բակը: Կարծես հասկանալով որ դժբախտութեան օրերի համար է շինուած այդ տունը, նա մի անկիւն դրաւեց սեւացած սիւնի տակ, չարժանանալով ոչ սքի ուշադրութեան: Եւ ի՞նչ իրաւունքով պիտի արժանանար, երբ ոչ մեծա տալ գիտէր, ոչ օգուտ: Շունը աղքատանոցի բնակիչներից մէկը դարձաւ: Այստեղ մի ընդհանուր օրէնք կար ամենքի համար — մերթ կուշտ, մերթ քաղցած, բայց միշտ հնազանդ ճակատագրին, առանց դժգոհութեան, առանց ձայն ու ծպուտ հանելու:

Տեսնելով նորեկին, շունը առաջին վայրկեանում ոչինչ ուշադրութիւն չը դարձրեց: Ապա, կարծես քիչ մտածելուց յետոյ, դուրսը վճռականապէս շարժեց ու գանդաղ քայլերով առաջ եկաւ:

Այդ էր պակաս՝ տիկնոջ համբերութեան վերջ դնելու համար: Նա վախեց, սկսեց յետ ու յետ դնալ դէպի կառքը, նոյն խիւ կանչեց կառավարին: Բայց այդ միջոցին Յակոբը դուրս եկաւ այն դռնից, որի առջեւ հոտոտում էր շունը: Նա ձեռքում բռնած ունէր ջրի ամանը և նկատելով որ մարդ է եկել, իսկոյն վաղեց դէպի իր տեղը:

Տիկինը կանգ առաւ. շունը, կարծես յուսահատուելով, որ այցելուն հեռանում է, նստել էր պատի տակ ու դուրսը դնելով գետնի վրայ, այլևս ոչ մի տեղի չէր նայում:

Ի

— Մարդ կոյ:

Յակոբը ցնցուեց այս ձայնից: Առաջին անգամն էր, որ նրա հետ խօսում էր այսպիսի մի մարդ: Զը հաս-

կացան հարցի միտքը, թէ շփոթուեց, բայց պատասխան չը կարողացաւ տալ. միայն շտապեց աջ ձեռքը կրծքին դնել և գլուխ տալ այցելուհուն:

— Այստեղ մարդիկ պիտի գային — երկու օրիորդ և երկու պարոն, բացատրեց տիկինը:

Դռնապահը նորից գլուխ տուեց, բայց այս անգամ նախ ժպտաց, — հասկանում էր:

— Ես այստեղ էի, ասաց նա, նայելով իր դռնակին. — մի բոպէ հեռացայ, դնացի խոհանոցից ջուր բերելու...

— Չէն եկել, ընդհատեց տիկինը:

— Չը տեսայ... Հեմ տեսել... Երէկ չէ, անցեալ օրը քահանան եկաւ նոր եկածներին մէկին հաղորդելու. նա մեռնում է: Ես բոլորի անունները դեռ չեմ սովորել և հեշտ չէ սովորել. շատ են, չեն խօսում, միայն լաց են լինում...

Նա նկատեց տիկնոջ նուրբ դէմքի վրայ մի կծու անբաւականութիւն. բարակ յօնքերը մի առանձին դիւր ընդունեցին, որից Յակոբը հասկացաւ, թէ սրտաբաց շատախօսութեան տեղը չէ: Տիկինը միայն այն էր ուղում իմանալ՝ եկող եղբէլ է թէ ոչ: Նա մանր, հասարակ մարդու տեսք չունէր. մի ձեռքով բռնեց մուշտակի երկու վեշերը, միւսով գլխարկի ծայրը և ուղեւորուեց դէպի դուրս: Յակոբը հետեւեց նրան, և կարծես զգալով, թէ պէտք է արդարացնել այն մարդկանց, որոնք պիտի գային, բայց չեն եկել, նա ասաց.

— Եղանակը շատ վատ է. այսպիսի օրը թուշունն էլ բոյնից չէ դուրս գալիս...

Նա տեսաւ փողոցում կանգնած կառքը: Այժմ նրա համար կասկած չը մնաց, որ տիկինը շատ բարձրից է. դռնէ ինքը վեց տարուայ մէջ այս մուտքի մէջ այսպիսի բան չէր տեսել:

Կառավարը արդէն խոնարհուել էր դռնակը բաց անելու, բայց տիկինը յանկարծ յետ դարձաւ և դիմեց Յակոբին, որ շտապեց վերցնել իր մեծ փափախը.

— Ո՞ր կողմում են փախստականները:

—Այստեղ, ձախ կողմում, չորս սենեակների մէջ նեղուածք է. բայց ճար չը կայ, հին ապրողներին դուրս արինք, տարանք միւս ծայրը: Դժուար էր նրանց համար. մարդ կայ, որ տասը տարի ապրել է իր անկիւնում: Ձէին հեռանում, ընդդիմանում էին. բայց ինչպէս կարելի էր նրանց լսել. նորերը շատ են անճար... Ասում են, թէ էլ պիտի դան. ինչ պէտք է անենք այն ժամանակ...

Տիկինը յետ դարձաւ, քայլեց դէպի բակը, հրամայելով Յակոբին առաջնորդել իրան:

Ծերուկը բոլորովին շփոթուեց. նախ իր փափախը գցեց իր տնակի մէջ, ապա, երկու քայլ անելուց յետոյ, էլի վերադարձաւ, ջրի ամանն էլ, որ ամբողջ ժամանակ ձեռքին էր պահում: Ներս դրեց ու վաղեց տիկնոջ ետեւից:

Նա բաց արեց մի դուռ, և տիկնոջ առաջ երեւան եկաւ մի նեղ անցք, ուր ինչ որ մարդիկ էին շարժւում: Մի վայրկեան այցելուհին կանգ առաւ, բնազդամբ յետ ու յետ քաշուեց:

—Այսքան կեղտոտութիւն, բացականչեց նա սարսափած: —Այստեղ խոզն էլ կը խեղդուի...

Նա դիտէր, որ աղքատանոցը հիմնուած է և պահպանւում է միայն մի նպատակով — ունենալ մի յարկ, որի տակ հաւաքուէին խեղճերը: Մարդասիրութիւնը բազմաթիւ ձեւեր ունի, այդ էլ յայտնի էր. — մէկը աղքատին փող էր տալիս, միւսը աշխատանք. իսկ այստեղ միայն բնակարան են տալիս: Պատասպարուածները իրանք պիտի հոգան մ'նացածը. ձրիակերութեան սովորեցնելը այս հիմնարկութեան ծրագրում չը կար: Եւ այդ պատճառով հոգաբարձուները այցելութեան ժամանակ միայն յանդիմանում էին ապրողներին, ցոյց տալով կեղտոտութիւնները: Նրանք բացատրում էլ էին թէ ինչ նշանակութիւն ունի մաքուր բնակարանը, ինչպէս պէտք է լուսնալ, սրբել. բայց ինչ անէին հոգաբարձուները, երբ աղքատները անշնորհք են, ծոյլ: Տի-

կինն առաջինն էր, որ յանդիմանութիւնները ուղղում էր ոչ թէ աղքատներին, այլ հոգաբարձութեան. դռնապահին էր յայտնում նա իր ամբողջ զուանգը, քանի որ դռնապահն է հոգաբարձութեան ներկայացուցիչը:

Բայց Յակոբը չէր էլ հասկանում, թէ ինչո՞ւ պէտք է այդքան վրդովուել այս սեւացած, բորբոսնած պատերի, ցեխոտ յատակի տեւքից: Նա ոտով հրեց նեղ միջոցների դռներից մէկը, նայեց տիկնոջը, հրաւիրում էր նրան:

Եւ տիկինը արիաբար առաջ քայլեց...

Ը

Պէտք էր ցեխերի ու կեղտերի մասին մտածել, երբ այդտեղ ապրողները այնքան յուսահատեցուցիչ զարհուրելի էին...

Անտէր ու անխնամ մ'նացած մարդկային միան էր փռուած ամեն տեղ... Այդ ի՞նչ էին արել նրան: Մարդիկ էին, բաղմութիւն էր. դէմքեր, առանձին-առանձին շունչեր կան: Բայց հայեացքի առաջ այդ բոլոր մարմինները մի ընդհանուր, միապաղաղ զանգուած էին կազմում—միս, դեղին-աղիւսագոյն միս: Սեռ, հասակ, անհատականութիւն—ամեն ինչ կորած, տրորուած էր այդ անհնարին զանգուածի մէջ: Ո՛վ գիտէ որքան ժամանակ էր կեղեքուել այդ միսը, հալուել, այդպէս կարծրացել. որքան տարածութիւններ է անցել իրան ազատելու համար... Շորի կտորներ կային, բայց դրանք աւելի դառն, կսկծեցնող խստութեամբ էին երեւան հանում փտող, ոջնացող միսը, որ ունէր մի ինչ-որ առանձին, ծանր, խեղդող հոտ. մի ինչ որ խոնաւ ու տաք գոլորշի լցրել էր սենեակները...

Տիկինը շրջում էր,—որքան քաջասրտութիւն: Մինչև իսկ դիմեց մի քանի կանանց, հարցեր առաջարկեց, բայց համարեա ոչինչ չը հասկացաւ: Լեղձ այդ անբախտների մէջ. միայն խառն հեծեծանք, միայն մըլ-

մունջ ու սառցնող հառաչանք էին կարող նրանք արձակել: Եւ արդեօք հարկաւոր էր հարց ու փորձ: Հարկաւոր էր բառերի օգնութիւն: Ի՞նչ կարող էր մարդը հաղորդել, երբ ամեն ինչ անտանելի պարզ ու բաց էր: Համատարած աղէտը ջարդել, տրորել էր ամենքին մի ընդհանուր սանդի մէջ և ապա դուրս էր շարտել: Բայց ո՞ւր: Խեղճերը մի դիւղից, նոյն իսկ մի դաւառից չէին: Եւ ի՞նչ փոյթ: Փախուստի ընդհանուր ճանապարհը միացրել էր ամենքին, կատարեալ հաւասարութիւն, եղբայրութիւն էր հաստատել, դարձնելով ամենքին դանդաղ մեռնող մի ամբոխ...

Այդ ամբոխը շատ շուտ ընկճեց հարուստ այցելուհուն: Այլևս չը համարձակուելով ման գալ, առանձին-առանձին դիտել թշուառութեան ամեն մի բեկորը, տիկինը կանգնեց մի անկիւնում, ուր մի մարդ էր մեռնում: Նրա գլուխը պտոյտ էր գալիս այս աստիճան անսովոր աշխարհի մէջ. բայց կաշկանդուած էր, չէր կարողանում հեռանալ, մարդկային սիրտը նրա մէջ իր տուրքըն էր պահանջում: Եւ մեղմ, բարակ ձայնը միանման, կարճ բացականչութիւններ էր արձակում:

— Խեղճեր...

Այս բառը արտասանում էր նա իր իմացած բոլոր լեզուներով: Եւ իրաւ, ոչ մի լեզու չունի այդքան պարզ ու սովորական անունից աւելի արտայայտիչ մի բան՝ խիստ բնորոշելու համար այդ բազմութիւնը, որ դուրս էր շրջապատուած մարդկային շրջանից և այժմ ցած ու ցած էր դնում—դէպի հող, դէպի անասնութիւն:

Բազմութիւնը այժմ փախստական չէր, այժմ ամուր, ծածկուած յարկի տակ էր. նա թափթափած էր ցեխոտ փախթների վրայ, շարժւում էր, ձայն էր հանում, սողում էր: Այն հեռաւոր, հրդեհուած երկրի ցաւերը, ի հարկէ, դեռ արտասունք են քամում, դեռ կուրծք են դողացնում: Բայց սև-սև յիշատակները չեն այսքան տանջանքների միակ աղբիւրը: Կայ աւելի ուժեղ, աւելի ահաւոր մի դարկ—այդ մարդիկ ապրե՛լ են ուզում: Սա

է ցնցում տկոր մները, սա է բորբոքուել մարած աչքերի մէջ, շարժում է սուր շրթունքները, ցաւադար հառաչանք է հանել տալիս: Եւ ամեն ինչ—ձայն, շարժում, համր վիշտ, բութ անտարբերութիւն, մի բառ, մի տենչանք է միայն՝ ուտել...

— Խեղճեր, նորից և նորից ասաց տիկինը:

Տէր Աստուած, հացը, մի կտոր հացը... Այս փարթամ քաղաքում ո՞վ է զգում թէ նա կայ, ո՞վ է նրան կերակուր, մարմին ապրեցնող համարում: Բանտարկուած ոճրագործին անգամ խղճում են, երբ իմանում են թէ նրան միայն ցամաք հաց են տալիս: Իսկ այստեղ այսքան մարդիկ հոգի են տալիս մի վշրանք հացի համար...

Յակոբը կպել էր շէմքին: Նա հօ չէր տեսնում խեղճերին, չէր մտածում թէ երբ պիտի սովորէ այսքան մարդկանց զարմանալի անունները: Ամբողջ ժամանակ նա միայն մի բան էր շատ ուզում. տեսնել երկնքի մի կտորը, մենակ, առանց վկայի, երեսը բարձրացնել դէպի նրան և փառք տալ... Այսքան արթուն է եղել խեղճի Աստուածը, այսքան մօտիկ մարդկանցից...

Խեղդուկ օդը, ծանր հոտը, վերջապէս, հարկադրեցին տիկնոջը դուրս գնալ. Յակոբը հետեւեց նրան:

Այժմ ինչ պէտք էր անել: Տիկինը մտածում էր, բայց վճիռ չէր գտնում: Քամին կեղտոտ սև փոշի էր մաղում նրա դիւարի, մուշտակի վրայ, ասում էր որ պէտք է գնալ, փախչել: Բայց մի բանի մէջ նա բոլորովին անզօր էր. — չէր կարողանում տիկնոջ աչքերի առջևից սրբել տանել այն տեսարանը, որ ծածկուած էր նրա կողքին, հին բորբոսնած պատի ետեւում: Դա էր կանգնեցնում: Եւ բարակ ձայնը այստեղ էլ յաճախ արտասանում էր նոյն բառը. «խեղճեր»:

Նրանից հեռու արձանացել էր հին, գզգզուած դռնապահը: Դիւաբաց, ալեխառն մաղերն ու զգեստի ծուկները քամուն տուած՝ նա անթարթ աչքերով, ամբողջապէս մի սրբազան հիացմունք դարձած, նայում էր

հարուստ կնոջը, դիտում էր նրա գէմքը ագահութեամբ, կարծես այնտեղ բացուել էր հրաշքների մի գիրք և նա, կարդալու կարողութիւն ստանալով, հասկանում էր ու հրճում: Մի երկու անգամ տիկնոջ հայեացքը հանդիպեց յափշտակուած ծերունուն: Մարդը իր դասակարգերի մէջ տարբերութեան ճրպիսի մեծ սահմաններ է գրել: Այս երկու մարդու մէջ, որոնք մի երկու քայլ հեռու էին միմեանցից, սարեր ու ձորեր կային. և այս բարձրութիւնները, խորութիւնները պատկերացած էին տիկնոջ մի զոյգ թուխ աչքերի մէջ: Նկատում էր խեղճ ծերունին թէ որքան անհուն ու սառցապատ են անջրպետները: Երևի: Նա չէր համարձակւում մօտենալ իրան յափշտակողին. նա հիանում էր հեռուից, ձեռքը, ի նշան կատարեալ ոչնչութեան, դրել էր կրծքին և նայում:

Յանկարծ նրա մաղոտ, միամիտ գէմքը փայլեց երջանկութիւնից: Տիկինը մօտ եկաւ, խօսում էր նրա հետ:

— Եթէ երկու օրիորդներն ու երկու պարոնները գան, կ'ասես նրանց:

Այս խօսքերը տիկինը կրկնեց երկու անգամ: Նրան թւում էր թէ այդ ծերուկը ապուշի մէկն է և դժուար է հասկանում ուրիշի ասածը: Եւ իրաւունք ունէր. Յակոբը նոյն իսկ զլլիի շարժումով չէր ցոյց տալիս թէ լսում է, հասկանում է: Կանգնած էր նա և շարունակ սքանչացման ժպիտներ էր արձակում:

Բայց այդ ըոպէին նրան զգալ տուին որ նա մոռացել է նոյն իսկ իր պաշտօնը: Ձայներ լսուեցին և երկու կառքեր դանդաղ ներս մտան աղքատանոցի բակը: Շունը տեղից վեր կացաւ, թափահարեց իրան և սկսեց աշխոյժ կերպով պոչը շարժել: Ողորմութեան հոտ էր զգում...

Թ

Եկողները տիկնոջ սպասած մարդիկն էին: Առջևի կառքից իջան երկու ջահէլ օրիորդներ, որոնք իսկոյն

սկսեցին արդարանալ տիկնոջ մօտ, թողութիւն խնդրել: Երկրորդ կառքը լիքն էր կապոցներով. կառավարի ոտների տակ ընկած էր մի մեծ զամբիւղ: Պարոններից մէկը, նախ քան տիկնոջ դիմելը, հրամայեց Յակոբին դատարկել կառքը: Եւ Յակոբը դործի կալաւ:

Նա արդէն սկսել էր աղօտ կերպով հասկանալ, թէ ինչ է կատարուում, բայց այսքանին չէր սպասում: Կապոցները պարունակում էին զանազան տեսակ շորեր, սպիտակեղէն. կար պանիր, նոյն իսկ միս. իսկ զամբիւղը լիքն էր հացով: Մի րոպէում նա այդ բոլորը փոխադրեց, դարսեց այն պատի տակ, որի ետեւում այնքան կատաղի էր քաղցածութիւնը: Եւ մի պատուհան չը կար այս կողմից, որպէսզի խեղճերը տեսնէին: Յակոբը չը կարողացաւ տանել պատ շինողի այդ անսրտութիւնը, շտապով ներս ընկաւ:

Նրան շատ անգամ էր յուսահատեցրել այն հանդամանքը, որ հեռաւոր երկրից փախած այս խեղճերը լաւ չեն հասկանում իր լեզուն, ինչպէս ինքն էլ նրանցը չէր հասկանում: Բայց այս անգամ դժուարութիւն չեղաւ: Հասկանալ, որ եկել է հացը... դրա համար լեզու էլ չէր հարկաւոր: Ու սպրոզ մարդկութեան նշոյլներ երեւացին. որը օրհնում էր, որը դիմեց իր բախտակցին ինչ որ բան իմանալու. երեխաները շարժուել սկսեցին, մի քանիսը նոյն իսկ դուրս վազեցին: Հացի ցոյց տուած առաջին հրաշագործութիւնը Յակոբի արտասունքները գրգռեց...

Բայց հաց բերողները ամենից առաջ կարգ ու կանոն էին սիրում: Նրանց մէջ արդէն տեղի էր ունեցել մի կարճ խորհրդակցութիւն և սրոշուել էր դործելու եղանակը: Պարոններից մէկը կանչեց Յակոբին, յայտնեց նրան, որ այս հինգ հոգին մասնաժողով են և զլխաւորը տիկինն է, որի հրամաններին պէտք է հնազանդուեն ամենքը: Տիկինը այժմից իսկ պահանջում է, որ անկարգութիւն չը լինի, որ սովորական աղքատները

իրաւունք չունեն խառնուել վախստականների հետ, ուտել նրանց հացը:

Այնուհետեւ սկսուեց դործունէութիւնը: Յակոբը չը գիտէր, թէ ինչպէս էր գնում յայտնելու տիկնոջ կառավարին, որ տուն դնայ ու վերադառնայ մի ժամից յետոյ: Պարոնները դէս ու դէն ընկան, որոնում էին մի յարմար տեղ. իսկ այդ ժամանակ տիկինը պատմում էր օրիորդներին իր տպաւորութիւնները: Նա շատ ճարտար էր խօսելու մէջ, և վրդովմունքն ու խղճահարութիւնը, դանդառն ու վախը մի գեղեցիկ շարան էին հիւսում նրա խօսքերի մէջ:

Միակ ազատ տեղը խոհանոցն էր. վճռեցին այնտեղ պատրաստել ամեն ինչ, կարգադրութիւններ անել: Յետոտ ու հոտած խոհանոցը, որ մի նեղ ու երկար սենեակ էր մի հատ փոքրիկ պատուհանով, կարգի էր բերում երկու պարոնների ղեկավարութեամբ: Յակոբը տաքացել էր: Վաղուց էր որ նրա մարմինը չէր թրջել հողադործի քրտինքը: Նա ժիր երիտասարդի պէս վաղ վրդում էր, սրբում, քերում: Եւ որքան շատ էր նա աշխատում, այնքան սաստկանում էր ներկայ եղողների դժգոհութիւնը: Դատապարտում էր աքքատանոցի վարչութիւնը, թէեւ ոչ ոքի համար դադարիք չէր, որ վարչութեան գլխաւոր հոգան է չը սովորեցնել աղքատներին ձրիակերութեան: Սկզբունքը համալրելի է, ամենքն էին համաձայն. բայց պիտի լինի մի յայտնի չափ, մի սահման: Հօ չէ կարելի արդարացնել այսքան ցեխերը, կեղտերը մարդասիրութեան անունով:

—Դու չես անում, ես էլ չեմ անի, որ դու չը վրձանաս...

Դրութիւնը այս խօսքերով ձեւակերպեց պարոններից մէկը, որ ունէր մեծ, զարմանալի թուխ միրուք և խօսում էր թանձր ու ազդու ձայնով:

—Ո՞ւր կը տանէ այսպիսի իմաստութիւնը, աւելացրեց նա, երբ ամենքը և մանաւանդ տիկինը, իրանց անսպայման համաձայնութիւնը յայտնեցին:—Մեր բժըշ-

կական տեսակետից աւելի լաւ է չը տալ ապաստան, քան պահել այս դարչելի ուղերը: Այսպիսի տեղերում են զարգանում հիւանդութիւնները...

Դարձեալ համաճայն էին նրա հետ. և, կարծես ամենքից շատ Յակոբն էր ասում որ, այո՛, այդպէս է: Մի ժամի մէջ ամօթալի, խայտառակ համարուեց այն, ինչ բնական էր տարիների ընթացքում: Ծերունին էլ իր մեղքն ունէր. խօսողները յաճախ կրկնում էին որ եթէ դռնապահը ամեն օր իր սլարաքը համարէր մի քիչ սըրբել, քերել, այսպէս չէր լինի դրութիւնը: Հարցրին, իմացան որ նա ինն ուրբալի է ստանում և ասացին որ դա մեծ փող է գիւղացու համար, որ մի ամսուայ ըստացածով գիւղում մի ամբողջ ընտանիք կարելի է պահել քառորդ տարի: Խօսեցին անտարբերութեան մասին, իսկ մեծ միրուքաւոր պարօնը որոտացրեց իր ձայնը այն բանի դէմ, որ մեր մէջ ամեն հասարակական պաշտօն, լինի դա նոյն իսկ դռնապահի պաշտօնը, ողորմութիւն անելու, անկարողներին պահպանելու միջոց է դառել:

Իսկ նա, որ այսպիսի խօսակցութեան առարկան էր, չէր էլ մտածում թէ զուր չէ ստացել ինն ուրբալիները: Մեղք դործելը սովորական բան է, բայց հօ կարելի է մեղքը քաւել: Նա վիրաւորանք զգաց, երբ երկու մշակներ էլ եկան նրան օգնելու: Ի՞նչ հարկաւոր էր, ինքը մենակ էլ կ'անէր: Այս միտքը նա բարձր ձայնով յայտնեց, բայց ուշադրութեան չարժանացաւ: Չէին հաւատում: Բայց մի տարի հարկաւոր էր խողանոց չինել «քուրդ» Սարուի համար և Յակոբը մենակ ծակեց մի մեծ թումբ, այնքան հող դուրս տուեց, որ Սարուի ամբողջ երամակը տեղաւորուում էր այնտեղ:

Կը կամենար նա այս եղելութիւնը գոնէ երկու մշակներին պատմել, բայց ժամանակ չունեցաւ: Այնպէս էր խրուել աշխատանքի մէջ, որ նոյն իսկ չը նկատեց թէ ինչպէս իրհանոցի չէմքից դուրս, այն անկիւնում, ուր չունը սիրում էր շնթրկել, փռեցին չոր և հաց էին կոտորում, պանրի բաժիններ էին դասաւորում: Տիկինը

այժմ բազմած էր մի հասարակ, հին աթոռի վրայ, շարունակ պատմում էր իր տպաւորութիւնները, շտապեցնում էր: Յակոբը իսկոյն ճանաչեց այդ աթոռը. և աղքատանոցում ո՞վ չէր ճանաչի նրան: Մի այրի կին միայն այդ բանը և մի հին կարի մեքենայ էր կարողացել ազատել իր տանից, երբ ամուսնու մահից յետոյ ամեն ինչ խորտակուեց, ոչնչացաւ, գցելով նրան այս բարեգործական յարկի տակ: Այրին տեսնելով անսովոր այցելուներին, ինքն էր հանել իր թանկագին կայքը, առաջարկել էր տիկնոջը ու շտապել էր էլի ծածկուել իր անկիւնում:

Դեռ շատ բան կար անելու, բայց յանկարծ հրամայեցին, որ մաքրողները դադար առնեն: Օջախում կրակ վառուեց, նրա առջև երևան եկաւ մի կոտոր մարդ, որ թեւի տակ բերած կապոցը բաց արեց, հանեց դաշակները, կապեց մոխրագոյն գոգնոցը և սկսեց միսը կոտորել: Նա էր բերել այն մեծ կաթսան, որ լցրուեց ջրով և դրուեց կրակի վրայ:

— Կերակուր էլ պիտի տան, մտածեց Յակոբը և ամենամեծ պատրաստականութեան նշաններ արաւ, երբ կարդագրիչ պարոնն ասաց նրան, թէ այժմ պէտք է լաւ մաքրել փախստականների սենեակները:

Ժ

Այդտեղ էլ գործը առաջ դնաց նոյն եռանդով: Յակոբը իր օգնական մշակներին ուղարկեց բակը մաքրելու, իսկ ինքը աշխատում էր ներսում: Դեռ նեղ միջանցքումն էր նա, երբ նորից ներս եկաւ տիկինը: Այս անգամ նրան հետեւում էին օրիորդներն ու պարոնները. ամենքը բռնած ունէին հացի կապոցներ:

Մի քանի անգամ Յակոբի ձեռները թուլացան. ուղում էր տեսնել և գործը թողեց, մօտեցաւ բաց դռներին: Օրիորդները հաց ու սլանիք էին բաժանում, մնացածները խօսեցնում էին խեղճերին և, ինչպէս երե-

ւում էր, յոյսեր էին տալիս, թէ այսուհետեւ նրանք չաւ
կը լինեն: Սրտաշարժ շնորհակալութիւնների մի մեծ
տեսարան էր բացուել: Մի պառուս կին յանկարծ չոքեց,
ուղում էր տիկնոջ ոտներն ընկնել. սա կռացաւ, ջուխտ
ձեռքով բռնեց նրա թեւերը և վեր կացրեց. իսկ պա-
ռաւը՝ այդ ուշադրութիւնից աւելի ևս գլուխ կորցրած՝
տարածեց թեւերը ու պինդ գրկեց բարերարուն,
որ չէր էլ փորձում աղատուել այդ կմախքի գրկից ու
կեղտոտ ցնցոտիներից: Դեռ էլ բաներ կային. բայց
Յակոբը ամաչեց և երկար չը նայեց: Ինչպէս մի երե-
խայ, որին թեւեր է տալիս անկեղծ հրճուանքը, նա
յետ վաղեց ու սկսեց այնպիսի եռանդով քերել տարի-
ների ցեխի տակ կորած յատակը, որ տախտակները
տաշւում էին:

Նրան յանկարծ կանչեցին: Մտնելով երրորդ սե-
նեակը, ծերունին կանգ առաւ, իր առջև բացուած տե-
սարանից շանթահար եղածի նման: Անկիւնում հաւա-
քուել էին տիկնոն ու օրիորդները, նայում էին համա-
րեա դողալով և բացականչում էին. «ահ, խեղճ»...
Թուխ միրուքաւոր պարոնը իր ձիւնափայլ թաշկինակը
փռել էր յատակին, մի ծնկով չոքել էր նրա վրայ ու
խորին ուշադրութեամբ զննում էր մի կիսամեռ երե-
խայի վախ ազդերը:

Պարոնը յետ նայեց և հրամայեց խոհանոցից տաք
ջուր բերել: Յակոբը դուրս թռաւ, և րոպէ չանցած՝
չոքած էր նրա կողքին, պահում էր ջրի ամանը: Սև,
չորացած մի վերք էր երևում երեխայի ազդրի վրայ և
նրա կողքից կծկուած անբախտ մայրը պատմում էր թէ
ինչպէս քրդի գնդակը խփեց այդ տեղին: Մի ոտով չո-
քած պարոնը հարց ու փորձ էր անում. հառաչեց, դը-
լուխը շարժեց և մատները գցելով տաք ջրի մէջ, սկսեց
զգուշութեամբ չփել վերքը: Կեղտոտ-կարմիր մի հե-
ղուկ գոյացաւ նրա մատների տակ, որ մի երկար նեղ
հետք գծեց երեխայի դեղնած մաշկ վրայ ու թափուեց
ազդրի աջ կողքով: Իսկ մայրը ասում էր որ երեխան

դեռ լեզու չէ առել, դեռ միայն «մամ» բառը գիտէ։ Ո՞ւմ էր այդ անլեզու գառնուկը մի վատութիւն արել. և սակայն Պիբօգին ծակել էր նրա միտը։ Փախչելիս աղբ էին դրել վէրքի վրայ, արիւնը կանգնեցրել և հիմա չը գիտէին թէ ինչ է լինելու։

Մայրը յարմար առիթ էր գտել, կարծում էր թէ այդ առողջ, մաքուր հագնուած ջօջ պարոնը եկել է նրա դատին վերահասու լինելու և թափում էր իր սըրտի մէջ պահածը, արտասունքներ կուլ տալով պատմում էր թէ իր տանից քանի հոգի մտնեցան և քանիսը կորան։ Իսկ անծանօթ պարոնը շարունակում էր զարմանալի մեղմութեամբ քսել մատները վիրաւոր ազդերին և լուռ էր։ Երեխան կարծես, ցաւ չէր զգում, երկու ձեռքով մի կտոր հաց էր խցկել իր բերանը և ծծում էր ագահութեամբ. միայն երբեմն կանգ էր առնում, դէմքի վրայ պատկերացնում էր սոսկալի տանջանք, որից նրա ահագին բերանի անկիւնները ծուռում էին. բայց նա լաց չէր արել. ժամանակ չունէր և վայրկեան չանցած՝ խոր էր տանում մատների մէջ սեղմած հացի կտորը։

Վերջապէս պարոնը կանգնեց, թափ տուեց ծունկը. ապա վերցրեց փռած թաշկինակը, մի քանի անգամ ծալեց, կապեց երեխայի ոտը ու դուրս գնաց։ Տիկինն ու օրիորդները նրա հետ էին, ուղում էին իմանալ նրա կարծիքը, բայց նա մռայլ էր, չէր խօսում։ Յակոբին հրամայեց ջուր բերել, լուացաւ իր ձեռքերը։ Տիկինն ու օրիորդները հանեցին իրանց թաշկինակները և խնդրեցին դրանով սրբել ձեռքերը։ Նա բոլորին չը կորհակալուծիւն յայտնեց, վերցրեց տիկնոջ թաշկինակը։ Միայն այդ ժամանակ նա ասաց.

— Դնդակը մնացել է... գուցէ կարելի լինի աղատել խեղճին... երեկոյեան ես վերաբոյժ կ'ուղարկեմ...

Ապա պատասխանելով տիկնոջ և օրիորդների միաբան, սրտառուչ ցաւակցութիւններին, նա հառաչեց.

— Այո՛, այսպիսի դժբախտութիւն երեակայել ան-

գամ սարսափելի է, ուր մնաց տեսնելը, ասաց նա շատ զգացուած կերպով:

Այժմ օրիորդներն էին պատմում իրանց տպաւորութիւնները, իսկ մնացածները հաստատում էին նրանց խօսքերը գլխի տխուր շարժումներով, հառաչանքներով:

Ճաշը դեռ ուշ կը լինէր. «Մասնաժողովը» պատրաստուում էր հեռանալ: Բժիշկը տղու և պարզ կերպով հասկացրեց Յակոբին որ ամեն բանի պատասխանատուն նա է, մի առ մի ցոյց տուեց թէ ինչ պէտք է անել և աւելացրեց որ միւս առաւօտ բոլոր կարգադրութիւնները կատարուած պիտի լինեն:

Ոչ մի բանի դէմ Յակոբը մտքում անգամ առարաւութիւն չարաւ. ոչ մի գործ դժուար չէր թւում նրան:

ԺԱ.

Եւ ամբողջ օրը աղքատութեան մռայլ պատսպարանը զարմանալի բաներ էր տեսնում: Թէև չը կային կարգադրողները, բայց գործը գնում էր անդադար. մի աներևոյթ, դիւթական ոյժ շարունակ բարեկարգութիւնների ետեւից էր: Նոր փախածներ բերին, փռեցին սենեակներում: Հրամայուած էր այրել հները: Փակաւնադործը խոհանոցի դռան վրայ կողպէք շինեց, բանալին վերցրեց խոհարարը: Եռանդուն երթեւեկութիւն կար: Ինչ որ մեծ կապոցներ բերին, դրին խոհանոցում, գալիս էին վարպետներ, նայում էին պատերին, ինչ որ հաշիւներ էին անում ու գնում:

Խոհարարը ուշ վերջացրեց իր գործը: Մի մի աման մսածաշ էր բաժանել փախստականներին, լուացել էր կաթսան ու ամանները, այժմ հագաւ չուխան և յայտնեց Յակոբին որ միւս օրը առաւօտեան մի սայլ փայտ կը բերէ իր հետ: Սիրում էր նա գործից յետոյ մի զրոյց սկսել: Նստեցրեց Յակոբին, եփած միս ու պանիր դրեց նրա առջև, իսկ ինքը բաց արաւ խօսքի

տուտը: Թէև մի անգամ արգէն ասել էր թէ ովքեր էին այսօրուայ այցելուները, բայց այժմ աւելի մանրամասն կերպով սկսեց կրկնել այդ պատմութիւնը: Ծառաները, խոհարարները շատ են սիրում խօսել մեծաւորների մասին. իսկ խոհարար Գրիգորը այդ դասակարգի մէջ ամենից լաւատեղեակ և շնորհալի պատմողն էր:

Ո՛րպիսի դարդարուն ոճով նա նկարագրեց Նուրեանի տունը: Պարոն Նուրեանը քաղաքի առաջնակարգ հարուստն է, և տիկինը, որ այսօր այնքան երկար, մնաց աղքատանոցում, նրա ամուսինն է: Գիտէր խոհարարը թէ ինչպէս է այդքան բարձրացել Նուրեանը, ում որդին է, ում աղջիկն է ուզել: Բայց այդ անունը այնքան որոտալից էր, որ նոյն իսկ աղքատանոցի դռնապահի բոյնն էր մտել: Օրինակ, Յակոբը առանց խոհարար Գրիգորի ասելուն էլ գիտէր որ Նուրեանին է պատկանում քառակուսի, ծառաղարդ հրապարակի մէջ տեղը բարձրացած հսկայ պալատը: Մակայն խոհարարը հասկացրեց նրան որ այդքանն իմանալը բաւական չէ. նմուշի համար նա նկարագրեց մի երկու խնճոյքների պատրաստութիւնները, թուեց թէ ինչքան տեսակ կերակուրներ, ինչ խմիչքներ են դործ ածուել ամեն անգամ: Այդ բոլորը Գրիգորը գիտէր ամենահաստատ աղբիւրից, որովհետև Նուրեանների գլխաւոր խոհարարի օգնականը նրա ամենամօտիկ բարեկամն էր և նոյն իսկ կնքել էր իր երեխաներից մէկին:

Երկու օրիորդներն էլ մեծ մեծ տներից են, ահագին օժիտներ ունեն, թաղաւորների վայել հարսնացուներ են, բայց տիկին Նուրեանին, ինչ խօսք, չեն հասնի: Պարոններից մէկը, նա, որ մեծ ու թուխ միւրուք ունի, քաղաքում հռչակուած բժիշկ Յովասափեանն էր: Հարուստ աները նրան պաշտում են, ձեռքից ձեռք են խլում, այնպէս որ տանը հիւանդներ ընդունելու ժամանակ չունի. միայն ամեն շաբաթ երեկոյ կէս ժամ ունի աղքատների համար, որոնցից փող չէ վերցնում:

Պէտք է այդ ժամանակ տեսնել նրա տունը. ոչ մի սուրբի տակ Վարդավառին անգամ այդքան ուխտաւոր չէ լինում: Եւ արժէ որ այդպէս լինի. բժիշկը համարեա մեռած մարդկանց է լաւացրել, քիչ է մնում որ անաշէնը դիակին էլ շունչ տայ:

— Գուցէ սուրբ մարդ է, ասաց Յակոբը, որ խորին ուշադրութեամբ լսում էր այդ զարմանալի պատմութիւնները:

Խոհարարը հաւանութեան նշան արաւ. իր հասկացողութիւններով նա շատ չէր տարբերւում իր խօսակցից: Ինչ էլ լինի, նա գիտէր որ բժիշկ Յովասափեանը մի պաշտելի մարդ է. խելօք, աղա մարդ, որի խօսքը ոչ ոք, ոչ մի մեծ մարդ անգամ չէր համարձակուի անտես անել: Եւ մինչև այժմ էլ Գրիգորը չէր կարողանում հասկանալ թէ ինչպէս եղաւ որ բժիշկը այնքան երկար մնաց այստեղ. նա ժամանակ չունի, նրա կառքը անդադար դէս ու դէն է թռչում, նրան սպասում են ամեն տան մէջ, ուր հիւանդ կայ, ուր խորհուրդ է հարկաւոր:

Միւս պարոնին խոհարարը լաւ չէր ճանաչում, մի քանի անգամ տեսել էր Նուրեանի քրոջ տանից դուրս գալիս և կարծում է թէ նա տնային ուսուցիչ պիտի լինի:

Ինքը, այդքան պատմութիւններ իմացողն էլ, պակաս մարդ չէր: Յակոբը այդ էլ հասկացաւ, երբ նա մի առանձին պարծանքով յիշատակեց որ մի ամբողջ տարի ծառայել է Գալուստ աղայի խոհանոցում:

Գրիգորին շատ լաւ էր աջողւում կապել իր միշտ իւզոտ, խուճաղած զգեստը, իր ամբողջ փոքրութիւնը մի այնպիսի նշանաւոր անձի հետ, որին ամենքը «վառօղ-մարդ» էին անուանում: Մեռնելիս էլ աղան թունդ ու կրակ էր: Մեծ տան մի սենեակում էր նա հողի տալիս, բայց ամբողջ ընտանիքը ահ ու դողի մէջ էր. ասում էին՝ հրեշտակի հետ էլ չէ հաշտուում: Կռիւ տալով էլ գնաց վառօղ-մարդը: Եւ ահա մի ամբողջ տարի

այդ մարդու ձեռքի տակ, նրա խոհանոցում: Հեշտ է ասել: Պողկատից ծառայ ձուլէիր, տայիր նրան, երեք ամսից աւել չէր դիմանայ. իսկ խոհարար Գրիգորը մի տարի դիմացաւ, այն էլ ի՛նչպէս: Զատիկին աղան կանչեց իր մօտ, խրատեց որ միշտ հաւատարիմ մնայ, գողութիւն չանէ և ապա հարցրեց թէ ի՛նչ պակասութիւն ունի: Գրիգորը սիրտ առաւ և համարձակ պատասխանեց որ իր տենչանքն է մի մեծ կաթսայ ունենալ: Եւ աղան— տեսնուած էր այդպիսի բան— հաւանութեան նշան առաւ, իսկ հինգ օրից յետոյ Գրիգորը իր ուզած կաթսայի տէրն էր: Այդ իսկ կաթսան էր, որի մէջ այսօր կերակուր եփուեց խեղճերի համար:

— Հոգիդ լոյս դառնայ, Գալուստ— աղա, մի անկեղծ պատկառանքով բացականչեց Գրիգորը, բռնելով կաթսայի բերանից և նայելով նրա մաքուր, սպիտակ ներսին:— Լաւ դիմացայ... Ափսոս շուտ մեռաւ, թէ չէ՛ ես հիմա լաւ կը լինէի:

Անկեղծութիւնը յափշտակել էր երախտապարտ արհեստաւորին, որի կեանքի ամբողջ փայլը, ամբողջ պարծանքը այն էր, որ նա դիմացել էր «վառօդ—մարդուն»: Եւ իր այդ հերոսութիւնից նա մի քանի դէպքեր էլ պատմեց ծերունի դռնապահին, տանելով նրան մինչև փողոցի դռները: Լուեց նա միայն այն ժամանակ, երբ քամին նրան իր կատաղի պտոյտների մէջ առաւ...

ԺԲ

Խոհարարն էլ գնաց: Յակոբը կանգնած էր իր դռնակի առջև: Յիշում էր թէ դեռ որքան շատ բան ունի անելու, բայց չէր ուզում շարժուել: Յոգնած չէր, բայց աւելի վատ դրութեան մէջ էր— մենակ էր: Մենակ այնքան բան տեսնելուց ու լսելուց յետոյ... Եւ նստեց այն քարերի վրայ, որ իր ձեռքով դարսել էր իր տնակի աջ կողքում: Ամեն անգամ, երբ յայտնի էր դառնում դիւղից եկած նամակի միտքը, այստեղ նստելու և

երկար լուռ ու անշարժ մնալու պահանջն էր ծանրանում նրա վրայ։ Ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ զառամեալ շունը նստեց նրա դիմաց, նոյնպէս անշարժ, կարծես նոյնպէս թաղուած մտածմունքների մէջ։

Ինչո՞ւ են այս քաղաքում այնքան անիծում այս կատաղի քամին, այս սեւացած, լալկան երկինքը։ Յակոբը հիմա հասկանում էր որ օրը գեղեցիկ է լինում ոչ միայն իր արեգակով, իր ջերմութեամբ։ Ո՞վ կարող էր իմանալ թէ այսօր վաղ առաւօտեան, բաց անելով իր խեղճ բոյնի դուռը, նա ուղղակի պիտի մտնէ այն աշխարհը, որ այնքան հեռու—բարձր է այս խեղճուլթեան սարսափելի օթեանից։ Իսկն ասած՝ Յակոբը երկնքի նման մի տեղի դռներով էր այսօր ներս մտել։ Հարուստների աշխարհը և երկինքը—միևնոյն չեն այդ երկուսը խեղճերի համար։ Պատմում են որ երկնքում հրեշտակներ կան, անմահական ջրեր ու ծառեր, իսկ ինչ էր պատմում Գրիգորը հարուստների խնճոյքների մասին. երկու պատմութիւնները հաւասար չափով հրաշալի են, ավելցնող։ Այնքան մարդիկ այս բաղում. ինչ անուններ, սկսած Նուրեանից մինչև Գալուստ աղայի խոհարարը։ Եւ ինքը Յակոբը, նրանց մէջ, նրանց հետ. նրանցից մէկն էր՝ Տէր Աստուած... Իր տեղն էր արդեօք...

Նայում է Յակոբը իրան—և չէ ամաչում այդ հարցից։ Ամօթ չէր գալիս։ Նրա սրտի մէջ մի բան բարձրացաւ, սկսեց մեծանալ, մեծացնել ու մօտեցաւ նրա կոկորդին, հասաւ լեզուին։ Այդ զարմանալի բանը խօսք դարձաւ, և Յակոբը արտասանեց.

—Աղամի որդիներ ենք...

Ամենքը, ամենքը։ Եւ այս տունը լոկ դժբախտութեան որջ չէր, այլ մէկը քաղաքի շինութիւններից, որոնք լցուած են Աղամի որդիներով։ Աղքատանոց է սա, բայց կպած է քառակուսի, ծառազարդ հրապարակում բարձրացած մեծ պալատին։ Տեսել էր Յակոբը այդ պալատի շուրջը սլատող վանդակը՝ սրածայր երկաթներով, և

հասկացել էր որ սուր ծայրերը մարդ ծակոտելու, հեռու փախցնելու համար էին: Ճիշտ որ գիւղացին կարծրամիտ է լինում: Ձէր իմացել Յակոբը որ այդ սուր երկաթները լոկ զարդարանքներ են, չէր իմացել որ այդ շրջապարիսպը այնքան հրէշաւոր, ցուրտ ու անդուլ է: Նսւրեանի պալատը աղքատանոց էր եկել. և միթէ աղքատանոցն էլ այնտեղ չէ կարող դնալ: Եւ սուրբի պէս զօրաւոր բժիշկը միայն այն պալատին չէ պատկանում: հարուստի և աղքատի առաջ կարելի է չոքել, երկուսին էլ կարելի է օգնել: Ասենք մէկը փափուկ բարձերի վրայ է պառկած, միւսը կեղտոտ, հոտած փսիաթի վրայ: Բայց ի՞նչ փաստ: Սուրբի նման բժշկի ծունկը ծալուեց, չոքեց և փսիաթի վրայ...

—Ադամի որդիներ ենք...

Շունը տեղից վեր կացաւ: Նրա մի հատիկ աչքն էլ, կարծես, տեսաւ թէ ինչ է դառել այս բալի հրամանատար ծերունին: Ու մօտեցաւ, նախ հոտոտեց նրա ոտները, զգեստի փէշերը, ապա իր մարած հայեացքը բարձրացրեց, գցեց նրա դէմքի վրայ, ուրեք պոչը և դունչը մօտեցրեց նրա ձեռքերին, որոնք դարսուած էին ծնկների վրայ: Իր ցեղին յատուկ բնազդով նա հասկանում էր որ ծերունին այժմ անպատճառ պիտի փաղաքէ իրան. և կողքը սեղմեց նրա ոտներին, շտապեցնում էր, մինչև իսկ աղաչաւոր ճիչ արձակեց:

Բայց Յակոբը չը փաղաքէց խեղճ կենդանուն: Նա չէր էլ նկատում նրան: Ո՞ւր էր դռնապահի ուշքը: Ահա մեծ դռներով ներս մտան երկու հոգի. մէկը այստեղ մի անկիւն գտած հին աղքատ էր, միւսը մի փոքրիկ մարդ, որի աջ թեւը կտրած էր: Երկուսն էլ սկսեցին շատ դանդաղ առաջ գնալ. թեից զրկուած մարդը մեծ զգուշութիւններ էր գործ դնում որ իրան չը նկատէ անողոք դռնապահը, որ, ինչպէս երևում էր, լաւ էր ճանաչում նրան: Աշխատելով թաքնուել իր ուղեկից աղքատի կողքում, նա մի քանի անգամ կանգ առաւ, ճարպիկութեամբ յարմար դիրքեր գրաւեց. բայց շուտ

հասկացաւ որ վտանդ չը կայ և համարձակ առաջ բայ-
լեց, մտաւ իր ընկերակցի հետ բակը:

Ձը տեսաւ նրան Յակոբը: Կոշտ, ալեխառն յօնքերի
տակից նրա հայեացքը մեխուած էր մի անորոշ կէտի
վրայ, ուր տեսնում էր այն մարդկանց, որոնց չըջանն
էր մտել այսօր: Եւ ամենքը դեռ այստեղ են, նրա աչքի
առջև, ամենքը պտոյտ են գալիս տիկնոջ շուրջը: Տիկինը,
տիկինը... հրեշտակ էր նա և միշտ այստեղ կը մնայ, իսկ
ծերունին կը նայէ նրան, կը լսէ նրա ձայնը օդի միջից:
Վաղը միւս օրը... նա դեռ կը գայ, շատ կը գայ...

Շունը նորից կաղկանծեց, տեսնելով այն անսահ-
ման ժպիտը, որ բոլորովին այլակերպել էր այդ գեղ-
ջուկի դէմքը: Միթէ այս անգամ էլ նա չի փաղաքշի...

Բայց Յակոբը երեսը դարձրեց դէպի պատը. նրա
աչքերից թափւում էին արտասուներեքեր...

Լ է Օ

(Կը շարունակուի)

ԱՆՁՐԵԻԻ ԿԱԹԻԼԸ

(Սաղի)

—

Անձրեւի մի կաթիլ
Ցած ընկաւ մի ամպից,
Երբ տեսաւ ծովը լայն,
Նա շիկնեց իր չափից:

Ասաց. «Այս ծովի մօտ
Ուրեմըն ես ի՞նչ եմ.
Ուր որ կայ ովկիանը,
Հէգ շիթըս ոչինչ եմ»:

Երբ նայեց ինքն իրան
Այսպէս խեղճ ու խոնարհ,
Մի ուսրէ նրան գրկեց,
Նա եղաւ մի գոհար *):

Եթէ նա բարձրացաւ,
Քանզի նախ խոնարհուեց.
Եթէ կեանք ստացաւ,
Քանզի մահ որոնեց:

ՅՈՎ.-ԽԱՆ ՄԱՍԷՀԵԱՆ

*) Արեւելեան մի անանգութիւն կա, թէ մայիսի առաջին կաթիլը
երբ որ ընկնում է ոստրէի մէջ՝ մարգարիտ է դառնում: Ե. Թ.

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՆԵՐԿԱՅԻՑ

Զէյթունը դեռ ևս ապրում է նահապետական-ագնուապետական դրուքեամբ:

Այնտեղ գոյութիւն ունեն տակաւին բազմանգամ գերզաստաններ, ինչպիսիք են Եէնի-Տիւնեանների, Սուրէնեանների և այլ գերզաստանները, որոնցից իւրաքանչիւրը բաղկանում է 50—60 ընտանիքից և մօտաւորապէս 120—150 կտրիճ և զէնք դորձածող տղամարդերից, որոնց առաջնորդ և գլխաւոր են նահապետները կամ տոհմային իշխանները:

Զէյթունի չորս թաղերն ունեն առանձին նահապետներ, որոնց զէյթունցիները անուանում են իշխան: Իւրաքանչիւր թաղի մէջ կայ մի բաղմածիւղ գերզաստան, որ նկատւում է իբրև տոհմային ագնուական և որի գլխաւոր անդամները ժողովրդի կողմից վայելում են յարգանք, իբրև երկրի մեծաւորներ: Սոյն գերզաստանների գլխաւոր անդամներից միայն նրանք, որ ունեն յայտնի արժանաւորութիւն և ձիրքեր, ժառանգաբար ընտրւում են իշխան կամ նահապետ: Իշխանները, բացի վարչական ընդունակութիւններից, անպայման կերպով պէտք է ունենան և՛ պատերազմական ձիրքեր: Իշխանները պարտաւոր են մտածել և հոգս տանել ժողովրդի բարեկեցութեան մասին, իշխանների իրաւասութիւնն է՝ կարգադրել և տնօրինել ժողովրդային բոլոր գործերը—վէճեր, զանազան դատեր, հասարակական, ամուսնական և այլ խնդիրներ: Իւրաքանչիւր թաղի իշխան կարող է միջամտել միայն իր թաղի գործերին, իսկ հանրային խնդիրների կարգադրութեան գործում հաւաքւում են չորս իշխանները իրանց երկրորդականների հետ միասին և ընդհանուրի համաձայնութեամբ սահմանում են որոշումներն ու գործերի ընթացքը:

Աւանդական յայտնի սովորութիւնների համաձայն խնամութեան կամ ընտանեկան կապեր հաստատւում են միայն

տոհմային գերդաստանական ճիւղերի մէջ: Հաղուադէպ է ամուսնական կապ հաստատուած տեանել տոհմային և հասարակ ընտանիքների մէջ:

Սոյն հասարակական կարգերն ու ներքին սովորութիւնները խորապէս արմատացած են ժողովրդի մէջ, որ և մինչև մի յայտնի աստիճանի ապացոյց են, թէ դրանք գոյութիւն ունեն հին ժամանակներից ի վեր: Այդ ազնուական գերդաստանների անդամները, առհասարակ, առոյգ և վայելչակազմ են և ունեն մի տեսակ ասպետական ոգի: Վերջին ժամանակներս, սակայն, նկատուում է ինչ-որ փոփոխութիւն այդ աւանդական բարքերի ու սովորութիւնների մէջ՝ մասամբ Զէյթունն իր նախկին սահմանափակ վիճակից ելնելու պատճառով, որով նա սկսել է չփութել շրջակայ գաւառների ընկերիչների հետ, մասամբ էլ թիւրքական կառավարութեան մասնակի ջանքերի ջնորհով, որի նպատակն է խախտել Զէյթունցի հայի այդ մեկուսացած ազնուապետական զրութիւնը: Կան թաղեր, որոնք վերջին տարիներս կառավարուում են հասարակ և ոչ-ազնուական գերդաստաններից առաջացած հարուստ աղաների, էֆէնդիների և կամ կղերականների ձեռքով: Այսպէս են Բօշ-Բայիր և Սուրէնեան թաղերը:

Երկու կամ երեք դար ասաջ, երբ Զէյթունը վայելում էր համեմատաբար անկախ վիճակ, երկրագործութիւն ու տեղական արհեստները մի յայտնի աստիճանի նախանձելի վիճակ ունէին, քան այժմ: Թէ պատմութիւնը, թէ աւանդութիւններն ու մագաղաթէ յիշատակարանները, որոնք գտնուում են այժմ վանքերի անկիւնները, արձանագրում են, թէ բացի բազմաթիւ խաղողի այգիներից, որ տեղական երկրագործութեան մէջ առաջնակարգ տեղն էր զբաղում, Զէյթունը արտագրում էր նաև որոշ քանակութեամբ ցորեն, դարի և այլ և այլ հացաբոյսեր, նոյնպէս և պտղատու ծառեր, ինչպէս՝ ձիթենի, թղենի, նռնենի, ընկուզենի և այլն: Ժողովրդի մէջ ընդհանրացած և ծաղկած արհեստներն էին.— երկաթագործութիւն, վառօդագործութիւն, շերամաբուծութիւն, ապայագործութիւն, ջորեպանութիւն և այլն: Սակայն այն ժամանակից, երբ սկսել է աւելի սուր կերպարանք ստանալ գոյութեան և ինքնապաշտպանութեան կոիրը՝ իր շուրջը ծնունդ առած դէրէբէկիների և արտաքին թշնամիների դէմ, Զէյթունցին հետզհետէ, երկար տարիների ընթացքում, կորցնում է իր քաղաքացիական յայտնի ձիրքերն և ընդունակութիւնները, մի կողմ են թողնուում երկրագործութիւնն ու արհեստները, ինչպէս և իր ժամանակի համընթաց՝ տեղական կրօնական միաբանութիւնն ու վանքերում աւանդուած

գպրական կրթութիւնը: Այդ ժամանակներից սկսած՝ զէյթուն-
ցիւնների կեանքը ընդգծուեց աւելի սահմանափակ չրջանում, հետ-
ըզհետէ ստանալով լեռնաբնակիւններին յատուկ մեկուսացած, սա-
կաւակեաց, կիսավայրերի մի բնաւորութիւն: Այս ամենի որ-
պէս ապացոյց կարող են լինել, բացի երկու-երեք դար առաջ
Ձէյթունում գտնուած նշանաւոր վանքերն ու ծաղկած միաբա-
նութիւնները, այլ նաև Ձէյթունից ու գլխաւոր գիւղերից մի
քանի ժամ հեռի գետահովիտների մէջ անխնամ թողուած ըն-
դարձակ այգիները, որոնք երկարտև պատերազմների չնորհով
զրկուած լինելով խնամող ու մշակող ձեռքերից, աւելի վերջ
դարձել են վայրի, անպտուղ որդատուակեր: Նմանապէս բազ-
մաթիւ վայրի ձիթենիներ, թղենիներ, հունիներ, որոնք ա-
ռաջները լինելով պտղատու ծառեր՝ արշաւանք գործող թշնամի-
ների կողմից կտրուած, նորից բուսած և թողուած են անխնամ
վայրերի: Իսկ վերջին տարիներում բոլոր ծառերը կտրուեցին
թուրքական բանակի կողմից՝ զինուորներին իբրև վառելու նիւթ:

Ներկայումս Ձէյթունը չունի իր կենսական պէտքերի և
ապրուստի համապատասխան բաւականաչափ վարելահող կամ
արգիւնաբերութիւն. իսկ վաճառականութիւնն ու արհեստները
բոլորովին ընկած են: Եւ սակայն զէյթունցիները սովորութիւն
չունեն պանդխտել և կամ դաշտային նահանգները աշխատելու
դնալ, ինչպէս այդ անում են Հաճնի բնակիչները՝ տարուայ
յայտնի եղանակների մէջ Ադանայի դաշտերը գաղթելով:

Այժմ զէյթունցիների ապրուստի գլխաւոր միջոցներն են՝
փղըր վաճառականութիւն չրջակայ գիւղերի հետ, այգեգործու-
թիւն և զանազան տեղական մանր արհեստներ: Ձէյթունցիներ-
ը, առհասարակ, առաւել կամ նուազ ընդարձակութեամբ ու-
նեն խաղողի այգիներ, որոնցով հայթայթում են կեանքի ան-
հրաժեշտ պէտքերը: Միայն Ձէյթունում կան մօտ 2500 այգի,
իսկ ամբողջ դաւառում մօտաւորապէս 7—8000: Այգիները գտնու-
ում են Ձէյթունի հարաւ-արեւելեան և հարաւ-արեւմտեան կող-
մերը՝ գետակի երկու եզերքների ընդարձակ ձորահովտի մէջ:
Խաղողը, բուսել կամ չամիչը դրաստներով փոխադրում են Ալ-
բիստանի և Կոկիսոնի թիւրքական գիւղերը՝ փոխանակելու ցո-
րենի, դարու և այլ հացաբոյսերի հետ, և կամ երբեմն էլ թիւրք
գիւղացիները Ձէյթուն են բերում իրանց հացաբոյսերը՝ փոխա-
նակելու համար չամիչի հետ: Այս պարագան կախուած է լի-
նում տարուայ մէջ փոխանակելի բերքերի առաւել կամ նուազ
առատութիւնից: Խաղողից պատրաստում են բուս և մի քա-
նի տեսակ անուշեմե: Ձէյթունի խաղողը մինչև տասն և հինգ
տեսակի է համնում և նշանաւոր է չրջակայ դաւառների մէջ:

Զրկուած արուեստական խնամքներից, սակայն չնորհով բարեբեր հողի և յարմար կլիմայի՝ նրանք քաղցր են և իրանց տեսակի մէջ ընտիր։ Խաղողի ընդհանրապէս սև տեսակից պատրաստում են մեծ քանակութեամբ չամիչ, իսկ ջրալից տեսակներից դինի և օղի։ 8—10 տարի սրանից առաջ, երբ դեռ ևս Ֆրանսիայում հաստատուած չէր ժամանակակից մաքսային ղըրութիւնը, մասնաւոր վաճառականներ մեծաքանակ չամիչ էին արտահանում Մարսէյլ, և այդ պատճառով չամիչի արժէքը անհամեմատ աւելի բարձր էր։

Քաղաքի արևելեան կողմը 3 մղոն հեռի, տարածւում է բաւական ընդարձակ մի դաշտագետին՝ Իլիջա-Նագը անունով, որ ձգւում է մինչև Զինանի եղերքը և պատկանում է Բօչ-Բայրի և Վերի-Թաղի մի քանի աղաներին։ Յորենի մշակութեան համար այս փոքրիկ դաշտը միայն ունի Զէյթունը։ Դաշտի մէջտեղը բղխում են ծծմբային երկու տաք աղբիւրներ, ուր հեռաւոր վայրերից հիւանդներ են այցելում բժշկութեան համար։ Եւզը-ի հարաւային մասը՝ Ալաբաթի սահմանների մօտ՝ անուանում է Շեհեթլի, որի մասին զէյթունցիները աւանդաբար պատմում են, իբր Զէյթունի կաղմութիւնից շատ առաջ այդտեղ հաստատուած էր մի մեծ քաղաք, որ օտար թըշնամիներից այրուել և աւերակ է դարձել։ Ներկայումս կատարուած պեղումներից երևան են դալիս պարիսպներ, տաշուած ու յղկուած քարէ մեծ սիւներ, զանազան ձևերով քանդակուած քարեր և այլն։ Յայտնի չեղաւ ինձ, թէ ինչ ժամանակի կամ ազգի էին պատկանում։ Հաւանական է, որ XII-րդ դարում յիշատակուած Անե-ն *) հաստատուած լինի այստեղ և կամ Ֆէնք գիւղի մօտերը։

Շրջապատող տնտեսական հանգամանքների չնորհով մինչև վերջին տարիներս զէյթունցին ապրում էր նահապետական այնպիսի դրութեամբ, ինչպէս դարեր առաջ, տակաւին զրամի գործունէութիւնը չընդհանրացած՝ ապրում էին հին ժողովուրդները։ Մինչև մօտաւորապէս քսան տարի առաջ Զէյթունում աննշան կերպով գոյութիւն ունէին զրամի ու նրա շրջաբերութիւնը։ Երկաթն ու չամիչը կաղմում էին երկրի գլխաւոր արդիւնաբերութիւնը։ Իսկ վերջին տարիներս երկաթի հանքերը անգործածելի լինելով, արտադրելի էին միայն խաղողն ու չամիչը, որոնք, ինչպէս վերև բացատրուած է, փոխանակելով հարեան գիւղերի միւս արդիւնաբերութեան հետ, զէյթունցիները հայթայթում էին իրանց կեանքի պէտքերը։

Հ.

*)—Տե՛ս «Սիսուանի» 64 և 196 երեսները։

ԳԻՒՂԱՑԻ ԳՐՈՂՆԵՐ

Դեռ մի յիսուն տարի սրանից առաջ ֆինների թէ՛ տնտեսական զրուծիւնը, թէ՛ կրթական գործը և թէ՛ առաւել ևս զրականութիւնը սաղմի մէջ էին գտնուում: Մինչև անցեալ դարի կէսը նրանք համարեա ի՛նչ մի զրականութիւն չունէին, ի՛նչ հին և ոչ նոր, և թէ՛ չը հաշուել Սուրբ Գրքի թարգմանութիւնը և մի քանի աղօթագրքեր: Միմիայն վերջին 40—50 տարուայ ընթացքում ֆինական զրականութիւնը զարգացել է և հասել այժմեան ծաղկած և հետաքրքիր զրութեան:

Մենք այս անգամ կը խօսենք միայն մի երևոյթի մասին, որ յատուկ է բացառապէս Ֆինլանդիային. այդ՝ գիւղացի-գրողների գործունէութիւնն է:

Ինչքան մեզ յայտնի է, չը կայ մի քաղաքակրթուած երկիր, ուր մի խումբ ոչ-լինտելիգենտ և հազիւ-հազ կարդալ-դրել իմացող մարդիկ, կարողանային կազմակերպել զրականական մի նոր չօլա, ընդունակ լինէին ժողովրդի ուշադրութիւնը գրական իրանց վրայ և իրանց զրուածքներով ազդէին երկրի օրէնսդրութեան վրայ:

Այդ գրական չօլայի հիմնադիրն է Պիետարի Պելլիքիմսա — մի հասարակ կիսագրագէտ գիւղացի: Նա ծնուել է 1827 թուականին և իր կեանքի մեծ մասը անց է կացրել գիւղական շրջանում: Կարգալը սովորել է իր ծնողներից, իսկ գրելը — հասակակից ընկերներից: Տասներկու տարեկան հասակում նա արդէն աշխատում էր իբրև հասարակ բանուոր և ապրում էր իր ձեռքերի վաստակով: Իր օրում նա ուրախութիւն տեսած չէ. բայց, ինչպէս ինքն է վկայում — յաճախ ննթարկուել է քաղցի, դարդից ստիպուած երբեմնակի իրան հարբեցողութեան է տուել. գրգռուած բոպէներում ծեծել է իր կնոջը և երեխաներին և առհասարակ նեղ վիճակ է ունեցել:

Մի անգամ Պելլիքիմսան ոտը կոտրում է և ստիպուած է լինում անկողնում երկար մնալ: Ձանձրութիւնը թեթևացնելու համար մտածում է թղթի վրայ անցկացնել իր կենսագրութիւնը: Բնական խելքի և գիտողութեան տէր մարդ, նա լաւ էր հասկանում, որ իր մասին պատմելով, պատկերացնելով իր ազ-

քատիկ վիճակը, այդպիսով նա կը նկարագրէ ամբողջ ֆին ազգի կարիքները, և որ օգտաւէտ կը լինի այդ պատմութեանը տալ կարգալու «երկիր կառավարող պարոններին»։ Միայն այս էր նրա դիտաւորութիւնը, այլ նպատակ չունէր, իսկ ամենից սակաւ՝ գեղարուեստական ձգտումներ։ Եւ ահա նրա գրչի տակից դուրս եկաւ 1870 թուականին «Elāmāni» (Իմ կեանքը) գրքոյկը, որ, չը նայած գեղարուեստական յատկութիւնների բացակայութեան, մեծ ազդեցութիւն է թողնում ընթերցողների վրայ։ Մանրամասնօրէն նկարագրելով ֆին գիւղացու չարքաշ կեանքը, սրա կարիքներն ու դարդերը, Պէյվէրինտան մի այնպիսի անողորմ երկացնող է, որ ոչ ոք նրանից առաջ չէր կարողացել իրականութիւնն այնպէս ճշտօրէն պատկերացնել։ Ի նկատի առնելով, որ այդ ժամանակամիջոցում Ֆինլանդիայի ամբողջ կաղամը ենթարկւում էր բարեփոխութեան, ուստի ժողովրդի կեանքի այդպիսի մի լուսանկարչական—ճշգրիտ նկարագրութիւնն ի դէպ էր և գնահատելի, առաւել ևս, որ այդ խօսքերը դուրս էին գալիս գիւղացու բերանից։ Վերջապէս այդ դիրքը մի լաւ գործիք էր նոր կաղամկերպւող ֆինասէր կառավարութեան ձեռքում, մեծ ծառայութիւն էր մատուցանում հրապարակախօսութեան և ընթերցասիրութիւն էր տարածում հասարակ ժողովրդի խաւերում։

Պէյվէրինտայի դիրքն ահագին յաջողութիւն ունեցաւ և բազմաթիւ հետեողներ առաջացրեց։ Նրան եկան Պէյվէրինտայի նման հազիւ զրադէտ-զրոյներ, որոնք երբէք յաւակնութիւն չունեն գեղարուեստական երկեր գրելու, բայց ուրախութեամբ հաղորդում են ընթերցողներին իրանց նկատողութիւնները և դիտողութիւնները աղքատիկ և խեղճ կեանքից, որի մասին եթէ գրում են գեղարուեստական գրականութեան մէջ, այդ էլ ինչու է խիստ ծաղկեցրած և իդէալականացրած։ Պէյվէրինտայի հետեողները մոլեռանդ կողմնակից են ճշմարտութեան և միայն ճշմարտութեան, զրօշի տեղ չը դնելով գեղարուեստական ձևերը և հնարուածքը։ Ասենք՝ նրանք սկի ընդունակ էլ չեն դրան։

Եւ ահա ծնունդ առաւ մի չկօլա ֆին ժողովրդական գրողների, ճիշտը՝ ժողովրդական հրապարակախօսների, որոնք, սակայն, իրանց գրուածներին տալիս են պատմութեան ձև։

Ինքն ըստ ինքեան Պիետարի Պէյվէրինտայի հեղինակութիւնները չունեն գրական արժանաւորութիւններ, չը նայած դրան, անկարելի է ուրանալ, որ նա, ինչպէս և միւս գիւղացի-զրոյները,—որոնք կարողացել են կաղմել մի առանձին և ինքնուրոյն չկօլա և որոնց գրուածներն այնքան հետաքրքրական են, որ թարգմանուած են եւրոպական շատ լեզուներով, իսկ իրանց

երկրում ազգեցութիւն ունեն ամբողջ ժողովրդի և օրէնսդրութեան վրայ, — օժտուած չը լինեն մեծ ընդունակութիւններով:

Ժողովրդական գրողի անուն վաստակելուց յետոյ Պէյվէրինտան սկսում է ջանասիրութեամբ աշխատակցել ֆինական լրագրներում, և այդ ժամանակից սկսած նրա ընտանիքի տընտեսական դրութիւնը լաւանում է: Գիւղացիները սկսում են այնքան նրան սիրել և յարգել, որ ընտրում են պատգամաւոր Սէյմում (ֆինլանդական ազգային ժողովում):

Պէյվէրինտան դեռ կենդանի է. առաջուայ պէս պարապում է գիւղատնտեսութեամբ և պարծենում է իր գիւղական ծագումով: Այժմ նա այլևս չէ գրում, բայց դարձեալ հետաքրքրւում է ֆին գիւղացիների վերաբերեալ գործերով և առանձնապէս հետևում է ժողովրդական գրողների գործունէութեան: Նրա կարծիքն է, որ միայն ժողովրդի կրթութիւնն է, որ արմատախիլ կ'անէ ամեն մի չարիք և այն էլ տարրական կրթութիւնը համայն հասարակութեան համար և մասնագիտականը անհրաժեշտ գործիչների համար. իսկ բարձր կրթութիւնը նա ասում է, իբրև մի աւելորդ շռայլութիւն:

Պէյվէրինտան, ինչպէս և նրա հետևողները, յամառութեամբ արհամարհում են ոճի գեղեցկութիւնը և նրբութիւնը, ընդունում են միայն այն, ինչ որ օգտակար է ժողովրդին, և իրանց դեմօկրատիզմով ծայրայեղութեան են հասնում: Գիւղացի-գրողների գրուածները բուրում են ձմարտութեամբ և ոճի սնկեղծութեամբ, որ յատուկ է բոլոր ֆին գրողներին. ինչ որ իրականութիւնից դուրս է, նոյն իսկ գեղարուեստական հնարուածքը, նրանք կեղծութիւն են համարում: Ձը պէտք է մոռանալ, որ ֆինները այդ ժամանակ գտնւում էին վերածնութեան շրջանում, ուստի նրանց չարժումն անխուսափելի կերպով պէտք էր դեմօկրատական և գործնական գոյն ստանար: Ասպարիզի վրայ գրուած էին այնքան էական խնդիրներ, որ բուն գեղարուեստի համար մարգիկ ոչ ժամանակ ունէին և ոչ ցանկութիւն: Այս է պատճառը որ նոյն իսկ գեղարուեստական գրողները գոյութիւն ունին ոչ իրանց գեղարուեստական ձիւղերի շրնորհիւ, այլ իրանց կրթական և տնտեսիցիօզ գործունէութեամբ, իսկ ժողովրդականութեան տեսակէտից զիջանում են գիւղացի-գրողներին: Ո՛չ միայն գրողները, այլ և գիտնականները ֆինլանդիայում զրաւուած են ժողովրդասիրական շարժումով, որի հետևանքն այն է, որ ոչ ոք չէ աշխատում իր անձնական փառքի համար, այլ ուշադրութիւն են դարձնում ժողովրդի բազմակողմանի կրթութեան վրայ, մինչև անգամ աւելի մեծ ծաւալով, քան Ներոպայի ամենաքաղաքակիրթ երկրներում:

Բացի վերոյիշեալ գրքոյկից Պէյվէրինտան գրել է բազմաթիւ պատմութեանքներ և յօդուածներ և մի հաւաքածու «Կեանքի դիտողութիւններ» մակագրով:

Պէյվէրինտայի հետեողներէց ամենանշանաւորն է Ալկիօ, որ թէպէտ բնութիւնից օժտուած է գեղարուեստական ձիւղերով, բայց աշխատում է չը հեռանալ գիւղացի-գրողների ծրագրից, այսինքն նկարագրել իրականութիւնը լուսանկարչական ճշգրտութեամբ միմիայն հրապարակօսական նպատակների համար: Նա դեռ երիտասարդ է. ծնունդ է Վաղա քաղաքի չըջակացում, ուր և պարապում է մանրաւաճառութեամբ: Բայց Ալկիօն մի որ և է վաշխառու-չարչի չէ. ընդհակառակը, նա հաւատարիմ պաշտպան է տեղական չքաւորներին ամեն տեսակ ճնշումների դէմ և հագնան հրեշտակ վաշխառուների, որոնց վնասակար գործունէութիւնն անխնայ մերկացնում է ֆինական մամուլի մէջ: Նա մեծ ժողովրդականութիւն է վայելում և աղղեցութիւն ունի գիւղացիների վրայ:

Պատանեկութեան հասակում Ալկիօն չէ ստացել դպրոցական կրթութիւն, բայց յետոյ ֆինական յատուկ եռանդով ձեռք է բերել ընդհանուր զարգացողութիւն և այժմ Պէյվէրինտայի հետեողների մէջ ամենից կրթուածն է: Նա գործունէայ անդամ է Ֆինլանդիայում ամենուրեք տարածուած ժողովրդական ընկերութեան. բացի այդ նա հիմնել է մի քանի գիւղական ինքնազարգացողութեան ընկերութիւններ, յաճախ ինքն էլ է դասախօսում, մի և նոյն ժամանակ խմբագրում է մի փոքրիկ թերթ երիտասարդութեան և ինքնազարգացողութեան համար:

Ալկիօյի գրութեանքից նշանաւորներն են «Դանակի հերոսներ» վիպասանութիւնը և «Հայրը Ամերիկայում» ու «Կողովի պատճառով» պատմութեանքները:

Գիւղացի-գրողները բազմաթիւ են, որոնք գլխաւորապէս պարապում են լրագրական գործով, բայց աչքի են ընկնում միայն, բացի Ալկիօյից, Րէյօնէն *), Հէյկի, Տէյվօ, Պակալա և Տուօմի, առաւել ևս այս վերջինը, որ թէպէտ քիչ է գրել, բայց ապագայում յոյս է խոստանում, եթէ միայն լրագրական մանր աշխատանքը արդեւ չը դառնայ նրա ընդունակութիւնների զարգանալուն:

Այստեղ բերում ենք Պէյվէրինտայի գրած «Կեանքի դիտողութիւններ» հեղինակութիւնից մի հատուած թարգմանութեամբ տ. Մ.-Բ.-Օ-ի:

Ք. Օ.

*) Իււօ Րէյօնէնի «Սով տարին» պատմութեան թարգմ. լոյս է տեսել «Մշակ» 1900 թ. №№ 172 և 173.

ՌԻՍՈՒՄ ԱՌԱԾ ՄԱՐԴԸ

(Պիեասի Պէյվերինայի)

Երբ ապրում էի նահանգական քաղաքի մօտերքը, ևս չուտով սկսեցի զբաղուել դատաստանական զանազան դործերով, որովհետև մեր գիւղից ինձ ուղարկում էին թղթեր, խնդրելով իրանց դատը վարել նահանգական վարչութեան մէջ: Արդ՝ մեր գիւղացիների համար դարձեալ սկսեցի հաւատարմատարի դեր կատարել:

Ամառ էր: Մի օր գնացի քաղաք մի այգալիսի յանձնարարութիւնով: Երբ ևս մտայ վարչութեան նախասենեակը, շատ զարմացայ տեսնելով Լաարիլային:

—Այդ դուք էք, թէ աչքեքս ինձ խաբում են, հարցրեցի ևս զարմանք արտայայտելով:

—Ես եմ, որ կամ, պատասխանեց Լաարիլան և բարեկց:

—Հը, ինչպէս էք:

—Ախ, միշտ մի և նոյնը. բախտի անիւը ինձանից հեռու է պտտում—գիտէք:

—Դեռ յարմար պաշտօն չէք ձարել:

—Չէ, մինչև այժմ դեռ չեմ գտել. գիտէք, բոլոր մարդիկ ինձ դէմ են:

—Այդ շատ ցաւալի է:

—Այո, ի հարկէ, ինձ չեն ճանաչում, ինչպէս և իմ ընդունակութիւնները: Ես անբախտ ժամանակից առաջ եմ ծնուել:

—Ե՞րբ էք քաղաք եկել, —հարցրի ևս այդ հին և ձանձրալի գանգատներին վերջ դնելու նպատակով:

—Երէկ, իմ ամբողջ ընտանիքի հետ:

—Ձեր ամբողջ ընտանիքի հետ:

—Այո:

—Ես չեմ հասկանում:

—Ես տեսնում եմ, որ դուք էլ ինձ չէք հասկանում և իմ ընդունակութիւնները չէք ճանաչում, թէև ամեն բան արելի պէս պարզ է: Այն խուլ անկիւնում, ուր ես էի ապրում, իմ ժամա-

նալին իզուր էր կորչում, որովհետև այնտեղ ուսում առած մարդի համար գործ չը կար, ուստի մենք տեղափոխուել ենք քաղաք, յուսալով, որ բախտի անիւը... գիտէք:

—Ո՞րտեղ էք բնակարան վարձել:

—Քաղաքի ծայրում մի փոքրիկ տնակ եմ ճարել:

—Եւ ի՞նչ էք մտադիր անելու հիմա:

—Գնալ նահանգապետի մօտ և մի տեղ խնդրել:

Ուզում էի ասել, որ իզուր է նահանգապետին դիմելը, բայց չասացի, լաւ իմանալով, որ նա իմ խօսքերը չէր ընդունի իբրև ընկերական խորհուրդ, այլ կը կարծէր, թէ ուզում եմ գրանով մնասել նրան: Լուռ կարեկցութեամբ նայում էի Լաւրիայի հագուստին: Նրա կանաչագոյն գլխարկը խուճացած էր և մաշուած ժապաւէնը մի քանի տեղից կարկտած: Նոյնպէս շորերը, որոնք թէև մահուդից էին կարած, բայց կորցրել էին իրանց սկզբնական գոյնը և ձևը. անթիւ կարկատաներ կաւած էին այստեղ և այնտեղ և այդ նրա համար, որ Լաւրիային չէր ուզում ձեռք վերցնել «արտօնեալ դասակարգի» շորերի տարադից. նոյն ձևի շորեր դնելու համար միջոց չը կար, իսկ «հասարակ» շորեր նա չէր ուզում հագնել, ուստի ստիպուած էր կարկատանների դիմել:

Վերջապէս նահանգապետը ներս մտաւ և անցաւ իր սենեակը. մենք հետևեցինք նրան: Լաւրիային մնաց կանգնած դռան մօտ, ես առաջ դնացի և ներկայացրի ինդիքս:

Ծառայողներից մէկը մօտեցաւ Լաւրիային և հարցրեց նրա այցելութեան նպատակը:

—Գիտէք, ես ցանկանում եմ պ. նահանգապետի հետ խօսել:

—Ինչի՞ն է վերաբերում ձեր խնդիրը, — հարցրեց նահանգապետը, նրան մօտենալով:

—Գիտէք, մի պաշտօն:

—Ի՞նչ տեսակի պաշտօն:

—Առաջին պատահածը:

—Ես ձեզ չեմ հասկանում:

—Ես ուսում ստացած մարդ եմ:

—Այո՛, ի՞նչ ուսումնարան էք դուք աւարտել:

—Գիւղատնտեսականը:

—Այդ շատ ուրախալի է: Բայց իսկապէս դուք ի՞նչ էք ուզում:

—Ես ցանկանում եմ մի որ և է պաշտօն, թէկուզ կաֆետրար, 1901.

մուրջի վրայ տուրք հաւաքողի, կամ ձեր գրասենեակումը մի տեղ:

—Բայց դուք խիստ սխալուում էք, գիւղատնտեսական դպրոցում պաշտօնեաներ չեն պատրաստում:

—Բայց միթէ դպրոցների նպատակը չէ պաշտօնեաներ պատրաստել:

—Երևում է, որ դուք պաշտօնեաների դործունէութեան մասին ոչ մի գաղափար չունէք... Այլևս ուրիշ բան չունէք ասելու:

—Այս անգամ՝ ոչ, դիտէք, բայց...

—Ուրեմն կարող էք գնալ, ասաց նահանգապետը խիստ ձայնով և յետ դնաց իր սենեակը: Այդ միջոցին գործս վերջացրել էի և ուզում էի տուն վերադառնալ: Լաարիլան ինձ ուղեկցեց: Ճանապարհին նա դարձեալ սկսեց դանդատուել «բախտի անիւ-ւիցը» և հաստատ համոզուած էր, որ մէկ չկամ մարդ նրան սևացրել է նահանգապետի աչքում: Բաժանուելիս նա խընդ-րեց ինձանից իր ընտանիքն այցելել: Ես խօսք տուի, որ պա-տեհ ժամանակին կնոջ և հետ անպատճառ կըգնամ:

Մի չարաթից յետոյ Լաարիլան մտաւ մօտս: Նա բերել էր մի կացին ու մի սղոց և առաջարկում էր ինձ գնել, ասելով թէ այդ իրերն այլևս իրան պէտք չեն: Ի հարկէ ես գնեցի այդ ի-րերը, թէև նա մեծ գին էր նշանակել և ես բաւականաչափ ու-նէի այդ գործիքներից: Հեռանալիս նա դարձեալ ինձանից խօսք վերցրաւ, որ ես նրան անպատճառ այցելում:

Մի օր, օգոստոսի կիսին, մենք գնացինք Լաարիլայնց տուն: Նրանք մի քանի երեխաներ ունէին, որոնցից մեծերը տառ տարեկան հասակից աւել չէին: Ի նկատի առնելով նրանց չքաւորութիւնը, մենք ամեն տեսակ ուտելիք էինք վերցրել իւ-րեւ ընծայ:

Երբ ներս մտանք տուն, նրանց չքաւորութիւնը մեզ ապ-շեցրեց անսպասելի կերպով: Բնակարանն աւելի աղքատիկ էր, քան թէ կարելի էր երեւակայել: Փռած պատերը թեքուել էին և յատակի ծուռ ու մուռ տախտակները շարժուն էին, այնպէս որ մարդ պիտի զգոյշ քայլէր, որ ոտը չը կոտրէր:

Պատերի տակ շարած էին մի առանց սաւանի անկողին, մի փոքրիկ սեղան և մի քանի կոտրտած աթոռներ, որոնք կաղ-մում էին նրանց ամբողջ կահ-կարասիքը: Այլևս ուրիշ բան չը կար, եթէ չը հաշուել մի քանի կիսամերկ երեխաներ: Լաարի-լան և իր կինը շատ ուրախացան մեզ տեսնելով:

—Դէ մի նայեցէք է, ինչ թանկագին հիւրեր են եկել մեզ մօտ: Ծիշտ այդ մի ամբողջ բախտաւորութիւն է,—բացա-

կանչեցին նրանք, մեր դիմացը գալով,—մենք մեր առօրեայ շորերն ենք հագած, մենք հիւրեր չէինք սպասում: Ե՛կ, Լաարիլա, գնանք հագնուենք, դիմեց կինն իր ամուսնուն և երկուսն էլ դուրս գնացին, թէև մենք շատ դիմադրեցինք այդ բանին: Մի քանի րոպէից յետոյ նրանք ներս մտան իրանց կիրականօրեայ շորերով: Կինը հագել էր իր մշտական օրլէան կտորից կարած սև զգեստը, որի ձևն անթիւ անգամ փոխած էր և շորի վրայ տեղ-տեղ կարկատաններ էին երևում. այնուամենայնիւ շէյֆը փառաւոր կերպով քարշ էր դալիս յետևից: Իսկ Լաարիլայի հագուստի մասին արդէն պատմել եմ: Նրանք մի անգամ էլ բարի գալուստ արին մեզ: Յետոյ տանտիկինը սուրճ եփեց և հիւրասիրեց մեզ և իր ամուսնուն, միևնոյն ժամանակ հազար ներողութիւն խնդրելով սուրճի վատ որակութեան մասին, ասելով թէ իրանց ջուրն այնքան վատ է, որ անկարելի է լաւ սուրճ եփել: Ջրի վատութիւնը իբրև թէ նրանումն էր, որ սուրճի հետ եփած ժամանակն էլ սուրճը անօտ է դառնում և չեղած հոտից ու համից զրկւում:

Այդ միջոցին կինս իր բերած ուտելիղէանները տուեց երեսխաներին, որոնք աղահութեամբ թափուեցան այդ ընծաների վրայ: Հէնց որ մայրը այդ նկատեց, իսկոյն իսկեց երեսխաների ձեռքից ամեն ինչ, չընայելով նրանց դիմադրութեանը: Կինս մի կճուճ իւղ էր բերել, մի քանի մեծ կտոր պանիր, բաւականաչափ միս և հաց, այդ բոլորը տանտիկինը տանելով դուրս, յետ եկաւ ասելով.

—Անախորժ է տեսնել, թէ ինչպէս երեսխաները հացը ձեռքին ման են գալիս. բացի այդ նրանք սովոր չեն այդ տեսակ ուտելիղէանների... Յետոյ նա սկսեց հիւրերի համար ճաշ պատրաստել: Մի կէս ժամից յետոյ տանտիկինը բերաւ չորս ափսէ, որոնցից երկուսը կոծկած էին, մի քանի ծուռ ու մուռ պատառաքաղներ ու դանակներ, դրեց սեղանի վրայ և մեզ հրաւիրեց նստել ճաշի:

—Մենք իւղ չենք սիրում, թէև շատ ունենք, առանց իւղի պատրաստած ձուկը շատ համով է լինում, մենք միշտ այս տեսակ ենք ուտում,—ասաց սիրալիր կերպով տանտիկինը և առաջարկեց մեզ մի աման եփած հասարակ ձուկ քացախի և սոխի հետ:

—Միս էլ չենք սիրում,—վրայ բերեց Լաարիլան, բերանը լցնելով ձկով ու հացով:

—Այո, ոչ էլ միս, այդ պատճառով միս չեմ եփել ճաշի համար: Այսպէս պատրաստած ձուկն անհամեմատ լաւ է, քան թէ իւղով տապակածը. իսկ մեր հիւրերն իրանց տանն, ի հար-

կէ, սովորական կերակուրներ են վայելում,—ասաց տանտիկինը դարձեալ:

Երբ այդ «հրաշալի» ձկներից բաւականաչափ կերել էինք, տանտիկինը դուրս եկաւ և բերեց մի հողէ աման, լիքը եփած և մանրացրած գետնախնձորով և կտրտած ձկան և քայցախի հետ խառը: Հանդիսաւոր կերպով դրեց ամանը սեղանի վրայ և յետոյ ինքը նստեց:

—Այս սալաթ է, ինչդրեմ վերցրէք. շատ վերցրէք, մի քաշուէք, երեսակայեցէք որ ձեր տանն էք: Սա շատ լաւ սալաթ է, մենք շատ ենք սիրում. ոչ մի կերակրի հետ չէ կարելի նրան համեմատել և Լատարիլան գերադասում է նրան ուրիշ ուտելիքներից, ասաց տանտիկինը:

—Ծիշտ է, ոչ մի կերակուր այնքան համով չէ, ինչքան այս սալաթը, այնպէս որ միտն ու իւրը աչքումս չեն երևում,— խնդրեմ անուշ արեք:

Սալաթը կերանք վերջացրինք. Լատարիլան խորոխ հարցրեց՝ «էլ բան ունե՞ս»:

—Ձէ, ուրիշ ոչինչ չը կայ և էլ ի՞նչ պէտք է լինէր: Այսպիսի մտերիմ հիւրերիս համար ես միայն պաղ կերակուր պատրաստեցի. տաք ճաշը հօ ամեն օր ենք ունենում: Մենք ոչ գարեջուր ենք սիրում և ոչ կաթը: Այստեղի ջուրն այնքան լաւ է, —թէն սուրճի համար լաւ չէ, բայց իբրեւ խմելաջուր շատ լաւ է. ինչդրեմ խմէք, շատ առողջարարն է, սալաթից յետ ծաւաւած կը լինէք: Ես ճոխ ճաշ չը պատրաստեցի, որովհետեւ ժամանակ չունէի քաղաք գնալու և մթերք գնելու, մենք սկի այսօր հիւրեր չէինք սպասում: Ծիշտ է, տանը պատրաստի բուլիօն ունեմ, բայց սաղ չէր գալ պաղ կերակրի հետ բուլիօն տալ:

Երբ մենք ճաշում էինք, երեխաները կանգնել էին մեր շուրջը և ազահուլեամբ նայում էին մեզ, կարծես, համարում էին մեր բալոր թիքաները: Երբ ճաշելու հերթը նրանց հասաւ, մի վայրկեանում թէ ձուկը և թէ գետնախնձորի սալաթը անհետացան անտակ հորի մէջ: Այնուհետեւ տանտէրերը նստեցին մեզ մօտ և զրոյցը սկսուեց:

—Ի՞նչպէս է ձեր ժամանակը անցկացել այն օրուանից, երբ մենք վերջին անգամ տեսնուեցանք:

—Շատ նորհակալ եմ, շատ լաւ,—պատասխանեց կինս:

—Այո, դուք երբեք նիւթական պակասութիւն չէք ունեցել, բայց մեր հանդամանքներն այլ են:

—Ի՞նչպէս:

—Լատարիլան պաշտօն չէ ճարում:

—Ծիշտ որ այդ շատ վատ է:

—Այո, դուք տեսնում էք, թէ ինչ մեծ անբախտութիւն է։ Տեսէք, մարդ գնաց ուսանի, գիտութիւն ձեռք բերի և յետոյ տանը պարապ մնայ, ամենքից մոռացուած և չը գնահատուած. չէ որ տխրալի իրականութիւն է այդ։

—Այո, շատ ցաւալի է։

—Թէև մենք մեզ ոչնչով չենք զրկում, բայց և այնպէս դժուար է ապրել, երբ լաարիլան պաշտօնի մէջ չէ և մենք ըստիպուած ենք ապրել միմիայն նրանով, ինչ որ լաարիլան վաստակում է զրազրութեամբ։

—Այո, այդ եկամուտը մեծ չէ կարող լինել։

—Ձէ, շատ չէ, բայց դրա պատճառն այն է որ մարդիկ չեն իմանում, թէ ինչ մեծ ընդունակութիւնների և գիտութեան տէր մարդ է լաարիլան։ Նա ամեն բան գիտէ, և ոչ ոք չէ ցանկանում նրան հասկանալ և գնահատել։

«Բախտի անիւը դէպի ինձ չէ պտտում»—ասաց լաարիլան հառաչելով։

—Թէև մենք մեզ ոչինչից չենք զրկում, բայց և այնպէս մեր կեանքը կարող էր ուրիշ տեսակ լինել, օրինակ, ինչ վերաբերում է հաղուստեղէնին ու բնակարանին։ Ուտելեղէնի կողմից մենք ապահով ենք, բայց այժմ լաարիլան չէ կարողանում մեր դիրքի համապատասխան ապրուստ տալ մեզ,—չարունակեց կինը։

—Ես մի բան մտածեցի, ասաց կինս։

—Ի՞նչ, ինչ կայ,—ուրախութեամբ և հետաքրքրութեամբ հարցրեց տանտիկինը։

—Այժմ միրգ ժողովելու ժամանակ է։

—Հա, յետոյ ի՞նչ։

—Ես կարծում եմ, որ երեխաներն էլ կարող էին մի բան վաստակել, անտառում պտուղներ ժողովելով և քաղաքում ծախելով. այժմ վայրի պտուղները լաւ գին ունեն։

—Ի՞նչպէս, դուք ընդ չէք այդ ասում։ Ես ձեզանից այդպիսի բան չէի սպասում։ Ի՞նչի նման կը լինէր, եթէ մեզ նման մարդիկ իրանց երեխաներին քաղաք ուղարկէին միրգ վաճառելու։ Անկարելի է այդ աստիճանն ցածրանալ,—ասաց տանտիկինը դառնութեամբ։

—Ինչ վերաբերում է մեզ, մենք ամօթ չենք համարիլ միրգավաճառութեամբ պարապելու։ Ես շատ անգամ իմ երեխաների հետ միրգ եմ ժողովել և տարել քաղաք ծախել, չը նայած որ մենք քաղաքից աւելի հեռու ենք ապրում, քան թէ դուք, և այդպիսով կարողացել եմ մի պատկառելի դումար յետ ձգել, բացատրեց կինս իրան արդարացնելու նպատակով։

—Այո, այդ բոլորովին այլ հարց է: Ձեզ այդ սազական է, բայց ոչ մեզ, որովհետև դուք միջնակարգ դպրոցի ուսումն ցեք առել,—ասաց տանտիկինը վիրաւորումով:

Ժամանակն էր տուն գնալու, ուստի հրաժեշտ առանք: Լաարիլան և իր կինը խնդրում էին մեզ նորից գալ հիւր իրանց մօտ և հաւատացնում էին, թէ մեր բարեկամական կապերը անխզելի կը մնան: Իրանք էլ խօսք տուին յաճախակի մեզ այցելել:

Մենք ճանապարհ ընկանք դէպի տուն:

Շվեդերէնից Թարգմ. տ. Մ.-Բ.-Օ.

ՔԱՄԻՆ Է ՇԱԶՈՒՄ

Քամին է շաչում, խեղճի հեճ լացում,
Խօլական քամին փողոցի միջին.
Հարուստի դուռը քամին է ծեծում,
Տարապահ ծամին արցունքը աչին:

Քամին է խօսում, ցաւից է խօսում,
Աշխարհի ցաւը—ձրմբան բուքը.
Թշուառի բախքը քշում է դրսում,
Քամու հառաչը—սընանկի սուգը:

Քամին է շաչում, անյոյս շառաչում,
Օդի մէջ պտտում հոգու մրմունջներ.
Երկրի ամեն կողմ կոծելու փախչում,
Ամեն տեղ լցնում խուլ հեծեծանքներ:

ՄԻՔ. ԻՄՐԱՅԷԼԵԱՆ

ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ

ԵՒ

ՌԻՍԼԷՐ ԱԻԱԳ

III

Փոքրիկ Շեքի պատմութիւնը.—Կեղծ մարգարիտներ:

Ընդհանուր խաղերի և մտերմութեան երկու-երեք տարիներից յետոյ, որոնց ընթացքում Սիդօնին իւրացրեց հարուստ երեխաների շոայլասիրութիւնը և չնորհալի ձևերը, բարեկամութիւնը յանկարծակի ընդհատուեց:

Ժօրժ Ֆրօմօնը, որի խնամակալն էր հօրեղբայրը, վաղուց արդէն լիցէյ էր մտել: Կլէրն էլ այնուհետև զնաց դաստիարակուելու կուսանոցներից մէկում, տանկով հետը փոքրիկ թագուհու բաժինքի չափ մի կապուց, և ուղիղ այդ ժամանակ Շէքերի տանը հարց ծագեց աշակերտութեան ուղարկել Սիդօնին մի որ և է արհեստանոց: Ընկերուհիները խոստացան միշտ սիրել իրար և աեանուել ամիսը երկու անգամ, այն կիրակիները, երբ արձակուրդ են տալիս կուսանոցի աշակերտուհիներին:

Եւ իրաւ, փոքրիկ Շէքը մի քանի անգամ էլ վայր իջաւ խաղալու իր բարեկամների հետ, բայց որքան մեծանում էր նա, այնքան աւելի լաւ էր հասկանում իրանց բաժանող տարածութիւնը և իր հազուադէպ սկսում էին թուալ նրան շատ հասարակ՝ տիկին Ֆրօմօնի դահլիճի համար:

Երբ նրանք միայն երեքով էին լինում, ոչ մէկը չէր քաշուում միւսից՝ չնորհիւ մանկական բարեկամութեան, որ հաւասար էր դարձնում նրանց. բայց գալիս էին հիւրեր, դասընկերուհիներ և, ի միջի այլոց, մի մեծ, միշտ չքեղ հագնուած աղջիկ, որին իր մօր աղախինը կիրակի օրերը բերում էր խաղալու փոքրիկ Ֆրօմօնների հետ:

Հէնց որ նա երևում էր սանդուխների վրայ զուգուած ու արհամարհոտ, Սիդօնին ցանկութիւն էր զգում իսկոյն տուն դը-

նալ: Այդ աղջիկը նրան չլատ դրութեան մէջ էր դնում անհնորհը հարցումներով... Թէ որտեղ էր նա ապրում: Ի՞նչ գործի էին նրա ծնողները: Կառք ունէին արդեօք...

Լսելով նրանց խօսակցութիւնները կուսանոցի մասին, իրանց ընկերուհիների մասին, Սիդօնին զգում էր, որ նրանք առանձին աշխարհում են ապրում, հազար մղոն հեռու իր աշխարհից. և մահացու տխրութիւն էր պաշարում նրան, մանաւանդ երբ տուն վերադառնալուց յետոյ՝ մայրը ասում էր, թէ նա պէտք է աշակերտութեան մանի մի Լը Միր ազգանունով օրիորդի մօտ, որ Դըլօբէնների ծանօթն էր և կեղծ մարդարիտների մեծ խանութ ունէր Ռուա-Դօրէ փողոցում:

Ռիսէրը շատ պինդ էր կպել այն մտքին, որ փոքրիկը աշակերտութեան մանի մի արհեստանոց:—«Թող նա մի արհեստ սովորի, ասում էր բարետիրտ Ռիսէրը... ես յանձն եմ առնում վերջը մի խանութ դնել նրա համար»...

Հէնց այդ օրիորդ Լը Միրն էլ ասում էր, թէ մի քանի տարուց յետոյ քաշուելու է գործից: Յարմար դէպք էր այդ:

Մի առաւօտ, նոյեմբեր ամսի մի տխուր առաւօտ, հայրը տարաւ Սիդօնին Ռուա-Դօրէ փողոցը, ուր նրանք բարձրացան իրանց տանիցն էլ հին, իրանց տանիցն էլ խաւար մի տան չորրորդ յարկը:

Ներքեւում, սրահանցքի անկիւնում, կախ էին տուած բազմաթիւ ոսկետառ տախտակներ՝ Նեսսէրների գործարան, ոսկեպաշտ շոքաներ, երեսպակաւ խաղալիքներ, ապակե նշանայց գործիքներ, փուկօք նորահարսերի եւ հարսնախոյրների հաւաք, դաշտային ծաղիկների արհեստանոց, և ամենավերնում մի փոքրիկ փռոտած ցուցարան (վիտրին), որի մէջ մարդարտաշար դեղնած վղնոցներ և սպակէ ոգիոյզներ ու բալեր չրջապատում էին Անժէլինա Լը Միր յաւակնոտ անունը:

Սարսափելի տուն:

Այդտեղ չը կար նոյն իսկ Շէրերի ընդարձակ սրահը, այդ հնութիւնից մոռյլ սրահը, որին սակայն զուարթ տեսք էին տալիս իր պատուհանը և գործարանի գեղեցիկ տեսարանը... Նեղ սանդուխներ, նեղ դուռ, փոքրիկ, ցուրտ ու սալայատակ սենեակների մի շարք, և այդ սենեակներից վերջինում մի պառաւ աղջիկ, ճակատի մազերը խոպոպ դրած, սև ցանցաձև կիսաձեռնոցները ձեռքերին, Journal pour tous հանդէսի մի իւզոտած տետր կարդալիս և, ըստ երեւոյթին, սաստիկ սրտնեղուած, որ կարդալու ժամանակ խանդարեցին իրան:

Օրիորդ Լը Միրը (կարճ ասած) ընդունեց պ. Շէրին ու աղջկան առանց տեղիցը վեր կենալու և երկար ու բարակ խօ-

սեց իր կորցրած դիրքի մասին, իր հօր մասին, որ Ռուէրզի մի հին աղնուական էր եղել,—էլ ասել չի լինի, թէ որքան հին աղնուականներ է արդէն արտադրել այդ Ռուէրզը,—և իրանց անհաւատարիմ կառավարչի մասին, որ թոցրել էր նրանց ամբողջ կարողութիւնը: Նա իսկոյն մեծ համակրութիւն ազդեց պ. Շէրլին, որի համար անդիմադրելի հրապոյր ունէին դասաւորւորները, և խեղճ մարդը հեռացաւ հիացած, խոստանալով Սիդօնին դալ նրա յետեից երեկոյեան ժամի եօթին, ինչպէս պայմանաւորուել էին օրիորդի հետ:

Օրիորդ Լը Միրը աշակերտուհուն իսկոյն տարաւ արհեստանոցը, որ դեռ դատարկ էր, և նստեցրեց մի մեծ արկղի առաջ, որ լի էր մարգարիտներով, ասեղներով հերիւններով, ու նրանց հետ խառն չորս սուանոց վիպական գրքոյկներով:

Սիդօնին պէտք է ջոկջոկէր մարգարիտները ու, թելի վրայ անցկացնելով, հաւասար երկարութեան վզնոցներ պատրաստէր, որ յետոյ պէտք է իրար կապէին՝ մանրավաճառներին ծախելու համար: Ս.սենք, աղջկերքը որտեղ որ է գալու էին, նրանք ցոյց կը տային ճիշտ կերպով, թէ ինչ է անելու նա, որովհետեւ օրիորդ Լը Միրը (կարճ ասած) ոչ մի բանի չէր խառնուում և հսկում էր իր առետրական գործին շատ հեռուից, իր մութ սենեակի խորքից, ուր նա անց էր կացնում կեանքը ֆէլիէտօն—վէպեր կարդալով:

Ժամի իննին բանուորուհիներն եկան,—հինգ մեծ, դունատ ու թառամած աղջիկներ, ողորմելի հաղուստով, բայց մաղերը լաւ սարքած, Պարիզի փողոցներով գլխաւրաց ման եկող աղքատ բանուորուհիների յաւակնութեամբ:

Երկու-երեքը յօրանջում էին ու աչքերը տրորում, ասելով, որ ոտի վրայ չեն կարողանում կանգնել քունները տանելուց: Ո՞վ դիտէ, ինչպէս էին անցկացրել դրանք այդ գիշերը...

Վերջապէս նստեցին գործի՝ մի երկար սեղանի առաջ, ուր ամեն մէկը ունէր իր արկղը, իր գործիքները: Մի քիչ առաջ սուղի զուգսեղէնի պատուէր էին ստացել, պէտք էր շտապել: Սիդօնին, որին զլխաւոր բանուորուհին անհուն գերազանցութեան արտայայտութեամբ ցոյց էր տուել անկիւրը, սկսեց մեղամաղձօրէն ջոկջոկել ահագին քանակութեամբ սև ուլունքներ, սև մոռի հատիկներ, սևաւոր հասկեր:

Միւսները, առանց փոքրիկի վրայ ուշք դարձնելու, բանում էին ու զրոյց անում իրանց մէջ: Խօսում էին մի փառաւոր պատկի մասին, որ տեղի էր ունենալու նոյն օրը Սէն-ժէուլէյ-ում:

—Չը գնանք տեսնելու, ասաց մէջներից մի հաստոիկը,

չիկակարմիր մաղերով և Մալվինա անունով... Կէսօրին է լինելու... Ժամանակ կ'ունենանք դնալու և շուտով վերադառնալու:

Եւ յիրաւի, նախաճաշի ժամին բոլորը միասին թուչկոտալով իջան ներքե սանդուխներից:

Սիդօնին, որ, դպրոցական աշակերտուհիների նման, նախաճաշը բերել էր հետը մի զամբիւղի մէջ, լցուած սրտով նախաճաշեց սեղանի մի անկիւնում, առաջին անգամը իր կեանքում հաց ուտելով մեն-մենակ... Տէր Աստուած, որքան ողորմելի ու տխուր էր թւում նրան կեանքը և ինչ սարսափելի վրէժ էր հանելու նա յետոյ այդ տխրութիւնների համար...

Ժամի մէկին բանուորուհիները վերադարձան աղմկալից ու սաստիկ աշխուժացած:

«Տեսնք այն զգեստը սպիտակ գո-գրեկից... Իսկ քօղը անդլիական ժանեակից... Բախտ եմ ասել է՛ք»:

Ու արհեստանոցում նրանք վերսկսեցին այն նկատողութիւնները, որ ցած ձայնով արել էին եկեղեցում, ամբողջ ծէսի ընթացքում կռները դէմ տուած վանդակին: Այդ փարթամ հարսանիքի ու սիրուն դուգսերի հարցը ամբողջ օրը տեց, և այդ էէր խանգարում նրանց աշխատանքին, այլ ընդհակառակը նըպաստում էր:

Այդ փարթեղեան մանր արհեստները, որոնք հագուստեղէնի ամենամանր սլարազաներն են պատրաստում, հմուտ են դարձնում բանուորուհիներին մօզայի հարցերում և նրանց ուշք ու միտքը շարունակ կենտրոնացնում են չքեղութեան և գողտրիկութեան վրայ: Օրիորդ Լը Միւրի՝ չորրորդ յարկի փոքրիկ բնահարանում աշխատող այդ աղքատ աղջիկների համար գոյութիւն չունէին սեացած պատերը ու նեղ փողոցը: Նրանց միտքը շարունակ ուրիշ բանով էր զբաղուած, և նրանք անց էին կացնում իրանց կեանքը այսպիսի հարցեր տալով իրար.

—Ասա տեսնենք, Մալվինա, ի՛նչ կ'անէիր, եթէ հարուստ լինէիր... «Ես կ'ապրէի Champs—Élisées-ում...» Եւ այնտեղի կլոր հրապարակի ահագին ծառերը և դանդաղ ու կօքէտաբար պտոյտ տուող կաղերը անցնում էին նրանց երևակայութեան առաջ իբր մի բոստանական տեսիլք, քաղցր ու սփուփիչ:

Իր անկիւնում նստած, փոքրիկ Շէբը ականջ էր դնում, առանց ձայն հանելու, և զգուշութեամբ շարելով ուլունքները, սե խաղողի ողկոյզներ էր պատրաստում, Դէզիրէի հարևանութեան չնորհիւ ձեռք բերած վաղաժամ ճարտարութեամբ ու ճաշակով: Այնպէս որ երբ պ. Շէբը երեկոյեան եկաւ նրա յետնից, չատ մեծ գովասանքներ լսեց նրա մասին:

Այնուհետև, Սիդօնիի բոլոր օրերը նման էին միմեանց:

Միւս օրը սեի փոխանակ սպիտակ ուլունքներ էր շարում ու կեղծ բուստի կարմիր հատիկներ, որովհետև օրիորդ իջն Միբի մօտ կեղծ ու գիգի պիգի բաների վրայ էին միայն բանում, և հէնց այդտեղ էր վարժուելու փոքրիկ Շէբը կեանքի արհեստի մէջ:

Մի ժամանակ, նոր աշակերտուհին, որ միւսներից ջանէլ էր ու աւելի լաւ կրթուած, կղզիացած զիրք ունէր նրանց շըրջանում: Յետոյ, մեծանալով, նա էլ մասնակից դարձաւ նրանց մտերմական շրջանին, նրանց գաղտնիքներին, առանց սակայն երբէք ընկերանալու նրանց՝ զուարճութիւնների մէջ: Նա շատ հպարտ էր, որպէսզի կէսօրին գնար նայելու հարսանիքներին, և միշտ սաստիկ արհամարհանքով էր լսում, երբ պատմում էին մի որ և է գիշերային պարահանդէսի մասին Watux—Hall-ում կամ Délices du Marais-ում, մի որ և է ընտիր ընթրիքի մասին Բօնլալէի մօտ կամ Quatre Sergents de la Rochelle-ում:

—Մեր աչքը աւելի բարձր բանի վրայ էր, այնպէս չէ, փոքրիկ Շէբ:

Բացի այդ, հայրը ամեն երեկոյ գալիս էր նրան տանելու: Սակայն, նոր տարուայ մօտերքը նա ստիպուած էր լինում մի քանի գիշեր լուսացնել միւս բանուորուհիների հետ, վաղ պատուէրներ վերջացնելու համար: Մարդուս խեղճը գալիս էր, տեսնելով թէ ինչպէս այդ գունաթափ պարիզուհիները գազի լոյսով ջոկջոկում էին իրանց պէս դաճային ու հիւանդոտ սպիտակութիւն ունեցող մարգարիտներ: Նոյն կեղծ փայլը, նոյն գիւրբաբեկութիւնը, ինչ որ իրանց պատրաստած կեղծ գուգսեղէնի մէջ: Սոսաձները միմիայն զիմականդէսներից էր ու թատրոններից:

—Տեսել ես Ադէլ Պաժին Երեմ Հրացանակիրներում... Իսկ Մէլինգին: Մարի Լօռանին... Ախ, Մարի Լօռան...

Դերասանների բաձկոններ ու մելօգրամաների թագուհիների զգեստներ էին տեսնում նրանք իրանց մասնների արանքով դարձող վզնոցների սպիտակ ցուքի մէջ:

Ամառը գործը այնքան շատ չէր լինում: Մեռած տարեմասըն էր այդ նրանց արհեստի համար: Այդ ժամանակ, սաստիկ շքերին, երբ ծածկած վանդակափեղկերի յետեից լսում էին փողոցային սալորսվաճառների աղաղակները, բանուորուհիները ծանր քնում էին, գլուխները դրած սեղանին: Կամ թէ Մալվինան գնում էր ներսի սենեակը և խնդրելով օրիորդ իջն Միբից Journal pour tous հանդէսի մի գրքոյի, բերում ու բարձրաձայն կարդում էր միւսների համար:

Բայց փոքրիկ Շէբը վէպեր չէր սիրում: Նա իր զլխումը

մի այնպիսի վէպ ունէր, որի առաջ ոչինչ էին Journal pour tous-ի բոլոր վէպերը:

Գործարանը նրա մտքիցը կրէք դուրս չէր դալիս: Առաւօտեան, երբ տանից դուրս էր դալիս հօր կուռն ընկած, նա միշտ մի հայեացք էր գցում այն կողմը: Այդ ժամանակ գործարանը զարթնում էր, ծինեւոյզը ժայթքում էր վերև իր սև ծխի առաջին յորձանքը: Անցնելիս, Սիդօնին լսում էր բանուորների աղաղակները, տպագրական գործիքների ուժգին ու խուլ հարուածները, մեքենաների հղօր ու չափածոյ շունչը, և աշխատանքի այդ բոլոր աղմուկները, խառնուելով նրա յիշողութեան մէջ տօնախմբութիւնների ու կապոյտ կառքերի հետ, հանգիստ չէին տալիս նրան ոչ մի վայրկեան:

Նրանց ձայնը աւելի բարձր էր հնչում նրա ականջին, քան հանրակառքերի զղրդոցը, փողոցային աղաղակներն ու առուների ջրվէժները, և նոյն իսկ արհեստանոցում, կեղծ մարգարիտներ ջուլջուկելիս, կամ երեկոցեան իրանց տանը, երբ ճաշից յետոյ գնում էր մի քիչ օդ ծծելու սրահի պատուհանից կամ գիշերը նայելու մարած ու ամայի գործարանին, այդ եռանդուն աղմուկը շարունակ հնչում էր նրա ականջներում, մի տեսակ մըշտական նուազակցութիւն կազմելով նրա մտածմունքներին:

—Փոքրիկի սիրտը նեղանում է, տիկին Շէր... Պէտք է մի քիչ ուրախացնել նրան... Այս կիրակի բոլորիդ տանում եմ գիւղը:

Այդ կիրակնօրեայ գրօսանքները, որ բարեսիրտ Ռիսլէրը սարքում էր Սիդօնի սիրտը բաց անելու համար, ընդհակառակը աւելի ևս տխրութիւն էին բերում նրա վրայ:

Այդ օրերը պէտք էր վեր կենալ առաւօտեան ժամի չորսին, որովհետև չքաւորները զին ևն վճարում իրանց բոլոր գուարձութիւնների համար,—միշտ մի լաթի կտոր էին ունենում վերջին բոսլէին արդուկելու կամ մի զարդեղէն կարելու, փորձելով նորայնել Սիդօնի անմաշելի սպիտակաչերտ ու կարմրակապոյտ փոքրիկ զգեստը, որ տիկին Շէրը խղճմտօրէն երկարացնում էր իւրաքանչիւր տարի:

Գնում էին գրօսնելու բոլորը միասին, Շէրերը, Ռիսլէրներն, ու հռչակաւոր Դըլօբէլը: Միմիայն Դէզլերէն ու իր մայրը չէին ընկերանում նրանց: Խեղճ հաշմանդամը, քաշուելով իր պակասութիւնից, չէր ուզում երբէք շարժուել իր բազկաթոռից, մայրըն էլ մնում էր տանը նրան մենակ չը թողնելու համար: Բացի այդ, ոչ մէկը ոչ միւսը այնքան վայելուչ հագուստ չունէին, որ կարողանային դուրսը երեւալ իրանց մեծ մարդու կողքին, իսկ

եթէ իրանց ունեցածովը դուրս գային, կը փչացնէին նրա արտաքինի դործած ամբողջ տապալորութիւնը:

Ճանապարհ ընկնելիս, Սիդօնին զուարթանում էր մի փոքր: Պարիզը՝ յուլիսեան առաւօտի վարդազոյն մշուշում, երկաթուղու կայարանները՝ լի բացդոյն զգեստներով, վագօնների պատուհանների առաջ հետզհետէ սփռուող դաշտերը, այնուհետեւ շարժումը բաց օդում, Սէնայի ջուրը ծծած, անտառից զուարթութիւն ստացած և ծաղկազարդ մարգագետինների ու հասկ քցած ցորենի բուրմունքով լի մաքուր օդում,—այդ բոլորը նրան չմեցնում էր մի բոպէ: Բայց տաղտկութիւնը չուտով տիրում էր նրան չնորհիւ այդ կիրակիների տափակ միանմանութեան:

Մի և նոյնն էր միշտ:

Կանգ էին առնում մի որ և է՝ փոքրիկ պանդոկի առաջ, մի աղմկալից ու բաղմամարդ գիւղական տօնահանդէսի կողքին, որովհետեւ անպատճառ հասարակութիւն էր պէտք Դըլօբէլին, որ ման էր դալիս, օրօրուելով իր երազանքներից, մոխրազոյն հաղուստով, մոխրազոյն սոնապաններով, փոքրիկ զլխարկը թեք դրած, բացգոյն վերարկուն թեկն ցցած, երեսակայելով, թէ բեմը ներկայացնում է Պարիզի չրջակայքի մի գիւղ ու ինքը խաղում է ամարսնոց գնացած մի պարիզեցու դեր:

Ինչ վերաբերում է պ. Շէբին, որ պարծենում էր, թէ ինքը սիրում է բնութիւնը այնպէս, ինչպէս հանգուցեալ Ժան-Ժակը Ռուսօն, նա բնութիւն տեսլով հասկանում էր միայն ժողովրդական տօն՝ նշանառութեան խաղով, փայտէ ձիերով, ոտներին տոպրակ անցկացրած վագոնների մրցութեամբ, փառաւոր փոշիով և անթիւ շուիկներով, որ տիկին Շէբի համար էլ գիւղական կեանքի իդէալն էր ներկայացնում:

Բոլորովին ուրիշ էր Սիդօնի իդէալը, և գիւղերի փողոցներում աղմկալից քաշ տրուող այդ պարիզեան կիրակիները անսահման տխրութիւն էին պատճառում նրան: Միակ զուարճութիւնը նրա համար այդ ժխորի մէջ այն էր, որ զգար, թէ նայում են իր վրայ: Բաւական էր, որ գռեհիկի մէկը իր թէկուզ ամենայնամար հիացմունքը արտայայտէր նրա կողքին բարձրաձայն և միամտաբար, որպէսզի ամբողջ օրը ժպիտը չը գնար նրա երեսից, որովհետեւ նա այն տեսակ կանանցից էր, որոնք չեն արհամարհում ոչ մի գովասանք:

Յըբեմն Շէբերին ու Դըլօբէլին տօնահանդէսում թողնելով, Ռիպէրը գնում էր դաշտը իր եղբօր ու «փոքրիկի» հետ ծաղիկներ փնտրելու իր որմաթղթերի նաչխի տիպարի համար: Ֆրանցը իր երկայն ձեռքերով կռացնում էր սրափշի բարձր

ձիւղքերը կամ սողոսկում էր մի որ և է ծառաստանի պարիսպն ի վեր քաշելու միւս կողմից երեացող մի թեթև սաղարթ: Բայց ամենալաւ հունձը նրանք անում էին ջրերի ափին:

Այնտեղ կային այն երկայն ու կոր ցողուններով ձկուն բոյսերից, որոնք այնքան սիրուն տպաւորութիւն են գործում պատերի սլառատուների վրայ,—երկար ու շիւկ-շիտակ եղէգներ և պատատուկներ, որոց ծաղիկը, յանկարծ բացուելով քամածին նաշխերով, թւում է մի կենդանի էակ, մի մարդ, որ նայում է ձեզ սաղարթի սիրուն տատանմունքի մէջից: Ռիսկէրը համախմբում էր իր փունջերը, դասաւորում էր նրանց դեղարուեւտական տաղանդով, ներշնչուելով հէնց բոյսերի բնութեամբ և աշխատելով լաւ ըմբռնել նրանց կենդանի յատկութիւնները, որոնք անըմբռնելի են այլևս, երբ թէկուզ թառամութեան մի օր է անցել նրանց վրայից:

Յետոյ, երբ ծաղկաքաղը պրծնում էին, կոթերը ժապաւէնի տեղ կապում էին մի որ և է լայն խոտով և ահագին փունջը դնում էին Ֆրանցի շալակին ու ճանապարհ ընկնում: Միշտ ըզբաղուած իր արուեստով, Ռիսկէրը յետ գնալիս շարունակ նաշխերի նիւթեր ու խմբակցութիւններ էր փնտռում:

—Տես, փոքրիկս... եթէ այս մայիսածաղիկի շիւղը իր ըսպիտակ բոժոժներով դնենք այս մասրենիներին երեսին... Հը, ինչ ես կարծում... սիրուն չէր լինի կանաչաւուն ջրի կամ գորշ բրդի գոյնով տեղի վրայ:

Բայց Սիդօնին ոչ մայիսածաղիկն էր սիրում, ոչ մասրավարը: Դաշտային ծաղիկները չքաւորների ծաղիկ էին թւում նրան, նոյն ճաշակի մի բան, ինչպէս իր կարմրակապոյտ ըզգեստը:

Նա յիշում էր, որ բոլորովին ուրիշ տեսակ ծաղիկներ էր տեսել պ. Գարգինուայի՝ Սալինի-սիւր-Օրժի դղեակում, ջերմոցներում, վանդակապատների վրայ և ամբողջ աւաղած ու մեծ ծաղկասափորներով չրջապատուած բակի չորս կողմը:

Ահա նրա սիրած ծաղիկները, ահա թէ ինչպէս էր նա հասկանում դիւղական բնութիւնը:

Այդ Սալինիի յիշատակները նրա միտքն էին գալիս ամեն քայլափոխում: Երբ նրանք անցնում էին մի որ և է մեծ պարտէզի վանդակի առաջով, նա կանգ էր առնում, նայում էր ուղիղ ու հարթ ծառուղիին, որ անշուշտ տանում էր գէպի գաւիթը... Խոշոր ծառերի կանոնաւոր ստուերներով ծածկուած սիզամարգերը և ջրափեայ խաղաղ դարատափները ուրիշ դարատափներ և ուրիշ սիզամարգեր էին յիշեցնում նրան: Ճոխութեան այդ տեսիլքները, յիշողութիւնների հետ միացած, ա-

ւելի ևս մոայլացնում էին նրա կիրակին: Բայց ամենասրտամաշը նրա համար վերադարձն էր:

Ի՞նչ սարսափելի նեղուածք ու խեղդուածք է լինում այդ երեկոները Փարիզի շրջակայքի փոքրիկ կայարաններում: Ի՞նչ չինծու հրճուանքներ, տխմար ծիծաղներ, նուաղուն երգեր խորպոտ ձայնով, որի մէջ միայն ոռնալու ոյժ է մնացել... Հէնց այդ ժամանակն էր, որ պ. Շէրը իր տարերքի մէջ էր զգում իրան:

Նա կարող էր սրան նրան հրհրել տոմսակ առնելիս, զայրոյթը յայտնել գնացքի ուշանալու պատճառով, յարձակուել կայարանապետի, երկաթուղու ընկերութեան, կառավարութեան վրայ ու ասել Դըլօբէլին այնպէս բարձրաձայն, որ հարևանները անպատճառ լսեն.

— Հը՞... իսկ եթէ այսպիսի մի բան պատահէր Ամբրիկայում...», որ, չնորհիւ հռչակաւոր դերասանի արտայայտիչ միմիկային ու այն դերադանց ձևին, որով նա պատասխանում էր՝ «Էլ ինչ ասել կ'ուզի», կարծել էր տալիս շրջապատողներին, որ այդ պարոնները հաստատ գիտեն, թէ ինչ կը պատահէր Ամբրիկայում այդպիսի դէպքում: Ինչ խօսք, որ ոչ մէկը, ոչ միւսը ոչինչ չը գիտէին այդ բանի մասին, բայց այդ նրանց բարձրացնում էր ամբոխի աչքում:

Ֆրանցի կողքին նստած, փնջի կէսը ծնկներին, Սիդօնին կորած մոլորածի նման էր այդ աղմուկի մէջ, երկար սպասելով երևկայեան գնացքին: Մի հատիկ լամպով լուսաւորուած կայարանից նա տեսնում էր դրսևում ստուերալից թաւուաները, թափանցուած տեղ-տեղ տօնահանգէսի լուսավառութեան վերջին շողերից, մի խաւար գիւղական փողոց, դէպի կայարանը եկող մարդիկ և ամայի ջրափում վառուող մի լապտեր:

Երբեմն-երբեմն ապակեպսոտ դռների այն կողմում, առանց կանդ առնելու անցնում էր մի գնացք, բողբոջաւ ածխիկներ ժայթքելով և զոլորչու հեղեղներ բաց թողնելով: Այն ժամանակ կայարանում տանադոփիւնների և աղաղակների փոթորիկ էր բարձրանում, որի վրայ սաւառնում էր զիւ սօպրանօն պ. Շէրի, որ իր թռչնային ձայնով ճչում էր՝ «Ջարգեցէր դռները»... Մի բան, որ այդ փոքրիկ մարդը երբէք ինքը չէր անիլ, որովհետև լեզին պատռում էր ժանդարմներից: Մի բոպէ անցած փոթորիկը հանդարտում էր: Յոգնած կանայք, բաց օդում զրգ-զղուած մաղերով, հնջում էին նստարանների վրայ: Երևում էին ճիւղտուած զգեստներ, պատռուած իրեղէններ և բացօձիք սպիտակ հագուստներ, փոշու մէջ կորած:

Շնչածները հէնց գլխաւորապէս փոշի էր:

Նա ներքե էր թափւում բոլոր հագուստներից, վեր էր

բարձրանում ամեն մի քայլից, միջնայնում էր լամպի լոյսը, կուրացնում էր մարդուս աչքերը և ամպի պէս կանգնում ջարդուած մարդկանց գլխովներում: Երբ սպասողութեան ձիգ ժամերից յետոյ վերջապէս նստում էին վաղօնները, նրանք էլ թաթախուած էին լինում փոշու մէջ... Սիդօնին բանում էր պատուհանը և նայում զբսեր խաւար դաշակերին, ստուերի անվերջ գծին: Յետոյ, քաղաքային ամբողջիւնների մօտ, անթիւ աստղերի պէս, երեսն էին գալիս արտաքին բուլլարների առաջին լապտերները:

Այդ բոպէից վերջանում էր այդ բոլոր խեղճ մարդկանց հանգստութեան սարսափելի օրը: Պարիզի տեպը ամենքի միտքն էր քցում միւս օրուայ անելիք աշխատանքը: Ինչքան էլ տխուր էր անցել կիրակին, այնուամենայնիւ Սիդօնին սկսում էր ավաստալ նրան: Նա մտածում էր հարուստների մասին, որոնց համար կեանքի ամեն մի օրը հանգստութեան օր է, և անորոշ կերպով, ինչպէս երազի մէջ, պատկերանում էին նրա աչքին այդ օրուայ ընթացքում թողցիկ կերպով նշմարած պարտէզների երկար ծառուղիները, լի աշխարհիս այդ բախտաւորներով, որոնք զբօսնում են նուրբ աւաղի վրայ, մինչդեռ այնտեղ ներքուստ, վանդակապատի այն կողմը, ճանապարհի փոշու մէջ մեծ մեծ քայլերով անցնում է աղքատների կիրակին, հազիւ ժամանակ ունենալով մի բոպէ կանգ առնել նայելու և նախանձելու համար:

Այդպէս անցաւ Սիդօնի կեանքը տասներեքից մինչև տասնեօթ տարեկան հասակը:

Տարիները յաջորդում էին միմեանց առանց ամենաջնչին փոփոխութիւն բերելու իրանց հետ: Տիկին Շէբի չալը մի քիչ աւելի էր մաշուել, փոքրիկ կարմրակապոյտ ղգեստը էլի մի քանի անգամ նորոգութեան էր ենթարկուել, և ուրիշ ոչինչ: Միայն թէ, Սիդօնի մեծանալովը, Ֆրանսը, որ արդէն ջահէլ տղամարդ էր դարձել, սկսել էր լուռ ու գորովալից հայեացքներ քցել նրա վրայ ու սիրային ուշադրութիւններ ցոյց տալ, ակնյայտի ամենքի համար և աննկատ միմիայն օրիորդի կողմից:

Ասկեր ոչ մի բան չէր հետաքրքրում այդ փոքրիկ Շէբին:

Արհեստանոցում նա կատարում էր իր անելիքը կանոնաւոր կերպով ու լուռ, առանց ամենեին մտածելու ապագայի և ապահով կեանքի մասին: Ինչ որ անում էր, այնպէս էր դուրս գալիս՝ կարծես սպասողական դուրսեան մէջ լինէր:

Ֆրանսը, ընդհակառակը, մի ժամանակից ի վեր աշխատում էր առանձին եռանդով, իրանց ջանքերի վերջում մի որոշ նպատակ տեսնող մարդկանց յափշտակութեամբ, այնպէս որ

քսանչորս տարեկան հասակում նա աւարտեց Կենտրոնական դպրոցը ինժեների աստիճանով, իբր երկրորդ աշակերտ:

Այդ օրը Ռիպէրը՝ Շէքերի ընտանիքը տարաւ Gymnase թատրոնը, և ամբողջ երեկոն տիկին Շէքն ու նա գլխով ու աչքով հաղար ու մի նշաններ էին անում իրար, նստած ջահէնների յետեին: Վերջն էլ, թատրոնից դուրս գալիս, տիկին Շէքը հանդիսաւոր կերպով զրեց Սիդօնի կուռը Ֆրանցի կռան տակ, կարծես ասելով սիրահարին՝ «Այժմ, սիրոններդ բաց աբէր... Ձեր գործն է այդ...»

Եւ խեղճ սիրահարը փորձեց սիրտը բանալ:

Ճանապարհը երկար է Gymnase-ից մինչև Մարէ: Մի քանի քայլ արած, բուլվարների պայծառութիւնը նսեմանում է, մայթերը քանի դնում աւելի ու աւելի մթնում են, անցուղարձ անողների թիւը քչանում է: Ֆրանցը սկզբում խօսք բաց արեց իրանց տեսած պիէսի մասին... Նա շատ սիրում էր այնպիսի պիէսներ, որոնց մէջ զգացմունք կայ:

— Իսկ դուք, Սիդօնի:

— Այն, Էս, դուք գիտէք Ֆրանց, որ ինձ համար մի և նոյնն է, միայն թէ լաւ զգեստներ լինեն:

Եւ յերաւի թատրոնում ոչ մի ուրիշ բան չէր զբաղեցնում նրան: Նա այն սանտիմէնտալ կանանցից չէր, Բօլթրիի նման, որոնք ներկայացումից վերադառնում են սերտած ու պատրաստ սիրային դարձուածքներով և պատշաճականութեան իդէալով: Բայց թատրոնը միմիայն զեղխութեան և զողորմելիութեան մոլեգին տենչ էր դարձնում նրա մէջ. նա այնտեղից ոչինչ չէր դուրս բերում բացի մազերի սանրուածքի տիպարներից և զգեստների ձեւերից... Դերասանուհիների նորածն ու չափազանցեցրած հագուստները, նրանց քայլուածքը, նոյն իսկ նրանց շինծու աշխարհիկ արտասանութիւնը, որ նրա աչքում ամենաբարձր այնուպէսութեան նշան էր, ոսկեղօծանքի և ճրագների գոհակաճաշակ փայլը, փողփողուն յայտարարութիւնը դռան մօտ, չար ընկած կապերը և այն ամբողջ, մի փոքր անառողջ, աղմուկը, որ տեղի է ունենում ժողովրդականութիւն ստացած պիէսի շուրջը, — ահա նրա սիրածը, նրան յափշտակողը:

Սիրահարը շարունակեց.

— Ի՞նչքան լաւ խաղացին սիրոյ տեսարանը:

Ու այդ «սիրոյ» խօսքը արտասանելիս նա խանդաղատօրէն թեքուեց գէպի Սիդօնի փոքրիկ սիրուն զուլիսը, որ փաթաթուած էր սպիտակ բրդէ զլիանոցի մէջ, որի կողքերից դուրս էին պրծել մազերի խուճուճները:

Սիդօնին հառաչեց.

—Ախ, այո, սիրոյ տեսարանը... Շատ սիրուն աշամանդներ ունէր դերասանուհին:

Մի բոպէ լուովիւն տիրեց: Խեղճ Փրանցը սաստիկ չարչարանքի մէջ էր. վնասած խօսքերը միտքը չէին գալիս, յետոյ էլ վախն էր բռնում: Սէրը բացատրելու համար սահմաններ էր դնում ինքն իրան:

—Երբ որ Սէն-Դընի քաղաքագուռը անցնենք... Երբ որ բուլվարից դուրս գանք:

Բայց այդ տեղերում Սիդօնին սկսում էր խօսել այն աստիճան անտարբեր բաների մասին, որ սիրոյ բացատրութիւնը սառնում մնում էր նրա շրթունքների վրայ, կամ թէ նրանց կանգնեցնում էր մի որ և է կառք և ծնողները այդ ժամանակ հասնում էին նրանց:

Վերջապէս, Մարէում, նա յանկարծ սիրտ արեց.

—Լսեցէք, Սիդօնի... Ես սիրում եմ ձեզ...

Այդ դիչեր Դըլօբէլների տանը շատ ուշ պառկեցին քնելու:

Այդ ժրջան կանայք սովորութիւն ունէին, որքան կարելի է, երկարացնել իրանց աշխատանքը օրը և այնքան երկար էին նստում, որ նրանց լամպը ամենից ուշ հանգչողներիցն էր Բրաքի խաղաղ փողոցում: Նրանք չէին պառկում քնելու մինչև որ գալիս էր իրանց մեծ մարդը, որի համար վառարանի մոխիւրի մէջ տաք պահում էին մի թեթեւ, կապուրթի ընթրիք:

Այն ժամանակները, երբ նա դեռ խաղում էր, միտք ունէր այդ բանը, — դերասանները, որոնք առհասարակ ստիպուած են վաղ ձաշել և շատ թեթեւ կերպով, սաստիկ քաղցած են լինում թատրոնից դուրս գալիս և ընթրիք են անում տուն վերադառնալուց յետոյ: Դըլօբէլը վաղուց արդէն այլևս չէր խաղում, բայց իրաւունք չունենալով, ինչպէս ինքն ասում էր, հրաժարուել թատրոնից, նա պահպանում էր իր մանիան դերասանական հալար ու մի սովորութիւններով, որոնց թուին էին պատկանում գիշերուայ ընթրիքը և այն, որ նա ամեն օր տուն էր վերադառնում միայն այն ժամանակ, երբ հանգցնում էին բուլվարների բոլոր թատրոնների վերջին ճրագները: Քրնել առանց ընթրիքի և սովորական ժամին, երբ ամենքը պառկում են քնելու, իր նշանակէր գլխաթափ լինել, հրաժարուել մաքառումից: Իսկ նա, հասկանում էր, չէր ուզում հրաժարուել...

Այն գիշերը, որի մասին խօսում ենք, դերասանը դեռ չէր վերադարձել, և մայր ու սղջիկ սպասում էին նրան, մի կողմից աշխատելով, մի կողմից էլ սաստիկ տաք-տաք զրոյց անելով, չը նայած, որ շատ ուշ էր: Ամբողջ երեկոն մի գլուխ Փը-

րանցի մասին էին խօսել, նրա աջող աւարտման մասին, նրա առաջ բացուող ապագայի մասին:

—Հիմա նրան մնում է միայն մի լաւ, սիրուն կնիկ գտնել:

Դէզիրէն էլ այդ կարծիքին էր: Փրանցի բախտաւորութեանը միայն այդ էր պակասում,—մի լաւ, սիրուն կնիկ, արի, եռանդուն, աշխատանքի սովոր և անձնուէր: Եւ եթէ Դէզիրէն այդքան հաստատ կերպով էր խօսում այդ հարցի մասին, այդ նրանից էր, որ նա շատ մօտիկից էր ճանաչում այն հարսնացուին, որ այնքան համապատասխան էր Փրանցի Ռիպէրին... Այդ հարսնացուն մի տարով էր միայն փոքր Փրանցից, ուղիղ այնքանով, որքան պէտք էր, որպէս զի նա ջանէլ լինէր իր ամուսնուց և մի և նոյն ժամանակ մօր տեղը բռնէր նրա համար: ...Գեղեցիկ էր...

Իսկապէս ոչ, բայց աւելի սիրուն էր, քան գէշ, չը նայելով իր պակասաւորութեանը, որովհետեւ կաղ էր խեղճ ազջիկը... Եւ յետոյ, խելօք, ուրախ ու սիրաւատ: Ոչ դժբաղի Դէզիրէից չը դիտէր, թէ ինչ աստիճան այդ ազջիկը սիրում էր Փրանցին և ինչպէս տարիներէից ի վեր օր ու գիշեր միայն նրա վրայ էր մտածում: Փրանցը ինքը չէր նկատում այդ բանը և կարծես Աստուծուց աչքեր էր ստացել միայն Սիդօնիի պէս լակոտին տեսնելու համար: Բայց ոչինչ: Լոսկեաց սէրը շատ պերճախօս է, շատ մեծ ոյժ է թագնուած լինում զսպուած զգացումներնրի մէջ... Ի՞նչ կարելի է խմանալ: Գուցէ մի օրից մի օր...

Եւ խեղճ կաղիկը, կուսցած իր աշխատանքի վրայ, վերացաւ ցնորքների աշխարհը, սկսելով այն մեծ ճանապարհորդութիւններից մէկը, որ նա այնքան յաճախ կատարում էր նստած իր հաշմանդամի բաղկաթուում ու ոտները դէմ տուած անշարժ աթոռակին,—այն ճաշխարհիկ ճանապարհորդութիւններից մէկը, որոնցից նա վերադառնում էր միշտ երջանիկ ու ժպտուն, կոթնած Փրանցի թեին սիրելի կնոջ յատուկ վստահութեամբ: Նրա մատները հետևում էին նրա սրտի իղձերին և այն թըռչնիկը, որ այդ բոպէին ձեռքին բռնած՝ չիտկում էր ճմուռած փետուրները, նոյնպէս ճանապարհորդի կերպարանը ունէր, նոյնպէս կարծէք թռչելու էր հեռու, հեռու, ուրախ ու թեթեւ, ինչպէս նա:

Դուռը յանկարծ բացուեց:

—Հօ չեմ խանդարում ձեզ, ասաց մի ցնծալից ձայն:

Մայրը, որ մի քիչ նղղել էր, գլուխը թափով բարձրացրեց:

—Ախ, պարոն Փրանցն է... Մտէր, մտէր, պարոն Փրանց...

ինչպէս տեսնում էք, հայրիկին ենք սպասում... Այդ տնակեր գերասանները շատ ուշ են տուն վերադառնում... Նստեցէք... ընթերիք կ'անէք հետը...

—Ձէ, չնորհակալ եմ, որստասիանեց Ֆրանսը, որի չըրթունքները գեռ գունատ էին մի քանի բոպէ առաջ կրած յուզմունքից,—չնորհակալ եմ, ես չեմ մնալու... Տեսայ, որ լոյս կայ ձեզ մօտ և մտայ միայն ձեզ ասելու... ձեզ յայտնելու մի մեծ նորութիւն, որ ձեզ շատ կ'ուրախացնի, որովհետեւ պիտեմ, որ ինձ սիրում էք...

—Ի՞նչ նորութիւն, Տէր Առտում:

—Ամուսնութեան խոստում պ. Ֆրանսի Ռիսլէրի և օրիորդ Սիդօնի մէջ...

—Տեսար, ես որ ասում էի, թէ պ. Ֆրանսին միայն մի լաւ, սիրուն կնիկ է պակաս, բացականչեց տիկին Դըլօբէլը տեղիցը վեր թռչելով ու նրա վզովը փաթաթուելով:

Դէղիբէի բերանը չը զօրեց մի խօսք անդամ ասել: Նա աւելի եւս կռացաւ իր աշխատանքի վրայ, և որովհետեւ Ֆրանսը ոչինչ չէր նշմարում բացի իր երջանկութիւնից, իսկ տիկին Դըլօբէլն էլ աչքը տնկել էր պատի ժամացոյցին, որպէս զի տեսնէր, թէ արդեօք չո՞ւտ է դալու իր մեծ մարդը, ոչ որ չը նկատեց կաղիկ օրիորդի յուզմունքն ու դունատութիւնը, ոչ էլ այն, թէ ինչպէս ջղածդարար դողդոջում էր նրա ձեռքի թռչնիկը՝ անշարժ մի գիրքի մէջ և գլուխը քաշ քշած, մահացու վէրք ստացածի պէս:

IV

Փոքիկ Շէքի պատմութիւնը:—Սալիկի լուսասցնիկները:

«Սալիկի-սիւր-Օրժ»

«Երէկ մենք ճաշի էինք նստած քո տեսած մեծ սեղանատանը, դռները լայն բաց արած ծաղկաթիթի պատշգամբների կողմը: Սիրաս մի քիչ անուր էր: Հայրիկի արամադութիւնը վատ էր ամբողջ առաւօտ, և մայրիկը չէր համարձակում մի խօսք ասել, փախուորած հայրիկի խոժոռած յօնքերից, որոնք միշտ օրէնք են եղել նրա համար: Մտածեցի, թէ ափսոս որ մեն-մենաւ էմ ամառուայ գեղեցիկ եղանակին, այս սիրուն երկրում, և թէ որքան բաժնաւոր կը լինէի այժմ, երբ, կուսահոցից դուրս գալով, պէտք է տարուայ ամբողջ եղանակներ անց կացնեմ գիւղում, եթէ առաջուայ պէս մօտս ունենայի մէկին, որ վաղվէք հետս անտառում և մեր ծառուղիներում:

«Ժօրօր դալիս է երբեմն-երբեմն, բայց միշտ շատ ուշ, ճաշի ժամանակ, հետևեալ օրն էլ, ես դեռ չը դարձնած, վերադառնում է հօրս հետ Բացի այդ, լուրջ մարդ է դարձել այժմ մեր պարոն Ժօրօր: Աշխատում է գործարանում, և գործերի հոգսը յաճախ նրա ճակատին էլ է կնճիռներ բերում:

«... Միայն անելով այդտեղն էի հասել, երբ յանկարծ սիրելի հայրիկը դառնում է իմ կողմը.

—«Ռ՞ըր մնաց քո Սիդօնին. ես շատ ուրախ կը լինէի, եթէ նա դար, մի քիչ մեղ մօտ մնար:

«Կարող ես երեակայել, թէ ինչքան բախտաւոր զգացի ինձ: Ռ՞ըրան ուրախութիւն կը լինի նորից հանդիպել իրար և վերանորոգել մեր բարեկամութիւնը, որի ընդհատման մէջ աւելի կեանքի հանգամանքներն են մեղաւոր, քան մենք ինչնեւրա: Ռ՞ըրան բան կայ իրար պատմելու: Դու էիր միայն մեր մէջ կարողանում ցրուել այս մեր սարսափելի պապի կնճիռները, և անշուշտ դու հետդ ուրախութիւն կը բերես այստեղ, ուրախութիւն, որին, հաւատա ինձ, մեծ կարիք ունենք մենք:

«Եթէ իմանայիր, Ռ՞ըրան ամայի է այս հրաշալի Սալիին: Առաւօտները երբեմն կօքէտութիւն է գալիս վրաս: Հագնւում եմ, կոկուս եմ, և սիրուն հաղուստով ու խուճուճ դրած մազերով սկսում եմ զբօսնել բոլոր ծառուղիներով. մէկ էլ յանկարծ նկատում եմ, որ թափած ջանքս եղել է միմիայն կարապետների, բաղերի, իմ շանս՝ Կիսի և մէկ էլ մարդագնտնում արածող կուվերի համար, որոնք նոյն իսկ շուռ էլ հեն գալիս իմ անցնելու ժամանակ: Այդ որ զգում եմ, ջիգրա գալիս է, իսկոյն յետ եմ դառնում, քաթանէ չոր եմ հագնում, սկսում եմ զբաղուել աղարակում, մառանում, մի քիչ այստեղ, մի քիչ այնտեղ: Եւ, խնայք, սկսում եմ կարծել, թէ ձանձրութեան շնորհիւ աւելի լաւ մարդ եմ դարձել և որ ինձնից հիսնալի տնարար կին դուրս կըդայ...

«Բարեբախտաբար, շուտով սկսուելու է որսի շրջանը և ես յոյս ունեմ մի քիչ զուարճանալ այդ ժամանակ: Ամենից առաջ, Ժօրօն ու հայրիկը, որոնք երկուսն էլ թունդ որսորդներ են, կը սկսեն աւելի յաճախ դալ այստեղ: Յետոյ, դու էլ այստեղ կը լինես... Որովհետեւ դու իսկոյն և եթ կը գաս, այնպէս չէ: Պ. Ռիսլէրն ասում էր վերջերքս, թէ դու հիւանդ էիր: Սալիինի օդը շատ լաւ կ'ազդի վրադ:

«Այստեղ ամենքը սպասում են քեզ: Իսկ ես հօ քիչ է մը նում մեռնեմ անհամբերութիւնից:

«Կլէր»

Գրեկուց յետոյ, Կլէր Ֆրոմօնը դրեց մեծ յարգէ գլխարկը, որովհետեւ այդ օգոստոսի առաջին օրերը տաք էին ու պայծառ, և ինքը տարաւ ներքեւ քցելու փոքրիկ արկղը, որի միջից սուրհանդակը, ամեն առաւօտ անցնելիս, վերցնում էր դղեակի նամակները:

Ծառաստանի ծայրումն էր այդ, ճանապարհի մի անկիւնում: Նա կանգ առաւ մի բոպէ նայելու ճանապարհի ծառերին և չքակայ թմրած ու արեալից մարդագեւորներին: Ահա այնտեղ հնձուորները կրում էին վերջին խուրձերը: Մի քիչ հեռու վար էին անում: Բայց լուռ աշխատանքի այդ մեղամաղձութիւնը գոյութիւն չունէր Կլէրի համար, որ ցնծում էր իր բարեկամունան տեսնելու յոյսից:

Ոչ մի չունչ չը բարձրացաւ հորիզոնի բարձր ըլուրներին, ոչ մի ձայն չը հնչեց ծառերի կատարներին, որ զգուշացնէր նրան մի նախադէպութեամբ ու չը թողնէր ուղարկի այդ ճակատադրական նամակը: Եւ նա, իսկոյն աւելն վերադառնալով, դրադուկը պատրաստել տալով Սիգօնիի համար մի սիրուն սենեակ իր սենեակի կողքին:

Նամակը ճշտութեամբ գնաց իր ճանապարհովը: Դղեակի՝ քաղց ունենալով ու այծանրենալով չըջապատուած կանաչ դռնակից՝ նա ճանապարհ ընկաւ դէպի Գարիդ և նայն երկուց հասաւ Բրաք փողոցի տան հինգերորդ յարկը՝ Սալինիի դրոշմը վրան և սողորոտած դիւղական բուրբուռներով:

Ի՞նչ նշանաւոր դէպք եղաւ այդ: Նամակը երեք անգամ կարգադուկեց և մինչև Սիգօնիի ճանապարհ ընկնելը, մի ամբողջ շաբաթ մնաց բուխարիի վրայ տիկին Շէրի մատուցների, գնդաւոր ժամացոյցի և օմրաք գաւաթների կողքին: Սիգօնիի համար դա մի տեսակ շնաշխարհիկ վէպ էր, լի պրանչելիքներով ու խոստումներով, որ նա կարգում էր առանց բաց անելու, հէնց միայն նայելով սպիտակ ծրարին, որի վրայ դուրս պրծած երևում էին Կլէր Ֆրոմօնի անուան ու սպղանուան փակաղիւս սկզբնատառերը:

Ել ի՞նչ խօսք կարող էր լինել այժմ պատկուելու մասին: Էական հարցը այն էր, թէ ինչ շոր պէտք է հագնէր նա դղեակը գնալիս: Պէտք էր զբաղուել դրանով, ձևել, յարմարացնել, չափել հագուստը, փորձել մագերի սարքը... Խեղճ Ֆրանց: Ուրբան տխրեցնում էին նրա սիրտը այդ պատրաստութիւնները: Սիգօնիի Սալինի գնալը, որին նա ապարդիւն կերպով փորձեց հակառակուել, պէտք է էլի յետաձգէր նրանց պսակը, որ—խեղճը չը դիտէր ինչու—Սիգօնին ամեն օր ձգձգում էր մի քիչ: Ինքը չէր կարողանալու գնալ նրան տեսնելու, իսկ նա Սալինիում

պէտք է չըջապատուած լինէր տօնախմբութիւններով ու զուար-
ճութիւններով և ո՞վ կարող էր ասել, թէ որքան ժամանակ կը
մնար այնտեղ...

Միշտ տիկին Դըլօբէլների մօտ էր գալիս յուսմանոտ սի-
րահարը բանալու իր սրաի վիշտը, առանց երբեք նկատելու,
թէ ինչպէս նրա ներս մտնելուն պէս Դէզիրէն աշխուժով վեր
էր կենում, նրան իր կողքին տեղ տալու համար աշխատանքի
սեղանի մօտ, և ինչպէս յետոյ նստում էր, կարմրատակած երե-
սով և փայլուն աչքերով:

Մի քանի օրից ի վեր մայր ու աղջիկ այլևս մօղային
նանճեր ու քոչնիկներ չէին պատրաստում: Նրանք խաժապում
էին վարդագոյն փուշփուշներ Սիդօնիի զգեստի համար, և զեռ
երբեք կաղիկ օրիորդը կար չէր արել այդքան սիրով:

Չէ որ Դըլօբէլի աղջիկն էր Դէզիրէն:

Իր հօրից նա ժառանգել էր պատրանքներին հեշտութեամբ
անձնատուր լինելու և մինչև վերջը ու ինչ էլ լինի յուսալու
յատկութիւնը:

Մինչ Ֆրանսը պատմում էր նրան իր սիրոյ մորմաքները,
Դէզիրէն մտածում էր ինքն իրան, թէ երբ Սիդօնին գնայ, նա
այդպէս ամեն օր կը գայ, թէկուզ հէնց բայցակայ սիրելիի մա-
սին խօսելու համար, թէ նա միշտ իր կողքին կը լինի, թէ
նրանք միասին կը սպասեն զիւներեքը «հայրիկին» և թէ, գուցէ,
մի երեկոյ, իրան նայելիս, նա կը նկատի, թէ ինչ տարբերու-
թիւն կայ այն կնոջ մէջ, որ մէկին սիրում է, և այն կնոջ
մէջ, որ թոյլ է տալիս, որ մէկը իրան սիրի:

Եւ այն միտքը, թէ ամեն մի միջակած կտոր մօտեցնում
էր այդ անհամբեր սպասուող ուղևորութիւնը, արտասուլոր և
ռանդ էր տալիս նրա ասեղին, և խեղճ Ֆրանսը սարսափում էր,
տեսնելով, թէ ինչպէս փուշփուշներն ու փոթուփոթները նկա-
տելի արագութեամբ կուտակուում էին Դէզիրէի շուրջը, փոքրիկ
ալիքների նման:

Երբ վարդագոյն զգեստը կարեցին պրծան, օրիորդ Շէրը
ձանաղարհ ընկաւ գէպի Սալինի:

Պ. Գարգինուաի յղեակը շինուած էր Օրփի հովիտում,
այդ փոքրիկ գետի ափին, որ այնքան քմահաճօրէն գեղեցիկ է
իւր ջրաղացներով, իր կղզիներով, իր ջրարգէններով և ծառա-
տանի ընդարձակ սիդամարգերով, որոնք գալիս ձգւում են նրա
ափերի մօտոջ երկարութեամբ:

Տունը,—մի հին տուն Լուի XV-ի ոճով, չէնքերը ցածիկ
ու միայն տանիքները շատ բարձր,—սաստիկ մեղամաղձիկ տը-
պաւորութիւն էր գործում և մի առանձին արխատօկրատական

հնութեան տեսք ունէր,—լայն պատշգամբներ, ժանգոտած երկաթի վանդակներ, անձրեկից մաշուած հին ծաղկասափորներ, որոնց գորշ քարի վրայ սաստիկ աչքի էին ընկնում զոյնզոյն ծաղիկները: Որքան մարդու աչքը կտրում էր, երևում էին թեք ու հնամաշ պարիսպներ, որոնք մի թեթիւ դառիվայրով իջնում էին մինչև գետափը: Դղեակը ցոյց էր տալիս նրանցից բարձր իր հերձարարէ մեծ տանիքները, աղարակը՝ իր կարմիր կղմինտները և հրաշալի ծառաստանը՝ իր լօրէիները, հացիները, կաղամախները և չաղանակենիները, որոնք, խառնուելով իրար, կազմում էին մի ստուերախիտ շերտ, կտրուած տեղ-տեղ ծառուղիների կամարներով:

Բայց այդ հին կալուածքի սքանչելիքը իսկապէս ջուրն էր, ջուրը, որ կենդանութիւն էր մտցնում նրա խաղաղութեան մէջ և հանդիսաւորութիւն էր տալիս նրա տեսարաններին: Սալինիում, բացի գետակից, կային աղբււրներ, շատրուաններ ու լճակներ, որոնց մէջ արեւ մայր էր մանում իր ամբողջ վառահեղութեամբ, և այդ բոլորը շատ սազում էր այդ՝ ջրափի քարի նման մի քիչ մաշուած, կանաչած ու մամուռած հինաւուրց տանը:

Դժբախտաբար, Սալինիում, ինչպէս սոհաւարակ այն հրաշալի ամառային աղարանքերի մեծամասնութեան մէջ, որոնց տիրացել են Պարիզի առևտրի և սպէկուլացիայի ներելուկները, գղեակի տէրերը ամենևին առջ չէին դալիս գղեակին:

Իր գղեակը առնելու օրից, ծեր Գարգինուան նրանով էր միայն զբաղուած, որ քանդում էր այն բոլորը, ինչ որ պատահմամբ իր ձեռքն էր ընկել այդպէս գեղեցիկ,—ծառերը կոտորւում էր «տեսարան բանալու համար», անթիւ այլանդակ պատնէշներ էր շինում աւաղակների դէմ, ամբողջ հողը քցած մի հիւսնալի բանջարանոցի վրայ, որ մեծ քանակութեամբ պտուղներ ու կանաչեղէն տալով, նրա աչքում կալուածքի միւս բոլոր մասերից աւելի նմանութիւն ունէր հողային սեփականութեան, իսկական գիւղացու սեփականութեան:

Ինչ վերաբերում է ընդարձակ դահլիճներին, որոնց նկարագրող պանօնները տփուռնանում էին աչնանային մշուշներից, կամ հարսնամասներով լցուած լճակներին և խճաչէն քարանձառներին ու կամուրջներին, նա ձեռք չէր տալիս նրանց, որովհետև նրանք չարժուէին այցելուների դարմանքը և, բացի դրանից, այդ բոլորիցն էր բաղկանում այն ամբողջութիւնը, որ այնքան չոյում էր այդ նախկին արջառափածառի սնամիտութիւնը և որ կոչւում էր—գղեակ:

Արդէն ծեր լինելով ու չը կարողանալով ոչ որսորդու-

թեամբ սլարապել, ոչ ձկնորսութեամբ, նա անց էր կացնում ժամանակը հսկելով այդ ահագին կալուածքի ամենաշնչին մանրամասնութիւնների վրայ: Հաւերին տուած կուտը, վերջին հարքի ծախուած խոտի գինը, հոյակապ կլորածե դարսանանոցում պահուող յարգախուրձերի քանակութիւնը, — մի ամբողջ օր սրա նրա վրայ վնթվնթալու նիւթ էին տալիս նրան, և առհասարակ այն աստիճան գծուծ, այն աստիճան աղքատ հոգու աէր էր նա, որ երեակայել անգամ չէր կարելի, երբ մարդ դիտում էր հետուից այդ հրաշալի կալուածքը, զգեալը՝ լեռնալանջի կէսում, գետը հայելու պէս առաջին, բարձր դարստափները՝ պատաստուկների ստուերում և քարաշար նեցուկները, որոնք պահպանում էին ծառաստանը գետնի վեհածե դառնվայրում:

Ստիպուած լինելով անդործ մնալ իր ահագին հարստութեան շնորհիւ, պ. Գարդինուան ձանձրանում էր Պարիզի կեանքից և ամբողջ տարին ապրում էր այդտեղ: Փրօմօններն էլ ամեն ամառ զալիս էին նրա մօտ:

Տիկին Փրօմօնը մի հեզ ու պարզամիտ կին էր, որին իր հօր, պ. Գարդինուայի կտպիտ բռնակալութիւնը շատ վաղ հասակից սովորեցրել էր կոյր և յարատև հնազանդութեան: Նա նոյն տեսակ էր վերադերուում և իր ամուսնուն, որի բարութիւնը և մշտական ներողամտութիւնը անկարող էին եղել փոխել այդ ստորացրած, լռակեաց, դէպի ամեն ինչ անտարբեր և կարծես անպատասխանատու բնաւորութիւնը: Միշտ հեռու ապրելով դերձերից, նա հարստացել էր առանց այդ բանը նկատելու և առանց ամենափոքր ցանկութիւն զգալու օգուտ քաղել հարստութիւնից: Իր գեղեցիկ բնակարանը Պարիզում, հօր հոյակապ զգեալը Սալինիում նեղում էին նրան: Նա աշխատում էր սրբան կարելի է փոքր տեղ բռնել նրանցում, իր ամբողջ կեանքի բովանդակութիւնը զարձնելով մի հատիկ զգացմունք, սէր գէպի կարգ ու սարքը, մի տարօրինակ, մի հրէշային սէր, որ կայանում էր նրանում, որ նա ինքը իր ձեռքով ամբողջ օրը սրբում ու պլպլայնում էր տան հայելիները, սկեղծ զարդերը, դռների ձակամները:

Երբ էլ իստակելու բան չէր մնում, այդ տարօրինակ կինը ընկնում էր իր մատանիների, ժամացոյցի շղթայի³ ու զարդարոյների ջանին, պոսում էր քարերն ու մարգարիտները, և այն աստիճան եռանդով էր անում այդ, որ իր և մարչու⁴ անունները ամուսնական մատանիի վրայ փայլեցնել աշխատելով վերջ ի վերջոյ ջնջել էր բոլոր տառերը: Սալինի գնալով, նա հետը տանում էր այնտեղ այդ սրբեկացաւը: Հաւաքում էր

չորացած ճիւղերը ծառուղիներում, հովանոցի ծայրով քերում էր մամուռը նստարանների վրայից ու քիչ էր մնում թափ տար տերևները փռլին կամ սրբէր հին ծառերի փշակները, և յաճախ, երկաթուղում, նախանձով էր դիտում ճանապարհի կողքին շար ընկած սպիտակ ու մարուր փոքրիկ վիլաներին, իրանց պըլ-պըլան սղնձեղարդերով, իրանց անդլիական մետալէ գունդով և իրանց երկարութեամբը ձգուող ու պահարանի արկղի նմանող փոքրիկ պարտէզներով: Այդ՝ ամարանոցի իգէալն էր տիկին Պրոմօնի համար:

Պարոն Պրոմօնը, որ միայն կարճ ժամանակով էր գալիս և միշտ ծանրաբեռնուած դործերի հոգսերով, նոյնպէս առանձին հաճոյք չէր ստանում Սալկինից: Միայն կլէրն էր, որ իրան շատ լաւ էր զգում այդ գեղեցիկ ծառաստանում: Նա ճանաչում էր նրա ամենամանր մացառները: Բոլոր միայնակ երեխաների նման ստիպուած լինելով միայն ինքն իրանով լուսականանալ, նա երջանկութիւն էր դարձրել իր համար որոշ զբօսանքները, հըս-կում էր ծաղիկների փթթելուն, ունէր իր ծառուղին, իր ծառը, իր սիրած նստարանը ընթերցանութեան համար: Հացի զանգը միշտ հասնում էր նրա ականջին կալուածքի խորքերում: Նա գալիս էր հաց ուտելու հետևից, ուրախ ուրախ և զուարթացած մարուր օգից: Նշգրծիների ստուերը այնքան սահել էր նրա մատաղ ձուկաթի վրայով, որ ինչ որ մնումաղձիկ քաղցրութիւն էր դրոշմել նրա վրայ, և լճակների կանաչաւուն ջրերը, թափանցուած աղօտ ճառագայթներով, իրանց ցոլքն էին քցել նրա աչքերի մէջ:

Սալկինի բնութեան գեղեցկութիւնը ուղղակի փրկել էր նրան իր միջավայրի գոհնկութիւնից ու ստորութիւնից: Թող ալ, Գարդինուան ամբողջ ժամերով գանդատուէր նրա առաջ հայ-թայթիչների ու ծառաների անսպիտանութեան վրայ և մանրա-մասն հաշուէր, թէ ինչքան ևն նրանք իրանից դողանում ամեն ամբիս, ամեն շաբաթ, ամեն ժամ, ամեն րոպէ, թող տիկին Պրոմօնը մի սու մի թուէր նրա մօտ իր տրտունջները իր իրեղէնները կատաղի կերպով փչացնող և իր պահարանների գէմ դաւադիր մկներից, ցեցերից, փռչուց ու խոնաւութիւնից,— ոչ մի վանկ այդ ապուշ խօսակցութիւններից չէր մնում կլէրի մոքում: Բաւական էր մի զբօսանք սէղերի շուրջը, ընթերցա-նութեան մի ժամ լճակի ափին, որպէս զի իսկոյն նորից ան-գործութիւն տիրէր նրա վեհանձն և առողջ հոգու մէջ:

Պալը տարօրինակ արարած էր համարում նրան, ընտա-նիքի մի անդամ, որ ամենևին իր տեղումը չէ: Դեռ երեխայ ժամանակ նա անհանգստացնում էր նրան իր մեծ ու պայծառ

աչքերով, իր առողջ դատողութեամբ, և նրանով, որ չէր նմանում իր հլու և կամաղուրդ մօրը:

— Սա էլ իր հօր նման հարատու ու օտարտախ է լինելու, ասում էր Գարգինուան վատ տրամադրութեան միջոցին:

Որքան աւելի էր դուր գալիս նրան փոքրիկ Շէրը, որ ժամանակ առ ժամանակ դալիս էր խաղալու Սափինի ծառուղիներում: Նրա մէջ նա գոնէ զգում էր իր բնաւորութեան նման մի գոհիկ բնաւորութիւն, փառասիրութեան և նախանձի սաղմով, որ արդէն այն ժամանակն էլ արտայայտուում էր բւրանի անկիւնի առանձնատեսակ թեթև ժպտալ: Բայի դրանից, այդ աշխիլը միամիտ զարմանք ու հիացմունք էր յայտնում միշտ նրա հարստութիւնից, որոնք չսցում էին այդ նորեւելիկ ինքնասիրութիւնը, և երբեմն երբեմն, երբ ծերուկը ընկնում էր հետը, փոքրիկը պատասխանելու համար գտնում էր Պարիզի երկխաՆերին յատուկ ծիծաղաշարժ խօսքեր և արուարձաններում գործածուող դարձուածքներ, որոնց ասանձին համ էր տալիս նրա սիրունիկ բարակ ու գունատ գնչիկը, որ, միաժամանակ և գոհակալան էր և զողորիկ: Հասկանալի է, որ ծերուկը չէր մոռացել նրան:

Մանաւանդ այս անգամ, երբ երկար բացակայութիւնից յետոյ, Սիգօնին եկաւ Սափինի իր փարթամ մազերով, իր սիրուն իրանով, իր կայտառ ու շարժուն գէմբով և այդ բոլորը չքեղացրած խանութի գործակատարուհու փոքր ինչ շինծու շնորհալիութեամբ, — նա մեծ յաջողութիւն ունեցաւ այնտեղ: Ծեր Գարգինուան, սաստիկ զարմացած, որ մեծ աշխիկ էր տեսնում իր սպասած երեխայի տեղ, աւելի ևս սիրուն գտաւ նրան և մանաւանդ շատ աւելի լաւ հագնուած, քան կէրը:

Ճիշտն ասած, երբ երկաթուղուց յետոյ Գարգինուայի մեծ կառքը նստած՝ օրիորդ Շէրը դալիս էր դղեակ, բաւական լաւ կերպարանք ունէր, միայն թէ նրան պակասում էր այն, որ նրա բարեկամուհու գեղեցկութիւնն ու հրապոյրն էր կազմում, բնականութիւնը, վեհութիւնը, արհամարհանքը դէպի շինծու գիրքերը և մանաւանդ հոգու անդորրութիւնը: Սիգօնի սիրունութիւնը մի քիչ նման էր իր շորերին, որոնք էփանագին թեթև կտորներ էին, բայց ձեռուած օրուայ ձաշակով, եթէ կ'ուզէք փալատի կտորտանք, բայց այնպիսի փալատի, որին մօզա կոչուող անհնթեթ ու զողորիկ յաւէրժանարան է անուկ ձեռը, զարդը և չնորձը: Այդ տեսակ շորերն համար Պարիզն ունի յատուկ սիրունիկ գէմբեր, որոնց շատ հեշտ է սաղաջնել մի հալուստ, սանրուածքի մի ձև, հէնց այն պատճառով, որ նրանք տիպ չունեն, և օրիորդ Շէրը այդ սիրունիկ գէմբերից մէկն էր:

Ի՞նչ հրճումներ ղդաց նա, երբ կազը մտաւ թաւշանման սէզով ծածկուած և դարաւոր կնճխներով եղերուած շաւիղը, որի ծայրում սպասում էր նրան Սալիկին, վանդակի դուռը լայն բացած: Այդ օրից սկսուեց նրա համար այն գիւթական կեանքը, որ նա երազում էր այնքան ժամանակ: Ճոխութիւնը հանդէս էր գալիս նրա առաջ իր բոլոր ձեւերով, սկսած դահլիճների հոյակապութիւնից, սենեակների ահաղին բարձրութիւնից և ջերմոցի ու ակտոտան փարթամութիւններից, մինչև ամենաչնչին մանրամասնութիւնները, ինչպէս օրինակ, սրվոտը ծածկող ծաղկազամբիւղները, ծառաների խօսելու սառը եղանակը և տիկին Ֆրոմօնի տխուր ու տաղտկածայն «կազը լծեցէք»-ը, որոնց մէջ կարծէք խտացած էր ճոխութիւնը, այն անուշահոտութիւնների նման, որոնց մի կաթիլը բաւական է բուրմունք տարածելու ամբողջ սենեակի մէջ...

Եւ որքան լաւ էր ղգում նա իրան հարուստներին յատուկ այդ նրբութիւնների մէջ: Ի՞նչ աստիճան սազում էր նրան այդ կեանքը: Նրան թւում էր, թէ ինքը երբեք չէ ել ասլուրիչ պայմաններում:

Յանկարծ, այդ հոգեզմայլ վիճակում, Ֆրանցից մի նամակ եկաւ, որ յիշեցրեց նրան իրականութիւնը, իր ասպիւսն ոռճիկով ծառայողի կնոջ դիւքում և այն դժուծ բնակարանները, որոնցից մէկը նա պէտք է անպատճառ վարձէր մի օր ամենաբարձր յարկում մի որ է և խղճուկ տան, որի օդը, թշուառութեամբ տոգորուած ծանր օդը, նրան թւում էր, թէ ծծում է արդէն:

Հրաժարուել ամուսնանալուց:

Այդ ի հարկէ նա կարող էր անել, որովհետեւ ոչ մի զրաւական չէր տուել բացի խօսքից: Բայց այդ փեսայուն ձեռքիցը որ գնար, ո՞վ գիտէ, յետոյ այնպէս չէր լինի, որ ինքը նրան ափսոսէր:

Այդ՝ փառասիրութիւնից դժուած գլխում ամենատարօրինակ մտքեր էին ժաժ գալիս: Նրբեմն, երբ Գարդինուս պապիկը, որ նրա պատուին այլևս չէր հագնում իր որսորդական հին բաձկոնները և բրդէ ժիլէտները, կատակ էր անում հետը ու կամաւ հակաճառում նրան, որպէս զի մի որ և է անհամեստ պատասխան դուրս քաշի բերնից, նա խոր խոր նայում էր ծերուկի աչքերի մէջ առանց պատասխանելու և սառը կերպով յառած աչքերով: Ախ, եթէ գոնէ տասը տարով ջահէլ լինէր այդ ծերուկը... Բայց տիկին Գարդինուս դառնալու միտքը երկար չը զբաղեցրեց նրան: Մի նոր անձնաւորութիւն հանդէս եկաւ նրա շուրջը, մի նոր յոյս ծագեց նրա սրտում:

Սիդոնիի գալուց յետոյ ժօրժ Ֆրոմօնը, որին առաջ միմիայն կիրակի օրերն էին տեսնում Սաղինիում, սովորութիւն էր արել ճաշելու դալ գրեթէ ամէն օր:

Մի բարձրահասակ երիտասարդ էր նա, քնքշակազմ, դու- նատ և չնորհալի: Հօրից ու մօրից որը և հօրեղբօր ձեռքի տակ մեծացած, նա հօրեղբօր ժառանգն էր լինելու առետրի մէջ և հաւանականօրէն նաև Կլէրի ամուսինը: Այդ արդէն պատրաստ ապագային շատ սառն էր վերաբերում նա: Նախ և առաջ, ա- ուսուսըը տաղտկացնում էր նրան: Ինչ վերաբերում է Կլէրին, նրանց մէջ, գոնէ ժօրժի կողմից, ոչինչ չը կար բայցի միասին դաստիարակուելուց առաջ եկած պարզասիրտ մտերմութիւնից և սովորական դարձած սրտակցութիւնից:

Իսկ Սիդոնիի ներկայութեամբ նա, ընդհակառակը, հէնց սկզբի ըսպէից քաշւում ու ամաչում էր և մի և նոյն ժամանակ ցանկանում էր տպաւորութիւն գործել և առհասարակ բոլորո- վին փոխուած էր զգում իրան: Այդ աղջիկը ունէր իսկ և իսկ այն կեղծ և փոքր ինչ անվայել կանանց յատուկ սիրունու- թիւնը, որ պէտք է անպատճառ դուր գար այդ Ֆրոմին, և շատ չանցած Սիդոնին նկատեց, որ ինքը տպաւորութիւն է գործում նրա վրայ:

Երբ երկու ընկերուհիները ղրօնում էին ծառաստանի խորքում, միշտ Սիդոնին էր յիշում Պարիզի գնացքի գալու ժա- մը: Նրանք երկուսով գնում էին վանդակապատի մօտ սպասե- լու եկողներին, և ժօրժը իր առաջին հայեացքը միշտ ուղղում էր Սիդոնիին, որ իր ընկերուհուց մի քիչ յետ էր կանգնած լի- նում, բայց աչքի խփող գիրքով ու կերպարանքով: Այդ խաղը նրանց մէջ տեւեց բաւական ժամանակ: Սիրոյ մասին խօսք չէր լինում մէջները, բայց իրար առած բոլոր խօսքերը, իրար ուղ- զած բոլոր ժպիտները լի էին սիրոյ խոստովանութեամբ և ծած- կախօսութեամբ:

Մի ամպամած ու աօթ ամառային երեկոյ Կլէրն ու Սի- դոնին, ճաշից վեր կենալուն պէս, գնացին ղրօնելու նշդարի- ների երկար ծառուղիում: Մի քիչ յետոյ նրանց միայնա և ժօր- ժը: Երեքն էլ խօսում էին անտարբեր կերպով, ճոճաղցնելով խճաքարերը ծոյլաքայլ ոտների տակին, երբ յանկարծ տիկին Ֆրոմօնը կանչեց Կլէրին դղեակը: Ժօրժը և Սիդոնին մնացին մենակ և շարունակեցին դէպի առաջ իրանց ղրօսանքը, առաջ- նորդուելով աւազի աղօտ սովորակութեամբ, առանց խօսելու և առանց մօտենալու միմեանց:

Նշդարիների շարքը շարժւում էր դու քամուց: Լճակի յուղուած ջուրը ձեծում էր ալիքներով փոքրիկ կամուրջի կա-

մարները, և ակադեմիկոսներն ու լորիները, որոնց պոկուած տերևները պոռոյտ պոռոյտ էին դալիս քամու յորձանքում, բուրմուռներ էին սփռուում էլեքտրականացած օդում... Նրանք զգում էին իրանց մրրկի սարսուռից ու թափանցող մթնոլորտում: Նրանց շաղուած աչքերի խորքում բոցալառում էին երկարածիզ փայլակներ, նման այն փայլակներին, որոնք այդ բոպէին լուսաւորում էին հորիզոնի եզերքը...

—Ա՛խ, ինչ հիւանալի լուսատմանիկներ են... ասաց Սիդօնին, որին նեղում էր այդ լուսթիւնը՝ թափանցուած զանազան խորհրդաւոր ձայներով:

Սիդամարգի եղբքում կանաչ ու թրթռուն կայծեր լուսաւորում էին խոտերի ջլիւղերը: Սիդօնին կուայաւ վերցնելու նրանցից մէկը իր ձեռնոցի վրայ: Ժօրժը եկաւ չոքեց նրա կողքին, և նրանք, գլուխները քաշ քցած մինչև խոտը ու քսուելով միմեանց մազ մազի և երես երեսի, մի բոպէ նայեցին իրար լուսատմանիկներին տարածած լոյսով: Որքան տարօրինակ և հրաշալի թուաց Սիդօնին Ժօրժին այդ կանաչ ցուլքի մէջ, որ, բարձրանալով մինչև նրա կուայած դէմքը, լուսաւոր մշուշ էր կաղմում նրա դանգուր մազերի նրբաթէլ ցանցում... Ժօրժը, որ կուռը քցել էր նրա մէջքովը, յանկարծ զգաց, որ նա անձնատուր է լինում, և սղմնց նրան իր կրծքին երկար ու մոլեղին:

—Այդ լինչ էք վնտուում, հարցրեց Կլէրը, կանգնած ստուերում նրանց յետին:

Այլայլուած, կոկորդը սեղմուած, Ժօրժը այնպէս սաստիկ գոգում էր, որ չը կարողացաւ պատասխան աալ: Սիդօնին, ընդհակառակը, վեր կացաւ տեղից ամենամեծ հանգստութեամբ և ասաց, ուղղելով շրջալգետը.

—Լուսատմանիկներ են... Տես, որքան կան այս երեկոյ... Եւ լինչպէս պոպղում են:

Նրա աչքերն էլ պոպղում էին օտարոտի փայլով:

—Մըրիկ է լինելու՞ անշուշտ... մըմնչաց Ժօրժը, դեռ գողգողալով ոտից մինչև գլուխ:

Եւ իրաւ, մըրիկը մօտենում էր: Երբեմն երբեմն տերևների և փոշու ահագին յորձանքներ սլանում էին ծառուղու մի ծայրից միւսը: Նրանք էլի մի քիչ անցան և յետոյ յետ դարձան դահլիճը: Աղջկերքը վերցրեցին իրանց ձեռագործը, իսկ Ժօրժը փորձեց կարգաւ մի լրագիր, մինչ տիկին Ֆրօմօնը պլալացնում էր իր մատանիները ու պ. Գարդինուան փեսայի հետ բիլիարդ էր խաղում կողքի սենեակում:

Ի՞նչ երկար թուաց Սիդօնին այդ երեկոն, երբ նա մի

ցանկութիւն ունէր միայն,—մենակ մնալ ու աղատ անձնատուր լինել իր մտքերին:

Բայց ինչ ցնծութիւն, ինչ ծրագրեր, երբ նա, վերջապէս միայնակ իր փոքր սենեակի խաղաղութեան մէջ, հանգցրեց ճրագը, որ խրատեցնում է երազները, չափազանց պայծառ լուսաւորելով իրականութիւնը: Ժօրժը սիրում էր նրան, Ժօրժ Փօրժմօնը, դործարանի ժառանգը... Նրանք կը պսակուեն, նա հարուստ կ'ին կը լինի... Որովհետեւ այդ փոքրիկ ծախու հոգու մէջ սիրոյ առաջին համբոյրը կարողացել էր զարթեցնել միմիայն սնափառ ու շապլասէր մտքեր:

Հաստատ համոզուելու համար, թէ Ժօրժը անկեղծ սիրահարուած է, նա աշխատում էր մտաբերել իրանց սիրային տեսարանի ամենափոքր մանրամասնութիւնները,—Ժօրժի աչքերի արտայայտութիւնը, գրկախառնութեան սաստկութիւնը, և լուսատոնիկները մշուշաձև լոյսի մէջ բերան առ բերան թոթոված երգումները, որ բոպէի հանդիսաւորութիւնը ընդ միշտ զրոշմել էր նրա սրտում:

Այո, Սավինիի լուսատոնիկներ:

Ամբողջ գիշերը նրանք աստղերի նման կայծին էին տալիս նրա փակ աչքերի առաջ: Ծառաստանը լիքն էր նրանցով, մինչև իր ամենամոտայլ շաւիղների խորքը: Լապտերների նման նըրանք շարք էին ընկել սիդամարգերի շուրջը, ծառերի վրայ, մացառների թաւումների մէջ... Ծառուղիների նուրբ աւաղը, լճակների ալիքները փողփողում էին կանաչ կայծերով և այդ բոլոր խոշորացուցային շողքերը կարծէք մի լուսավառութիւն էին կազմում, որով պծնուէլ էր Սավինին ի պատիւ Սիդօնիի, տօնելով նրա նշանդրէքը Ժօրժի հետ...

Միւս առաւօտ, վեր կենալիս, նա արդէն գլխումը պատրաստ ունէր իր ծրագիրը: Ժօրժը սիրում էր իրան. այդ անկասկած էր: Սակայն միտք ունէր նա արդեօք պսակուելու իր հետ... Այդ շատ կասկածելի էր թւում այդ խորամանկ ազգիան: Բայց այդ չէր վախեցնում նրան: Նա իր մէջ զգում էր այնքան ոյժ, որ կարողանար յաղթել այդ հոգով երեխային, որ միանգամայն և թոյլ էր բնաւորութեամբ և կրքոտ: Պէտք էր միայն գիմարել նրան, և այդպէս էլ արեց Սիդօնին:

Մի քանի օր շարունակ նա սառն էր, անուշադիր, դիտմամբ կոյր և զուրկ յիշողութիւնից: Ժօրժը ուզում էր խօսել հետը, կրկնել երանելի բոպէն, բայց Սիդօնին խուսափում էր նրանից, միշտ մէկն ու մէկին դնում իր և նրա արանքը: Այն ժամանակ նա նամակ գրեց:

Ժօրժը ինքն էր տանում նամակները դնելու մի ժայռի

խոռոչի մէջ, «Ուրուական» կոչուող վճիտ աղբիւրի մօտ, որ բազմաթիւ էր ծառաստանի խորքում յարդէ ծածկի հովանու տակ: Սիւսիսին հիանալի էր գտնում այդ Երեկոյեան պէտք էր սուտ ասել, մի որ և է պատրուակ հնարել մեն-մենակ գնալու աղբիւրը: Ծառուղիները ծածկող ստուերը, դաժան գիշերուայ զար-զանդը, արագ քայլուածքը և յուզմունքը քաղցր բարախեցնում էին նրա սիրտը: Խոռոչում նա գտնում էր նամակը ցօղապատ ու ցրտահար աղբիւրի սաստիկ սառնութիւնից և լուսնի լուսով այնքան սպիտակ, որ նա շուտով թագցնում էր, վախենալով թէ կարող են տեսնել ու ընկել ձեռքին:

Յետոյ, մենակ մնալով, ինչ հրճուանքով էր նա բանում այդ նամակը, ջոկում նրա գիւթական տառերը և սիրային նախադասութիւնները, որոնց խօսքերը թռչկոտում էին, չըջալատուած կապոյտ ու դեղին շլացուցիչ շրջանակներով, կարծես թէ սլայծառ արևում կարգալիս լինէր նամակը:

«Ես սիրում եմ ձեզ... Սիրեցէք ինձ...» գրում էր Ժօրժը հազար և մի ձևով:

Սկզբում նա չէր պատասխանում այդ նամակներին, բայց երբ զգաց, որ Ժօրժը, յուսահատուած իր սառնութիւնից, արդէն թունդ սիրահարուել է և ոտով զլխով իրանն է, յայտնեց կտրական կերպով.

— Ես կարող եմ սիրել միայն իմ ամուսնուն:

Օհ, արդէն կատարեալ կին էր այդ փգրբիկ Շէբը...

V

Ինչպէս վերջացաւ փոքրիկ Շէբի պատմութիւնը:

Եկաւ սեպտեմբեր ամիսը:

Որսորդութիւնը խմբեց դգեակում մի բազմամարդ ընկերութիւն, ազմկալից ու գռհհիկ: Սկսուեցին երկար ու ձիգ ճաչեր ու ընթրիքներ, որոնցից այդ հարուստ բուրժուաները դժուարութեամբ էին վեր կենում, դանդաղ, յոգնած և թմրած, ինչպէս գեղջուկներ: Տեսցիք գնում էին որսորդների առաջը աչնանային միջնադերից ցրտացած ճանապարհներով: Մշուշ էր բարձրանում հնձուած արտերից, և մինչդեռ լարտնած թռչունները վախուռած ճիչերով գետնահան թռչկոտում էին ակօսնե-րի միջով, գիշերը կարծես դուրս էր գալիս չըջակայ անտառ-ներից, որոնց մտայլ զանգուածները մեծանում էին, ձգուելով գալտի երեսով:

Վառում էին կառքի լապտերները և, տաք տաք վաթա-փետրաբ, 1901.

Թուելով վերմակների մէջ, արագ վերադառնում էին տուն, զով քամին՝ երեսներին: Շքեղ լուսաւորուած դահլիճը լցւում էր աղմուկով ու ծիծաղով:

Կլէր Գրոմօնը, նեղուելով չրջապատողների կոպտութիւնից, չէր խօսում ամենեւին: Սիդօնին հանդէս էր զալիս իր ամբողջ փայլով: Զբօսանքը աշխոյժ էր տալիս նրա գունատ դէմքին և պարիզեան աչքերին: Նա գիտէր լաւ ծիծաղել, հասկանում էր թերևս մի քիչ աւելի, քան պէտք է, և այնտեղ զանուող տղամարդկանց համար թւում էր միակ կինը ներկայ եղողների մէջ: Նրա յաջողութիւնը վերջնականապէս դժուարեց ժօրժին, բայց սրբան նա առաջ էր գնում իր սիրահարութեան մէջ, այնքան զուսպ էր ցոյց տալիս իրան Սիդօնին: Այդ տեսնելով, Ժօրժը վճռեց, որ նա իր կինը կը լինի, և ինքն իր առաջ երդուեց այդ բանում աչն չափազանցեցած հաստատակամութեամբ, որ յատուկ է թող ընաւորութիւններին, որոնք կարծես աշխատում են առաջուց տալալի աչն խոչընդոտները, որոնց առաջ, լաւ գիտեն, որ յետոյ տեղի են տալու մի օր...

Փոքրիկ Շէրի համար այդ ամենապրանչելի բոլէն էր իր կեանքում: Նոյն իսկ մի կողմ թողած փաստաթղթաւորան ստատակները, նրա կօքէտ ու ծածկամիտ ընաւորութիւնը մի տարօրինակ հրապոյր էր գտնում այդ սիրային դաւի մէջ, որ իրանք խորհրդաւոր կերպով վարում էին տօնախմբութիւնների և խմբախմբների մէջ:

Շրջապատողներից ոչ ոք ոչ մի կասկած չէր տանում: Կլէրը ջանելութեան այն անարատ ու սքանչելի չրջանումն էր գտնուում, երբ անփորձ միտքը կոյր հաւատով է վերաբերւում բոլոր ծանօթներին, միանգամայն անդէտ դաւաճանութիւններից և խաբէութիւնների: Պ. Գրոմօնի ուչ ու միտքը իր առևտուրի հետ էր: Նրա կինն էլ քափ ու քրտինք կտրած սրբում էր իր զուգսեղէնը: Վախ կարող էր ազդել միայն ծեր Գարդինուան իր սրատես մանր աչքերով, բայց Սիդօնին զուարճացնում էր նրան և եթէ նոյն իսկ նա մի բան էլ իմանար, անկասելի է, որ արգելք հանդիսանար նրա ասպղային:

Սիդօնին ցնծութեան մէջ էր, երբ մի յանկարծական, անակնկալ սղէտ եկաւ չքայնելու նրա յոյսերը:

Մի կիրակի առաւօտ որսից վերադառնալիս պ. Գրոմօնին բերեցին մահացու վիրաւորուած: Նրէներին կալմէջ արած ժամանակ այժմամին ուղղուած գնդակը դիպել էր նրա գլխին, քունքի մօտից: Դղեակը տակն ու վրայ եղաւ:

Բոլոր որսորդները, և նրանց թւում նաև անշնորհք անծանօթը, շտապով ճանապարհ ընկան դէպի Պարիզ: Կլէրը, որ

քիչ էր մնում ցնդէր վշտիցը, մտաւ այն սենեակը, ուր հոգեւ-
վարքի մէջ տանջւում էր հայրը, ու փակուեց այնտեղ, և Ռիսլէրը,
որին խմաց էին տուել աղէտի մասին, չուտով եկաւ Սիգօնիին
տանելու:

Գնալու նախընթաց երեկոն Սիգօնին վերջին անգամ տե-
սակցութիւն ունեցաւ Ֆրանցի հետ «Ուրուականի» մօտ, հրա-
ժեշտի տեսակցութիւն, ծանր ու դաղտագողի և միանգամայն
հանդիսաւոր՝ չնորհիւ մահուան մերձակայութեան: Սակայն եր-
գուեցին սիրելի միմեանց յաւիտեան և պայմանաւորուեցին նա-
մակադրութեան տեղի մասին: Ու յետոյ բաժանուեցին:

Տխուր վերադարձ:

Նա գնում էր վերսկսելու իր սովորական կեանքը, ուղեկ-
ցուած Ռիսլէրի յուսահատութեամբ, Ռիսլէրի, որի համար սի-
րելի պատրօնի մահը մի անփոխարինելի կորուստ էր: Իսկ տուն
հասնելով, նա ստիպուած էր ամենաջնշին մանրամասնութիւն-
ներով պատմել, թէ ինչպէս էր անց կացրել այնտեղ ժամանակը,
խօսել զրկակում ապրողների մասին, նրանց մօտ եկող հիւրերի
մասին, տօնախմբութիւնների, ճաշկերպիւթների և վերջին աղէտի
մասին: Ի՜նչ տանջանք այդ աղջկայ համար, որ անձնատուր
միշտ մի և նոյն մտքին, այնքան կարելի ունէր լուծեան և միայ-
նակութեան: Բայց զրանից սարսափելին էլ կար:

Հէնց առաջին օրից Ֆրանցը եկաւ նստեց իր հին տեղը,
և նրա հայեացքները, որոնք վնասում էին Սիգօնիին, նրա խօս-
քերը, որոնք ուղղուած էին միմիայն Սիգօնիին, անտանելի պա-
հանջկոտ էին թւում նրան:

Ձը նայելով իր ծայրացեղ ամաչկոտութեան ու անվստա-
հութեան, խեղճ երիտասարդը կարծում էր, թէ ինքը իբր ըն-
դունուած և անհամբեր սիրահար, իրաւունքներ ունի իր սիրե-
լիի վերաբերմամբ և փոքրիկ Շէրը ստիպուած էր դուրս գալ իր
երազական աշխարհից սլատասխան տալու համար այդ պարտա-
տիրոջը ու որքան կարելի է յետաձգել վճարի օրը:

Սակայն հասաւ մի օր, երբ այլևս անհնար էր շարունա-
կել անորոշ դրութիւնը:

Նա խոստացել էր պսակուել Ֆրանցի հետ, երբ նա որոշ
զիւրք ձեռք բերէր, և ահա այժմ նրան առաջարկում էին ինժե-
ների տեղ հարաւում, Գրան-Կօմբի մետալադործական գործա-
րանում: Այդ բաւական էր համեստ սպրուտի համար:

Այլևս ոչ մի հնարք չը կար պսակը յետաձգելու:

Պէտք էր կատարել խոստումը կամ գանել մի օր և է
պատրուակ: Բայց ի՜նչ պատրուակ...

Այդ վերահաս վտանգի ժամանակ նա յիշեց Դէզիրէին:

Թէ՛ն կաղիկ օրիորդը երբէք չէր յայտնել նրան իր սրտի գաղտնիքը, այնուամենայնիւ նա գիտէր, որ Դէզիրէն սիրահարուած է Ֆրանցի վրայ: Վաղուց ի վեր նա գուշակել էր այդ իր՝ կօքէտ աղջկայ աչքերով, որոնք, իբր պարզ ու փոքրիկ ուն հայելիներ, ցոլայնում էին ուրիշների բոլոր մտածմունքները առանց ոչինչ թալ առնու. տեսնել նրա մտածմունքներից: Թերեւ մինչև անգամ այն միտքը, թէ մի ուրիշ կին սիրում է իր նշանածին, ուղղում աւելի տանելի էր դարձրել նրա համար Ֆրանցի սէրը և ինչպէս արձաններ են դնում շիրիմներում նրանց տխուր թիւնը նուազեցնելու համար, այնպէս էլ Դէզիրէի մանրիկ ու գունատ կերպարանքը այդ սև ապագայի չէմբռում, նուազեցնում էր այդ ապագայի մոայլութիւնը:

Իսկ այժմ այդ բանը շատ յարմար ու պատուաւոր պատրուակ էր նրա համար՝ տուած խօսքիցը յետ կանգնելու:

—Ձէ, գիտեմ, մայրիկ, ասաց նա մի օր տիկին Շէրին, ես երբէք չեմ համաձայնիլ Դէզիրէի նման բարեկամուհու անբախտութեան պատճառ լինել: Խիղճս յետոյ սաստիկ կը տանջի... Խեղճ Դէզիրէ, միթէ չեա նկատել ինչ խղճալի տեղը ունի իմ վերագրածից յետոյ, ինպէս աղաչական հայեացքով է նայում ինձ... Ձէ, ես չեմ կարող նրան այդպիսի վիշտ պատճառել, ես չեմ կարող խլել նրա ձեռքից Ֆրանցին:

Տիկին Շէրը հիանում էր իր աղջկայ վեհաստեղծութիւնից, բայց այդ զոհաբերութիւնը չափազանցրած էր գտնում, և առարկութիւններ էր անում.

—Տես, լաւ մտածիր, զաւակս, մենք հարուստ մարդիկ չենք... Ֆրանցի նման փեսացու ամեն օր չեա ճարի:

—Աւելի վատ. ամենևին չեմ պսակուի... կտրականապէս յայտնեց Սիդօնին և, աջող գտնելով այդ պատրուակը, եռանդուն կերպով կպաւ նրանից: Ոչինչ չը կարողացաւ փոխել տալ նրան իր որոշումը, — ոչ Ֆրանցի արտասուքները, որին յուսահատեցնում էր այդ մերժումը, որի անորոշ պատճառները նոյն իսկ չէին ուղում բացատրել նրան, ոչ էլ Ռիսլէրի թախանձանքները, որին տիկին Շէրը, իբր ամենաթուանդ գաղտնիք, շնչել էր իր աղջկայ զրգումները և որ, չը նայելով ոչ մի բանի, չէր կարողանում չը հիանալ այդպիսի զոհաբերութիւնից.

—Ձէ, մի մեղադրիլ Սիդօնին... Նա աղջիկ չէ, այլ հրեշտակ *)... Ասում էր նա իր եղբօրը, աշխատելով հանգստացնել նրան:

*) C'est un anche — Թիսլէրի՝ գերմանական շվեյցարացու արտասանութեամբ:

—Այո, այո, կատարեալ հրեշտակ, հոգոյ քաշելով հաստատում էր տիկին Շէք, այնպէս որ խեղճ դաւաճանուած սիրահարը նոյն իսկ իրաւունք չունէր տրտունջ յայտնելու: Յուսահատուած, նա վճռեց հեռանալ Պարիզից, և այնքան սաստիկ էր այժմ նրա փախչելու ցանկութիւնը, որ նա, Գրան-Կոմբը շատ մօտ համարելով, ինդրեց և ստացաւ Սուէցի ջրանցքի *) աշխատանքները վրայ վերահսկողի պաշտօն իսմայիլիայում: Նա գնաց առանց մի բան իմանալու կամ առանց մի բան իմանալ ուղեկու Պէդրիէի սիրոյ մասին, և սակայն, երբ գնալուց առաջ ևկաւ հրաժեշտ տալու, խեղճ կաղիկը բարձրացրեց գէպի նա իր մաշկոտ սիրուն աչքերը, ուր շատ պարզ գրուած էր.

«Ես սիրում եմ ձեզ, եթէ նա ձեզ չէ սիրում...»

Բայց Ֆրանց Ռիսէրը չը գիտէր կարգաւ այդ աչքերի դիրքը:

Բարեբախտաբար, տանջուելու սովոր հոգիները անսպառ համբերութիւն են ունենում: Իր սիրելիի ճանապարհ ընկնելուց յետոյ, խեղճ կաղիկը նորից սկսեց իր ժիր աշխատանքը, պատիր յոյսերով ապրելու այն ընդունակութեամբ, որ ժառանգել էր հօրից և որ նրա մէջ աւելի նուրբ կերպով էր արտայայտուած չնորհիւ նրա կանայք ընաւորութեան.

—Ես կը սպասեմ Ֆրանցին:

Եւ այնուհետեւ նա սկսեց լայն-լայն բանալ իր թռչնիկների թևերը, կարծես թէ նրանք բոլորը մէկ մէկի յետևից թռչում էին Եգիպտոսի իսմայիլիա քաղաքը... Իսկ այդ շատ հեռու էր:

Մարսէլից, նախ քան նաւը նստելը, Ֆրանց Ռիսէրը մի վերջին նամակ էլ գրեց Սիդօնիին, միանգամայն և ծիծաղաշարժ և սրտայոյզ, որի մէջ, խառնելով ամենատեխնիկական մանրամասնութիւնները ամենասրտածմիկ մնաս բարեներին, թշուառ ինժեները յայտնում էր, որ ինքը, խորտակուած սրտով, ճանապարհ է ընկնում «հաղար հինգ հարիւր ձիու ոյժ ունեցող ապրանքատար և մարդատար Սահիբ նաւով», կարծես թէ յոյս ունէր, թէ չոգենաւի ձիաոյժերի այդ ահագին քանակութիւնը անպատճառ տալանորութիւն կը գործի ապերախտ օրիորդի վրայ և յաւիտենական խղճահարութիւն կ'ազդի նրան: Բայց Սիդօնիի գլուխը բոլորովին ուրիշ բաներով էր զբաղուած:

Նրան սկսում էր անհանգստացնել ժօրժի լուութիւնը: Սաւիլիից հեռանալուց յետոյ նա միայն մի նամակ էր ստացել և այնուհետեւ ոչինչ: Իր գրած բոլոր նամակները մնում էին ան-

*) Սուէցի պարանոցի ջրանցքի բացումը տեղի ունեցաւ 1869 թուին: Ե. Թ.

պատասխան: Ճիշտ է, որ, ինչպէս Ռիսլէրն իրան ասել էր, ժօրժը շատ դրաղուած էր և որ հօրեղբօր մահովը նրան էր մնացել գործարանի ղեկավարութիւնը, որ նրա ոյժերից բարձր պատասխանատուութիւն էր դրել նրա վրայ... Բայց ինչպէս կարելի է ոչ մի խօսք չը գրել:

Սրահի պատուհանից, ուր նա նորից սկսել էր իր ուխտագնացութիւնը, որովհետեւ այնպէս էր սարքել, որ այլ ևս չէր գնում օրիորդ Լը Միւրի մօտ, փոքրիկ Շէբը աշխատում էր տեսնել իր սիրականին, գիտում էր նրա երթևեկութիւնը բակից բակ, չէնքից չէնք, և երեկոյեան, Սալինիի գնացքի ժամին, նայում էր, թէ ինչպէս նա կառք է նստում երկաթուղու կայարանը երթալու, որպէս զի այնտեղից գնայ իր հօրեղբօր այրիի և աղջկայ մօտ, որոնք սուգի առաջին ամիսները անց էին կացնում գիւղում, սլապի դղեակում:

Այդ բոլորը յուզում, սարսափեցում էր նրան, և այն, որ գործարանը այդքան մօտ էր, աւելի ևս զգալի էր դարձնում նրա համար ժօրժի խուսափումը: Աշխարհքի բանէր ևն: Բաւական էր մի քիչ բարձրաձայն տալ նրա անունը, որպէս զի նա շուռ գար Սիգօնիի կողմը: Մի հատիկ պատ էր միայն նրանց բաժանողը: Եւ սակայն այդ բոլորէն նրանք շատ հեռու էին իրարից:

Յիշում էր, փոքրիկ Շէբ, այն ձմերային օրերը երեկոն, երբ բարի Ռիսլէրը արտասովոր կերպարանքով մտաւ ձեր ծնողների մօտ ու ասաց. «Նշանաւոր նոր լուրեր»:

Նշանաւոր նոր լուրեր, արդարև:

Ժօրժ Ֆրօմօնը հէնց նոր յայտնել էր նրան, թէ, իր հօրեղբօր՝ մահուան մահճում յայտնած ցանկութեան համաձայն, ինքը ամուսնանալու էր Կլէրի հետ *), և թէ, ոչ մի կերպ չը կարողանալով մենակ ղեկավարել գործարանը, ինքը վճռել է նրան ընկերակից դարձնել իրան, առետրական տան անունը դարձնելով «Ֆրօմօն կրտսեր և Ռիսլէր աւագ»:

Ինչպէս արեցիք, փոքրիկ Շէբ, որ կարողացաք պահպանել ձեր սառնասրտութիւնը իմանալով, որ գործարանը դուրս է պրծել ձեր ձեռքից և որ մի ուրիշ կին է լուսնել ձեր տեղը: Սև՝ երեկոյ... Տիկին Շէբը կարկատանով էր զբաղուած սեղանի մօտ, իսկ պ. Շէբը, որ երկար ժամանակ անձրևի տակ էր մնացել, չորացնում էր չորերը կրակի առաջ: Օ՛հ, ողորմելի միջավայր,

*) Վաթովիկների մէջ չհաս չէ համարում ամուսնութիւնը հօրեղբօր աղջկայ հետ:

լի տխրութեամբ և տաղտուկութեամբ: Լամպը վատ էր լոյս տալիս: Շտապով պատրաստած ճաշից՝ չքաւորներին խոհանոցի հոտ էր կանգնած սենեակում: Մի կողմից էլ այդ՝ ուրախութիւնից զլուխը կորցրած Ռիսլէրն էր տաք տաք խօսում, ծրագիրներ կազմում:

Այդ բոլոր բաները ճմլում էին ձեր սիրտը և դաւաճանութիւնը աւելի ևս սարսափելի էին դարձնում ձեր համար, համեմատութեան դնելով ձեր պարզուած ձեռքից փախչող հարստութիւնը և այդ զգուելի գծծութիւնը, որի մէջ դուք դատապարտուած էիք ապրելու...

Սիդօնին ծանր ու երկար հիւանդութիւն քաշեց դրա չնորհիւ:

Անկողնում, լսելով վարագոյրների յետևում ցնցուող ապալիների ձայնը, թշուառ աղջիկը կարծում էր միշտ, թէ ներքեում փողոցով անցնում են ժօրժի հարսանիքի կառքերը, և, ևնթարկում էր լուռ և անբացատրելի ջղային տաղնապնների, կարծես տենդի մէջ լինէր սրտի զայրոյթից, որ հալ ու մաշ էր անում նրան:

Վերջապէս, ժամանակը, ջահէլութիւնը և մօր ու մանաւանդ Դէզերէի, որ այժմ արդէն զիտէր թէ ինչ զոհ էր բերել Սիդօնին իր համար, խնամքները յաղթեցին հիւանդութեանը: Բայց դեռ երկար ժամանակ նա սաստիկ թուլութիւն էր զգում և սարսափելի տխրութիւն ու լալու պահանջ, որ նրան ցնցում էր ջղաձգարար:

Երբեմն խօսք էր քցում ճանապարհորդելու, Պարիզից հեռանալու մասին: Երբեմն էլ ասում էր, թէ կուսանոց է ուզում մտնել: Նրան չըջապատողները տանջւում էին վշտից, աշխատում էին դանկ պատճառը այդ տարօրինակ վիճակի, որ աւելի երկիւղալի էր քան հիւանդութիւնը, և բոլոր յանկարծ նա խոստովանէ մօրը իր տխրութեան գաղանիքը:

Նա սիրում էր աւագ Ռիսլէրին... Նա չէր համարձակուել երբեք յայտնել այդ բանը, բայց նրան էր նա միշտ սիրելիս եղել և ոչ թէ Ֆրանցին:

Այդ նորութիւնը ապշեցրեց բոլորին և ամենից աւելի Ռիսլէրին. բայց փոքրիկ Շէբը այնքան սիրուն էր, այնքան քաղցր աչքերով էր նայում նրան, որ խեղճ մարդը խսկոյն, իշացածի պէս, սիրահարուեց նրա վրայ: Այն էլ կարելի է, որ նա, առանց գիտակցելու, վաղուց ի վեր կրում էր այդ սէրը իր սրտում:

Ահա թէ ինչն էր պատճառը, որ իր պսակի երեկոն, ջահէլ տիկին Ռիսլէրը, ռաից գլուխ սպիտակ՝ իր հարսանիքային զգեստում, յաղթական ժպիտով նայում էր գլխացի սրահի պատու-

հանին, որի նեղ շրջանակում պարփակուած էին տասը տարի իր կեանքից: Այդ գոռոզ ժպիտը, որի մէջ արտայայտուում էր նաև խորին կարեկցութիւն և փոքր ինչ արհամարհանք, որպիսին մի նոր հարստացած մարդ կարող է ունենալ դէպի իր կեանքի սկզբնական շրջանի գծծութիւնը, ուղղուած էր անշուշտ այն խեղճ ու թուլակազմ երեխային, որին, թւում էր նրան, թէ նա տեսնում է, այնտեղ, վերևում, իր դէմուդէմը, անցեալի և դի-
չերուայ խորքում, և որին, կարծես, նա ասելիս լինէր, ցոյց տալով գործարանը.

— Ի՞նչ կ'ասես հիմա, փոքրիկ Շէք... Տեսնո՞ւմ ես, ես արդէն այստեղ եմ...

Թարգմ. Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

(Յը ԳԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ)

ԲԱԲԻԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ *)

Բաբիականութեան ծագումն.—Նրա վարդապետութիւնները.—Նրա սուրբ գրքերը.—Նրա կրած բարեշրջումները հիմնադիր Բաբից յետոյ.—Նրա ապագան:

Ինչպէս յայտնի է, ժամանակակից Պարսկաստանը, նախկին փառաւոր Իրան և Թուրան (Երան և Տաներան) պետութեան այս ողորմելի բեկորը, դաւանում է մահմեդական—չիա կրօնը: Շիա աղանդը, որ քարոզում է, թէ տասնեակու իմամներէց յետոյ, զիտութեան և ճշմարտութեան դուռն (բաբ) փակուել է, ծնունդ է տուել բաղմաթիւ աղանդների և հերձուածների, որոնցից շատերը, ինչպէս օրինակ, Սուֆիների, Դաւուդիների, Դահրիների, Ալաւահիների—միտիկ փիլիսոփայական աղանդները—մինչև այսօր ևս չարունակում են իրանց գոյութիւնը: Մանաւանդ երկարատե կեանք ունեցաւ Սուֆիների աղանդը, որի փայլուն ներկայացուցիչ և արտայայտիչ հանգիստցաւ XI դարում, Սելջուկների ժամանակ ծաղկող նշանաւոր միտիկ-բանաստեղծ Օմար Խայեամը, իսկ XVII դարում՝ Սեֆեւեան հարստութեան հիմնադիր Շահ Իսմայիլը:

Սակայն այդ աղանդներից ոչ մէկը չը կարողացաւ այնքան լայն ծաւալ ստանալ, այնքան զարգանալ, այնքան շատ կուսակիցներ և հետևողներ ունենալ, ինչպէս բաբիականութիւնը կամ բեհայականութիւնը, որովհետեւ բաբիների թիւն այսօր հաշւում են մօտ 3 միլիօն Պարսկաստանում և 2 միլիօն Կովկասում, Միջին-Ասիայում, Անդրկասպեան աշխարհում, Թուրքեստանում ու Փոքր-Ասիայում՝ այդ երկիրների մահմեդականների մէջ. ընդամենը ուրեմն 5 միլիօն: Ի նկատի ունե-

*) Ներկայ յօդուածն ամփոփում է այն լիակատար ղեկուցման (Le Babisme en Perse), որ հեղինակը կարդացել է անցեալ տարի Պարիզում, Սորբոնի դահլիճում, սեպտեմբերի 3—8-ին գումարուած «Բրօնների պատմութիւն միջազգային կօնգրէսում» (Congrès International d' Histoire des Religions):

նալով, որ Պարսկաստանի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը 7 միլիոնից աւելի չէ, մենք տեսնում ենք, որ այդ ազգաբնակչութեան դրեթէ կէսը դաւանում է, թէն ծածուկ, բարեխկան կրօնը, որ այդպիսով, մեծ վտանգ է սպառնում Իսլամին, և, տարակոյս չը կայ, գէթ նրանց համար, որոնք չլուսել են պարսիկ ժողովրդի հետ, թէ բարեութիւնը Պարսկաստանի ապագայ կրօնն է և կոչուած է յեղաշրջելու Իրանի ամբողջ կազմը:

Բարեութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ բեակցիա, բողոք, իսլամի ստրկացնող, մահացնող բէժիմի դէմ, այն բարոյական ճնշման դէմ, որ իսլամը գործել է և գործում է թշուառ, խեղճ, ի բնէ հեղ ու մեղմ քաղաքակրթութեան ընդունակ պարսիկ արիական տարրի վրայ: Շիա իսլամը իր հակամարդկային, յետադէմ գաղափարներով, իր այն վարդապետութեամբ, թէ գիտութեան և ճշմարտութեան դուռը փակուել է ընդ միշտ մարդկանց առաջ 12 իմամներից յետոյ, իր ատելութեամբ և արհամարհանքով դէպի օտար աղգերը, դէպի օտար գիտութիւնները ձգել է Պարսկաստանը և պարսիկ ժողովուրդը տնտեսական, բարոյական և մտաւոր ամենաողորմելի վիճակի մէջ: Իսլամ կրօնի լուծն այնքան խորտակող, ճնշող է, որ այլևս անտանելի է դարձել, և ահա բարեականութիւնը, գլուխ բարձրացնելով այդ ստրկական լծի դէմ, հակադրում է նրան երկու սկզբունք ինքիհաղ և իքքիֆազ (միութիւն և համերաշխութիւն), որովհետեւ այդ երկու սկզբունքի մէջ է կայանում բարեութեան էական վարդապետութիւնը. սկզբունքներ, որոնք արամադժօրէն հակառակ են իսլամի դաւանանքին:

Բարեութիւնը ծնունդ է առել 1844-ին: Նրա հիմնադիրն է մի երիտասարդ, Միրզա Ալի-Մուհամմէդ, որ ծնուել է Շիրազում 1819-ին և գլխատուել 1850-ին, 31 տարեկան հասակում, Նասրէգգին-Շահի հրամանով: Նա վերակոչուել է Բաբ (գուռն), որովհետեւ, մի օր, երբ չիա աստուածաբանները, սէյիդները և ուլէմները (գիտնականները) հաստատում էին, թէ գիտութեան և ճշմարտութեան դուռը փակուած է, երիտասարդ Միրզա-Ալին դուռաց. «Ո՛չ, գիտութեան և ճշմարտութեան դուռն» (բաբ) բացուած է և ես եմ այդ դուռն»: Այդ նշանաւոր օրը, 1844 թ. մայիսի 12-ը յայտնութեան (գուհուր) և բարեութեան ծագման օրն է համարւում և ամեն տարի տօնւում է բոլոր բաբիների կողմից:

Այդ օրից սկսած երիտասարդ հիմնադիրը ճանաչուեց իբրեւ Բաբ, Դուռն, որով Աստուած յայտնում էր մարդկանց իսկական գիտութիւնը և ճշմարտութիւնը, որոնք մինչև այդ օր անծանօթ էին մնացած: Բաբն այդ ժամանակ 25 տարեկան էր: Բոլոր

հարստահարուածները և չիա անբարոյական կղերից ճնշուածները, զիտութեան և խօսքի բոլոր ծարաւիները վազեցին Պարսկաստանի ամեն անկիւններից դէպի նոր Մահդին, լսելու նրա բերանից ճշմարտութիւնը, որ Աստուած կամենում էր, վերջապէս, յայտնադործել մարդկանց: Շարշտումն այնքան մեծ ծաւալ ստացաւ, որ չիա հոգեւորականութիւնը զգաց, թէ զրութիւնը իսխտոււմ է և կոչում արեց Մահմէդ Շահին՝ վերջ դնելու հերետիկոսութեան, և խստիւ պատժելու հերետիկոսացեալին: Շահը առաջ դիմեց խաղաղասիրական միջոցների. նա Շիրազ ուղարկեց Թէհրանի մեծ մուշթէյիզին, Սէյիդ Եահիա Դարաբէին, որ քաջ աստուածաբանի համբաւ ունէր, յայտնի աստուածաբան հոգեւորականների մի ամբողջ խմբով, որպէսզի Շիրազում կրօնական վիճաբանութիւն սարքեն և ամօթահար անեն Բաբին:

Դարաբէին վստահ էր միանգամայն, որ վիճաբանութեան հէնց առաջին օրը իրան կ'աջողուի ցոյց տալ ժողովրդին, թէ Բաբը կեղծ Մահդի է, չարլատան և իսլամի ասուրբ օրէնքները պղծող ու, հետեւաբար, արժանի քարկոծուելու: Բայց որքան մեծ եղաւ Մահմէդ Շահի, նրա վէզիրների ու մօլլաների ապշութիւնը, երբ մի քանի նիստից յետոյ, Դարաբէին յայտարարեց, թէ Բաբը հաւատացեալների սպասած ճշմարիտ Մահդին է, ամենակարող Ալլահի ղեւադանն ու առաքեալը, որ եկել է ճշմարտութիւնը քարոզելու համար: Դարաբէին ոչ միայն հրաժարուեց իր բարձր հոգեւոր պաշտօնից, այլ և, իբրեւ Բաբի ճշմարիտ առաքեալ, սկսեց շրջել Պարսկաստանում և քարոզել նրա պատուիրանները: Սկանդալը ահապին էր Իսլամի և չիա կղերի համար. կղերը նզովքի չանթիւր արձակեց այն ամեն մի չիա մահմեդականի դէմ, որ կը համարձակէր յարել նոր հերձուածին. կառավարութիւնը յայտարարեց, որ յարքունիս պէտք է գրաւուեն այն մահմեդականների գոյքը, որոնք կը կասկածուեն իբրեւ կուսակից բաբիութեան: Կղերն աւելի առաջ դնաց. նա քարոզեց մզկիթներում, հրապարակներում, մագրասաններում, թէ սպանել Բաբին, նշանակում է աստուածահաճոյ գործ կատարել, Ալլահի շնորհներին արժանանալ և մարդասպանը կարող է առաջուց ապահով լինել, թէ նրա համար պատրաստուած են զրախտի մէջ ճշմարիտ մուսլիմին ստիճանուած բոլոր զուարճութիւնները և բերկրութիւնները:

Սակայն հալածանքը, ինչպէս և միշտ, բոլորովին հակառակ արդիւնք արտադրեց. նոր ազանդաւորների թիւը աճում էր ամեն օր, ամեն րոպէ: Դարաբէից յետոյ, Չանջան քաղաքի մուշթէյիզը, մօլլա Մահմադ-Ալին, Պարսկաստանի ականաւոր ուլէմներից մէկը, հրատարակեց իրան Բաբի աշակերտ. նրան հե-

տեկեցին ուրիշ շատ նշանաւոր մօլլաներ Սորասանում, Արդաբիլում: Շուտով վրայ հասաւ մի դէպք, որ ամենամեծ ջնջումն գործեց ամբողջ երկրում և մի հզօր մղումն տուեց բաբելոնեան տարածման սլարսիկ կանանց մէջ: Ղազուինի մուշթէյիդի մատաղահաս և գեղեցիկ աղջիկը յայտարարեց իրան Բաբի աշակերտուհի: Ղազուինը յայտնի է իբրեւ մի քաղաք, ուր կենտրոնացած են չիա աստուածաբանական գալուցները, որոնք շատ յարգի են մահմեդականների մէջ: Երևակայեցէք ասլութիւնը, սոսկալի գայթակղութիւնը, երբ այդպիսի մի քաղաքի կրօնապետի աղջիկը հաւատուեաց է լինում և ընդգրկում այն կրօնը, օրի անխնայ հալածողն է իր հայրն: Երիտասարդ հերոսուհին, որ կոչւում էր «Ղուրրաթ-էլ-էյն» (աչքի լոյս) պարսիկ առաջին կիսն եղաւ, որ ըմբոստացաւ իսլամի լծի դէմ և պաշտպանեց կնոջ իրաւունքները. նա դէն չպրտեց քօղը կամ աւանդական չաբաւը և գուրս գալով հասարակութեան առաջ երեսը բաց—մի բան որ անուր էր մինչև այդ ժամանակ—սկսեց կարգաւ ոտանաւորներ, երգել կրօնական երգեր: Այդ ոտանաւորները և երգերը ինքն էր յօրինում և դրանք ոչ միայն զուրկ չեն բանաստեղծական ճաշակից, այլ և գրական տեսակէտից շատ աջողուած են. փառարանում են աղատութիւնը, կնոջ և տղամարդու հաւասարութիւնը: Մինչև այսօր էլ այդ երգերը երգւում են Պարսկաստանում: Այն հոգետրական տաղանդը, եռանդը և խորին ոգևորութիւնը, որ երիտասարդ առաքելուհին զործ էր դնում՝ քարոզելու համար Ղազուինի փողոցներում նոր վարդապետութիւնը, մանաւանդ նրա հրաշալի գեղեցկութիւնը, զրաւում էին հետեղների ահագին բազմութիւն: Հայրը, Ղազուինի մեծ մուշթէյիդը, մեռաւ վշտից, նրան յաջորդեց ևղբայրը, որ նգովեց իր եղբօր աղջկան՝ Ղուրրաթ-էլ-էյնին և սա ստիպուեց թողնել քաղաքը և փախչել Բաբիներից մէկը, սիրահար մատաղահաս օրիորդի գեղեցկութեան և պերճախօսութեան, վրէժինդիր եղաւ, սպանելով այդ հօրեղբօրը, որ դասուեց չիաների կողմից մարտիրոսների շարքում: Ղուրրաթ-էլ-էյնը բանտարկուեց Թէհրանում, իբրեւ խռովարար և երբ 1852 թուին սկսուեց բամբինների դէմ մեծ հալածանք, նա գլխատուեց նասրէզզին Շահի հրամանով ու նրա մարմինը ձգուեց հորի մէջ: Երիտասարդ բանաստեղծուհու գրական գործերը—կրօնական երգեր, միստիկ-փիլիսոփայական բովանդակութեամբ ոտանաւորներ—տպուած են այժմ և պանչացում են պատճառում բաբիններին, նոյն իսկ շատ մուսուլմաններին:

Կառավարութիւնը, տեսնելով որ կրօնական նոր շարժումը վտանգաւոր կերպարանք է ստանում, հրաման տուեց կալանա-

ւորել Բաբին. նա ուղարկուեց Թաւրիզ և բանտարկուեց Չեհ-
րիի բերդում. շուտով բերդի կառավարիչն ու պահապանները,
բաբիական յայտարարեցին իրանց, այն ժամանակ հրամայուեց
ուղարկել Բաբին Մաքու: Այդտեղ, բանտում, Բաբը չէր գտգա-
րում գրել և ուղարկել իր աշակերտներին ու նորահաւատնե-
րին իր պատուիրանները, իր յայանութիւնները (քէյան), իր
մեկնաբանութիւնները աստուածաշնչի, աւետարանի և զուրանի
մասին: Այդ բանտում նա գրեց բաբութեան սուրբ գրքերը—
«Բէյանը», «Անսան-ուլ-Կասաար», «Քիթաբը-Հայափիլը» և ուրիշ-
ները, որոնք գրուած են արաբ և պարսիկ լեզուներով:

Բաբի բանտարկութիւնը գրգռեց և զայրացրեց նրա կողմ-
նակիցներին ու հետևողներին, որոնք սկսեցին խուճը-խուճը գալ
Պարսկաստանի զանազան կողմերից, նրան այցելելու համար:
Յուդամուքը, խոռվութիւնը գնալով սաստկացաւ. Խորասանու-
Մազանդարանում, Շիրազում, Չանջանում արիւնահեղ ընդհա-
րումներ տեղի ունեցան: Բաբիները ստիպուեցան ղէնքը ձեռ-
քին պաշտպանուել: Չանջանում զօրքը պաշարեց բաբիներին մի
թաղի մէջ, որտեղ բաբիները մարտկոցներ էին կառուցել և
այդտեղ ամրոց լինն ամիս պաշարուած կուում էին զօրքի դէմ.
մեծ մասն կոտորուեց, մանաւանդ որ զօրքը թնդանօթ գործ
գրեց: Ի վերջոյ, կառավարութիւնը, կարծելով, որ խռովութիւն-
ները և ապստամբութիւնը կը հանդարտեն, եթէ բաբիներին
պետք մէջտեղից վերցուի, հրաման տուեց զլիսատել նրան: Բա-
բը զլիսատուեց իր աշակերտների մէկի հետ Թաւրիզում, 1850
թ. յունուարի 27-ին, Նասրէդդին Շահի թագաւորութեան ըս-
կզբում:

Սակայն նոր կրօնի հիմնադրի մահը առաջ չը բերեց ցան-
կացած խաղաղութիւնը: Գաղափարը հսկայական առաջադիմու-
թիւն էր գործում և երեք հոգի բաբիներից իրանց մոլեռանդու-
թիւնը մղեցին մինչև աֆտեղ, որ սպանութեան փորձ կատա-
րեցին Նասրէդդին Շահի դէմ, կամենալով գրանով հանել իրանց
ուսուցչի մահուան վրէժը և դադարեցնել առլ հալածանքները:

Փորձը չաջողուեց. մի ընդհանուր հալածանք սկսուեց
բաբիների դէմ, որոնցից շատերը մարտիրոսացան ահուլի
տանջանքի մէջ: Պէտք է ասենք, որ Նասրէդդին Շահը բաբինե-
րի ամենաանդուլթ հալածողներից մէկը եղաւ. և միայն նրա թա-
գաւորութեան վերջին տարիներում, այն ևս ոռուսաց և անգլիաւ
կան ղեսպանատան միջամտութեան շնորհիւ, արիւնոռուտ
վրէժխնդրութիւնը դադարեց: Ներկայ, Մուզզաֆֆէր-էդդին
Շահը չէ հետևում իր հօր աններսողամիտ քաղաքականութեան
և բաբութիւնը, թէև պաշտօնապէս արգելուած է համարուած,

բայց լուրեւայն թոյլատրուած է և հալածանքները բոլորովին զարգարել են:

Բարի մահից յետոյ, նրա վարդապետութիւնը շարունակեց տարածուել, բայց բաբխական համայնքի մէջ երկպառակութիւն առաջ եկաւ այն հարցի վերաբերմամբ, թէ ով պէտք է լինի նրա յաջորդը: Բաբխները բաժանուեցին երկու կուսակցութեան: Բարի յաջորդ ընտրեցին նրա առաջին աշակերտ, երկտասարդ աղա Սէյիդ Եահիան, որ շատ սիրելի էր Բաբխ և որին նա տուել էր «Սուբհը-է-ղէր» (յաւիտենականութեան այգ) մականունը: Սակայն այս էգէլի անդրանիկ եղբայրը, Միրզա-Հուսէյն Ալին, որ ապագայում կոչուեց Բէհա, սկսեց պնդել, թէ Բաբխ յաջորդելու իրաւունքն իրան է պատկանում, յայտնելով որ ինքը Բաբը նշանակել է նրան յատկապէս իր յաջորդ, որովհետեւ այն նախագասութիւնը, որ Բաբն արտասանել է իր ճառերից մէկում, այն է «Մէճ Իուզնի-բուհ-ու-լլահ» (մարդ, որին Աստուած պէտք է յայտագործէ) ուղղակի իրան է վերաբերում: Այդ հիման վրայ Բաբխները բաժանուեցին երկու մասի—Բեհայականների և Էզալիականների. եռանդուն բանակաւ սկսուեց Բէհայի և էզելի մէջ. վերջինս մեղադրում էր Բէհային թէ նա յեղաշրջել, կերպարանափոխել է Բաբի պատուիրանները և վարդապետութիւնը, մինչդեռ ինքը հետամուտ է իստիւ պահպանելու և անթերի զործագրելու Բաբի քարոզած սկզբունքները: Սակայն Բէհային աջողուեց հետզհետեւ դերակշռութիւն ստանալ, բարեփոխելով, վերանորոգելով, ընդարձակելով Բաբի վարդապետութիւնը և այսօր Բէհայականութիւնն է տիրապետող հանդիսանում, իբրեւ ճշմարիտ բաբխականութիւն և զաւանում զբոսնելով բոլոր բաբխների կողմից, որովհետեւ էզալիականների թիւը այնքան նուազել է այսօր, որ մինչև անգամ 10,000-ի չէ հասնում:

Պէտք է ասել, որ Բէհան, ապաստանելով առաջ Բաղդադում մեծ հալածանքների ժամանակ, աքսորուեց օսմանկան կառավարութեան ձեռքով, սլաւոնացի կառավարութեան պահանջմամբ, Աքիա բերդաքաղաքը, որտեղից նա կառավարեց իր հօտը ամբողջ 42 տարի, իբրեւ ճշմարիտ հիմնադիր և պետ նոր կրօնի, որովհետեւ նա ապացուցանում էր նոյն իսկ, թէ Բաբը միայն իր կարապետն էր. նա նոյն իսկ այն յաւակնութիւնն ունէր հաւատացեալներին ուղղած իր թղթերի մէջ, թէ ինքն է այն Հայրը, որի մասին խօսուում է աւետարանում, իբր Յիսուս ասում է. «Հայրը, որ երկնքումն է, կը գալ»: «Ես եմ այն ճշմարտութիւնը—ասում է Բէհան—որին սպասում է մարդկային ցեղը»:

Բէհան մեռաւ 1892-ին, նշանակելով իրան յաջորդ իր անդրանիկ որդուն, Աբբաս Էֆէնդիին, որի մականունն է «Ղիւսնը Անդամ» (մեծ ճիւղ) և որ կառավարում է այսօր բարեփական հօտը առանց հակառակորդի, որովհետեւ էզէլը, որ նոյնպէս արտորուեց օսմանեան կառավարութեան կողմից Կիպրոս կղզին, ուր ապրում է դեռ մինչեւ այսօր, թողել է բոլորովին իր յաւակնութիւնները: Այն թղթերը, որ Աբբաս Էֆէնդին ուղարկում է պարբերաբար բարբիներին և որոնք կոչւում են «Իսալիի սիսսիե» (թուղթ քաղաքականութեան մասին), ցոյց են տալիս, որ նա հետևում է խստիւ իր հօր սկզբունքներին:

Ես պատմեցի բարբիութեան ծագումը և զարգացումը:

Այժմ մնում է խօսել բարբիութեան վարդապետութիւնների մասին: Սակայն որպէս զի ցոյց առաւ, թէ ինչ էր բարբիութիւնը սկզբում, ինչ բարեփոխութիւններ և յեղաշրջումներ նա կրեց և ինչ է այժմեան բարբիութիւնը կամ բէհայականութիւնը, պէտք է ասեմ, որ հիմնադիր Բաբը չը կարողացաւ թօթափել իրանից իսլամի աւանդութիւններից շատերը և մուսուլման կրօնի մէջ նրա կատարած յեղափոխութիւնը արմատական չէ, որովհետեւ նա խնայել է Մահմէդի կրօնի մի քանի հիմնական սկզբունքները: Այսպէս օրինակ՝ 1) Բաբը նախամեծարութիւն էր տալիս արաբական լեզուին, որով զրուած է զուրանը և որ սուբը է համարւում մուսուլմանների կողմից. 2) Բաբը քարոզում էր, որ պէտք է նուաճել նաեւ այս աշխարհի թաղաւորութիւնը, որ պէտք է տարածել նոր կրօնը սցփալ, և այսպիսով նա հետևում էր միայն Մահմէդի օրինակին. 3) նա պատուիրում էր հաջիլութիւնը, ուխտագնացութիւնը. 4) նա պաշտպանում էր խստիւ օտար և մանաւանդ մեռեալ լեզուների ուսումնասիրութիւնը. Բէյանի մէջ, նա պատուիրում է այրել աշխարհիկ գրքերը և չը սովորել աշխարհիկ գիտութիւնները: Նա ձգտում էր ոչ թէ իսլամի տեղ մի այլ կրօն պատրաստել, այլ միայն բարեփոխել Մուհամմէդի քարոզած կրօնը:

Սակայն նրա յաջորդ Բէհայի դործը մի ամբողջ յեղափոխութիւն էր, որ խախտեց և կործանեց իսլամի հիմունքը: Նա տուեց բարբիութեանը կօսմօսօլիս բնաւորութիւն, ազատամիտ, մարդասէր գաղափարներով: Նա ձգտեց բարեշրջել բարբիութիւնը այն ձևով, որ դա լինի բոլոր կրօնների ելօլիցիան և եթէ նրան չաջողուեց իրագործել ամբողջովին այդ միտքը, դոնէ նրա քարոզած վարդապետութիւնը—բէհայականութիւնը ամենամարդասէր և աւտօրուստ վարդապետութիւններից մինն է հանդի-

սանում, ինչպէս կարելի է համոզուել նրա էական դաւանութիւններէն:

Բարիութեան էական դաւանանքները, ինչպէս նրանք լուսաբանուած են սուրբ գրքերի կամ «Քրիթարը Էգգէ»-ի, նոյնպէս և Բէհայի այլ պատուիրանների, այն է՝ «Իգան», «Քրիթարը Մուլին» (թուղթ, ուղղած թագաւորներին) շարադրութիւնների և Բարի գրած «Բէյան», «Էհան-ու-Կասսաս» և «Քրիթարը Հայաքիլ» գրքերի մէջ, — հետեւեալներն են.

Ինչպէս յօդուածիս սկզբում ասացի, երկու սկզբունք կազմում են բարիութեան հիմքը — ինքիհաղ և իրքիձագ (միութիւն և համարաշխութիւն մարդկային ցեղի): Բարիութեան նպատակը՝ սրտերի թագաւորութիւնն է, հետեւեալը, աշխարհակալութիւն, տիրապետութիւն, նուաճումն, քաղաքական դաշտաւարներ — գոյութիւն չունեն նրա համար: Բոլոր մարդիկ հաւասար են և նղրայններ. չը կայ ոչ մեծ, ոչ փոքր, ոչ ազնուական, ոչ գոնհիկ: Բոլոր մարդիկ մի և նոյն հայրենիքի դաւակներն են. չը կայ յատուկ հայրենիք (հետեւեալ հայրենասիրութեան գլխաւորը գոյութիւն չունի բարիների մէջ): Այդ առիթով Բէհան ասում է, թէ «Լաւագոյն էր, եթէ բոլոր ազգերը, ամբողջ մարդկային ցեղն ունենար մի լեզու և մի ընդհանուր գիր»:

Բոլոր ազգերը լաւ են Աստուծու առաջ, չը կայ ընտրեալ ազգ, չը կան ընտրեալներ, ինչպէս նշխարում են հրէաները և մուսուլմանները. ոչ մի խտրութիւն չը կայ մարդկային ցեղերի մէջ. սպիտակ, սև, դեղին, ամենքը հաւասար են: Կինը յարգուած է և վայելում է իրաւունքներ. ամուսնութիւնը չէ կարող կայանալ առանց երիտասարդի և աղջկայ յօժարութեան: Միակնութիւնը գերադասելի է, միայն կնոջ ամուսնեան գէտքում, տղամարդը կարող է երկրորդ կին առնել, առանց արձակելու առաջինին. սիլա կամ հարձ պահելը արգելուած է: Եթէ ամուսինը կամենայ ճանապարհորդել, կամ բացակայել տանից, նա պէտք է ստանայ կնոջ հաւանութիւնը, այլապէս սա կարող է, 9 ամիս սպասելուց յետոյ, ազատ ճանաչել իրան և ուրիշ մարդու հետ ամուսնանալ: Ապահարդան կարելի է տալ կնոջ անհաւատարմութեան պատճառով: Կինը կարող է ունենալ անհատական սեփականութիւն: Ժառանգութիւնը բաժանուած է 2520 մասի և տրւում 7 տեղ. առաջին բաժինը, բաղկացած 540 մասից, տրւում է հանգուցեալի դաւակներին, առանց սեռի խտրութեան. երկրորդ բաժինը, բաղկացած 480 մասից, տրւում է այրիին. երրորդը, բաղկացած 420 մասից՝ հօրը, չորրորդը, բաղկացած 360 մասից՝ մօրը, հինգերորդը, բաղկացած 300 մասից՝ նղրայններին, վեցերորդը, 240 մասից՝

ընդերքին, և եօթներորդը, 180 մասից՝ երեխաների ուսուցիչներին: Եթէ այդ ժառանգներից որ և է մէկը չը լինի, նրա բաժնի մի երրորդը տրւում է զաւակներին, իսկ մնացած $\frac{2}{3}$ -ականը Արդարութեան Տանը—(«Բէյթ Աղլիէ»): Արդարութեան տունը մի հաստատութիւն է, կամ մի յանձնաժողով, բաղկացած 10—20 անդամներից, որոնք ընտրւում են համայնքի ամենապատկառելի անձանց միջից և որոնց յանձնւում է համայնքի գործերի ղեկավարութիւնն ու վարչութիւնը. այդ յանձնաժողովն է քըն-նում վէճերը, նա է հոգս տանում որբերի և աղքատ երեխաների դաստիարակութեան ու կրթութեան վրայ, որովհետեւ ծնողները պարտաւոր են խնամուած կրթութիւն տալ իրանց զաւակներին, իսկ եթէ չքաւոր են, այդ հոգսը ծանրանում է բէյթի վրայ:

Բէհայի պատուիրանի համաձայն, որ ասում է բաբիներին, թէ «չը կայ հայրենիք ձեզ համար, ամբողջ տիեզերքը ձեր հայրենիքն է, որովհետեւ դուք միենոյն ծառի ճիւղերն ու պտուղներն էք», թոյլատրւում է ամուսնութիւն բաբիների և ուրիշ աղզութեան պատկանող մարդկանց: Ստրկութիւնը և գերեզմանութիւնը խիստ արգելուած են: Աշխարհիկ գիտութիւնների և օտար լեզուների ուսումնասիրութիւնը անհրաժեշտ է ճանաչուած: Հաւատը դէպի ճակատագիրը գոյութիւն չունի այն մտքով, որով ըմբռնում են մուսուլմանները. ամեն ինչ, որ բնական է և չէ կարող փոփոխուել, ենթարկուած լինելով բնութեան օրէնքներին—հաւ ճակատագիրը, բայց իր գործողութիւնների, իր գոյութեան մէջ մարդը պէտք է առաջադիմէ, միշտ առաջ խաղայ դէպի լոյսը և ճշմարտութիւնը:

Բաբին պարտաւոր է հնազանդել ամեն այն երկրի օրէնքներին, որտեղ նա ապրում է և յարգել այդ օրէնքները. կառավարչական ձևերի մէջ, հանրապետականը, կամ այն ձևը, որի ներքոյ ամենքը կարող են քաղաքացիներ լինել, ունենալով միենոյն իրաւունքները և պարտաւորութիւնները, աւելի գովելի է: Ամեն մարդ պէտք է աշխատէ, բայց անճարները, աղքատները պէտք է խնամուեն Բէյթի ձեռքով և ամեն մի բաբի պէտք է վճարէ զրա համար Բէյթին մի որոշ գումար:

Պատերազմը, նոյն իսկ հաւատի համար, ջնջուած է և Բէհան յանձնարարում է կարգադրել վէճերն ու կռիւները ազգերի մէջ հրապարակական դատարանով:

Ահա սրանք են համառոտապէս բաբիութեան պատուիրանները ընկերական կեանքի համար: Գալով բարոյական կեանքին, Բէհան ոչ միայն արգելում է ստախօսութիւնը որ և իցէ ձև-փետրար, 1901.

ւով, ինչ և լինի նրա նպատակը, բայց նա ընդգէմ է նաև շողորթութեան, հողերակաճանների ու ծերունիների աջը համբուրելու սովորութեան. նա արդելում է նաև ասկետականութիւնը, ամուրիութիւնը, իբրև ոչ աստուածահաճոյ գործեր: Սակայն մուսուլմանների քաղիքն, այսինքն այն թոյլութիւնը, որ տրուած է ամեն մի մուսուլմանի՝ կեղծել, ուրանալ իր հաւատը վտանգի դէպքում, արուած է և բարիներին:

Մի քանի խօսք եւ այս նոր կրօնի ծիսական պատուիրանների մասին:

Բարիութիւնը չէ ընդունում ոչ խոստովանութիւն, ոչ մղըրտութիւն, ոչ սուրբերի բարեխօսութիւն այն նկատումով, թէ մարդը պէտք է դիմի իր Աստուծուն անմիջապէս, զզջայ իր մեղքերը նրա առջև, հայցէ նրա թողութիւնը: Բայց թլպատութիւնը գործադրւում է, նախ՝ առողջապահական և աղա մուսուլմանների հալածանքից ազատ մնալու նպատակով: Աղօթքն անհրաժեշտ է, բայց ոչ պարտադիր ամեն օր: Բարինները գումարւում են մի տան մէջ կամ «մաւրիդ-ուլ-ա'գֆէր»-ի մէջ (եկեղեցի), եթէ կայ, նստում են ծալապատիկ և մի կարճ աղօթք են արտասանում բարձրաձայն, ապա երգում են կրօնական երգեր և կարդում են Բարի կամ Բէհայի պատուիրանները: Ահա գլխաւոր կամ տէրունական աղօթքը. «Մոստուփանում և դաւանում եմ, ով Աստուած, որ դու յայտնեցիր ինձ ճշմարտութեան արեգակը, վկայում եմ, որ չը կայ ուրիշ ճշմարտութիւն (հազգ) բացի նրանից. դաւանում եմ, որ ոչ ոք չէ կարող ոչ քեզ գովել, ոչ քեզ երևակայել: Ո՛վ իմ Աստուած, մի՛ մերժիր մարդու, որ իր յոյսի մատերով կախ է ընկնում քո ծոցից»:

Բարինները ընդունում և հաւատում են երեք մարգարէներին, յաջորդական կարգով—Մոհսէսին, Յիսուսին և Մահմէդին: Ով հաւատում է Բարին կամ Բէհային, պէտք է առաջ հաւատայ այդ երեք մարգարէներին: Յիսուս կոչւում է Իքն-Ուլլահ (Որդի Աստուծոյ): Ուխտագնացութիւնը կամ «հաջը», աղօթքը միւսլիմների համար, կամ հոգեհանգիստը նկատւում են իբրև անօգուտ, և Բէհան պատուիրում է տալ Արգարութեան Տանը (Բէյթին) ուխտագնացութեան և հոգեհանգստի համար նշանակուած գումարները: Պատ չը կայ, բայց տարուայ մէջ 19 օր պարտադիր ծով կայ: Բարինները հաւատում են հանդերձեալ կեանքին և յաւիտենականութեան, բայց չեն ընդունում ոչ դժոխքը, ոչ արքայութիւնը, ոչ քաւարանը: Ամեն մարդ իր հատուցումը կը ստանայ կամ իր պատիժը, իր գործողութիւնների համաձայն, բայց մարդուն տրուած չէ իմանալու, թէ ինչ ձևով: Երբ մէկը մեռնում

է, լուանում են մարմինը, սլատանում են եօթը կտոր կտաւի կամ մետաքսի մէջ և դնում են նրան զագաղում:

Անշուշտ, շատ լեգենդաներ կան հնարուած չարամտութեամբ, որոնց աղբիւրը պէտք է որոնել մուսուլմանների ֆանատիկոսութեան և դէպի բաբիններն ու Բէհան ունեցած ատելութեան մէջ, բայց երբ խոր կերպով ուսումնասիրում ենք սուրբ գրքերը, բոլոր այդ լեգենդաները չքանում են: Բարիութիւնը, հիմնուելով ալտրուիստ, մարդասէր և խաղաղասիրական դադափարների վրալ, ոչ մի բնդհանուր բան չունի իսլամի հետ. թրւում է թէ նա աւելի լաւ է համապատասխանում արիական սլարսիկների խաղաղասէր, մեղմ բնաւորութեան և ձգտումներին: Նա կոչուած է լինելու իրանի ապագայ կրօնը, և դա կը լինի մի մեծ բարեբախտութիւն այդ թշուառ երկրի համար:

Հ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

ՎԱՐՈՍԻ ՅԱՃԱԽՈՐԴՆԵՐԸ

(Պատկեր իրական կեանքից)

I

Մայիսեան առաւօտ էր. օրը շաբաթ: Բարիւոյսը դեռ նոր էր բացուել: Գիշերուայ թարմացուցիչ անձրեւից յետոյ երկինքը մաքրուել՝ բաց կապոյտ գոյն էր ստացել: Թէև Կողբ գիւղին դեռ արեւ չէր դիպել, բայց Բարդոզ լեռան գագաթի արեւելեան մասը արդէն զարդարուել էր մի փունջ ոսկեփայլ ճառագայթներով:

Բոլոր գիւղը ոտի վրայ էր. երիտասարդ հարսները ու դեռահաս աղջիկները կժերն ուսած՝ ջուր էին կրում: տանտիկինը փէշերը վեր քաշած՝ փխփխալով կոփն էր կթում: Ուշապարը իր ջուխտակ եղների հետ դաշտ էր շտապում՝ նախորդ օրուայ կիսատ աշխատանքը վերջացնելու:

Այդ ժամանակ էշակչոնց Խէչօն օրուայ պաշարը մէջքին կապած ու սրակտուց մուրճը գօտկին խրած՝ մօտեցաւ աղահանքի մուտքին: Նա էլ ցաւի ու պակասութեան տէր էր:

Ստորերկրեայ ճանապարհը մուծն էր, խոնաւ ու լցուած թանձր գարշահոտութեամբ. որքան Խէչօն առջանում էր, այնքան էլ սաստկանում էր տիրող մթնոթիւնը, այնպէս որ նա, անակնկալ փորձութիւնից ազատ մնալու համար, ստիպուած էր դանդաղացնել քայլուածքը ու լարել իր բոլոր ուշադրութիւնը:

Խէչօն հինգ ըոպէի չափ ճանապարհորդելով գետ-

նախոր ծուռ ու մուռ անցքերով, վերջապէս կարողացաւ հասնել աշխատանքի տեղը: Նա հանեց գրպանից լուցկին, քսեց, և գտնելով փոքրիկ թիթեղեայ ճրագը, որ դրուած էր պատածակում, վառեց նրան: Թիթեղեայ ճրագի ողորմելի լոյսը իր բոլոր ուժով սկսեց կռուել շրջապատող խաւարի հաստ շերտերի հետ: Բայց անօգուտ: Սեւ խաւարի առաջին շերտերը մի քանի քայլ յետույեա գնացին ու այնտեղ, կիտուելով միւս շերտերի վրայ, աւելի թանձրացրին նրանց մթութիւնը:

Խէչօն մուրճը գօտկից հանեց, պաշարի կապոցը գետնին դրեց, «Էս Տէր Աստուած» կանչեց ու գործը սկսեց:

Մուրճի համաչափ հարուածները ուղղուում էին հանքի առաստաղին, որտեղից Խէչօն պիտի կտրէր բառանկիւնի աղի կտորներ և կոտորած աղաքարերի ծանրութեան համեմատ վարձատրութիւն պիտի ստանար աղատիրոջից: Շատ աղ կտրողը շատ փող կը ստանար, քիչ կտրողը՝ քիչ: Խէչօն աշխատանքը ծանր էր ու յոգնեցուցիչ: Բայց ինչ արած. ալիւրի փեթակը մի շաբաթ առաջ էր դատարկուել, ալիւր առնելու փող չը կար. երեխաները ոտաբոբիկ ու կիսամերկ էին, փարա չը կար՝ նրանց մարմինը ծածկելու. բամբակի արդը պիտի ցանուէր, փող չը կար՝ սերմ առնելու...

Խէչօն այն անհոգ մարդկանցից չէր, որոնք էգուցուայ մասին չեն մտածում: Նա վաղուց գիտէր, որ այս կարիքները իր առաջն են դալու, այդ պատճառով մեծ պատի հէնց առաջին շաբթից մուրճը ուսին դրեց ու աղահանք դիմեց: Երկու ամիս ու կէս նա շարունակ աշխատել էր և մինչև այդ օրը դեռ ոչ մի կոպէկ չէր ստացել իր վարձի հաշուին. ուղում էր իր աշխատանքի վարձը միանգամից ստանալ, որ կարողանայ իր բազմաթիւ կարիքները հոգալ:

Խէչօն մուրճը անդադար կտցահարում էր աղաժայռի հսկայական կուրծքը, չորս կողմը ցանելով աղի մանրիկ կտորներ ու թեթև փոշի: Մուրճի հարուածներ-

րի ձայնը, զարնուելով աղահանքի վիթխարի սիւներին, խուլ արձագանքով վրդովում էր ահռելի մթութեան մէջ տիրող լուսթիւնը: Այդ ըոպէին աղահանքը նմանում էր մի հնադարեան մռայլ դամբարանի, որի անհիւրասէր կամարների տակ հանգչող բազմաթիւ դժբախտներից մէկը հրաշքով ոտի է կանգնել ու յուսահատութեամբ չանգուտելով կարծրաքար պատերը, աշխատում է մի անցք բանալ, որ կարողանայ ազատուել այդ զարհուրելի բանտից: Եւ Խէչօն ուրախ էր, որ այդ անցքը բացուելու մօտ է: Իրիկունը նա կը ստանայ երկու և կէս ամսուայ ընթացքում թափած քրտնքի վարձը, մօտ քառասուն ռուբլի, և մի առժամանակ կ'ազատուի աղահանքի խաւարից. մինչև որ անողոր կարիքը էլի կը ստիպի նրան իր ոտով գիմել այդ գարշելի գերեզմանը:

Խէչօի գործը այսօր սովորականից աջող էր գնում և կտրուած աղաքարերը մէկը միւսի յետևից առաստաղից պոկւում և գետին էին գլորում: Վեց քար կըտրելուց յետոյ՝ նա մուրճը գետնին դրեց և աղաքարերից մէկի վրայ նստեց, որ համ մի քիչ հանգստութիւն տայ իր վաստակած անդամներին, համ էլ քաղցած ըստամոքսը մի բանով խաբի: Աղի փոշիով ծածկուած քրտնքը սրբելուց յետոյ, նա բաց արեց պաշարի կապոցը: Ճաշի սեղանը չափազանց պարզ էր, երկու հատ թուխիկ բոքոն ու մի կապուկ դառը բոխի. ահա այն բոլորը, ինչով պիտի վերականգնէր Խէչօն այդ գոթխային մթնոլորտում իր սպառած ոյժերը: Թէև չտապով, բայց լաւ ախորժակով կերաւ Խէչօն դառը բոխին, վըրայից խմեց մօտը դրուած պուլպուլակի *) սառը ջուրը, յետոյ ոտի կանգնեց ու կրկնապատիկ եռանդով շարունակեց իր աշխատանքը:

Երբ որ կտրուած աղաքարերի թիւը տասներկուսի հասաւ, Խէչօն իմացաւ, որ կէսօրը անց պիտի լինի.

*) Պուլպուլակ—նեղ բերանով՝ փոքրիկ կաէ ջրաման:

վեր դրեց մուրճը ու սկսեց շալակով աղահանքից դուրս կրել կոտորած քարերը ու դարսել հանքի հրապարակում իրան պատկանող կիտուկի վրայ: Խէչօն շալակում էր երեք փթանոց աղաքարերը և մթութեան մէջ խարխափելով բարձրանում էր անդունդից դէպի վեր: Նրա կարճ ու կլոր մարմինը ճօճում էր բեռի ծանրութեան տակ. քրտնքի խոշոր կաթիլները բլթում էին արևառ ճակատից ու բարախիկ առուակներ կազմելով՝ ցած էին դուրսում նրա երեսի վրայով:

Վերջին քարը դուրս բերելուց յետոյ Խէչօն կանգնեց հանքի մուտքի առջև, արխալուղի թևով սրբեց ճակատի քրտնքը ու խոր յոգոց հանելով՝ փառք տուեց Աստուծուն: Այդ բարձր դիրքից նա նայում էր դիմացում բացուած դարնանային հրաշալի տեսարանին ու զմայլում:

Մինչև երեկոյ Խէչօն կարողացաւ բոլոր աղը կշռել, յանձնել աղահանքի կառավարչին և իր երկու ու կէս ամսուայ աշխատանքի վարձը լիովին ստանալ: Երեսուն եօթը ռուբլի ու քսան կոպէկը շատ խոշոր գումար է տառիկ *) մարդու համար: Վաղուց էր, որ Խէչօն այդպիսի գումարի երես չէր տեսել: Ստացած փողերը դրպանը դնելով, Խէչօն մուրճը ուսն առաւ և ուրախ դիմեց դէպի տուն:

Բայց նա դեռ հինգ քայլ չէր արել, որ յետևից լսեց ընկեր բանուորներից մէկի ձայնը, որ Խէչօ էր կանչում:

Դա մի յաղթանդամ ու հսկայ բանուոր էր. այդ մարդու արտաքինը պարզ ցոյց էր տալիս, որ նա կարող է տաս մարդու չափ աշխատել ու քսանի չափ խմել: Եւ իսկապէս նա շատ լաւ բանուոր էր, լաւ աշխատող. նա չէր իմանում թէ ի՞նչ է յոգնութիւն ասած բանը և չնորհիւ իր երկաթեայ բազուկների, միշտ ընկերներից

*) Տառիկ անուանում է այն բանուորը, որ հանքում մուրճով աղ է կտրում:

երկու-երեք անգամ աւելի էր օրավարձ ստանում: Բայց ինչ կ'անես, որ նրա ահագին աշխատանքից ոչ մի կոպէկ յետ չէր ընկնում, մի սև փող անգամ նրա ընտանիքի պիտոյքներին չէր դորձադրւում: Նա մի ամբողջ շաբաթուայ աշխատանքը մի գիշերում գինեվաճառին էր յանձնում ու հետեւեալ առաւօտ էլի աղահանք գնում, որ մի շաբաթ տանջուի ու չարչարուի՝ մի քանի ժամ դուարճանալու յոյսով:

Նա վաղուց աչքաթող էր արել իր ընտանիքը, որ այժմ շատ թշուառ ու անօգնական դրութեան մէջ էր: Նրա կինն ու չորս աղջիկները ամառը իրանց աշխատանքով էին ապրում, իսկ ձմեռը՝ բարի մարդկանց տուած ողորմութեամբ: Այդ մարդու իսկական անունը Մկօ էր, բայց գիւղացիք նրան Կարաս-Մկօ էին անուանում, կամ ուղղակի Կարաս: Այս «պատուաբեր» տիտղոսը նա վաստակել էր շնորհիւ իր խմելու ընդունակութեան, և նա պարծենում էր այդ տիտղոսով:

Կարասը սովորութիւն ունէր ամեն շաբաթ գիշեր խմելու: Այդ օրը շաբաթ էր, նա եկել էր մի շաբաթուայ վարձը ստանալու, մինչև անգամ ընկերներից մէկին էլ քէֆի էր հրաւիրել. բայց յանկարծ նրան յայտնեցին, որ այդ շաբաթուայ վարձը երեք օր առաջ տուել են նրա կնոջը, որ ցորեն առնէ սոված երեխաների համար: Այդ անսպասելի գոյժը շատ զարմացրեց, շատ էլ զայրացրեց Մկօին: Առաջ նա ուզեց գոռում-գոչիւն բարձրացնել, թէ ի՞նչ իրաւունքով են իր վարձը կտրում, կամ ինչո՞ւ են իր աշխատած փողը առանց իր համաձայնութեան ուրիշի ձեռքը տալիս, բայց վախեցաւ կառավարչի բարկութիւնից ու սկսեց, միայն մոռնում փնթփնթալ: Առաջ նա հայհոյում էր կառավարչին, բայց շուտով հասկացաւ, որ կառավարիչը մեղք չունի, որ բոլոր մեղքը իր անզգամ կնկանն է. այնուհետև նա իր ուշուկները ուղղում էր կնոջ հասցէին. ատամները կրճտացնում էր, բռունցքները պինդ սեղմում. այդ րո-

պէին նա պատրաստ էր պատառոտելու կնոջը, եթէ միայն ձեռը ընկնէր նա:

Շուտով Մկօի բարկութիւնը անցաւ, տեղի տալով իւր մտածմունքներին: Այսօր նրա քէֆի օրն էր. նա պիտի անպատճառ խմէր, առանց դրան դիմանալ չէր կարող: Մկօն մի ամբողջ շաբաթ բերանը կաթիլ չէր առել, յոյս ունենալով, թէ այսօր եօթը օրուայ տեղակ մի անգամից պիտի խմէ. նրա կոկորդը ցամաքել, չորացել էր և սիրտն այրուում էր ծարաւից: Մկօն մնացել էր մտածմունքների մէջ ընկղմուած, պատի տակ կանգնած. նա մտքում որոնում էր մէկին, որի հաշուով կարողանար իր ցամաքած կոկորդը այս գիշեր թրջել: Խէչօին տեսնելուն պէս Կարասի ախրութիւնը վայրկէսնապէս անհետացաւ. նրա կիտուած յօնքերը յետ գնացին և ուրախութիւնը փայլեց նրա կնճռոտած դէմքի վրայ:

—Ա՛գա, Խէչօ, ո՛ւր ես ծլկումս էտենց սուս ու փուս,—գոռաց Մկօն.—ջէպդ մի քանի կոպէկ մտաւ, էլ չե՞ս ուզում մարդի երեսի մտիկ անես:

—Ա՛յ գլխամեռ, բա մենք սկի էդ փողերիդ համը չը պիտի տեսնենք, թէ՞ վախենամ ես, որ քո տուած մի թաս գինին մեր վրայ պարտք մնայ. սուտ չի ասած, որ բօշան փաշա չի դառնայ. ախր էշակչու թոռն ես, բա ինչ պիտի լինես,—վրայ բերեց մի ուրիշ տարիքաւոր բանուոր, որին Մկօն քէֆի էր հրաւիրել:

Դա Քաչալենց Սաքօն էր, մօտ յիսունուհինգ տարեկան մի կարճահասակ ու լղար մարդ, որի մազերը ճերմակել էին աղահանքում: Սաքօն իսկապէս խմիչքեղէն չէր սիրում և խմածը մարսել էլ չէր կարողանում, բայց և այնպէս շատ էր խմում: Խմում էր, որովհետև խմում էին ուրիշները, բոլոր գիւղացիք, որովհետև խմելը տղամարդուրիւն էր համարում: Բացի դրանից Սաքօն մի առանձին սէր էր տածում դէպի թղթախաղն ու կռիւը. իսկ առանց խմելու ոչ խաղալն է սազում և ոչ կռուելը: Սաքօն հինգ հատ հասած՝ ամուսնացած

տղերք ունէր, որոնք բոլորն էլ տաս~տասներկու տաս~
րեկան հասակում փախել էին իրանց հօր մօտից, չը
կարողանալով տանել նրա քայլերի ու բռունցքների
հարուածները: Այդ մարդը անքան անտանելի էր իր ան~
վարուեցող ու կռուարար բնավորութեամբ, որ տղեր~
քանցից ոչ մէկը չէր համաձայնում նրան պահել ու
կերակրել ծերութեան օրերում: Այդ էր պատճառը, որ
Սաքօն անտէր~անտիրական էր մնացել:

Ընկերների ձայնը լսելով, Խէչօն յետ նայեց ու
կանգ առաւ: Նա գիտէր, որ ընդունուած սովորու~
թեան համաձայն ամեն մի բանուոր, վարձը ստանալիս,
պարտաւոր էր «ջրել», այսինքն գինով հիւրասիրել իր
ընկերներին, որոնցից ոչ մէկը միւսի պարտքի տակ չէր
ուզում մնալ: Պատուելու կողմից Մկօն ամենից առատ,
ամենից ձեռնաբաց էր: Շաբաթ երեկոները, վարձը ըս~
տանալուն պէս, նա հաւաքում էր ընկերներից մի քա~
նիսին ու տանում գինետուն: Խէչօն շատ անգամ էր
նրանից պատիւ ստացել և վաղուց մտադիր էր մի լաւ
հիւրասիրել Մկօնին, բայց պակասութիւնը թոյլ չէր տա~
լիս: Այժմ երբ Խէչօի գրպանը լիքն էր և երբ Մկօն իր
բերանով էր խնդրում, ի՞նչպէս կարելի էր մերժել:

— Իմ աչքիս, իմ գլխիս վրայ, անպէք ջան, համե~
ցէք էթանը, — սրտանց վրայ բերեց Խէչօն, մի քանի
քայլ առաջ գալով, — ես աղ ու հաց մոռացող չեմ, ոչ
ուտել խմելուց փախչող և ոչ էլ ակապերութեան շարքից
յետ մնացող:

Խէչօն ձեռը գցեց Մկօի գօտին ու սկսեց քաշել:

— Ո՞ւր ես տանում, — հարցրեց Սաքօն:

— Վերի միկիտանը *), — պատասխանեց Խէչօն:

— Ձէ, ակապէր, ես չեմ գալիս. ես չեմ ուզում էն
չների երեսը տեսնել:

— Ա՛ղա, էս արեւ մեռածը չի գալ վերի միկիտանը,
— աւելացրեց Մկօն, — երէկ գիշեր էլ իրար գլուխ են

*) Միկիտան — գինետուն:

ջարդել անպիտանները. լաւն էն կը լինի, որ էթանք ներքեւ, Վարոսի միկիտանը:

—Այ, ի՜նչ եմ ասել,—հաւանութիւն տուեց Սափօն Մկօի առաջարկութեանը:

—Ես ուզում եմ տուն դիպչել...—կմկմալով ասաց Խէչօն ու շարունակեց տեղում կանգնած մնալ անորոշ դրութեան մէջ: Նա գիտէր, որ միկիտանում կարող է հազար ու մի տեսակ չար ու բարի պատահել, ուստի ուզում էր փողերի մի մասը գրպանում պահելով, մնացածը տանը թողնել:

—Դէս արի, հէրդ լիս դառնայ, դէս... ես էստեղ ծարաւից վառում եմ, սա էլ նոր գլխիս նաղլ ա սարքում: Կ'ասես օխտը տարի Ակօի աղջկայ երեսը չի տեսել... Ո՛ւր ա թէ կնիկն էլ կնիկ լինի... Աստուած տուել ա երեսին ինսանի կերպարանք էլ չը կայ, կ'ասես մարդագէլ լինի...

Այս խօսքերի հետ Մկօն մի քանի քայլ առաջ գնաց, իր գազուկիսանոց կուռը մեկնեց և այնպէս քաշեց Խէչօի թևից, որ վերջինը մեծ թափով առաջ վազեց ու քիչ մնաց բերանքսիվեր գետին փռուէր: Խէչօն էլ չը կարողացաւ դիմադրել ու նրանք գնացին դէպի ցած:

II

Գինետունը բաղկացած էր երկու ընդարձակ սենեակներից, որոնցից առաջինում տախտակէ վանդակապատերի վրայ շարուած էին մի քանի փոշոտած շիշեր ու զանազան տեսակի պապիրոսներ: Վանդակապատի տակ՝ գետնից քիչ բարձր մեկնած էր մի տախտակ, որի վրայ պառկոտած էին հաստափոր տկերը: Այդտեղ՝ տկերի մօտ դրուած էին զանազան մեծութեան չափեր ու տասնօրեաներկու հատ կեղտոտ բաժակներ: Գինետան բաց տեղում, դախի դիմաց կանգնած էր մի երկար ու կաղ նստարան, որի վրայ բազմած էր Վարոսը երկու

այցելուների հետ. նրանք խմում էին ու աշխոյժով զրուցում:

Վարսուր տարիքով բաւական ծեր, բայց դէմք ու կազմուածքով դեռ կատարեալ երիտասարդ, հաստափոր, կարմրաթուշ ու սիրունատես մի մարդ էր: Տասնութը տարեկան հասակից նա սկսել էր գինեւաճառութիւնը և մինչև օրս անընդհատ շարունակում էր իր սիրելի պարապմունքը: Նա միշտ աշխատում էր հաւատացնել իր այցելուներին, իբր թէ այդ առուտուրից բոլորովին չէ օգտւում, բայց էլի չէ կարողանում վերջ տալ նրան, որպէս մի սիրահար, որ չէ կարողանում բաժանուել իր սիրականից: Որ գինեւաճառութիւնից նա չէր օգտւում, ի հարկէ, սուտ էր ասում: Այդ պարապմունքը նրան տալիս էր զուտ արդիւնք տարեկան վեց հարիւրից մինչև հազար ուսուրի, նայած տարուայ պտղաբերութեան ու ժողովրդի գրպանին: Իսկ ինչ վերաբերում է արհեստի վրայ սիրահարուելուն, պէտք է ասած, որ դա զուտ ճշմարտութիւն էր: Նա միշտ խնդրում էր Աստուծուց, որ մահը գտնի իրան գինետան մէջ այն ժամանակ, երբ՝ կվարտը մի ձեռում ու տկի պաճախը միւսում գինի մատակարարելիս կը լինի իր մուշտարիներին:

Նորեկ այցելուները, ներս մտնելով, «բարի իրիկուն» տուին նստողներին ու անցան առաջ՝ դէպի միւս սենեակը. միայն Խէչօն մի քիչ ոտը կախ դրեց ու պատուիրեց գինի բերել:

—Սշտարակի ոսկեգոյն գինուց,—գոռաց Մկօն միւս սենեակի շեմքից ու թուրք կուլ տուեց:

Գինետան միւս սենեակը, որ բաժանուած էր առաջինից մի դռնով, շատ ընդարձակ էր: Այդ սենեակի բոլոր պատերի երկարութեամբ շարուած էին տախտակներ ու երկոտանի նստարաններ, որոնց առջև մի քանի կէտերում կանգնած էին ուրազաչէն մերկ սեղաններ: Սենեակը սաստիկ խոնաւ էր և գինու գարշահոտութեամբ լցուած. նրա երկու անկիւնում կիտուած էին երկու խոշոր աղբակոյտեր: Սեղանի վրայ և նրանց

տակ լճացած գինու մէջ խառնիխուռն թափթփած էին հացի փշրանք, մեծ ու փոքր ոսկորներ, պատառտուած խաղաթղթի կտորներ, ջարդուած շիշեր ու բաժակներ: Սեղաններից մէկի շուրջը բոլորուած էին չորս հոգի, երևի վաճառական դասակարգից և, շիշերը սեղանի վրայ շարած՝ եռանդով փախսօն^{*)} էին խաղում: Մի ուրիշ սեղանի մօտ նստած էին երկու հոգի, որոնց երեսն ու շորերը պատած էին սպիտակ փոշիով. դրանք էլ տառիկներ էին, աղահանքում աշխատողներ: Նրանցից մէկը բարձր ձայնով շիքեաստի էր երգում, իսկ միւսը անդադար ծափահարում էր ու խրախուսում ընկերոջը՝ «սաղ օլ», կամ «կեցցէ» բացականչութիւններով:

Մեր աղերքը պատի տակ վեր դրին իրանց մուրճերը և նստեցին ազատ սեղաններից մէկի շուրջը: Շուտով ներս մտաւ Վարոսը և դրեց սեղանի վրայ երկու շիշ գինի և երեք հատ լայնաբերան խոշոր բաժակներ:

—Վարոս բիձա, էլի՛ էս ծտի աչքերը մարդամէջ բերիր,—ասաց Կարաս-Մկօն, ցոյց տալով առջևի բաժակը,—վեր կալ, դէն չպրտիր, Աստուածդ սիրես, թէ չէ, յանկարծ գինու հետ կուլ կ'էթայ, խայտառակ կը լինենք. լաւ, դու ինձ չե՞ս ճանաչում, դու չե՞ս իմանում, որ ուղտին գդալով չեն ջրում, որ կարասը մատնոցով չեն լցնում. գնա, ողորմի ծնողացդ, գնա էն լիտիկ բակալներից մինը բեր:

—Այ քո արեւդ թաղեմ, Կարաս, էլի՛ դու լիս ընկար,—ներքին բաւականութեամբ ասաց Վարոսը ու մի բակալ բերելով՝ դրեց Մկօի առջև:

—Այ կեցցե՛ս. արժի սրանով խմելը. գոնէ մարդու կատիկը կը թրջուի,—անհամբերութիւնից ձեռները տրորելով ասաց Մկօն:

—Համեցէք, ախպէր Վարոս, համեցէք,—հրաւիրեց Խէչօն, երբ նա ուղում էր հեռանալ,—էս մի բաժակը անուշ արա, յետոյ գնա:

*) Մի տեսակ թղթախաղ:

—Ձեր կենացը, տղէք, Աստուած աջողութիւն տայ, Աստուած ձեր ախպէրութիւնը անխղելի անի,—մաղթեց Վարոսը ու բաժակը դատարկեց։—էֆ, էֆ,—բացականչեց նա, բերանը սրբելով,—գինի հօ չի, մեռն ա մեռն։

Խէչօն, որպէս հիւրատէր, լցրեց բաժակները ու մի փոքր բաժակ ինքը վերցնելով, ասաց.

—Տղէք ջան, վեր կալէք մի մի բաժակ խմենք մեր ու մեր ախպէրութեան կենացը. մի մի բերան խնդրենք Աստուածանից, որ մեզ երկար կեանք տայ ու ախպէրութիւնից անպակաս անի։

Մկօի աչքերը խմելու ցանկութիւնից վառուում էին ու պռօշները դողդողում։ «Ամմէն», ասաց նա ու բակալը միանգամից դատարկեց։ «Օխա՛յ» շշնջացին նրա թըրջուած չրթունքները։

—Խէչօ ջան, ինչ որ բարեմաղթեցիր, Աստուած թող լսի ու կատարի. Ամենակարողը մեզ իրար մօտ ամօթալի չը թողնի։ Տէր, փառքդ շատ լինի,—աչքերը առաստաղին ուղղելով ասաց Սաքօն ու խմեց։

Այնուհետև տղերքը սկսեցին խօսել գինու որպիսութեան մասին։ Բոլորն էլ հաւանում էին. մէկին դուր էր գալի համը, միւսին՝ դոյնը, իսկ Մկօն գովում էր գինու թնդութիւնը, ասելով, թէ իսկական տղամարդի գինի է։

Բաժակները նորից լցուեցին։

—Մկօ ջան, էս մի մի թասը խմենք մեր ախպէր Սաքօի կենացը։ Ի հարկէ, նա մեր մեծ ախպէրն ա, ու մենք պարտական ենք ամեն ժամանակ նրան պատուել ու յարգել։ Սաքօ ջան, քո կենացը, քո աջողութիւնը. երկնային Աստուածը տայ, որ ինչքան ապրես, լաւ ապրես՝ լիքը բօթիլկէն առջևդ ու թասը ձեռիդ։

—Ամմէն,—կարճ կտրեց Մկօն ու կուլ տուեց։

—Շատ շնորհակալ եմ. Աստուած կեանք տայ, Աստուած ձեզ էլ աջողութիւն տայ։

Բաժակները չրխկչրխկացին ու դատարկուեցին։

Այնուհետև հերթով խմեցին Մկօի ու Խէչօի կենացն էլ։ Ամեն կենաց բաժակի վրայ թէ Խէչօն ու թէ Սաքօն որոշ բարեմազթուծիւններ էին անում, իսկ Մկօն բաւականանում էր միայն «ամմէն»-ով ու բակալը քամում։ Տարօրինակ բնաւորութիւն ունէր այդ գինու գերի մարդը։ Գինին տեսներուն պէս նրա լեզուն կապւում էր, միտքը շփոթւում և այդ բանական արարածը մի րոպէում փոխւում, դառնում էր կ'ասես անլեզու անասուն։ Նա ամբողջ ժամերով նստում էր գինու առջև սուս ու փուս, բաւականանալով միայն ընկերների խօսակցութեանը ականջ դնելով և ուրբաթախօսի պէս հազարից մի անգամ հատ ու կտոր բառեր արտասանելով։ Այս դրութիւնը շարունակւում էր, քանի դեռ գինին չէր ներգործել, իսկ երբ որ նա 15 բակալ դատարկում էր, կամ, ինչպէս ինքն էր ասում՝ «15 գրադուլը անցնում էր», նրա լեզուն փոքր առ փոքր սկսում էր բացուել։ Լուրջ ժամանակ Մկօն երբէք երգած չը կար, իսկ երբ 15 գրադուլը անցնում էր, նրա երգի տուտն էլ ինքն իրան բացւում էր։

Շիշերը դատարկուել էին։ Խէչօն մի կվարտ գինի էլ պահանջեց։ Նորից Վարոսի կենացը խմեցին։ Սաքօն ցանկութիւն յայտնեց Վարոսի կենաց բաժակի վրայ երգելու և առանց ընկերների հաւանութիւնն ստանալու՝ իր նուազած ձայնով սկսեց կլկլացնել մի պարսկական տխուր բայեաթի։

— Զմն, ախպէր ջմն, — խրախուսում էր նրան Խէչօն, ծափահարելով։

Սաքօի մեղեդին դեռ շարունակւում էր։ Նրա ձայնը հետզհետէ բացւում էր ու բարձրանում։ Նրա կարմրատակած երեսը և բոցավառուող աչքերը ցոյց էին տալիս, որ նա զգացւում է իր երգից։ Նա երգում էր մի վշտահար հօր երգ, որի որդիքը նրան տուն ու տեղից արտաքսել, սար ու ձոր էին գցել, իսկ տարաբախտ ծնողը անտիրական շան նման փողոցներում թափառելով՝ օտարի դրան փշրանքն էր ժողովում և աչքերը

կապուտակ երկնքին ուղղած՝ իր ապերախտ որդիների պատիժը խնդրում: Դա Սաքօի միակ սիրելի երգն էր:

Այդ երգը Մկօին բոլորովին չէր գրաւում: Նա սաստիկ ցանկանում էր խմել, անընդհատ խմել: Տեսնելով, որ Սաքօն բանը չատ է երկարացնում, նա լցրեց մի բակալ ու լուռ կոնծեց. քիչ յետոյ մի բակալ էլ խմեց և այսպէս մինչև Սաքօի երգի վերջանալը նա մի շիշը բոլորովին դատարկել, իսկ միւսը արդէն կէսին էր հասցրել:

Սաքօն վերջացրեց երգը և սրտի ամենամուխ խորշերից խորին յոգոց արձակեց, յետոյ նա վերցրեց գինու շիշը, դողդոջուն ձեռքով լցրեց բաժակները և առաջարկեց խմել էն մարդի կենացը, որ ոչ Աստուծուց որդի է խնդրում, ոչ էլ սուրբերից՝ ցաւ ու կրակ:

—Որդի՛,—չեչտեց նա՝ բաժակը վերցնելով.—որդի ասած բանը որ կայ, դա մարդուս ջանի որդն է, նրա միսը ուտող ցեցն է. առաջուց պիտի աշխատես, քանի կարող ես, որ էդ անիծուած ցեցը ծնունդ չառնի, իսկ թէ տեսար երևաց, պիտի օր առաջ ջարդես, խեղդես, ոչնչացնես. թէ չէ մէկ էլ կը տեսնես, որ ջանդ ու ջիգարդ բոլորը կրծոտել, սիրտ ու թոքդ արիւնլուայ են արել... Խմենք էն մարդու կենացը, որ ոչ որդի կ'ուզի, ոչ էլ որդու աշխատանքի վրայ յոյս կը դնի:

—Ամսէն, ասաց Մկօն ու խմեց:

—Ես էլ կը խմեմ, որ Աստուած չար զաւակը վերացնի, իսկ բարի զաւակին երկար կեանք տայ,—նոյն պէս չեչտելով արտասանեց Խէչօն, որ այդ բոպէին մը տարերեց իր փոքրիկ՝ հոգու չափ սիրելի Սամսոնին:

—Բարի զաւակ,—կրկնեց Սաքօն ատամները կըրճտացնելով ու բռունցքը սեղմելով.—մախ, զաւակն էլ սկի բարի կը լինի, նրա հոգին եմ անիծել ես:

Վերջին խօսքերը արտասանելիս Սաքօն այնպիսի ուժով բռունցքը զարկեց սեղանին, որ բոլոր բաժակները, կ'ասես սարսափելով, տեղներից վեր թռան և ուշաթափուած կողքերի վրայ վէր ընկան:

Խէչօն տեսնելով, որ Սաքօն արդէն «լուել է» և իմանալով, թէ որ աստիճան կռուասէր է նա հարբած ժամանակ, չուզեց հակառակել:

Գինու շիշերը նորից լցուեցին. նորից Մկօն մի քանի բակալ լռութեամբ դատարկեց: Նրա սառած դէմքի վրայ փոքր առ փոքր կենդանութեան նշաններ էին նշկատուում. նրա աչքերը սկսում էին վառուել և լեզուի կապանքները բացուել: Կենացների սովորական կարգը վաղուց խանգարուել էր և ամեն մարդ իր ձեռով բաժակը լցնում ու խմում էր, երբ ուզում էր: Իսկ երբ շիշերը դատարկուում էին, Մկօն առանց Խէչօի կամքը հարցնելու վստահօրէն գինի էր պահանջում: Խէչօի գլուխն էլ արդէն տաքացել էր: Թէև նա գինեատուն մշտնելիս մտքում վճռել էր չափը չը կորցնել, բայց չը կարողացաւ. քանի որ լուրջ էր, քանի խելքը գլխին էր, երեսը չը բռնեց, որ ընկերների պահանջը մերժէր, կամ նրանց նստած թողնէր ու ինքը գինեանից դուրս գար. վերջապէս այդ բանը ընկերական կանոնների ընդդէմ՝ նամարդութիւն կը լինէր: Իսկ այժմ, երբ նրա գլուխը կարգին տաքացել էր ու ինքը ուրախ տրամադրութեան մէջ էր ընկել, այժմ նա էլ խնայողութեան մասին չէր մտածում: Վաղուց նա կորցրել էր պահանջած գինու հաշիւը. իսկ Վարոսը, օգտուելով հիւրերի տրամադրութիւնից, համ գինու հաշիւը մէկին մէկ աւելի էր նշանակում, համ էլ բերած գինուն մէկին երկու ջուր էր խառնում: Խմողները ոչինչ չէին հասկանում. նրանք չէին կարողանում նկատել, որ առաջուայ ոսկեգոյն, Տըղասարդի գինու փոխանակ այժմ մի ինչ որ անգոյն ու ջրահամ հեղուկ են խմում:

— Ես խմում եմ ախպէր տղի կենացը, ասաց Խէչօն.
— Եւ ընկերի գլխին մատաղ լինեմ. համ էլ իմ մեղաւոր բերանովս կը խնդրեմ Աստուծուց, որ մեզ ընկերամիջի ամօթալի չանի:

— Տօ բեր, մի բեր էդ սիրուն պռօշներդ պաչեմ յէ,— դոչեց Մկօն ու մօտ քաշելով Խէչօի փոշապատ

գլուխը, բարձրաձայն շրջալսոցով համբուրեց նրա աղուտուած շրթունքները:

Սաքօն անատամ բերանը լայն բացած՝ գլուխը տարուբերելով բարձր երգում էր: Խէչօն ձայն էր պահում և շուտ-շուտ՝ «սահ օր» բացականչութիւնով խրախուսում նրան: Մկօն էլ կամաց-կամաց սկսում էր գունդունալ:

—Սյ կեցցեհս, կեցցեհս,—գոռաց Խէչօն ծափահարելով, երբ Սաքօն երգը վերջացրեց.—Մկօ ջան, ախպէր Մկօ, տես ինչ եմ ասում, վեր կալ մի մի թաս խմենք ախպէր Սաքօի կենացը. Աստուած վկայ, ափսոս մարդ է, տեղովը կեանք ու հոգի է, հոգի...:

—Պռօշտի եմ ուզում, պռօշտի,—աղաղակեց Մկօն յարձակուելով Սաքօի վրայ և գրկելով նրա անմաղ գլուխը:

Շրթունքների շրջալսոցը գինետունը լցրեց:

—Համբերիր,—ասաց Մկօն, Սաքօի ձեռը պինդ բռնելով,—թասդ չը խմես. ես պիտի երգեմ քո կենացի վրայ,—և իր ուժեղ բասով սկսեց երգել հայկական երգերից իր ամենասիրելին—«Ձախորդ օրերս»: Նրա ձայնը այնպէս էր հնչում, որ կ'ասես երգողը մի հոգի չը լինէր, այլ մի ամբողջ խումբ: Մկօին սկսեցին ձայնակցել նաև Սաքօն ու Խէչօն: Թէև համ երգի բառերը, համ էլ նրա եղանակը սաստիկ աղաւաղուած էին ձախորդութեան այդ հարազատ զաւակների բերանում, բայց և այնպէս երգի բնդ-հանուր իմաստը նրանց համար հասկանալի էր մնում և նրանք երգում էին զգացումով:

III

Գինետան մէջ գտնուող միւս խմբերն էլ հետզհետէ կենդանութիւն էին ստանում և աղմուկը աւելացնում: չորս կողմից լսում էին հայերէն ու թուրքերէն երգի ձայներ, բաժակների շրջալսոց, բարձր ծա-

փահարութիւն, աղմկալի համբոյրներ, ուռաներ, հազար ու մի կեղտոտ խօսքեր:

—Օդօ ջան, Օդօ,—ասաց դէմ ու դէմ նստած երկու տառիկներէից մինը Բադօին,—չարդ տանեմ, վեր կալ էս մինն էլ խմենք, որ Տէր Աստուածը մեզ մեր տեսած օրից յետ չը դցի:

Նրա լեզուն գինու աղբեցութիւնից սաստիկ սօթ էր տալիս և բառերը նրա բերանում կիսով չափ կըրճատուում էին:

Սաքօն լսելով Բադօի առաջարկութիւնը բարձր ձայնով քրքջաց.

—Այ անասուն, դիմեց նա Բադօին, ինչ ես գլխիցըդ դուս տալիս. քո տեսած օրը ո՞րն է, որ ուզում ես տեսած օրիցդ յետ չընկնել: Տնաքանդի տղայ, աչքդ բաց ես արել մուրճն ու աղահանքն ես տեսել ու տարին տաաներկու ամիս իշի պէս տանջուել ու չարչարուել. դրանից էլ վատ ո՞ր օրը պիտի լինի:

Սաքօի դառը քրքիջը նորից լցրեց գինետունը:

—Ի՞նչ ես անատամ ուխդ բաց անում, քաւթառ շուն,—բացականչեց նոյն կիսատապառ տառերով կոտորած Բադօն,—քեզ ո՞վ է հաշացնում:

—Շուն էլ, շան որդի էլ,—վրայ բերեց լրջացած Սաքօն և տեղից վեր թռաւ, որ յարձակուի Բադօի վըրայ, բայց Մկօի երկաթեայ բազուկը նստարանին մեխեց նրա ջղոտ մարմինը:

—Իչուիդ շան գլխի պէս կը շարդեմ,—սպառնում էր Բադօն, բռունցքը ցոյց տալով,—եթէ տղամարդ ես, մի սոն առաջ արի...

Սաքօի դէմքը բարկութիւնից դեղնեց. նրա շըրթունքները կապտեցին ու ձեռ ու ոտը սկսեցին դողդողալ: Նա անդադար պահանջում էր արձակել իրան, բայց անօգուտ:

—Բեզ ասում եմ դիմացիդ մարդը ճանաչիր, թէ չէ... շարունակում էր Բադօն:

—Դէ քո հօրդ... ճշաց Սաքօն և կայծակի արա-

դուժեամբ տեղից վեր թռչելով, վերցրեց բակալն ու բոլոր ոյժով շարտեց դէպի հակառակորդը: Բաղօն ճարպկութեամբ գլուխը թեքեց և մահաբեր հարուածից ազատուեց. իսկ բակալը՝ կպչելով քարաշէն պատին՝ փչրուեց և ապակու կտորները չորս կողմ ցրուեցին:

Բաղօն չէր կարող կուլ տալ այդ անպատուութիւնը. նա տեղից կանգնեց, ուզեց յարձակուել թշնամու վրայ, բայց զգաց, որ ոտները ճօճուում են ու չեն ուղում հնազանդուել իր կամքին. բացի դրանից, Օդօն ամուր բռնել էր նրա փէշերից և աշխատում էր հանդարտեցնել: Ճար չկար. Բաղօն փորձեց շարտել յիշք ու միանգամայն չախճախել Սաքօի գլուխը, բայց լիքը չիչը՝ նրա թուլացած մատների արանքից դուրս պրծնելով, փոխանակ առաջ գնալու, յետ ու յետ թռաւ և կպչելով յետևի պատին, նոյնպէս ջարդուեց:

Բաղօի այս անաշուղտութիւնը ընդհանուր քրքիջ առաջացրեց գինետան մէջ:

Իսկ ուժասպառ Բաղօն վեր էր ընկել իր տեղում և թուլացած անդամների անզօրութիւնն զգալով, գլուխը սեղանի վրայ էր դրել ու սաստիկ հեկեկում: Օդօն, տեսնելով իր ախպօր անպատուութիւնը և չորս կողմից նրա հասցէին ուղղուած հեզնութիւնները, չը կարողացաւ անտարբեր մնալ: Անպաշտպան ընկերոջ արտասուքը տակն ու վրայ արեց նրա սիրտը, ախպէրու թեան օրէնքը և քասիքը պահանջում էին պաշտպանել ընկերոջը և սրբել նրան հասցրած անպատուութիւնը, իսկ այդ նպատակին կարելի էր հասնել միայն վրիժառութեամբ:

— Դէ, ձեր ծնողը... գողաց նա չուխէն հագից հանելով և Սաքօի վրայ յարձակուելով:

Խէչօն տեղից վեր թռաւ, վազեց նրա առաջ և երկու ձեռքով ամուր գրկելով՝ կտրեց նրա ճանապարհը: Օդօն նախ ուզեց ազատուել Խէչօի ձեռից, բայց տեսնելով, որ նա միտք չունի արձակելու, սկսեց կարկուտի պէս բռունցքի հարուածներ իջեցնել նրա գլխին:

Խէչօն սկզբում եռանդով պաշտպանուում էր նրա հա-
րուածներին, բայց տեսնելով, որ ուժեղ հակառակորդը
զօրում է իրան, ձեռը տարաւ գրպանը, որ դանակը
հանի ու թշնամու փորը թափի։ Այդ միջոցին Սաքօն էլ
վերցրել էր մուրճերից մէկը և սաստիկ չարչարուելով՝
աչխատում էր ազատուել Մկօի ձեռից, որ Օգօի գլուխը
ջարդէ։

Դուռը բացուեց և վրայ հասաւ Վարոսը։

— Էս ինչ բան է, ինչ խայտառակութիւն, — գոռաց
նա դռան շեմքից, — դուք մարդիկ էք, թէ՛ վայրենի
գազաններ։

Վարոսի ձայնից բոլորը սթախուեցին։ Օգօն բո-
ւաւաւ յետույետ քաշուեց. Խէչօն հանած դանակը
նորից գրպանը դրեց ու պատից կպաւ. մինչև անգամ
Սաքօն՝ կռուի այդ թունդ սիրահարը, ձեռքի մուրճը
կամացուկ դետին դրեց և սկսեց բարկութիւնից շըլ-
թունքները կրծոտել։ Վարոսի երևալը մի ակնթարթում
հանդարտեցրեց կրքերը և վերականգնեց խաղաղու-
թիւնը։

Նա ահագին հեղինակութիւն ունէր իր այցելու-
ների աչքում, նրանից համ ամաչում, պատկառում էին,
համ էլ վախենում։ Գինետան պատերի մէջ նա և՛ քննիչ
էր, և՛ դատաւոր, և՛ տանուտէր. այստեղ ծագած բոլոր
կռիւներն ու վէճերը նա մանրամասն քննութեան էր
ենթարկում և ապա յայտարարում իր հեղինակաւոր
վճիռը, որին ամեն մէկը պարտաւոր էր անպայման
հնազանդուել։ Ծանր մեղք գործողները սովորաբար բո-
լորովին արտաքսւում էին խանութից. դա արդէն պատ-
ժի ամենախիստն էր։ Երբեմն էլ պատիժը սահմանա-
փակւում էր նրանով, որ մեղաւորը անաչառ դատաւո-
րի ձեռից մի քանի ապտակ էր ուտում։ Իսկ յանցա-
ւորների ահագին մեծամասնութիւնը ենթարկւում էր
միմիայն տուգանքի։ Տուգանքը կայանում էր նրանում,
որ մեղաւորը պարտաւորւում էր իր հաշուով գնել որոշ

չափով խմիչք և հիւրասիրել արդար հակառակորդներին, որոնց հետ անախորժութիւն էր ունեցել:

Այս անգամ իմանալով բանի էութիւնը և համոզուելով, որ կռուի առիթը տուել է Բաղօն, նոյնպէս տեղեկանալով, որ Օղօն ծեծել է միամիտ Խէչօին, երբ սա ընկերաբար ուղեցել է կռուողներին բաժանել, Վարոսը վճռեց, կտորած ամանների արժէքը՝ յիսուն կոպէկ, պահանջել Բաղօից, իսկ Օղօին պարտաւորեցրեց երեք կվարտ գինի առնել և Խէչօին իր ընկերներով հիւրասիրել: Վարոսի վճիռը հիացրեց շատերին:

—Կեցցէ՛ Վարոս բիձէն, — դուչեց Մկօն, — ինձ մի բակալ տուէ՛ք, ես նրա կենացը պիտի խմեմ:

Փաստօն խաղացողներից մէկը, հիացած Վարոսի արդար վճռով, բարձր ծափահարեց, իսկ միւսները միաբերան «մաւալլա» արտասանեցին:

—Հ՛ը, ի՞նչ ես ասում, Բաղօ, համաձայն ես, — հարցրեց Վարոսը:

—Համաձայն լինելով, համաձայն եմ, բայց...

կացուկամ պատասխանեց Բաղօն:

—Բայցը ծոցդ դիր, — ընդհատեց նրա խօսքը Վարոսը, — դու ի՞նչ ես ասում, Օղօ, գինին բերե՛մ, — դիմեց նա միւս մեղադրեալին:

—Բեր էլի՛. որ ասում ես՝ ի՞նչ պիտի անեմ. երեք կվարտ գինին ինձ հօ չի սպանելու:

Վարոսը իսկոյն բերեց վեց շիշ գինի, ու մի հատ բակալ և դնելով այն սեղանի վրայ, որի շուրջը նստած էր Մկօի խումբը, հրամայեց յանցաւորներին վերցնել իրանց բաժակները և մօտենալ այդ սեղանին: Հրամայնը կատարուեց: Վարոսը իր ձեռով լցրեց առաջ Մկօի և ապա միւսների բաժակները և մի բաժակ ինքը վերցնելով՝ ասաց.

—Մկօ, ախպէր Մկօ, բակալդ վեր կալ խմենք ծեծող-ծեծուողների կենացը և խնդրենք Աստուծուց, որ նրանց մի քիչ խեղճ ու հասկացողութիւն տայ, որ կարողանան չնութիւնը մարդկութիւնից զանազանել և

մարդկութեան ճամբով գնան: Կռիւր, իրար խեղդելը, իրար միս ուտելը, իրար վրայ հաջալը շան արհեստ է. իսկ մարդկութիւնը էն ա, որ ախպէր տղաներով նըստես, ուտես, խմես, երգես, ծիծաղես և ընկերներիդ հետ ջան ասես, ջան լսես: Դէ,—դիմեց նա կռուողներին,—տեղներիցդ վեր կացէք, պոօշտի արէք ու ձեր քէֆը շարունակեցէք:

—Այ կեցցես, կեցցես դու քո լեզուովը, վարոս բիճա. Աստուած վկայ, եպիսկոպոսից լաւ ես խօսում: Ինչ որ բարեմաղթեցիր, Տէրը թող լսի ու կատարի. ուղորմած Աստուածը մեր ընկերներին էն խելը ու միտքը, էն հասկացողութիւնը տայ, որ շնութիւնից ձեռք վերցնեն ու սրանից յետոյ մարդկութիւն անեն. ուռնա՛, —որոտաց Մկօն ու բակալը դատարկեց:

Կռուողները տեղներից վեր կացան ու ձեռք ձեռքի տալով լուռ համբուրուեցին. այնուհետեւ նրանք լիքը բաժակները վերցրին և միմեանց անուն արտասանելով իրար կենաց խմեցին: Դրանով էլ հաշտութեան հանդիսաւոր խորհուրդը վերջացաւ ու քէֆը իր սովորական կարգով շարունակուեց:

Կառավարչի պաշտօնը կատարում էր Մկօն: Նրա լեզուն բլբուլ էր դառել. նա կենացներ էր առաջարկում, անեկդօսներ էր պատմում, սրախօսութիւններ էր անում և ամենից շատ էլ երգում էր. կ'ասես դա առաջնայ լուռ ու մունջ Մկօն չը լինէր. կ'ասես մի դերբնական զօրութիւն նրա վրայ իջած լինէր: Վերջապէս բանը այնտեղը հասաւ, որ մի ժամանակ արդէն երգում էին մի քանիսը միասին, բայց ոչ մի և նոյն երգը: Մկօն երգում էր «Չախորդ օրերս» և իր ուժեղ բասով խեղդում էր միւսների ձայները: Օդօն սկսել էր մի չիքեաստի և կոկորդը պատառում էր, որ կարողանայ իր թոյլ ձայնը այդ դժոխային աղմուկի մէջ լսելի դարձնել: Իսկ Խէչօն, որի դէմքն ու աչքերը սաստիկ կարմրատակել էին, երգում էր մի ինչ որ հայկական ժողովրդական երգ և տակտի համաձայն մատներով

չըթկացնում էր: Միայն Բագօն չէր երգում: Նրա սիրտը խառնում էր: Նա մօտեցաւ անկիւնի աղբակոյտին և մատը բերանը տարաւ. հանդստացնելով ստամոքսը, նորից վերագարձաւ և շարունակեց խմել առաջուայ կարգով:

IV

Այդ ընդհանուր աղմուկի ժամանակ վաճառականները սեղանի վրայ լսուեց զրնգզրնգոց. նրանք վերջացրել էին փաստօնը և սկսել էին ցխաւ խաղալ: Դրամների հմայիչ ձայնը լսելուն պէս, Սաքօն տեղից վեր թռաւ և վազեց այն կողմը:

— Ինձ էլ թուղթ տուէք, — ասաց նա շշկլուած:

— Փողդ հանիր, յետոյ թուղթ ուզիր, — կոշտութեամբ պատասխանեց թուղթ՝ բաժանողը:

— Առանց փողի հօ չեմ խաղում, — պատասխանեց վիրաւորուած Սաքօն և հանեց վաթսուն կոպէկ ու դրեց առջևը սեղանի վրայ:

Սկզբում շատ լաւ էր, թուղթը Սաքօին ժպտում էր. նրա հանած վաթսուն կոպէկն աճեց, հասաւ երեք ուրբլու և դեռ շարունակում էր աւելանալ: Այդ աջողութեան ժամանակ Սաքօի տրամադրութիւնը շատ լաւ էր. նա ուրախ-ուրախ խօսում, երգում ու ծիծաղում էր և երբեմն էլ մի մի բաժակ կոնծում էր:

Բայց Սաքօի աջողութիւնը երկար չը տևեց. շուտով թուղթը նրանից երես թեքեց և նա սկսեց տարուել ու տարուել: Կարճ միջոցում նրա տարած փողերը որտեղից եկել էին, այնտեղ էլ գնացին. գնաց նաև նրա գրպանից հանած վաթսուն կոպէկը: Սաքօն քթի տակ մի ինչ որ կեղտոտ բան մռմռաց, յետոյ լցրեց մի բաժակ գինի, կուլ տուեց և գրպանից հանեց էլի ութսուն կոպէկ: Խաղը հետզհետէ տաքացաւ, առաջուայ հինգ ու տասը կոպէկի տեղ սկսեցին բռնել քսան, քսանուհինգ, երբեմն նոյն իսկ բառասուն կոպէկ: Սա-

քօի հանած ութսուն կոպէկը խաղաթղթի անաջողութեան դէմ երեք ընդէն էլ չը կարողացաւ գիմանալ:

—Ա՛խ, քո կարտ կտրողիդ հօր հոգին... բացականչեց նա ատամները կրճտացնելով և ձեռքի քսան կոպէկը տանողի առաջ չպրտեց: Յետոյ նա դուրս եկաւ փողոց, մի քար շրջեց ու կրկին ներս եկաւ *): Նա հանեց գրպանում քնացած վերջին մի ռուբլի երեսուն և հինգ կոպէկն ու մօտեցաւ կարտի սեղանին, յուսալով որ գոնէ հիմա թուղթը իրան կը ժպտայ: Բայց իզուր: Ձախորդութիւնը կատարեալ էր. Սաքօն տարւում էր ու տարւում: Սաքօի փողերը վերջանալու մօտ էին. մընում էր միայն տասնուհինգ կոպէկ սև փող:

—Է՛ս կարտը, իսկը հինգ կոպէկ,—ասաց Սաքօն, մի ծածկած թուղթ բռնելով և ստորին պռօշը ամուր կրծոտելով:

—Թո՛ղ գայ,—պատասխանեց թուղթ բաժանողը: Վերջինս մի սեւագէմ և միջահասակ վաճառական էր և մի և նոյն ժամանակ չափազանց անիրաւ վաշխառու. նրան սովորաբար Սև-Սարօ էին անուանում. իսկ երեսին՝ Սարիբէկ աղա էին կանչում:

—Ո՛ւթ,—բացականչեց ուրախացած Սաքօն, տեղից վեր թռչելով և խաղաթղթերը բռնալով:

—Յիւրա՛ն,— անվրդով կերպով աւելացրեց Սև-Սարօն, իր թղթերն էլ սեղանի վրայ փռելով:

Երեք անգամ տասներեք շահի՝ երեսունինը շահի, երկու մանէթից մի շահի պակաս,—վաճառականական արագութեամբ հաշուեց Սարօն.—ուղարկիր:

Սաքօն լուռ էր և կատաղութեամբ մինչև կոկորդը լցուած:

—Ուղարկիր Սաքօ, փողը ուղարկիր,—կրկնեց Սարօն, խաղը ընդհատելով:

—Լաւ, կը լինի՝ կը տամ, բաժանիր,—հազիւ լսելի ձայնով պատասխանեց Սաքօն:

*) Քար շրջելը ընդունուած թրխած է, որով խաղացողները ուզում են խաղաթղթի աջողութիւնը իրանց կողմը դարձնել:

—Լաւը է՞ն կը լինի, որ հանես ու համրես:

—Բաժանիր, կը տամ, ասացի,—մեղմութեամբ կըրկնեց Սաքօն:

—Կը տամ-մտամ չեմ իմանում, հանիր ու տուր:

—Էս ըողէիս չունեմ, հոգիս հօ չես առնելու, յետոյ կը տամ, ասացի:

—Չունես... Չունես՝ ուրիշից պարտք վերցրու, կամ չուխէդ հանիր:

—Ո՞վ չուխա հանի,—ասաց Սաքօն աչքերը չուելով և վրդովմունքից դողդողալով:

—Հրամանքդ. թէ փող չունէիր, գլուխդ քարին էիր տալիս, որ խաղում էիր:

—Գլուխդ էլ քարին տաս, երեսդ էլ պատին...

—Չուխէդ հանիր, քեզ ասում եմ, շան որդի,—գոռաց Սե-Սարօն և յարձակուեց Սաքօի վրայ, որ նրա չուխէն հագից դուրս քաշի:

Յուսահատական էր Սաքօի դրութիւնը: Սյդ չուխէն նրա ծերացած ոսկորները տաքացնող միակ իրն էր: Թէև չուխայի տակից նա հագած ունէր նաև մի կտաւէ շապիկ, բայց այդ կիսամաշ շապիկը շատ անգոր էր նրա արևոր անդամները՝ ցրտից պաշտպանելու. այս էր պատճառը, որ Սաքօն չէր ուզում չուխայից բաժանուել և իր բոլոր ուժով պաշտպանում էր նրան. նա երկու ձեռով ամուր բռնել էր չուխի օձիքը և պինդ սեղմել էր կրծքին: Սաքօն զգում էր, որ ինքը մեղաւոր է, գիտէր, որ Սարօի պահանջը օրինաւոր է, հասկանում էր, որ եթէ ինքն էլ լինէր Սե-Սարօի տեղում՝ այս գէպը ունէր էլի նրա պէս կը վարուէր. բայց և այնպէս նա չէր ուզում բաժանուել իր չուխայից, իր հալուած ու մաշուած մարմնի միակ պաշտպանից և չէր էլ ուզում Սարօի հարուածներն ու հայհոյանքները անպատասխան թողնել. նա ամենաթունդ ուշուռններ էր թափում Սե-Սարօի դէմքին և ատամներով ու ռաներով աշխատում էր պաշտպանուել նրա հասցրած երբեմնակի հարուածներից:

Այդ աղմուկը գրաւեց բոլորի ուշադրութիւնը: Խէ-
չօն ու Օդօն կիսատ թողեցին միասին սկսած՝ «Արի, սի-
րուն, գնա, սիրուն» ժողովրդական երգը և վազեցին
կռիւը դադարեցնելու: Այդ միջոցին Մկօն բերանով ա-
ծում էր մի ինչ որ պարելու եղանակ և իր ահագին
մատներով թմբկահարում էր սեղանին, իսկ Բադօն տա-
տանուելով ու կոտրտուելով պարում էր: Տեսնելով, որ
աղմուկը սաստկանում է, Բադօն պարելով մօտեցաւ
վաճառականների սեղանին և սկսեց ստիպողաբար պա-
հանջել, որ բոլորը ծափահարեն: Բադօն այդ անտեղի
պահանջը ընդհանուր քրքիջ առաջացրեց:

Դրսի սենեակի դուռը բացուեց և վրայ հասաւ
Վարոսը: Կոռուղները անմիջապէս բաժանուեցին:

— Էլի՞ կռիւ, դուչեց Վարոսը, աչքերը չռելով ու
դէմքը թթուացնելով:

— Դու դատիր, Վարոս բիձա. սրանից փող եմ
տարել, բայց չի ուզում տալ, — բողոքեց Սև-Սարօն:

— Ի՞նչքան:

— Երկու մանէթից մի չահի պակաս:

Վարոսը մի բոպէ լռեց և աչքերը ուղիղ Սաքօն ե-
րեսին դրեց. նա սպասում էր, կ'ասես նա ուզում էր
մեղադրեալի բերանից պաշտպանութեան խօսք լսել,
բայց տեսնելով, որ Սաքօն միտք չունի բերանը բանա-
լու, հրամայական շեշտով ասաց.

— Անդգամութիւն մի անիր, հանիր էն մարդի փողը
տուր:

— Չունեմ, որտեղից տամ:

— Չունէիր, չը խաղայիր:

— Էլ չեմ խաղայ:

— Տարուածդ տուր, յետոյ մի խաղա:

— Լաւ ես ասում, Վարոս բիձա, բայց որ չունեմ,
որտեղից տամ:

— Ջհաննամից ու սև խաւարից, անամօթ չուն, —
դուռաց Վարոսը, — չուխէդ հանիր, չ'ուտ: — Այս ասելով՝

Վարդուր յարձակուեց Սաքօի վրայ, որ զօրով հանէ նրա հագի կիսամաշ չուխէն:

Սաքօի սիրտը ճմլուեց: Թէև նա չէր համարձակուում ընդդիմանալ Վարդուրին, բայց զգում էր, որ կորցնում է մի թանկագին, մի շատ սիրելի բան և այդ սիրելի առարկայից բաժանուելու րոպէին նրա աչքերը ջրակալեցին, արտասուքի մի քանի խոշոր կաթիլներ գլորուեցին նրա թորշոմած այտերի վրայով և այդ բերեղանման կաթիլներից երկուսը շողշողացին կիսախաւար ճրագի թոյլ ճառագայթների տակ:

Խէչօի սիրտը կարեկցութիւնից կտրատուեց, երբ նա տեսաւ այդ հպարտ ու ինքնասէր մարդի աչքերում արտասուքի կաթիլներ: Նա մեքենայաբար առաջ վազեց, բռնեց Վարդուի ձեռը և դողդոջուն ձայնով ասաց.

—Համբերիր, Վարդու բիձա, գործ չունես, մի հանիր սրա չուխէն, Աստուած սիրես մի հանիր, սրա պարտքը ես կը տամ:

Վարդուր բաց թողեց Սաքօի թեւը, իսկ Խէչօն արագութեամբ ձեռը տարաւ դրականը և հանելով քսակից մի հատ հինգ ուրբխանոց ոսկի, շարտեց սեղանի վրայ.

—Առէք,—աւելացրեց նա յուզուած ձայնով, ստացէք Սաքօի տարուածը և աւելին յետ տուէք իրան: Խէչօի գլուխը դեռ չի մեռել, որ նա թոյլ տայ ախպօր չուխէն հանելու:

Սաքօն ըստ երևոյթին հանգստացաւ. նա կրկին նստեց իր առաջուայ տեղում և բռունցքը սեղանին զարկելով՝ ասաց.

—Ձը մոռանաս, Սեւ-Սարօ, էս բանը լսւ պահիր մտքումդ. ես քեզ մի օր կը թուացնեմ: Առ էս ոսկին, երեսունինը շահիդ վերցրու, մնացածը յետ տուր:

Դրանով միջադէպը վերջացաւ և խաղը առաջուայ կարգով շարունակուեց: Օդօն ու Բագօն կրկին մօտեցան Մկօի սեղանին և շարունակեցին իրանց ուրախու-

Թիւնը, իսկ Խէչօն նստեց Թղթախաղի սեղանի մօտ և սկսեց ուշադրութեամբ հետեւել խաղին:

Խէչօն էլ Թղթախաղի սիրահար էր: Ջահէլ ժամանակ նա շատ գիշերներ էր Թղթերը ձեռին՝ բաց աչքով լուսացրել և շատ էլ վնաս էր տեսել: Խէչօի հօր տունը գիւղի շէն օջախներից մէկն էր: Մի ժամանակ նրանց դռնից երեսուն էջ միասին էին դուրս գալիս. նրանց աշխատանքը ծովեր կը կապէր: Բայց լուսահոգի Գասպարը երբ մեռաւ և քսան տարեկան Խէչօն տունը անտէր ու անտիրական Թողնելով զանազան զուարճութիւնների անձնատուր եղաւ, այդ ժամանակից էշակչոնց շէն ու լի տունը կամաց կամաց սկսեց դատարկուել: Խէչօն օր ու գիշեր գինեանից դուրս չէր գալիս. նա խմում էր ու խաղում: Խէչօի բարեկամները տեսնելով, որ տղէն օրէցօր փչանում է, վճռեցին նրան ամուսնացնել, որ «խելքը գլուխը գայ»: Եւ իսկապէս, ընտանիքի ու զաւակների տէր դառնալով, Խէչօն սկսեց հետզհետէ աշխատանքի կապել: Հօրից ժառանգած կարողութիւնից այդ ժամանակ մնացել էին միայն մի քանի կտոր ընտիր հողեր, որ Խէչօն մշակում և լաւ էլ արդիւնք էր ստանում: Բայց ափսոս, որ նա խմելն ու խաղալը վերջնականապէս չը թողեց: Ամեն կիրակի էլի նա յաճախում էր գինետուն և ամբողջ գիշերը այնտեղ անցնում: Մի գիշեր նա տարուեց իր արծաթէ դօտին և ինքն իրան խօսք տուեց այնուհետեւ բոլորովին չը խաղալ, բայց չը կարողացաւ իր խոստումը կատարել: Այդ դէպքից երկու շաբաթ յետոյ նա նորից խաղաց և այս անգամ տարուեց տասներկու փութ բամբակ, այսինքն իր ամբողջ տարուայ եկամուտը, որով պիտի ընտանիք պահէր ու երեխաներ կերակրէր: Այդ օրուանից արդէն Խէչօն երգուեց այլևս ձեռը կարտ չառնել, իսկ հետեւեալ առաւօտը մուրճը վերցրեց ու դէպի աւահանք ուղևորուեց...

Այն չարաբախտ օրից անցել էր ութ տարի, բայց մինչև այսօր Խէչօն հալւում ու տանջւում էր պարտքի

սարսափելի տոկոսների և աղահանքի մաշեցնող կամարների տակ:

Վ

Սաքօն տարւում էր ու տարւում: Նրա թղթերը շարունակ ձախ էին դուրս գալիս. տարուեց նրա վերջին կոպէկը և նա սկսեց սարսափելի ուշուցներ թափել բերանից զանազան օրոշ և անօրոշ հասցէներով: Նա հայհոյում էր և՛ խաղ հնարողին, և՛ բախտ բաժանողին, և՛ ինքն իրան, և՛ սատանային և աւելի մաքուր էակներին... Իսկ Խէչօն լուռ մտածում էր և ատամները կրճրտացնում: Նրա ներսում սարսափելի կռիւ էր կատարւում:

—Ինձ էլ թուղթ դցիր,—երկար մտածելուց յետոյ խեղդուած ձայնով դիմեց Խէչօն թուղթ բաժանողին և հանեց գրպանից երեք ռուբլիանոց մի թղթադրամ: Այդ րոպէին նրա երգմնազանց ձեռները սաստիկ դողդողում էին: Խէչօն տաքացած էր և խաղում էր ըիսկով: Ըիսկով էին խաղում և միւսները, որոնք աչքի պոչով տեսել էին Խէչօի գրպանի ոսկիները:

Խէչօի բանը շատ ձախ էր գնում: Կ'ասես Սաքօի անաջողութիւնը անցել էր նրա վրայ: Նրա հանած երեք ռուբլիանոցը շուտով մանրացաւ ու հալուեց:

Խէչօն նորից մտածմունքի մէջ ընկաւ: «Բաւական է, ասում էր նրան մի ներքին ձայն, ձեռք վերցրու, Խէչօ, յիշիր երգումդ»:

Այդ անախորժ ձայնը ալեկոծում էր Խէչօի սիրտը և նա ջղաձգաբար ճմլում էր երեսն ու ճակատը:

«Ի՞նչ ես վհատում, ասում էր նրան մի ուրիշ՝ աւելի դուրեկան ձայն, դա տղամարդութիւն չէ. աղամարդը սկսած գործը կիսատ չը պէտք է թողնի. մէկ էլ կը տեսնես թուղթը փոխուեց, աջողութեան դուռը բացուեց... Այն ժամանակ համ տարուածդ յետ կը ըստանաս, համ էլ բաւական տարած փող կ'ունենաս...»:

Խէչօն վճռեց հետեւել այս վերջին խորհուրդին. իսկ առաջին ձայնի խայթոցը անդգալի դարձնելու համար՝ վերցրեց կարմիր գինու լիքը շիշը և մօտեցնելով շըրթունքներին՝ մի հանգով դատարկեց նրա կէսը:

Խաղի ամենատաք ժամանակը, երբ ռուբլիները կոպէկների պէս էին ձեռքից անցնում, յանկարծ Խէչօի թուղթը փոխուեց և սկսեց աշող բացուել. բայց այդ աշողութիւնը շատ կարճատև եղաւ ու նրան յաջորդեց մի յուսահատեցնող ձախորդութիւն, որ տևեց մինչև խաղի վերջը: Խաղը վերջացաւ միայն այն ժամանակ, երբ Խէչօն թափ տուեց քսակի անկիւնները, չը թողնելով նրա մէջ մի կոպէկ անդամ: Սաքօն, որ մինչև այդ ժամանակ Խէչօի կողքին նստած՝ նրա տալացուկի և առնելացուկի հաշիւն էր պահում, խաղի վերջում մի քանի բաժակ գինի խմեց ու աննկատելի կերպով ծըլկուեց: Խաղացող վաճառականները ոտի կանգնեցին, տանող-տարուողի կենացը խմեցին ու խմբովին դուրս եկան գինետանից:

— Տղէք, լաւ պլոկեցինք, կամաց ասաց Սև-Սարօն, երբ փողոց դուրս եկան:

— Հազար մանէթ էլ որ ունենար, էս գիշեր բոլորը կը տանէինք, աւելացրեց միւսը:

— Կատարեալ էչ է, իսկի բան չէր հասկանում, — ասաց երրորդը:

— Խեղք մնացել էր գլխին, որ բան հասկանար. գինու մէջը չը մեռնի, — նկատեց չորրորդը:

— Նա նրա բոլոր թղթերը ճրագի լուսի դէմ տեսնում էի, — պարծեցաւ Սև-Սարօն:

— Իսկ ես թղթերը սարքում էի:

Այսպէս մեր վաճառականները պարծենում էին, որ զանազան խարդախութիւններով խաբել են միամիտ մշակին ու նրան կողոպտել:

Խէչօն մնացել էր մենակ, գինետան մի անկիւնում թղթի սեղանի մօտ կծկուած: Նա երկու ձեռով ամուր բռնել էր գլուխը և մտածում էր: Հազար ու մի դառն

մտքեր պաշարել էին նրա ուղեղը և սաստիկ ճնշում էին նրա սիրտը: Թէև կարմիր գինու հրաշալի զօրութիւնը բաւականաչափ մեղմացնում էր այդ մտքերի պատճառած սարսափը, բայց և այնպէս նա անկարող էր բոլորովին մոռացնել տալու յուսահատեցնող իրականութիւնը: Խէչօն տխուր էր, սարսափելի տխուր: «Լաւ էր, լաւ էր. երեք ամսուայ աշխատանքդ մի քանի ժամում շուրջ գցեցիր, լաւ եղան», ասում էր նոյն ձայնը ներսից: Խէչօն ատամները կրճտացնում էր, բռունցքը սեղմում, կ'ասես, նա ուզում էր բռնել այդ աներևոյթ էակին, ուզում էր ուժեղ մատներով սեղմել նրա կողորդը, սուր ատամներով պատառոտել նրա մարմինը, որ էլ չը համարձակուի մարդու սիրտը մաշել: Բայց չէր կարողանում եւ սրտի հերսից միայն մազերն էր ձգւած գատում:

Մկօն նստած էր իր առաջնայ տեղում: Եւ համարեա քսաներորդ անգամ կրկնում էր «Ձախորդ օրերս» ու մատներով չրթկացնում: Օդօն էլ ձեռքը ականջին դրած՝ չիքեաստի էր երգում ու ինքը իր ձայնով հըրճւում: Իսկ Բադօն գլուխը սեղանի վրայ դրած խուլփացնում էր:

Խէչօն յանկարծ տեղից վեր կացաւ, գլուխը թափահարեց, արագութեամբ մօտեցաւ Մկօի սեղանին և ասաց.

—Նս էլ պիտի խմեմ, տղէք, եկէք խմենք, նորից խմենք ու քէֆ անենք:—Նա վերցրեց մի ձեռով Մկօի առջևի բակալը, իսկ միւսով գինու շիշը և միմեանց յետևից երեք բակալ դատարկեց:

—Կեցցէ՛, կեցցէ՛ իմ ախպէրը. Սուրբ Երրորդուն թեան շնորքը ստացար,—մեծ ուրախութեամբ բացականչեց Մկօն.—բեր, մի բեր էդ սիրուն ճակատդ պաշեմ:—Նա երկու ձեռով ամուր գրկեց Խէչօի գլուխը եւ սկսեց պաշպշել նրա երեսի զանազան մասերը:

Խէչօի քաջագործութիւնը Օդօի հիացմունքն էլ շարժեց եւ սա իրան պարտաւոր համարեց խօնարհուել

Նրա տղամարդութեան առջեւ. նա պատկառանքով մօտեցաւ իր նախկին թշնամուն, երեք անգամ համբուրեց նրա ճակատը և շարունակեց իր շիջեաստին:

Շուտով Խէչօն էլ սկսեց երգել: Թէեւ սկզբում նրա ձայնը դժուարութեամբ էր դուրս գալիս եւ նա երգում էր զօրով, բայց կամաց-կամաց ամեն բան կարգի ընկաւ, հետզհետէ ոգեւորուելով՝ նա սկսեց համարալի երգել, համ ծափ տալ, համ էլ պարել: «Երրորդութեան սուրբ շնորհքը» շուտով իր ազդեցութիւնը ցոյց տուեց. Խէչօն երկար երգելուց ու պարելուց յետոյ վերջապէս սաստիկ թուլութիւն զգաց, տեղն ու տեղը վեր ընկաւ: Նրա երեսը կարմրատակել էր, աչքերը սաստիկ ուռել էին եւ ձեռ ու ոտը թուլացել՝ ուժից ընկել: Նա մի անդիմադրելի պահանջ էր զգում պառկելու, բայց որովհետեւ նստարանը նեղ էր ու անյարմար, այդ պատճառով աւելի լաւ համարեց պառկել սեղանի տակ, խոնաւ գետնի վրայ, հազար ու մի տեսակ կեղտոտութիւնների մէջ: Պառկեց ու խկոյն մը րափեց:

Կէս գիշերը վաղուց անց էր, արջորները կանչում էին: Ներս մտաւ Վարսսը եւ հրամայեց այցելուններին հաշիւը տալ ու հեռանալ, որ ինքը կարողանայ մի քիչ աչքը կպցնել: Այդ հրամանը ինչքան էլ որ անախորժ լինէր մուշտարիների համար, այնուամենայնիւ պարտաւորեցուցիչ էր եւ հարկաւոր էր անպատճառ հնազանդութեւ նրան: Ճարահատեալ Մկօն ծանրութեամբ տեղից վեր կացաւ, բեղի տակ մի բան փնթփնթաց, յետոյ առանց շտապելու վերցրեց իր թաղիքէ գլխարկը, թափ տուեց ու ծածկեց: Օդօն էլ դուրս գալու պատրաստութիւն էր տեսնում: Սկսեցին քնածներին զարթեցնել. Բադօն շուտ զարթեց, նա աչքերը արօրելով դնաց դէպի անկիւնը եւ աղբակոյտի վրայ կռանալով՝ սկսեց որձկալ. նրա սիրտը էլի խառնում էր...

Մկօն երկար ժամանակ աշխատում էր զարթեցնել Խէչօին, բայց չէր կարողանում: ոչ նրա ահեղ գոռոցը

և ոչ ոտի հարուածները չէին ներգործում քնածի վրայ։ Ուրիշ հնար չը գտնելով, վերջապէս Մկօն բռնեց նրա ականջներից և սկսեց բոլոր ուժով թափահարել ու ճակթել։ Սաստիկ ցաւի ազդեցութիւնից Խէչօն իր կարմրած աչքերը կիսով չափ բացեց, մի շուտրած հայեացք գցեց չորս կողմը և կրկին աչքերը փակեց։ Այնուհետև Մկօն շատ չարչարուեց, բայց ոչ մի կերպ էլ չը կարողացաւ Խէչօին ուշքի բերել, վերջապէս նա վճռեց քնածին շալակով տուն հասցնել։

Բաղօն իր և իր ընկերի հաշիւը տուեց ու նրանք դուրս եկան դինետնից։

Մնաց Խէչօի հաշիւը։ Վարտար լաւ իմանալով, որ Խէչօի քսակը բոլորովին դատարկուել է և որ նա չի կարող վերցրած դինու փողը վճարել, առանց տատանուելու հանեց նրա հագի չուխէն և պահելով իր մօտ որպէս գրաւական, քնած այցելուին Մկօի շալակը տուեց ու գինետնից դուրս գցեց։

Դրսի օդը շատ հով էր. սառը քամին նեղ փողոցով սլալով անցնում էր. Մկօն կանգ առաւ փողոցում, կենդանի բռնը վեր դրեց, հանեց իր կարճիկ աբաւն, քնած ընկերին հագցրեց, ապա կրկին շալակելով՝ ճամբէն հանդարտ շարունակեց։

Խէչօի վիզը ճլրրուել էր. նրա գլուխը թեքուել էր դէպի ձախ և անդադար օրօրում էր. եօթնօրեայ կիսալուսինը իր արծաթափայլ ճառագայթներով լուսաւորում էր Խէչօի գունատ դէմքը եւ մեռելային տեսք էր տալիս նրան։ Իսկ Մկօն իր միանման լայն քայլերով հանդարտութեամբ առաջ էր գնում եւ ըթի տակ երգում՝

«Ձախորդ օրերս ձմրան նման կուգան ու կ'երթան.

«Վհատուելու չէ, վերջ կ'ունենան, կու գան ու կ'երթան...»

ԱՐՇԱԿ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆԸ

XVIII ԴԱՐՈՒՄ

III *)

Յայտնի է թէ ինչ ահագին դեր է կատարել Մխիթարեան միաբանութիւնը հայ ազգի մէջ: Վստահ կարելի է ասել որ մի ամբողջ դար, մինչև XIX դարի կէսը, դա միակ հիմնարկութիւնն էր, որ լոյս և գիտութիւն էր մատակարարում հայերին: Մի անօրինակ բեղմնաւոր դրական գործունէութեամբ ս. Ղազարի վանքը դարձաւ մի երևոյթ, որի նմանը չէ տեսել մեր պատմութիւնը: Հայերը շատ տեղեր էին աշխատում ծաղկեցնել մայրենի գրականութիւնը, բայց ոչ մի տեղ չը կարողացան հաւաստարուել վեհնատիկի հայ կրօնաւորներին, որոնք երկար ժամանակ անյաղթելի և աննկուն տիտանների նման էին երևում ազգի աչքին:

Իբրև այսբան խոշոր մի երևոյթ, Մխիթարեան միաբանութիւնը, բնականաբար, շատ վեճերի ու պայքարների առարկայ պիտի դառնար: Մենք արդէն տեսանք որ Հոռմի ստրուկ հայ կաթօլիկութիւնը համարում էր մխիթարեաններին ոչ բաւականաչափ ջերմեամբ հաւատացեալ, այդ վերաբերմունքը շարունակուեց երկար, յարուցեց փոթորիկներ, որոնք մեծ ազդեցութիւն ունեցան Մխիթարեան ուխտի վրայ: Նշանաւոր է, որ մինչդեռ մխիթարեանները ֆանատիկոս լատինամոլութեան աչքում դաւաճաններ էին, հայ-լուսաւորչականներն էլ չէին ընդունում նրանց իբրև իրանց շահերին նուիրումներ: Երկու կողմի համար էլ ս. Ղազարի կրօնաւորները դաւաճաններ էին: Ինչու էր այսպէս: Թողնելով առ այժմ պրօպագանդայի նեղսիրտ աշակերտներին, տեսնենք թէ ինչ էր Մխիթարը լուսաւորչականների կարծիքով:

XIX դարի կէսում Մխիթարեան միաբանութիւնից հե-

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 1.

ռացած մի քանի հայ վարդապետներ տարածեցին մեղանում այն կարծիքը, թէ Մխիթար Սեբաստացին բոլորովին նուիրուած չէր կաթօլիկութեան, թէ այդ կաթօլիկութիւնը միայն մի դիմակ էր նրա համար, որովհետեւ գործելով Իտալիայում, վայելելով կաթօլիկ աշխարհի նիւթական և բարոյական աջակցութիւնը, նա արտաքուստ, այդ բարեկեցիկ համար, իրան ձեռնցնում էր հարադատ կաթօլիկ, մինչդեռ հոգով կալած էր իր մայրենի եկեղեցուն: Մխիթարի յաջորդներն էին—ասում են շատերը մեղանում—որ դուաճանեցին իրանց ստաջին արքայի սկզբունքներին, չը կարողացան թագնուել նրա դիմակի տակ, չը կարողացան կեղծել և խաբել, ինչպէս անում էր Մխիթարը, այլ խրուեցին թունդ կաթօլիկութեան մէջ, դարձան Հոսմի կոյր արքանեակներ *):

Որքան ճիշտ է այս վկայութիւնը: Որքան ճիշտ է թէ Մխիթարը ճարպիկ ձեռնածուի նման խաբում ու մոլորեցնում էր սլապական աթոռը այնքան ժամանակ:

Մեզ թւում է որ հարցը ճիշտ կերպով չէ լուսարանուած մինչև այժմ: Պէտք է, ամենից առաջ, թողնել Մխիթարի դիմակի մասին կաղմուած սոսոսակը: Ամենից շատ առողջ դատողութիւնն է այսպէս սլահանջում: Մխիթարի պէս մի անձնաւորութիւն, որի համար այնքան ահագին, առաջնակարգ նըշանակութիւն ունէր կրօնական ջերմեռանդութիւնը, չէր կարող կեղծել մօտ կէս դար, երբ նա վարում էր իր միարանութեան գլխաւորի սլաշտօնը և ստիպուած էր սլաշքար մղել իր հակառակորդների դէմ: Եթե, ուրիշի աչքին թող փչել, երկդիմի ու կեղծաւոր արարքներով մարդկանց բարեսրտութիւնը չահագործել—այսպիսի յատկութիւններ չը պիտի որոնենք մենք մի ճշմարտի մէջ, որ հաջնում էր կաշեայ շապիկ և այդ շապիկի վրայ խիտ առ խիտ շարուած էին սուր և րկաթէ խայթոցներ **): Նրա գործերից ոչ մէկը չէ վկայում թէ ճիշտ որ նա խաբում էր, իսկ կաթօլիկ կղերը, Հոսմի քթի տակ, այնքան միամիտ էր, որ խաբւում էր այդ մարդու ձեռքին...

*) Որքան մեղ չալանի է, առաջին անգամ Մխիթարի մասին այսպիսի կարծիք չալանել է մեղանում Դարբիէլ վարդապետ Սլազովսկին իր «Ուրապիւն» ողայ և ընթացից Մխիթարեան Միաբանութեան» բրօշուրում (Պարիզ, 1857): Այնուհետեւ նա իր բն լատակակ առաջնորդ հանդիսացաւ ուրիշների համար, որոնք կրկնեցին մի և նոյն բանը (օր. Միքայէլ Նալբանդեան—«Հիւսիսափայլ», 1858, Ա. Երեցեան—«Աւետիկի Մխիթարեանը», Թիֆլիս, 1883):

**) Աղոնց, Եր. 82:

Ո՛չ, Մխիթարը կաթօլիկ էր.— ոչինչ յանցանք չը կայ այս հանգամանքի մէջ: Իր տպագրած Աստուածաշունչի վերջում Մխիթարը պարզ ասում է. «Թէպէտ սիրում եմ իմ ազգը և նրա օգտի համար աշխատելը, բայց դրանով իմ սիրտը Հոռոմի սուրբ եկեղեցու ուղղափառ հաւատի դաւանութիւնից չէ թուլանում: Եւ հակառակը, թէ եւ ամեն կողմով ինձ միշտ ենթարկել եմ և ենթարկում եմ Հոռոմի գահի հնազանդութեան, որովհետեւ մեր հայր սուրբ Լուսաւորիչն էլ օրինակ է ինձ համար, բայց դրանով իմ սէրը և իմ ազգի օգտի համար աշխատելու ջանքը (թէ եւ ազգը ինձ այսպիսի հնազանդութեան համար արհամարհէ) երբեք չի թուլանայ»: Իրաւունք ունինք չը հաւատալու այսքան հաստատ ու որոշ դաւանութեան:— Երբէք: Եւ սակայն մեղանում եղել են մարդիկ, որոնք հէնց այս իսկ խօսքերի վրայ են հիմնել իրանց կարծիքը թէ Մխիթարը դիմակ ունէր:

Թիւրքիստանութիւնը ամբողջապէս առաջ է գալիս այն հանգամանքից, որ Մխիթարը առաջինն էր, որ հայերի մէջ այսպիսի սկզբունք էր քարոզում: Որոնելով դիմակ Մխիթարի դէմքի վրայ, մենք նկատի չենք առնում թէ ազգ և Հոռոմ տարբեր բաներ են, թէ կարելի է լինել հաւատացող կաթօլիկ և միաժամանակ նաեւ լաւ հայ: Մինչև Մխիթարը մեղանում չը կար այսպիսի հասկացողութիւն: Կաթօլիկութիւն—նշանակում էր կատալի, կոյր, անհաշտ թշնամութիւն հայութեան, հայոց լեզուի, հայ աւանդութիւնների դէմ: Մխիթարը առաջին հայ-կաթօլիկն էր,—հասկանալով այս բառը իր ճշմարիտ, արդար մտքով,—ազդով հայ, կրօնով կաթօլիկ, ինչպէս կայ կաթօլիկ Ֆրանսիացի, սպանիացի, գերմանացի: Ս. Ղազարի վանքը մեղանում վաղուց սկսուած կաթօլիկական հոսանքի առջև կանգնեց իրրև դրանիտեայ անկիւնաքար, որ դարձնում էր այդ հոսանքը անմիտ լատինամոլութիւնից և ազդատեացութիւնից դէպի հայասիրութիւն: Դեռ ունիթօրների ժամանակից Հայաստանում մի ողբալի իրողութիւն էր դարձել թէ Հոռոմի ետեւից գնալը նշանակում է հայութեան դէմ գնալ: Մխիթարեան միաբանութիւնը եկաւ ջախջախելու այդ հին վիշապի գլուխը: Նրա հիմնադրի մեծութիւնը անմենից շատ այս հանգամանքի մէջ էր երևում. նա հասկացաւ և զործագրեց այն ճշմարտութիւնը թէ կարելի է Հոռոմինը Հոռոմին տալ, ազգինը—ազգին:

Բազմաթիւ իրողութիւններ և վկայութիւններ կան, որոնք հաստատում են Մխիթարի ուղղամիտ կաթօլիկութիւնը: Իրրև կրօնաւոր, նա կաթօլիկ էր և Հոռոմի եկեղեցու շահերին նուիրուած: Կեղծաւորութիւն և խաբէրայութիւն չենք կարող գտնել

այն յարաբերութիւններն մէջ, որ նա ունէր Հոսմի հետ. նրա աշակերտները, քարոզիչի գաւազան վերցրած, Հայաստան էին գնում ոչ թէ դիմակաւորուած միաբանութեան գործերը պատմելու, այլ պարզապէս պապականութիւն տարածելու համար: Բայց եթէ նա միևնոյն ժամանակ այնքան լայն ու աղատամիտ հայեացքներն տէր էր, որ միւս Փանատիկոսների նման չէր ընդունում թէ ոչ-կաթօլիկի հայութիւնը մի ժանտախտ է, որից պէտք է փախչել, այդ, ի հարկէ, չէ նշանակում թէ նա զիմակաւորուած լուսաւորչական էր:

Մխիթարը երևան եկաւ մի այնպիսի ժամանակ, երբ կաթօլիկութիւնն ու լուսաւորչականութիւնը միմիայն անողորմ կռիւ էին ճանաչում իրար դէմ, կռիւ՝ ինչպէս հնարաւոր էր— ճիրաններով, ժանիքներով, մահմեդական բանտերով, մատնութիւններով և այլ այսպիսի ստորութիւններով: Սերաստացի կրօնաւորը ընկաւ հալածանքների մէջ, բայց այդտեղ նա ճիրաններ սրել չը սովորեց, վրիժառու կրքեր չը վառեց իր մէջ: Նա բացեց հաշտութեան, համբերողութեան ճանապարհը. կրօնական վէճերը նա անցկացրեց մտքի, գրականութեան շրջանը: Մխիթարը հիւանդի կերպով ըմբռնեց այն ժամանակուայ դրութիւնը: Տեսնում էր հայ ազգի տգիտութիւնը և հասկանում էր որ այդ տգիտութեան յաղթողը ոչ Կ. Պօլսում կամ Էջմիածնի մօտ բոյն դրած եզոութաների ճարպիկութիւնն ու անբարոյական մեքենայութիւնները կարող են լինել, ոչ խաների ու փաշաների կոկորդը խրած կաշառքները, այլ մի բան միայն—գիտութիւնը: Դա միանգամայն անսխալ միջոց էր և անխորտակելի ղէնք: Հարիւր տարիների ընթացքում ս. Ղազարի վանքը լոյս էր հանում կաթօլիկութեան ջատագովութիւններ, քարոզում էր պապական գաղափարներ, բայց հայ ազգը, նոյն իսկ նրա ամենամոլեռանդ մասը, չէր այրում այդ գրքերը, այլ նրանցով զարգարում էր իր տները, կարդում էր և շարունակում էր համարել այդպիսի գրքեր հրատարակողներին յարգանքի ու պատուի արժանի հայեր: Համաձայնել կամ հակառակուել այդ գրքերին կարող էր ամեն մէկը. բայց ինչ էլ լինէր, Մխիթարեան միաբանութիւնը յաղթահարեց ամբողջ ազգը, հպատակեցրեց իր հեղինակութեան, դարձաւ մտքերի տէրն ու հրամանատարը: Նա գիտուն էր, լաւ պատրաստուած, և մեր հայրենի տգիտութեանը մնում էր գետնաքարչ ընկնել նրա առաջ, գալարուել անկարողութիւնից:

Բացի գրականութիւնից, Մխիթարը իր գործունէութեան համար մի ուրիշ միջոց էլ ընդունեց—քարոզչութիւնը: Սա նրա ամենամեծ սխալն էր, որ շարունակեցին և նրա յաջորդները: Միսիօնարական եռանդ և ընդունակութիւն Մխիթարեանները երբեք

չեն ցոյց տուել: Ամբողջովին զրգերի նուիրուած մի վանական միաբանութիւն, որ մի ակադեմիա էր հայ ազգի համար, չէր կարող իր սահմանափակ միջոցներով մի առանձին արդիւնք աւելացնել կաթօլիկ պրօպագանդայի վրայ, բայց այդ պաշտօնը, որ թիւրիմացութեամբ թէ հանգամանքների ստիպմամբ նա յանձն էր առել, միշտ ջլատել է նրա ոյժերը, հեռացրել է նրան իսկական կոչումից—գրական գործունէութիւնից, և բաւական գցել է Մխիթարեանների հեղինակութիւնն ու պատիւը: Անհամեմատ արդիւնաւոր կը լինէր ս. Ղազարի մտաւոր գործունէութիւնը, եթէ նրան աջողութիւն հետու մնալ այն պայքարներից, որ մղում էին հայերի դէմ լատինամոլ կաթօլիկները: Բայց այդպիսի բախտ չունեցաւ նա, և առաջինը Մխիթարն էր, որ իր վանքի մէջ մտցրեց մի այդպիսի սխալ և անօգուտ ուղղութիւն: Այստեղ արդէն մեղալի հակառակ կողմն է երևում:

Մխիթար Սեբաստացին այն տեսակ գործիչներից չէր, որոնք երևան են դալիս իբրև վերանորոգիչներ և, կոխ յայտարարելով անհամակրելի սկզբունքների, պակասութիւնների դէմ, յաղթանակ են խլում երկար ու յամառ մաքառումների միջոցով: Դա կօմպրօմիսի, զիջողութիւնների մարդ էր, որի համար մեծ նշանակութիւն ունէր «փօլիթիքան». իսկ յայտնի է որ «փօլիթիքա» ասած բանը աջողութիւն հնձում է միայն այն դէպքում, երբ արհամարհում է նոյն իսկ բարոյական սկզբունքները:

Իր միաբանութեան դիրքը ապահովելու համար, նրա գոյութիւնը կաթօլիկ աշխարհի աչքում անհրաժեշտ դարձնելու համար, նա առաջ քաշեց քարոզչական, միսիօնարական գործը: Մենք չենք ասում թէ հայերին կաթօլիկացնելու միտքը անկեղծ չէր Մխիթարի մէջ: Ոչ, մենք հաւատացած ենք որ նա կարող էր շատ համոզուած լինել թէ այդպէս հարկաւոր է, մանաւանդ որ սկզբում, մինչև վեհափառ փոխադրուելը, միաբանութեան առաջ գլխաւորապէս քարոզչական գործունէութիւնն էր դրած: Բայց ինչո՞ւ էր այդ հանգամանքը առանձնապէս շեշտում այն բազմաթիւ վկայագրերի մէջ, որ տուել են Մխիթարին զանազան կաթօլիկ կղերականներ. Մխիթարը, առհասարակ, համեստ մարդ էր, փախչում էր պատիւներից, մինչև կեանքի վերջը վարդապետ մնաց, իսկ «Աբբայ» պատուանշանը, որ տուած էր Հոսօից, այնքան վիրաւորում էր նրա հոգու խոնարհութիւնը, որ նա այդ բառից առաջ միշտ դնում էր «կոչեցեալ»: Եւ սակայն Մխիթարը անպատեհութիւն չէր համարում ընդունել այնպիսի գովասանական թղթեր, որոնց մէջ շեշտում էր նրա ուղղափառ ու հարազատ կաթօլիկութիւնը և մանաւանդ այն՝ թէ նա իր ազգակիցների մէջ քարոզում է հոռմէական դաւա-

նութիւնը: Կղերականների տուած վկայաթղթերի վրայ աւելա-
նում են Հայաստանի գաւառներից եկած հանրագրերը. Եւդո-
կիայից 1710 թուականին գրում են թէ Մխիթարի աշակերտ-
ները այնտեղ փայլում են արեղակի պէս և եթէ միշտ մնային
այնտեղ, ամբողջ քաղաքը կաթօլիկութիւն կ'ընդունէր: Անկիւ-
րիայից ուղարկուած հանրագիրը վկայում է որ Մխիթարի միա-
բանութիւնը հնազանդեցնում է հայերին կաթօլիկ եկեղեցուն:
Նոյն տեսակ վկայութիւններ գալիս են Կ. Պօլսից, Զմիւռնիայ-
ից, Սերաստիայից *): Այդ թղթերը առանց Մխիթարի կամ նրա
աշակերտների գիտութեան չէին կազմոււմ. դրանք հարկաւոր
էին ոչ այնքան ընտանեկան ախորժելի ընթերցանութեան հա-
մար, որքան Հոսմին ներկայացնելու և նրանից աջակցութիւն
գտնելու համար:

Պակասը լրացրին Մխիթարի թշնամիները: Դրանց պա-
պանձեցնելու համար Մխիթարը պիտի հաւատացնէր վատիկա-
նի իշխաններին որ ինքը ոչ միայն ջերմեռանդ կաթօլիկ է, այլ
և նախտակ է ընտրել առաքելական քարոզչութիւնը հերձուա-
ծող հայերի մէջ: Եւ Հոսմը այդպէս էլ նայում էր հայ վար-
դապետների միաբանութեան, այսինքն տեսնում էր նրա մէջ մի
գործիք, որի միջոցով աւելի հեշտ պիտի լինէր պրօպագանդան
առաջ տանել հայերի մէջ. գոնէ այսպէս է արձանագրել պատ-
մութիւնը **):

1718 թականին Մխիթարը գնաց Հոսմ՝ անձամբ բացա-
րութիւններ տալու և իր վրայ բարդած ամբաստանութիւնները
հերքելու համար: Կլեմէս XI պապը նրան շատ սիրով ընդունեց
և փայփայեց: Եթէ հաւատանք Մխիթարի կենսագրութեան, այդ
ընդունելութեան մէջ էլ գործում էր նոյն աստուածային մատը,
որ բերել հասցրել էր սերաստացի վաճառականի որդուն այստեղ:
Բայց աւելի բնական է ընդունել որ ս. Պետրոսի աթոռակալը
բաղմաթիւ վկայութիւններ ունէր իր առջև՝ Մխիթարի օգտա-
կարութեան մասին և հէնց այդ պատճառով էլ այնպէս սիրալիր
էր նրա հետ, յօժարութեամբ հաւատաց նրա անմեղութեան և
ի նշան իր բարեհաճութեան՝ չնորհեց հազար հատ ինդուլգեն-
ցիա, որպէս զի Մխիթարեան քարոզիչները տարածեն Հայաս-
տանի հաւատացեալների մէջ:

Մեզ յայտնի չէ թէ ինչպէս Մխիթարը արդարացրեց իրան
պապական հաւատաքննութեան առաջ. նրա ներկայացրած թղթ-
թերի բովանդակութեան ծանօթ չլինք, որովհետեւ կենսագրու-

*) Ադոնց, Էր. 242—233.

**) Лавицеъ и Рамбо—„Всеобщая Истроія“, т. VI, М. 1899, Էր. 231

Թիւնը ամենայն խնամքով թագցրել է այդ բոլորը, բաւականա-
նալով միայն անորոշ խօսքերով թէ Աստուծու օգնութեամբ
Մխիթարը յաղթող դուրս եկաւ, լռեցրեց իր թշնամիներին: Եւ
Մխիթարի՝ դէպի Հոօմն ունեցած յարաբերութիւնները թա-
ղուած կը մնային մթութեան մէջ, եթէ 1879 թուին Զմիռ-
նիայում մի կաթօլիկ վարդապետի ձեռքով չը հրատարակուէր
մի բրօշիւր *), որ դոնէ ազօտ լոյս է գցում այդ խնդրի վրայ:
Այդտեղ տպուած վաւերաթղթերից մենք նախ և առաջ իմանում
ենք հետեւեալը. «Արքազան Պապն և Ս. Ժողովն տէ Բրօքական-
տա Փիտէ կացուցեալ են զՄխիթար Աբբա հայրն վերակացու և
հովիւ ամենայն ազգին Հայոց, զի կառավարեսցէ զնոսա ըստ
խոհմութեան իւրում և ոչ այլ ոք իշխիցէ ի վերայ նոցա»: Սա
արդէն մի ապացոյց է որ Մխիթարին այնքան էլ խորթ չէին
իշխանապետական տենչերը, ինչպէս ճգնում են յոյց տալ նրա
աշակերտները: Անշուշտ բոլոր հայերի կառավարիչ և հովիւ
դառնալը նոյնպէս մի միջոց էր միաբանութեան զիրքը ամրա-
պնդելու և հակառակորդներին լռեցնելու համար: Եւ իրաւ Հոօ-
մը, տալով նրան այդպիսի իշխանութիւն, այնքան հաւատ ունէր
նրա վրայ, որ պատրիարքական փոխանորդութիւնից արձակեց
մի կաթօլիկ եպիսկոպոսի **) այն պատճառով, որ նա Մխիթարի
և նրա աշակերտների դէմ խօսել էր: «Փօլիթիքայի» միջոցով
այսպէս հաշիւներ տեսնել հակառակորդների հետ—ահա ինչ սը-
խախտի մէջ էր ընկնում սերաստացի նախկին ճգնաւորը: Կա-
թօլիկ կղերականութեան մէջ գուցէ առանց այսպիսի միջոցնե-
րի չէր էլ կարելի աջողութիւն գտնել: Բայց իրողութիւնը մը-
նում է: Ահա նոյն «փօլիթիքայի» մի այլ աւելի անհրապոյր կողմը:

Սպահանի և Նոր-Զուղայի մէջ սկսուած կրօնական կատա-
ղի խռովութիւնները ***) հարց արծարծեցին կաթօլիկների մէջ
թէ չը պէտք է յաճախել հայ-լուսաւորչականների եկեղեցիները:
Հոօմի պապը վճիռ արձակեց այդ մտքով: Իսկ երբ կրօնական
խառնակութիւնները Պարսկաստանից անցան թիւրքաց Հայաս-
տան, այդտեղ գործող քարոզիչներն ու վարդապետները պա-
հանջում էին որ պապական այդ վճիռը գործադրուի նաև Թիւր-
քիայում գտնուող հայ եկեղեցիների վերաբերմամբ: Այդ ծայրա-

*) Աբբայ Մխիթարայ վարդապետի արարեալ պատճառք որք առ-
բերին ընդդէմ նոցին, որք ասեն թէ ոչ երբէք պարտ է զնալ ուղղա-
փառաց ի ժամն հայոց», հրատարակեց Ղուկաս վարդապետ Տէրտէրեան
կարևոր ծանօթութիւններով:

**) Եր. 19—20.

***) «Հայկական Տպագր.» I, Էր. 251—254.

յևզ անհամբերողութիւնը Մխիթարին չափազանցութիւն էր երևում: Լատինացի ման դաղափարը դրանով կատարեալ յաղթանակ պիտի տանէր. հայ-կաթօլիկները մի կողմից հեռացրուած պիտի լինէին հայ երեղեցուց, իսկ միւս կողմից՝ բոլորովին զրկուած սեփական եկեղեցի ունենալու հնարաւորութիւնից, որովհետեւ Թիւրքիայում նրանք ենթարկուած էին Կ. Պօլսի հայոց պատրիարքի իրաւասութեան և իրաւունք չունէին առանձին եկեղեցիներ կառուցանելու:

Այդ պատճառով Մխիթարը 1733 թուի ապրիլի 14-ին Հոօմին ներկայացրած մի մանրամասն դրութեան մէջ ապացուցանում էր թէ կաթօլիկները կարող են գնալ լուսաւորչականների եկեղեցիները: Անկասկած, նա մի շատ արգար դատ էր պաշտպանում: Մխիթարը, հայութեան դաղափարի նախնաձախնդիր, շատ լաւ գիտէր որ հայ-կաթօլիկութիւնը այն չը պիտի լինի, ինչ ուզում են դարձնել լատինական կղերականները. դա նոյն ազգի մի մասն էր, բաժանուած կրօնով, և եկեղեցական մերձաւորութիւնը կը լինէր երկու մասերի համար փոխադարձ յարգանքի և համերաշխութեան կապ: Ծշմարիտ հայ-կաթօլիկութիւնը, որի ներկայացուցիչը Մխիթարն էր, միայն վրդովուել կարող էր այն խրատից, որ կաղմել էին պապականութեան կոյր ստրուկները և որ ասում էր. «Հայոց ժամուն առջևէն անգամ մի անցնիր. իսկ եթէ անցնել պէտք եղաւ ու գղակդ գըլխէդ հոն ձգեցիր, ներս մի մտներ առնելու, ձգէ փախիր» *): Նոյն իսկ բոլոր հայերին կաթօլիկ դարձնելու տեսակէտից էլ շատ վնասակար էր այս աստիճան արհամարհանքը դէպի լուսաւորչական եկեղեցին: Մխիթարը գնաց այդ հոտանքի դէմ: Բայց ինչպէս էր նա պաշտպանում այդ դատը:

Նա ասում էր թէ հայոց եկեղեցին Հոօմի կողմից պաշտօնապէս չէ ճանաչուած հերձուածող, բայց հայերը իրապէս հերձուածող են: Թէև այսպէս, բայց պէտք է թոյլ տալ որ ուղղափառները գնան հերձուածողների եկեղեցին, որովհետեւ ուրիշ ճար չը կայ. եթէ ճար լինէր, եթէ կաթօլիկութիւնն էլ իր եկեղեցիներն ունենար, այն ժամանակ, ինչ խօսք, չը պէտք էր թոյլ տալ ուղղափառին մտնել շարափառի եկեղեցին: Բայց ճար չը լինելուց, ուղղափառներին չը պէտք է արգելել և այն պատճառով, որ ոչինչ վնաս չի լինի, եթէ նրանք ազատ մտնեն հերձուածող եկեղեցին, որովհետեւ կաթօլիկները զարգացած են, իսկ հերձուածող հայերը՝ սղէտ. կաթօլիկը հեշտութեամբ կա-

*) Սովազովսկի, «Ուրուագիծ», էր. 41.

ըողանում է յաղթել հերձուածող քահանաներին և որսում է հերձուածողներին, մինչդեռ վերջիններս չեն կարողանում նոյն իսկ մի հատ ուղղափառ որսալ:

Բայց այսքանը դեռ ոչինչ: Լատինամոլները եկեղեցիները բաժանումն էին պահանջում մանաւանդ այն նպատակով, որ կաթօլիկները և լուսաւորչականները միմեանց հետ սիրով չը կապուեն, կամ ուրիշ խօսքերով—թշնամի մնան միմեանց, որպէս զի կաթօլիկները նորից չը վերադառնան լուսաւորչական եկեղեցին: Այդ կասկածները ցրելու համար Մխիթարը գրում էր հետևեալը.

Յապագայ այն կասկածելի վնասը թէ ուղղափառները, ժամ գնալով, կը կապուեն հերձուածողների հետ սիրով ու աշխատով կը մոլորուեն, երբէք տեղի ունենալ չէ կարող: Եւ դրա պատճառը հետևեալն է. ուղղափառները այնքան զգուած են հերձուածողներից, որ եթէ արանցից իւրաքանչիւրը հարկը տարի ապրէ և հարկը քարողիչներ չորդորեն ուղղափառներին պակասեցնել իրանց զգուածքի հարկը աստիճաններից մէկը, չեն կարող պակասեցնել: Եւ այս բանի նշանը յայտնի է նրանով, որ հայ անունից էլ, որ ազգի անուն է և ոչ թէ աղանդի, ուղղափառները նոյնպէս զգուած են. և եթէ հնար լինէր, նրանք հայ անունն էլ կը ջնջէին իրանցից: Եւ քանի որ այս այսպէս է, ի՞նչպէս կարելի է որ կապուեն նրանց հետ սիրով: Կայ և այլ պատճառ. հերձուածողները իրանց տղիտութեան և կոպտութիւնների պատճառով այնքան չիմարութեամբ են վարում միշտ, որ եթէ ուղղափառները նոյն իսկ աշխատէին էլ սիրել նրանց և կամ ախորժելի դառնալ նրանց մէջ, դարձեալ չէր լինի սէր և կապակցութիւն: Արեւմտեանում է այն, որ չը կայ մի պատճառ, որից զրդուած՝ զրկենք ուղղափառներին իրանց եկեղեցիներից: Որովհետեւ այն եկեղեցիները աւելի շատ ուղղափառների եկեղեցիներ են, քան հերձուածողների: Նրանք հիմնուել են մեր սուրբ և ուղղափառ հայրերի ձեռքով: Եւ հերձուածողները համարեա թիւրքաց բռնութեան օղնութեամբ են դալիս մտնում մեր եկեղեցիները և ոչ թէ մենք ենք գնում նրանց եկեղեցիները: Եւ մեր այնտեղ մտնելով ուղղափառների թիւը օրէցօր բազմանում է և ամենքը շահում են: Գրանով էլ մեր եկեղեցիները աղատում են հերձուածողների ձեռքից. մենք գտնում ենք թիւրքերի իշխանութեան տակ և չենք կարող հերձուածողներին արտաքսել մեր եկեղեցուց ու մաքրել մեր եկեղեցին: Ուտի մեղ մնում է միայն այն, որ նրանց զէպի մեղ զարձնելով՝ մաքրենք եկեղեցին: Բայց եթէ մենք զուրս գնանք ու թողնենք եկեղեցին նրանց, այն ժամանակ եկեղեցին չափտեան կը մնայ անմաքուր, իսկ մենք առանց եկեղեցու թափառական ու անկրօն կը լինենք զուր տեղից: —Դարձեալ այս էլ յայտնի է, որ ամեն տեղ մեծատունները և խոհեմ մարդիկ ուղղափառ են և նրանք են եկեղեցիների մէջ և իշխանաւորների գաւառին իշխող ու խօսող: Իսկ երբ այսպիսի իշխողները իրանք իրանց արտաքսեն եկեղեցիներից, այն ժամանակ այս եկեղեցիներում իշխող կը մնան աղքատները և չիմարները: Եւ եթէ սլատահում է երբեմն, որ մի որ և է պատճառով ուղղափառները կամենում են խօսել, խաժամութ և տղէտ ամբողջ, չուղտած չար քահանաների ձեռքով, սկսում է աղաղակել թէ դուք որ չէք հաւանում և չէք դալիս մեր եկեղեցիները, ի՞նչպէս կարող էք այժմ մեծաբանութեամբ իշխել մեր եկեղեցիները և քահանաների վրայ:

Այս պատճառով եթէ մեծատուն և խոհեմ ուղղափառները միշտ գտնուեն եկեղեցիների մէջ, ոչ ոք չէ կարող ընդդիմանալ նրանց, և ինչ էլ հրամայեն, կարող են կատարել տալ Տիրոջ օգնութեամբ: Եւ այսպէս փոքր առ փոքր կարելի կը լինի սրբել և մաքրել մեր եկեղեցիները *):

Ահա ինչ լեզուով խօսել գիտէր Հոսովի հետ այն մարդը, որին մեղանում համարում են կաթօլիկական դիմակի տակ գործող հայ-լուսաւորչական: Բայց եթէ մենք Մխիթարի այս խօսքերը համարենք նրա անկեղծ ու խորին դաւանանք, այն ժամանակ շատ տարբերութիւն չենք գտնի նրա և Պրօպագանդայի մի մոլի աշակերտի մէջ. մինչդեռ թէ Մխիթարի և թէ նրա միաբանութեան գործերը երաշխաւոր են, որ նրանց մէջ չը կար այն աստիճանի ֆանատիկոսութիւն, որ հայոց եկեղեցիները պիղծ և անմաքուր համարէին: Նրանց վերաբերմունքը դէպի հայ «հերձուածողները» աւելի մեղմ էր, աւելի բարեկամական, քան այս դրութեան մէջ: Եւ եթէ Մխիթարի անունը կրող մի այս տեսակ անպատիւ թուղթ է մնացել, պատճառը Հոսովին հաճոյանալու քաղաքականութիւնն էր, մի բան, որ մինչև մեր օրերը Մխիթարեան միաբանութեան անհամակրելի կողմն է կազմում և շատ փաստերով է երևան եկել:

Մեզ կարող են ասել թէ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող վարուել Մխիթարը: Մի անյայտ հայ վարդապետ չէր կարող Հոսովին դասեր տալ, ջնջել այն դարաւոր նախապաշարմունքը, որ ասում էր թէ ով Հոսովի հետ չէ, նա պիղծ և անմաքուր հերետիկոս է: Այո, միանգամայն ճիշտ է այս առարկութիւնը: Բայց մենք արձանագրում ենք փաստը, որպէս զի պատկերացնենք Մխիթարեանների ոգին, այն մթնոլորտը, որ ստեղծուեց ս. Ղազարի վանքում սկզբից և ետ: Դա շատ կարևոր է՝ միաբանութեան զրական գործունէութիւնը բնորոշելու համար: Թէև մեզ համար աւելի հաճելի և պատուաբեր կը լինէր որ Մխիթարի պէս խոշոր անձնաւորութիւնը ճշմարտութեան անվիհեր զինուոր հանդիսանար, չը քաշուէր իսկութիւնը յայտնելուց, ուր և երբ էլ հարկաւոր լինէր դա, բայց չեղածը եղած դարձնել մենք չենք կարող. և պատմութիւնը, որ լոյսերի հետ դժադրում է նաև ստուերները, չէ կարող անաչառ չը լինել և՛ մեծ մարդկանց վերաբերմամբ: Կօմպրոմիսների քաղաքականութիւնը միշտ այսպիսի հետևանքներ է առաջացնում: Եւ մենք կը տեսնենք թէ որպիսի ազդեցութիւն է թողել այդ քաղաքականութիւնը ս. Ղազարի երկարատե, զարմանալի գործունէութեան վրայ...

Մի ուրիշ հարցի մէջ էլ Մխիթարը ցոյց տուեց թէ որքան

*) Արքայ Մխիթարայ վարդապետի Պատճառք, էր. 46—47.

մեծ առաքինութիւն է համարում յարմարուելը, կռուի մէջ չը մտնելը: Մենք շատ անգամ առիթ ունեցանք խօսելու լատինացի-րած հայերէնի մասին, տեսանք որ հայոց լեզուի մէջ հրէշաւոր աղաւաղութիւններ մտցնողները գլխաւորապէս լատինամոլ կաթօլիկներն էին: Այդ ֆանատիկոսները հայերէնը լատինացնելու մէջ չէին զեկավարուում լեզուն հարստացնելու, կենդանացնելու մտքով, այլ ունէին նոյն դաւանափոխական տենդը, որ նրանց ամբողջ էութիւնն էր վարակել: Նրանք համոզուած էին որ հայ ազգը կ'ազատուի հերձուածողական և հերետիկոսական կարծիք-ներէից միայն այն ժամանակ, «երբ լատիններէնի ճիշտ թարգմա-նութեամբ գրուեն և բացատրուեն հոռմէական դաւանանքի խօսքերը» *): Ունիթօրների սկսած այս բարբարոսութիւնները զնալով ողողեցին հայոց լեզուն. լուսաւորչականներն էլ ենթարկուեցին լատինացման ողուն և այնպիսի գրադէտներ, ինչ-պէս էին Ոսկան վարդապետը, Ղուկաս Վանանդեցին, պաշտում էին այն խորթ արհեստականութիւնները, որոնց ծնողը կաթօլիկութիւնն էր: Առանց այդ էլ մեր գրաբար լեզուն վաղուց կորցրել էր իր կենսունակութիւնը, սնհասկանալի, արհեստա-կան էր. կաթօլիկական աղաւաղումները աւելի ևս դժուար, անմարսելի դարձրին նրան: Եւ այդ գրութեան հասցրած լեզուն տիրապետող էր մեղանում մանաւանդ XVII դարի ընթացքում:

Մխիթարը զգում էր լեզուն այդ բարբարոսութիւններից ազատելու անհրաժեշտութիւնը. նա գլխէր որ պէտք է վերա-նորոգել գրաբարի հին ձևերը, վերադարձնել նրան նախկին հարստութիւնը ու այդպէս գործածութեան մէջ մտցնել բայց դրա համար պէտք էր հակառակուել լատինամոլների կուսակ-ցութեան, որ այդ ժամանակները լատինացրած հայերէնի քերա-կանութիւններ էր հրատարակել: Երկար մտածեց Մխիթարը, բայց չը կարողացաւ լատինամոլներին հակառակուելու. համար-ձակութիւն ստանալ. նրանց զայրոյթը չը զրգուելու. համար նա ստիպուած եղաւ, հակառակ իր համոզմունքի, ընդունել բարբա-րոսական աղաւաղումներից շատերը և միայն մի քանի մասե-րում համարձակութիւն ունեցաւ վերականգնել գրաբարի կա-նոններն ու ձևերը: Չը կարողանալով յայտնապէս հակառակու-թիւն և թշնամութիւն հանել լեզու խանգարողների դէմ, Մխի-թարը ընտրեց կռիւն միայն ճանապարհը, յոյս ունենալով որ ա-ղաւաղումները հեռուցուէ կը վերանան. և այդպիսի միջին ճա-նապարհ, հակառակորդներին չը զրգուելու, ամենքին շահելու մի-

*) «Ուրուագիծ Մխիթարեանց», եր. 35.

ջոյ ներկայացնում է նրա «Քերականութիւնը», որ տպագրուեց 1730 թուականին *): Նոյն այդ նպատակով էլ Մխիթարը չը կարողացաւ ազատել իր տպագրած գեղեցիկ, պատկերազարդ Աստուածաշունչը այն նորմութիւններից, որոնք կային Ոսկանի Աստուածաշունչի մէջ: Յայտնի էր, որ Ոսկանը սրբագրում էր մեր հին գրքերը լատինացրած հայերէնի ձևերի համաձայն: Բայց Մխիթարը շատ քիչ բան ուղղեց Ոսկանի նորմութիւններից. աւելին անել չը կարողացաւ **):

Այս բոլորից պարզ է թէ կաթօլիկական ձգտումները որքան մեծ ազդեցութիւն ունէին Մխիթարի և նրա միաբանութեան վրայ: Միանգամայն անկախ ու ինքնազուլի գիւրգճ գրաւել ս. Ղազարի կղզու վրայ, Հոռմի աչքի առջև, անկարելի էր. և հայ ազգի գրական անխոնջ մշակները միշտ պէտք է գրտնուէին դամոկլեան սրի տակ, որ չափաւորում է եռանդը, զրկում է ինքնուրոյնութիւնից ու համարձակութիւնից: «Ի՞նչ կ'ասէ Հոռմը» — ասա այն սուրը, որ միշտ կախուած էր Մխիթարեան վանքի վրայ...

IV

Դիմենք այժմ այն հարցին թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունէր Մխիթարեան միաբանութեան հաստատութիւնը՝ հայ ազգի լուսաւորութեան տեսակէտից:

Մասնէն XVIII դարի առաջին կէսում տիրող մեր իրականութեան մէջ և մենք մի առանձին հրաշալի երևոյթ, մի մեծ խորհուրդ կը տեսնենք այն հանգամանքի մէջ, որ մի խումբ հայեր անցնում են Եւրոպա՝ այնտեղ մի երկարատև, հարուստ գրական գործունէութիւն սկսելու համար: Հինգերորդ դարից յետոյ ճակատագիրը գեռ այսքան ողորմած ու բարեւար չէր եղել դէպի հայերը: Այն հին նաւը, որ Մէթօնից Իտալիա էր տանում Մըխիթարին և նրա աշակերտներին, Հայաստանի բարի հրեշտակն էր, որ, կարծես, տեսնում էր թէ ինչեր են կատարւում Արեւմտեան Եւրոպայում և իր վազբիկ ու համեստ ոյժերը հաւաքել էր, տանում էր սղէտ ու թշուառ հայութիւնը դէպի այն հրաշալի լոյսերը, որոնք վառուել էին արևմուտքում:

Որքան և հեռու մնանք նախապաշարմունքներից, բայց և այնպէս, չինք կարող մի պահչելի զուգատկութիւն, ճակատագրական մի տնօրինութիւն չը տեսնել այն հանգամանքի մէջ,

*) Հ. Զամչեան, «Քերականութիւն հայկազեան լեզուի», Վենետիկ, 1779, առաջաբան:

**) Հ. Զօհրաբեան, «Աստուածաշունչ», Վենետիկ, 1805, առաջաբան:

որ մինչդեռ մի կողմում կաղմակերպւում էր նորագոյն Եւրոպան, միւս կողմից ասիական բարբարոսութիւնների մէջ ոսկոր մաշած մի ազգ, ինչպիսին էր հայութիւնը, պատրաստութիւն էր տեսնում հաղորդակից լինելու նրա բարեքներին գրականութեան միջոցով: Շատ անգամ էր Հայաստանը մարդ ուղարկել Եւրոպա, որ այնտեղից ճրագներ բերեն հայրենի տունը լուսաւորելու համար: Մենք տեսանք շատ անհատների այդ ճանապարհի վրայ. տեսանք Ոսկանին, Թովմաս և Ղուկաս Վանանդեցիներին և ողջունեցինք նրանց ուղևորութիւնները, երախտագիտութեամբ ընդունեցինք նրանց ուղարկածները, օրհնեցինք նրանց բազմաչարչար ոսկորները, որոնք հող մտան օտար երկնքի տակ: Բայց նրանք այնքան բախտաւոր չէին: Մենակ էին ու անյայտ, և այն ժամանակուայ Եւրոպայի մեծ մասն էլ կաթօլիկական բէակցիայի գրկում լուռ ու անգործունեայ էր: Այժմ, երբ Մխիթարն էր պրական դաղթականութիւն հիմնում Եւրոպայի երկրներ տակ, փոխուած էին հանգամանքները, ժամանակը բերել էր նոր, հրաշագործ ոգի:

Եւրոպան գտնւում էր այն փայլուն շրջանի մէջ, որ յայտնի է Լուսաւորութեան Դար անունով: Դա նորագոյն ժամանակների ոգին է. դարձնում է Անդլիայում, անցնում է Ֆրանսիա, ապա Գերմանիա և Իտալիա: Նա գրականութիւն է, միտք է, գիտութիւն է, գեղարուեստ է. բայց փակուած չէ մնում զբքի մէջ, այլ ազդում է կեանքի վրայ, առաջացնում է հասկացողութիւնների ու գաւառանքների մի ահադին յեղափոխութիւն: Կազմւում են նոր աշխարհայեցողութիւններ, խորտակւում են շատ հին կուռքեր: Նոր, թարմ, ուժեղ հոսանքները ցնցում են հասարակական և պետական հիմքերը: Քաղաքական յեղափոխութիւնները արիւնով և բռնութեամբ յաղթահարում են հին աշխարհը, բարձրացնում են ազատ մարդուն: Այդ ազատ մարդը, քանի գեռ միայն գրականութեան մէջ էր, կտրեց անցաւ ովկիանոսը և Հիւսիսային Ամերիկայում պատրաստեց այն արինահեղ ապստամբութիւնը, որի նպատակն էր քաղաքական անկախութիւնը, և որի հետեանքը դարձաւ ռամկապետական, բոլորովին ազատ հանրապետութիւնը, հիմնուած Վաշինգտոնի ձեռքով: Աշխարհը գեռ չէր տեսել այնպիսի հրաշալի կարգ: Ամերիկական այդ յեղափոխութեան ոգին նորից անցաւ ովկիանոսը, դուրս եկաւ Ֆրանսիա, նրա պատրաստած զինուորները ծառայեցին Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան, որ սլակեց XVIII դարը, ոչնչացնելով դասակարգային խտրութիւնները, եկեղեցականների տարածած նախապաշարմունքները և հրատարակելով ազատութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն:

Մենք գտնէ մի թուղցիկ ակնարկ պիտի գցենք այսպիսի գործեր կատարած Լուսաւորութեան Դարի վրայ, որպէս զի հասկանանք թէ որպիսի մտաւոր լոյսերի մէջ ընկաւ Միսիթա-րեան միաբանութիւնը, տեղափոխուելով Իտալիա:

XVII դարի երկրորդ կէսից Անգլիայում միջնադարեան վերացականութիւնը տեղի է տալիս բնական գիտութիւններին: Ուսումնասիրում են աշխարհները կառավարող օրէնքները, Իսահակ Նիւտոնը իր անմահ գիւտն է անում, որ մի ամբողջ յայտնութիւն էր մարդկութեան համար: Դատողութիւնների տեղը բռնում է փորձը. մարդը այլ ևս կուրօրէն չէ հետևում հեղինակութիւններին, այլ ձգտում է փորձի, իրականութեան վերլուծման միջոցով հասնել ճշմարտութեան: Կոյր հաւատը սկսում է վերանալ, նրա տեղը այժմ կանգնած է բանականութիւնը: Սա բաց է անում մարդու աչքերը, քննադատական կարողութիւն է դնում նրա ձեռքում և սովորեցնում է լինել ազատ՝ մտածմունքների մէջ: Այդ ազատ մտածողները այնքան համարձակութիւն են ստանում, որ սկսում են ոչնչացնել մարդկութեան վրայ տիրող նախապաշարմունքները:

Նոր հոսանքը ամենից առաջ ընդհարւում է եկեղեցու հետ: Եւ դա շատ բնական էր: Եկեղեցին էր որ պահւում էր հեղինակութիւնների վրայ, պահանջում էր անսպաժման հաւատ: Բանականութիւնը, հրատարակուելով միակ անսխալ առաջնորդ մարդու համար, քննադատում էր և ընդունում միայն այն, ինչ հակառակ չէր իրան. նա մերժում էր կրօնական աւելորդապաշտութիւնները, որոնց մտցրել են եկեղեցու պաշտօնականները իրանց օգտի համար. մերժում էր և հրաշագործութիւնները, որոնք անբնական էին: Ազատ մտածողներից մէկը, Չիլլինգվորտ, գրում էր. «Յս համոզուած եմ որ Աստուած տուել է մեզ բանականութիւն, որպէս զի զանազաններ ճշմարտութիւնը անձըմարտութիւնից և նա, ով բանականութիւնը այս կերպով չէ գործ ածում, այլ հաւատում է իրերին չիմանալով թէ ինչու, նա հաւատում է ճշմարտութեանը պատահաբար և առանց ընտրութեան. և ես երկիւղ եմ կրում որ Աստուած չընդունէ այսպիսի յիմար դոհ»: Իսկ Չարլզ Բլօնտ գրում էր. «Ո՛չ, ես չեմ ուզում յոյս դնել հրաշքների վրայ, որպէս զի Սիմօն մողը, փարաւոնի մողերը, Ապօլլօնիոսը և ուրիշները նոյնպէս չը պահանջեն ինձանից հաւատ և հնազանդութիւն. իմ առաջնորդը պիտի լինի միայն բանականութիւնը և նա, ի հարկէ, չի թուլացնի իմ քրիստոնէութիւնը» *):

*) Դ. Геттнеръ, „Исторія Всеобщей Литературы XVIII вѣка“, Спб. 1897, т. I, кр. 29 և 35.

Ազատ մտածողները նոյն իսկ փորձում են նոր կրօն ստեղծել, բանականութեան վրայ հիմնած: Մտածող մարդկութեան առջև բացւում են լայն, անեզր հօրիզոններ: Փիլիսոփայութիւնը, որ աստուածաբանութեան ստրուկն էր դարերի ընթացքում, ձեռք է բերում անկախութիւն: Լօկը հիմնում է փիլիսոփայական նոր դպրոց, ուր արդէն ամեն ինչ հիմնուած է փորձի, բանականութեան վրայ, այդ փիլիսոփայութիւնը այլ ևս ոչ թէ չէ ծառայում եկեղեցուն, այլ գնում է նրա դէմ: Քաղաքական հասկացողութիւնները կերպարանափոխւում են և ազատ մտածողութիւնը նոյն իսկ ոչնչացնում է կղերականների հաստատած այն միտքը, թէ թագաւորները իրանց իշխանութիւնը Աստուծուց են ստանում և միայն Աստուծուն էլ պիտի հաշիւ տան իրանց գործերի համար. դրա փոխարէն հաստատւում է այն դրութիւնը, որ իշխանութիւնը ժողովրդից է բղխում և թագաւորը նրա ընտրեալն է: Գրականութիւնը կատարեալ ազատութիւն է ստանում. XVII դարի վերջում գրաքննութիւնը բոլորովին ջնջւում է: Զարգանում են գրականութեան բոլոր ճիւղերը. թատերադրութիւնը, բանաստեղծութիւնը նորից վերակենդանանում են, հիմնւում իրական կեանքի երևոյթների վրայ. ծաղկում է մանաւանդ երգիծաբանութիւնը, իսկ պարբերական հրատարակութիւնները ամբողջ յեղափոխութիւն են մտցնում հասարակական հասկացողութիւնների մէջ: Այս ազատ հոսանքները, ի հարկէ, պիտի վերացնէին կրօնական խտրութիւնների պատճառով ծագող բռնութիւններն ու անարդարութիւնները. և Անգլիան, կրօնական ներքին երկարատև պառակտումներից ու իրարանցումներից յետոյ, մտաւոր այս նոր շարժման ազգեցութեան տակ, դառնում է այն առաջին երջանիկ երկիրը, ուր յանցանք չէր համարւում տարբեր համոզմունքներ ունենալը թէ կրօնի և թէ այլ գործերի վերաբերմամբ: Սերունդների առաջնորդ են հանդիսանում խոշոր տաղանդի տէր հեղինակները, որոնք, բնականաբար, բազմաթիւ էին հէնց վերակենդանութեան այսպիսի եռանդուն, թարմ, ոգևորիչ ժամանակներում: Ֆրանկլինը, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ ստեղծողներից մէկը և ամենամեծը, իր ազատասիրական գաղափարները քաղում էր Դանիէլ Դէֆօի, «Բոբինզօնի» հոշակաւոր հեղինակի, գրուածքներից. Զօնաթան Ալիֆո մինչև այժմ էլ կենդանի է իբրև անգուցական երգիծաբան, ժամանակի բարբերը ծաղրող: Ամբողջ XVIII դարը գրական մի հսկայ առաջագիմութիւն է, որի առաջ խոչընդոտներ չը կան և որ իր հետ տանում է և հասարակական զարգացած գիտակցութիւնը:

Անցնենք Ֆրանսիա: Այստեղ էլ XVII դարի վերջերում ենք տեսնում Լուսաւորութեան Դարի պատրաստութիւնները:

Ձը նայելով որ Լուգովիկոս XIV-ի թագաւորութիւնը ծայրայեղ աստիճաններին էր հասցրել միապետական անսահման իշխանութիւնը և ամեն կենդանի բան ճնշւում էր եզոութաների մահացնող լուծի տակ,—աղատ միտքը, այնուամենայնիւ, զարթնում էր, համարձակ քայլերով առաջ գնում և լուսաբանում էր ժողովրդի աննախանձելի գրութիւնը, կրօնամոլ բռնապետութեան առաջացրած մտաւոր և բարոյական անկումը: Գրականութիւնը կլասիկական ուղղութեան էր հետևում, ապրում էր հսկրի կեանքով, կտրուած իրականութիւնից, ժողովրդի կեանքից. դա պալատական գրականութիւն էր, ուր տիրում էին արքունիքի վայելուչ, չտկած ձևերը: Իրականութիւնը—զաշտերը, գիւղերը, անտառները—այդ ժամանակի գրական մարդկանց համար համանիշ էր կոպտութեան, վայրենութեան. ամեն ինչ այնտեղ ստոր ու բարբարոսական է, վիրաւորում է գեղադիտութեան զգացմունքը: «Այդ անճոռնի, անտաշ գիւղացիները, կեղտոտ կենդանիները, գոմանոցների հոտը, անձև ժայռերը, անտառների ամայութիւնը, ծառերի անկանոն խմբերը, որոնք թողուած են բնութեան կամքին, կաղամբի բանձարանոցները—սրանց վրայ կանդ առնէր բարեկիրթ մարդու ուշադրութիւնը» *): Ամեն ինչ միայն արիստօկրատիայի և արքունիքի համար էր: Մնացած ժողովուրդը դոյութիւն ունէր միայն հարկեր տալու համար:

Կլասիկական այդ արուեստականութեան և քարայման հիմքերը փորել է սկսում նոր, ժողովրդական գաղափարը: Դեռ այն ժամանակ, երբ «Թագաւոր-արեգակ» անունը ստացած Լուգովիկոսը ասում էր՝ «պետութիւնը—այդ ես ինքս եմ», երևան է գալիս ընդդիմադիր գրականութիւնը, որ մի կողմից թագաւորի իշխանութիւնը ժողովրդի և միմիայն ժողովրդի բարօրութեան համար սահմանուած լինելն է հրատարակում, միւս կողմից կրօնի և մանաւանդ պապականութեան դէմ է գնում: Պահանջում են թեթեւացնել ժողովրդի հարկերը, կտնոնաւորել ներանց, ջնջել արտօնութիւնները, հաւասարութեան սկզբունքներ մտցնել ազգաբնակչութեան զանազան խաւերի մէջ: Ֆրանսիայից փախած բողոքականները արտասահմանում հրատարակում են բաղմաթիւ գրուածքներ, որոնց մէջ անխնայ քննադատութեան են ենթարկւում Ֆրանսիայի կարգերը, Լուգովի-

*) Ж. Пелисье, „Литературное движение въ XIX столѣтіи“, М. 1895, Էր. 13.

կոսի եղուխտական քաղաքականութիւնը: Դրանց մէջ յայտնի է մանաւանդ Բէյլ. նա ժողովրդական պապահանջ է դարձնում հանրամատչելի ամսագիրը, որի միջոցով ահագին ազդեցութիւն է գործում ընթերցող հասարակութեան վրայ: Բայց աւելի նշանաւոր էր նրա փիլիսոփայական բառերանը. շատ չեն այն տեսակ գրքերը, որոնք սրա պէս մեծ ներգործութիւն ունեցած լինէին մտքերի վրայ: Ի՞նչ էր քարոզում Բէյլ: Դեռ 1682 թուականին հրատարակած իր մի աշխատութիւնն մէջ նա ասում էր թէ անհաւատութիւնը, նոյն իսկ բացարձակ կերպով աստուածութիւն մերժելը աւելի լաւ է, քան նախապաշարմունքը. ուստի պետութիւնը պարտաւոր է համբերող լինել ոչ միայն բոլոր կրօնների, այլ և անհաւատների վերաբերմամբ: Բողոքականներին Ֆրանսիայից արտաքսելու առիթով Բէյլ գրում էր. «Այս բռնութիւնները տեսնելով, ի՞նչ պէտք է մտածել քրիստոնէութեան մասին. չը պէտք է կարծել թէ դա արիւնհարբու մի կրօն է, որ խղճի աղատութիւնը կատարելապէս ճնշելու համար չէ վախում նոյն իսկ ստութիւնից և խաբէութիւնից, երգմանգանցութիւնից, բռնութիւններից, դահիճներից և ինքզինիցիայից» *):

Մի և նոյն ժամանակ գեղարուեստական գրականութեան մէջ է խուժում ժողովրդի ոգին. կլասիքական չոր ու ցամաք թիւում են ժողովրդի միջից, թարմութիւն են բերում իրանց հետ: Հէքեաթը փոխում է վէպի, որի հիմքը նոյն ժողովրդական իրականութիւնն է: Զարգանում է երգիծաբանական վէպը, գրականութիւնը վերացական, անմարմին երևոյթներից երես է դարձնում և դնում է ժամանակակից կեանքի, նրա երևոյթների, նրա դրական և բացասական կողմերի հետ:

1715 թուականին մեռաւ Լուդովիկոս XV: Ծայրայեղ բռնապետութեան ստեղծած կեղծաւորութեան և փառիսեցիութեան քողը, որի տակ ծածկուած էին հասարակութեան արատներն ու խոցերը, պատռուեց: Եկեղեցին ու հաւատալիքները արդէն հիմքից յնցուած էին: Ժողովուրդը, լսելով իր թագաւորի մահը, ուրախութեան ցոյցեր էր անում. նրան միայն ուրախացնել կարող էր այն մահը, որ վերջ էր դնում այնքան երկարատև և այնքան անխիղճ թագաւորութեան: Պատերազմներից, ներքին հարածանքներից քանդուած և աղքատութեան դուռը հասած Ֆրանսիան բաց է անում աչքերը, նայում է իր բաղմաթիւ վէրքերին և սկսում է նրանց բժշկութեան մասին

*) Геттнеръ, т. II, стр. 39.

մտածել: Այդ բժշկութիւնը տանում է նրան վերանորոգութեան ճանապարհով, որ վերջը պիտի հասցնէր մեծ յեղափոխութեան: Մի Լուդովիկոս աւելի քան բաւական էր, որ բռնակալութիւնը ատելի և զգուելի դառնայ ֆրանսիացու աչքում և որոնել տայ աղատութիւն: Լուսաւորութիւնը առաջնորդում է նրան այդ ճանապարհին: Գրականութիւնը մեծամեծ քայլեր է անում, պատրաստում է մի ժողովուրդ, որ հրաբլիսային ժաթքումներով պիտի ցնցէր Եւրոպան:

Դա ահադին նշանակութիւն ունէր ամբողջ մարդկութեան համար: Ֆրանսիական լեզուն տարածուած էր ամեն տեղ, ուրեմն և մի շատ գեղեցիկ գործիք էր՝ նոր գաղափարները ընդհանրացնելու համար: Գեղեցիկ գործիքը տաղանդաւոր գործադրողներ էլ ունեցաւ. երևան եկան ժողովրդականացնելու, հասարակութեան հետ մի դիւթիչ, կրակոտ լեզուով խօսելու փայլուն ընդունակութիւն ունեցող ֆրանսիացի գրողներ, որոնք XVІІІ դարի փառքն ու հռչակն են կազմում: 1726 թուականին Սնգլիա ուղևորուեց և այնտեղ երեք տարի ապրեց հռչակաւոր Վօլտէր. նրանից յետոյ նոյն տեղը դնաց Մօնտեսքիէ, միւս հռչակաւոր ֆրանսիացին: Մինչև այդ ճանապարհորդութիւնը Վօլտէր արդէն մի քանի անգամ բանտ էր նստել իր համարձակ, կծու ոտանաւորների համար, իսկ նրա գրուածքները, որոնց մէջ ժամանակի նոր մարդը մտրակում էր ֆանատիկոսութիւնը, կրօնական համբերողութիւն և աղատութիւն էր պահանջում, արգելուել էին: Իսկ Մօնտեսքիէ հրատարակել էր իր հռչակաւոր «Պարսկական նամակները», մի վէպ, որի մէջ, երկու պարսիկների անունից գրուած նամակների ձևով, անխնայ ծաղրի և քննադատութեան էին ենթարկւում Ֆրանսիայի հասարակական, պետական կարգերը, կրօնական ուղղափառութիւնը, պապականութիւնը, վանքերը, կուսակրօնութիւնը: Չէր խնայուած նոյն իսկ քրիստոնէական վարդապետութիւնը: Արտօնուած դասակարգերը, Լուդովիկոսի վարչական իդէալները, բարքերի վայրենացումը, նրբացած կրթութեան և շոյլութեան անհեթեթութիւնները, ժամանակակից գիտնականութիւնը—ոչինչ, ոչինչ չաղատուեց Մօնտեսքիէի անողորմ մտրակից: Դա մի կատարեալ պատերազմ էր, որ յայտարարում էր նախապաշարմունքների, հնութեան, անբարոյականութեան, բռնակալութեան դէմ, մի պատերազմ, որի մէջ ժողովրդական ոգին մի ապշեցուցիչ ուժով էր հանդէս գալիս: Եւ հասկանալի է թէ ինչ ընդունելութիւն պիտի գտնէր զիրքը: Յարձակումները անօրինակ և անլուր էին իրանց խստութեամբ: Նրանք կարգացւում էին յափշտակութեամբ. «Պարսկական նամակների» շատ նախադասութիւններ առաջների ձև ստացան:

Անդլիայում օրկու մեծ հեղինակները շատ բան սովորեցին. նրանք տեսան թէ ինչ է ազատութիւնը, ինչ է սահմանադրական կառավարութիւնը. ծանօթացան անդլիական գիտութեան և գրականութեան և վերադառնալով հայրենիք, մշակեցին, զարգացրին, ժողովրդականացրին այն ամենը, ինչ սովորել էին Անդլիայում: Մօստեսքիէ անձնատուր և զաւ գիտնական հետազոտութիւններ, որոնց մէջ, սակայն, մնաց ժամանակի մարդ, առաջաւոր դադալարներ, քարոզիչ: Նա գրում է «Խորհրդածութիւններ հոռմայեցիներ և նրանց պետութեան մեծութեան և անկման մասին» ու գրանով դառնում է նորագոյն պատմագրութեան հայր: Մինչև այդ պատմագրութիւնը գտնւում էր աստուածաբանների, իրաւաբանների, չոր ու ցամաք գիտնականների ձեռքին. Մօստեսքիէ մտցնում է նրա մէջ հոգի, ապացուցանում է որ ազգերի ճակատագիրը այս ու այն պատահարից, այս ու այն հզօր անձնաւորութեան կամայականութիւններից չէ կախուած, այլ կազմւում է հասարակական և պետական կարգերից և բարոյական, բնական պայմաններն են, որոնց պէտք է որոնէ պատմագիրը ու ամբողջացնէ մի ազգի պատմական շրջանները: Բացի այս գիտնական նոր, քննադատական ձևի, որ Վօլտէրի ձեռքով մտցրուեց ու հաստատուեց պատմագրութեան մէջ, Մօստեսքիէ հոռմայեցիների օրինակով դաս էր տալիս իր հայրենակիցներին, սովորեցնում էր թէ ինչ է ճշմարիտ հայրենասիրութիւնը, թէ ինչպէս մի ազգ բարձրանում է, երբ ազատ է, և ընկնում է, երբ բարբարոս բռնակալութիւնն է տիրում: «Օրէնքների ոգին» աշխատութեան մէջ Մօստեսքիէ հանդիսացաւ անդլիական վարչական կարգերի երկրպագու, պարզեցօրինականութեան, ճշմարիտ ազատութեան, մարդկային իրաւունքների վրայ հաստատուած պետութեան իդէալները: Դրանով էլ նա դարձաւ ազատամտութեան հայր, իսկ պետական գործիչների համար «Օրէնքների ոգին» մի դպրոց դարձաւ, որին զիմում են մինչև այժմ:

Վօլտէրի գրական և գիտնական գործունէութիւնը չէ կարելի ամփոփել մի թուուցիկ տեսութեան մէջ: Այդ հսկայ խելքը բեղմնաւոր ու անխոնջ էր մինչև խորին ծերութիւնը: Հասնելով գրական փառքի զազաթնակէտին, նա տիրապետում էր իր ժամանակակիցների խելքի ու սրտի վրայ. նրա երկրպագուների թւում կային նոյն իսկ թագաւիր անձինք (պրուսական թագաւոր Ֆրիդրիխ, ռուսաց կայսրուհի Եկատերինա Մեծ), որոնք երկար տարիներ նամակագրութիւն ունէին նրա հետ, իրանց հիացմունքն էին յայտնում այդ գրական թագաւորին: Անկեղծ հիացմունքների, ընդհանուր համակրանքների ու յար-

դանքների հետ լսում էին, ի հարկէ, և անէծքներ, ատամների կրճտոց: Ո՞ւր ասէք որ չը գործէր այդ միշտ եռանդոտ, կռուող, անխնայ ծաղրող մեծ մարդու գրիչը: Բանաստեղծութիւն, փիլիսոփայութիւն, վիպագրութիւն, երգիծաբանութիւն, թատերագրութիւն, պատմագրութիւն—ամեն տեղ էր Վօլտէրը և միշտ մի և նոյնը—ազատութեան երգիչ, արդարութիւն և իրաւունք պահանջող, նախապաշարմունքների, մոլորութիւնների, տգիտութեան անհաշտ թշնամի: Վօլտէրն էր, որ ձևակերպեց նոր մարդկութեան իդէալը—«ազատութիւն և հաւասարութիւն», բառեր, որոնք գծագրուեցին ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան զրօշակների վրայ և որոնք այժմ էլ լուսաւոր մարդկութեան քաղաքական դաւանանքն են կազմում: Անողորմ, տաք ու երկար էր նրա կռիւը մանաւանդ եկեղեցու դէմ. ապշեցող համարձակութեամբ նա մերժում էր քրիստոնէութիւնը և դրա համար էլ անաստուած հռչակուեց եկեղեցականների կողմից: Բայց նա անաստուած չէր. նրա աստուածը անդլիական փիլիսոփաների աստուածն էր—բանականութիւն, խելք, առողջ դատողութիւն:

Մինչդեռ հանճարեղ ֆրանսիացին ամեն ինչ քանդում, աւերակ էր դարձնում և այդ աւերակների վրայ իր անողորմ, ոչնչացնող ծաղրն էր հնչեցնում, դուրս եկաւ մի ուրիշ մարդ, որ միայն քանդել չը գիտէր, այլ և նոր, գեղեցիկ աշխարհայեցողութիւններ կառուցանել: Ժան Ժակ Րուսսօն էր դա, այն հանճարեղ միտքը, որ թովում էր իր ժամանակակիցներին սրտի խորքից բղխող խօսքով: Սա ինքնուրոյն, նոր ուղղութիւն էր, որ գալիս էր զիմադրելու XVIII դարի փիլիսոփաներին և նրանց քարոզների տեղ մաքուր ժողովրդասիրութիւն, ուսմկավարական հանրապետական կարգեր հրատարակելու: Բուսսօն մարդկային թշուառութիւնների պատճառը որոնում էր քաղաքակրթութեան, գիտութեան մէջ. քարոզում էր վերադառնալ «բնական դրութեան», այն ժամանակներին, երբ մարդը ազատ էր, երբ չը կային իշխող և ստրուկ դասակարգեր և ամենքը հաւասար էին: Ժողովուրդը պիտի լինի իր վիճակի տնօրէնը, միայն նա իրաւունք ունի հրատարակել օրէնքներ: Հողը ոչ ոքին չէ պատկանում, իսկ պտուղները պատկանում են ամենքին: Նոր սերունդի կրթութիւնը հիմնուած պիտի լինի բնութեան դասերի վրայ. ազնուացնում, իսկական բարօրութեան է հասցնում այն կրթութիւնը, որի մէջ զրուած է բնութեան աւետարանը, որ հաղորդում է աշակերտին սրտի կրօնը: Քննադատելով ժամանակակից գիտութիւնը, բարոյական հասկացողութիւնները, կրօնը, Բուսսօն ապացուցանում էր այդ բոլորի անանկուցութիւնը: Իր դաւադարներին հաւատարիմ մնալով, նա փառքի կտիւն չընկաւ.

մերժեց իրան առաջարկուած պալատական շնորհները, ապրում էր իբրեւ բնութեան մարդ և մեռաւ աղքատութեան մէջ: Բայց նրա փիլիսոփայական գրուածքները, վէպերը նոր հօրեղօններ էին մարդկութեան աչքի առաջ, ստեղծեցին պետական և հասարակական իդէալներ, որոնք անմիջապէս մտան կեանքի մէջ: Յեղափոխութեան գործիչները նրա գրքերն ունէին իրանց ձեռքում. փողոցներում կռուողների մէջ Բուսսօի անունն էր հնչում:

Թողնենք Ֆրանսիական ուրիշ գրողներին, թողնենք քաղաքատնտեսական և այլ դրական գիտութիւնների ասպարէզում գործողներին, մի հայեացք ուղղենք դէպի Եւրօպայի միւս կողմերը:

Ֆրանսիական ազատարար լուսաւորութեան ազդեցութիւնը անդին էր: Հետանէր իր «Պատմութիւն XVIII դարի ընդհանուր գրականութեան» անունով գեղեցիկ աշխատութեան մէջ այսպէս է ընդորոշում այդ ազդեցութիւնը. «Ամեն տեղ դգացւում է դարնան թարմ շունչը: Նոր նպատակներ և նոր յոյսեր: Ամեն տեղ անխոնջ մրցութիւն և ձգտում դէպի առաջ, դէպի մաքուր և կատարեալ մարդկայնութեան նպատակը» *): Սկսւում են վերանորոգումներ պետական կեանքի մէջ և սկսողները թագաւորներն ու մինիստրներն են. ժողովուրդները պահանջները չեն, որ հարկադրում են նրանց մտածել քաղաքացիականների մասին, այլ դարի լուսաւորութիւնը, գրականութիւնը: Գերմանիան մտաւոր ինքնուրոյն վերածնութեան հանգիստարան է դառնում: Կանադ քննական փիլիսոփայութեան հիմքն է դնում, Լեսսինգ գեղարուեստական կրիտիկայի հայր է դառնում. Ժաղկում է ազգային գրականութիւնը, ծնւում են Գէթէի և Շիլլերի նման հսկայ ստեղծագործողներ: Սպանիան անգամ, չը նայած իր խեղճութեան, վերածնուելու նշաններ է ցոյց տալիս: Բայց Ֆրանսիական լուսաւորութիւնը ազդու ևւ կենդանարար է մահաւանդ Իտալիայում:

Այդտեղ Վօլտէրը, Մօնտեսքիէն նոր դարադուլն են բաց անում: Վերածնութեան հայրենիք Իտալիան մի ժամանակ ինքն էր լոյս տարածում Եւրօպայի մէջ, օրինակ և ուսուցիչ էր հանդիսանում ազգերի համար: Բայց վերածնութիւնից առաջացաւ Լիւթէրի Բէֆօրմացիան, կաթօլիկութիւնը սկսեց խաւար յետադիմութիւն, ճնշեց ոչնչացրեց Իտալիայի մտաւոր առաջադիմութիւնը, և Դանաէի ու Պետրարկայի հայրենիքը երկար նստած էր խաւարի մէջ: Այժմ, երբ Հռօմի բռնապետութիւնը այնպիսի անհղ հարուածներ էր ընդունում, երբ լայն հոսանքներով բա-

*) T. II, հր. 498.

նականութիւնն ու քննադատութիւնն էին տիրում մարդկանց մտքերի վրայ, Իտալիան աշակերտում է Ֆրանսիային և մտնում է նոր օրերի մէջ: «Ամեն տեղ—ասում է նոյն Հետտնէր—ասպարէզ են գալիս ազնիւ և լուսաւորուած մարդիկ, որոնք դէպի մարդիկ ունեցած իրանց խորին սիրուց զրդուած՝ ձգտում են հասցնել ժողովուրդը ազատութեան և բարօրութեան. մարդիկ են դրանք, որոնք ոգևորուած են յարգանքի արժանի եռանդով, աշխատում են նոր գաղափարների մեծամեծ նուաճումները դարձնել հիմք և ղեկավար՝ կեանքին սաստիկ անհրաժեշտ բարեփոխութիւնների համար»:

Միլան և Նէապոլ քաղաքները այդ նոր հոսանքների կենտրոններն են դառնում: Զարգանում է քաղաքատնտեսական գիտութիւնը, նշանաւոր գրուածքներ են նուիրւում իրաւաբանական հարցերին և դրանց մէջ արդարութեան, իրաւունքի, ազատութեան պահանջներն են դրուած: Բարեկարգուած կեանքն է այն իդէալը, որով վառուած են այդ ազնիւ գործիչները. նրանց ամբողջ ձգտումն է դառնալ ժողովրդի ուսուցիչ, այս բառի ամենալայն մտքով, դառնալ նրա բախտի պատճառ: Նրանք ուզում են զիտութեան լուսով լուսաւորել մի օրէնսդրութիւն և վարչական ձև, որոնք վայել են ազատ և իր արժանաւորութիւնը հասկացող մարդկութեան *):

Գիտութեան հետ ձեռք ձեռքի տուած՝ առաջ է գնում բանաստեղծութիւնը, որ գլխաւորապէս ֆրանսիական ազդեցութեան տակ է, բայց իտալական վերածնութիւնն է երգում: Թէ հանրապետական դադափարներով տոգորուած Ալֆիերին և թէ նրանից պակաս նշանաւոր բանաստեղծները գործ են դնում իրանց տաղանդի ամբողջ ոյժը, որ զարթեցնեն իտալացիներին, հասկացնեն նրանց թէ որքան ցած են ընկել նրանք, որքան ամօթալի է նրանց դրութիւնը: Եւ զուր չէին ներանց ազնիւ ջանքերը. Իտալիայում ծնւում է ազատութեան գաղափարը, որ իրագործւում է XIX դարում «Երիտասարդ Իտալիա» կուսակցութեան ձեռքով: Այս կուսակցութեան նախահայրը Ալֆիերին է, մի բանաստեղծ, որ վարդի ու սոխակների երգերով չէր կերակրում իր հայրենակիցներին, այլ քարոզում էր քաղաքական ազատութեան և վերածնութեան մտքեր...

Ահա այսպէս էր Եւրոպան XVIII դարի ընթացքում: Այսպէս էր ժամանակը, երբ մի հայ ընկերակցութիւն, դիմելով Եւրոպա, յանձն է առնում միջնորդի դեր կատարել նրա և հայերի

*) Гегтнеръ, т. II, стр. 499.

մէջ: Դա մի շատ ծանր, պատասխանատու պաշտօն էր, մանաւանդ եթէ ի նկատի առնենք որ երկար ժամանակ, համարեա մի ամբողջ դար (մինչև XIX-ի կէսը), Մխիթարեան միաբանութիւնն էր հայ ազգի գլխաւոր դաստիարակիչը, միակ հեղինակաւոր մարմինը, որի միջոցով ևւրօպական լոյսը անցնում էր դէպի մեզ:

Ի՞նչպէս է միաբանութիւնը կատարել միջնորդի դերը: Սա մի շատ կարեւոր հարց է, որի լուծումը ցոյց կը տայ մեզ, թէ ինչ էր հայ ազգը վերջին երկու դարերի ընթացքում և ինչ կարող էր լինել: Դիմենք երկու կողմերին էլ, որոնց մէջ միջնորդ էր միաբանութիւնը, և հարց տանք՝ ի՞նչ էր այդ միջնորդը նրանց համար:

Վերցնենք նախ մի կողմը—Եւրօպան: Դա լուսատու կողմն է, գիտութեան և առաջադիմութեան այն շտեմարանը, որից շատ կամ քիչ բան վերցնելու մէջ էր մեր ամբողջ երջանկութիւնը: Ի՞նչ կ'ասէ Եւրօպան այդ միջնորդի մասին:

Մենք արդէն ճանաչում ենք նրա ոգին, նրա ձգտումները: Ուստի առանց տատանուելու կարող ենք ասել, որ առաջադէմ, մարերի և հասկացողութիւնների մէջ այնքան խոր և լայնատարած յեղափոխութիւններ մտցրած ևւրօպականութեան համար Մխիթարեան միաբանութիւնը մի կատարեալ յետադիմութիւն էր, մի մեծ խոչընդոտ, որի երևան գալը ոչ միայն չէր կարող բախտ համարուել մի ազգի համար, այլ ուղղակի սլիտի նկատուէր իբրև դժբախտութիւն:

Եւ իրաւ, Հոօմի քթի տակ ապրող և Հոօմի հրամաններին ու բարիքներին աչք անկած մի վանական միաբանութիւն, որի ընտրած մի ճիւղն էլ միսիօնարական գործունէութիւնն էր հայերին պապական դարձնելու համար, չէր կարող համապատասխանել Վօլտէրի դարի պահանջներին,—մի իրողութիւն է սա, որ ապացոյցների կարօտ չէ: Այստեղից առաջանում է Մխիթարեան միաբանութեան վրայ ծանրացած ճակատագիրը.—որքան էլ շնորհալի և տաղանդաւոր անդամներ ունենար նա, բայց իբրև զուտ կղերական մի հիմնարկութիւն, սլիտի միշտ յետ մնաւ ժամանակից, միշտ ներկայացնէր յետադէմ, հնադարեան պահպանողականութիւն և այդպիսով առաջադիմութեան խոչընդոտ հանդիսանար: Միաբանութիւնը, ճիշտ է, ևւրօպական գրականութիւն մտցրեց մեր մէջ: Բայց ի՞նչ տեսակ գրականութիւն: XVIII դարում մենք աւելի եռանդով ենք սկսում կերակրուել միջնադարեան գրքերով, որովհետև ս. Ղազարի վանքը միայն այնպիսի գրքեր կարող էր թարգմանել, որոնք Հոօմի Խնդէքսի

մէջ բազմակու պատիւը չունէին, այսինքն զբքեր, որոնք նոր, ազատ մտածողութեան հոտն անդամ չունէին:

Մի վանքի համար դա շատ բնական էր: Բայց մենք վանքի տեսակէտից չը պիտի նայենք Մխիթարեաններին, այլ այն ծանր դերի տեսակէտից, որ նրանք յանձն էին առել խառարելու—մի խաւար, կրօնամոլ և ստրուկ ժողովրդի տեսակէտից: Լօկկ, Մօնտեսքիէ, Դիգրօ, Բուսսօ և նրանց բազմաթիւ հետևողները այնպէս էին ներգործում ժամանակակից մարդկութեան խելքի վրայ, որ, ինչպէս գեղեցիկ կերպով բնորոշեց Հետտնէր, ամեն տեղ դարնան թարմ շունչն էր զգացւում, ամեն տեղ ծաւալւում էին նոր նպատակներ և նոր յոյսեր: Մեզ համար այդ դարունը չէր բացուել. մենք, ճիշտ է, Մխիթարեանների առաջնորդութեամբ մտնում էինք մի նոր շրջան, բայց դա ազատ, ինքնաճանաչ եւրօպականութեան նոր նպատակների և նոր յոյսերի շրջանը չէր: Նոր մարգարէներից ոչ մէկն էլ չը թարգմանուեց հայերէն. խոր, վերլուծող քննադատութեան և բանականութեան ձայնը չը հասաւ մեր ականջներին. դրա փոխարէն մենք Վենետիկից առատութեամբ ընդունում էինք միջնադարեան սխօլաստիկ աստուածաբանների փիլիսոփայութիւնները:

Ռ'րպիսի անհրապոյր բախտ: Ազատարար Լուսաւորութեան Դարում Մխիթարը մեզ մատակարարում է XIII դարի հեղինակ Ալբերտ Մեծի աստուածաբանութիւնը, և մատակարարում է իբրեւ մեղր ու կարագ, իբրեւ մի հոգևոր կերակուր, որից կշտանալ չէ կարելի: Թերթում ենք մինչև XVIII դարի վերջերը Վենետիկում լոյս տեսած լուրջ, թարգմանական գործերը, որոնց վրայ կրթուել են սկսում սերունդներ: Մխիթարեանները մեզ փիլիսոփայական զբքեր են տալիս, սովորեցնում են մեզ վերացական մտքերին: Բայց դա նոր ժամանակների փիլիսոփայութիւնը չէ, այլ այն, որ IV դարից դարձաւ աստուածաբանութեան ստրուկ: Թօմա Ակուինացին, Ալբերտ Մեծի աշակերտը, որ կաթօլիկ սուրբերի թուումն է դասուած՝ ինկվիզիցիան և պապական միապետութիւնը պաշտպանող իր վարդապետութեան պատճառով, զխոտութեան և լուսաւորութեան միակ աղբիւրն է Մխիթարի և նրա յաջորդների համար: Թարգմանւում են Ակուինացու գրուածքների զանազան չափի և մեծութեան բացատրութիւնները, թարգմանւում են եղովիտ աստուածաբանների և այլ կաթօլիկ կրօնաւորների մտածողութիւնները, խրատները, որոնք և ամենայն եռանդով առաջարկւում են մեզ՝ հոգի փրկելու համար. իսկ այն ձայները, որոնք որոտում էին Եւրօպայի բոլոր կողմերում կրօնական և քաղաքական բռնապետութեան դէմ, որոնք ծագրում էին քրապայած ծիսապաշտութիւնը, սխօլաս-

տիական զառանցանքները, մեզանից չատ և չատ հեռու մնացին:

Ուրիշ կերպ, ի հարկէ, չէր էլ կարող լինել Մխիթարեան միաբանութիւնը—վանականութեան կատարեալ յաղթանակն էր հայերի մէջ: Մենք ունէինք բազմաթիւ վանքեր, որոնց մէջ ծոյլ ու հայկատակ մի դասակարգ էր ապրում: Նա տգէտ էր, թաղուած նախադաշարմունքների և անշարժութեան մէջ. նա ոչինչով չէր զանազանուում հասարակամբոյից: Գտնուում է այդ դասակարգի մէջ անբաւական տարր, որ աշխատում է նախ տեղի ու տեղը, հայրենի հողի վրայ, բարեկարգել վանականութիւնը, դարձնել նրան գիտուն ու պատրաստ. և երբ այդ չէ աջողուում, երբ տենչերը և փորձերը խեղդում են երկաթի ծանրութեամբ նստած իրականութեան մէջ, այդ անբաւական տարրը սլոկ է դալիս հայրենիքից, անցնում է Եւրոպա, այդտեղ դառնում է զարգանալու նպատաւոր հող և սկսում է մի զարմանալի բեղմնաւոր գրական գործունէութիւն, մնալով, սակայն, այն, ինչ էր —վանականութիւն: Այսպէս էր Մխիթարեան միաբանութիւնը —հայ վանականութեան զերագոյն զարգացումը: Նա կարող էր շատ ծաղկեցնել աստուածաբանութիւնը, կարող էր կրօնական գրքերի մի անսպառ հարստութիւն ստեղծել: Եւ եթէ ամբողջ հայ ազգը պատկառանքով պոլիս իջեցրեց նրա առջև, սկսեց աշակերտել նրան, սրածառն այն չէր, որ նա ներկայացնում էր ժամանակակից գիտութիւնը, դարի լուսաւորութիւնը, այլ այն, որ չը կար նրա նման մի ուրիշ զարգացած ու գիտուն կրթական և գրական մարմին: Վանականութիւնը, հասնելով մոտաւոր առաջագիմութեան մի աստիճանի, որի նմանը մեր մէջ դեռ չէր եղել, երկար ժամանակով իր ձեռքն էր առնում ամբողջ ազգի կրթութեան մենաշնորհը: Իսկ սա յետագիմութիւն և դժբախտութիւն էր աշխարհական այն լուսաւոր գիտութեան տեսակէտից, որ ողողել էր ամբողջ արեմտեան աշխարհը:

Այս գրութիւնը աւելի պարզ կը լինի մեզ համար, եթէ հետեւեք Մխիթարի ներքին քաղաքականութեան, եթէ տեսնեք թէ ինչպէս նա կազմակերպեց իր միաբանութիւնը, ինչ հոգի դրեց նրա մէջ:

Մխիթարեան միաբանութեան անդամները պատրաստուում են հէնց միաբանութեան մէջ. դրսից ոչ ոք չէ ընդունուում: Անդամներ պատրաստողը զպրօցն է, որից էլ սկսեց Մխիթարը: Օտարներին զպրօցը աշակերտ չէր ընդունում. ամեն ինչ զուտ հայկական էր: Ի՞նչ էր այդ զպրօցը:—Մխիթարը նրան հաղորդեց մի թունդ կրօնական ոգի: Առաջին և ամենագլխաւոր նպատակը եկեղեցու պաշտօնեայ պատրաստելն է, ուստի իւրաքան-

չիւր աշակերտ նախ և առաջ պիտի կրօնական հիմնաւոր կրթութիւնն ստանայ: Հիմնաքարը, սկիզբը և վերջը աստուածաբանութիւնն է. իսկ մնացած գիտութիւնները: Մեր վանականութիւնը շատ հնուց էր յատկացրել նրանց արսափին անունը, այսինքն դրսի, հեռուից եկուոր, երկրորդական: Մխիթարն էլ — իզուր չէր նա ձգնաւորական զաղափարներով մտուել — այդպէս նայեց այդ գիտութիւններին, տուեց նրանց կողմնակի նշանակութիւն, աստուածաբանութեան ստրուկ դարձրեց: Նա մեղք չէր համարում, որ աշակերտները սովորեն և այդ գիտութիւններից, բայց հարկաւոր էր պատշաճաւոր զգուշութիւն, այսինքն որ գիտութիւնները կղերական հասկացողութեամբ աւանդուեն, այն չափով, ինչ չափով հնարաւոր էր համարում եկեղեցականութիւնը: Մխիթարի կենսագրութիւնը պատմում է մի շատ բնորոշ գէպը: Տեսնում է նա որ իր աշակերտներից մի քանիսը չափից դուրս ուշադրութեամբ և աշխուժով են ուսումնասիրում գիտութիւնները: Նա վախենում է թէ մի գուցէ այդպիսով թուլանայ նրանց մէջ աստուածապաշտութեան եռանդը և հաւաքում է ամենքին, սկսում է ցոյց տալ ուղիղ ճանապարհը: Ասում է որ ամեն մէկը պիտի իր ձախակողմում ունենայ Աստուածաշունչը և թօմա կեմպացու գիրքը, իսկ աւջակողմում — աստուածաբանութիւն և փիլիսոփայութիւն (խօսքը, ի հարկէ, եկեղեցական փիլիսոփայութեան մասին է): Ապա յանդիմանում է աշակերտներին, որ նրանք այդքան սիրով նըւիրւում են գիտութիւնների ուսմունքին և պարզ ցոյց է տալիս թէ այդ «մոլեկան իղձերից» որքան անկարգութիւններ են առաջ գալիս և որքան նուաղում է աստուածապաշտութիւնը *):

Երիտասարդական աշխույժը սանձահարելու համար Մխիթարը խիստ հսկողութիւն էր հաստատել վանքում: Նա գիտէր որ ժամանակը շատ վտանգաւոր է վանականութեան տեսակէտից և չէր քաշւում նոյն իսկ անձամբ լրտեսելու պաշտօնից: Հէնց որ իմանում էր թէ երկու-երեք հոգի հաւաքուել են միասին, յանկարծակի գնում էր նրանց մօտ, որպէս զի իմանայ թէ ինչի մասին են խօսում հաւաքուածները: Պարզ է, որ այդպիսի խիստ հսկողութեան տեղում ամեն մէկից պիտի պահանջուէր անպայման, կոյր հնազանդութիւն: Եւ Մխիթարը այդ կողմից էլ միանգամայն անողոր էր, նոյն իսկ անգութ: Մի անգամ նրա աշակերտները սրտորաստում են մի շատ գեղեցիկ գործ. դա մի մեքենայ էր, որ ձեացնում էր երկրագունդը, երկնային մարմինները, լուսնի և արեգակի շրջանները, ժամացոյցի

*) Ա. Գոնց, եր. 199:

անիւններով այդ զարմանալի գործիքի զանազան մասերը իրանք իրանց չարժուում էին, ցոյց տալով այն, ինչ գիտութիւնն էր հաստատել: Աշակերտները խնդրում են Մխիթարին գալ դպրոցը և տեսնել իրանց ձեռքի գործը: Գալիս է Մխիթարը, դուրում է նրանց, բայց վերադառնալով իր սենեակը, ուսուցչի միջոցով յայտնում է աշակերտներին որ եթէ նրանք կամենում են իրանց արքահօր համար մի հաճելի բան անել, թող իրանց ձեռքով խորտակեն և կրակի մէջ զցեն այդ մեքենան: Հասկանալի է թէ ինչ պիտի լինէր խեղճ աշակերտների դրութիւնը. այնքան երկուր աշխատել էին, այնքան լաւ գործ էին պատրաստել և յանկարծ, մի ակնթարթում, պիտի ոչնչացնեն իրանց ձեռքի և խելքի պտուղը: Բայց և այդպէս, նրանք կատարում են արքահօր ցանկութիւնը: Մխիթարը, սաստիկ ուրախացած, գնում է նրանց մօտ, օրհնում է, հասկացնում որ այդ հնազանդութեան վրայ Աստուած էլ է ուրախացած: Այս վարմունքով Մխիթարը անպայման, հլու հնազանդութեան դաս էր տալիս իր աշակերտներին: Ինչպէս երևում է, նա չատ լաւ իւրացրել էր կաթօլիկական վանքերի ներքին պայմանները, և մենք պիտի դարձանք թէ ինչպէս նա կարողացաւ այդ վանքերի հոգին կազմող հնազանդութիւնը պատուաստել և աճեցնել հայերի մէջ, որոնք այնքան էլ սովոր չեն դիպրիպլինային, հնազանդութեան: Մի հնազանդութիւն էր դա, որ մանաւանդ պիտի չափաւորէր աշակերտների սէրն ու ձգտումը դէպի գիտութիւն: Կենսագրութիւնը պատմում է որ զարմանալի մեքենան պատրաստողները այն աշակերտներն էին, որոնք «դեռ ևս փրիստոփայութեան վարժմունքների մէջ էին»: Շատ բնական էր, որ Մխիթարը, խորտակել տալով այդ ձեռագործը, կամենում էր դրանով ցոյց տալ թէ որքան անախորժ բան է իր համար, որ իր աշակերտները, փոխանակ թօմա Ակուինացու վարդապետութեան մէջ քաջ և հասկացող հանգիստնալու, աշխարհային գիտութիւնների մէջ են առաջագիմութիւն ցոյց տալիս: Յամենայն դէպս, եթէ աշակերտների ձեռագործը լինէր մի եկեղեցական անօթ, պատկեր կամ դեմստ, Մխիթարը նրան կրակի չէր դատապարտի...

Անհնազանդութիւնը միայն խրատներով չէր սանձահարւում, սահմանուած էին և պատիժներ: Ս. Ղազարի կղզու առանձնութիւնը գեղեցիկ միջոց էր՝ վանականներին կեանքից և աշխարհից միանգամայն կտրելու համար: Կենսագրութիւնը պարծանքով յիշատակում է թէ երբէք տեսնուած չէ որ վանքի միաբնակութեան անդամները դատարկ տեղից չըջնէն վանատիկի փողոյներում, կամ նայեն այնտեղ եղած «քաղաքական խաղերին»: Այսպիսի առանձնացումը, անշուշտ, ունէր իր կարևորու-

թիւնը վանական հաստատութեան յարատեւութեան տեսակէտից: Բայց նա ունէր և բազմաթիւ բացասական կողմեր: Վանքը դառնում էր մի միջավայր, ուր ոչնչացած էր անհատական կամքը, ազատութիւնը, ուր ամեն ինչ պիտի հպատակուէր սահմանուած կարգերին և աւանդութիւններին: Այդ է պատճառը որ Մխիթարեանների դարաւոր գործունէութեան մէջ աչքի է զարւում նեղ միակողմանիութիւնը, ազատ ու անկախ մտքի բացակայութիւնը:

Հարկաւոր է աւելացնել որ Մխիթարի աբբայութեան ժամանակամիջոցը դեռ լաւագոյնը և օրինակելին է համարւում միաբանութեան պատմութեան մէջ: Այդ ժամանակամիջոցում վանքի կանոնադրութիւնը պարզ էր, այն աստիճան էր տողորուած կաթօլիկ վանքերի ոգով: Սա հասկանալի է: Եթէ իւրաքանչիւր երկարակեաց մարմին իր կեանքի մէջ ունենում է նահապետական շրջան, Մխիթարեան միաբանութեան համար այդ շրջանը Մխիթարի աբբայութեան ժամանակն էր: Ինքը, Մխիթարը, կրթուել ու մեծացել էր կաթօլիկ վանքի պատերից դուրս, հայրենի հողի վրայ, նա ճանապարհորդել էր հայոց աշխարհի շատ կողմերը, մի խօսքով կրում էր իր վրայ հայրենի հողի, օդի, իրականութեան ազդեցութիւնները: Բայց ահա ս. Ղազարի վանքում սերունդների յաջորդութիւն է սկսւում. առաջ է դալիս միջավայրի հետ կապուած դրութիւնը, բազկացած աւանդութիւններից, նախապաշարմունքներից, կրթութեան պակասութիւններից և, վերջապէս, արտաքին հանգամանքների ազդեցութիւններից: Խտանում է կաթօլիկական աւանդապահութիւնը, լուսավախութիւնը այդ մենաւոր կղզու վրայ, սեղմելով ազատ մտքի ու գործունէութեան առանց այն էլ անձուկ ասպարէզը: Մխիթարի մահից յետոյ Հոօմը այլ ևս աւելորդ է համարւում նորակազմ միաբանութիւնը արտօնութիւններով և քնքշութիւններով փայփայելը և ուղղակի հրամայում է նրան ընդունել ևզուխտական կարգի կանոնադրութիւնը: Մխիթարեանները ընդունում են: Սա արդէն բաւական է ամեն ինչ բացատրելու համար: Այնուհետև այլ ևս սկզբունք է դառնում կոյր հնադանդութիւնը. միաբանութիւնը կազմուած է կամազուրկ և դիմադուրկ անգամներից, որոնցից իւրաքանչիւրի բռնաջին պատականութիւնն է ծառայել միաբանութեան շահերին: Եւ որովհետև կրօնաւորութեան այդ կարգերը անկարելի է հաշտեցնել մարդկային բնաւորութեան հետ, ուստի բնականաբար զարգանում է փարիսեցիութիւնը, որի տակ պատասպարւում են բացասական շատ յատկութիւններ *):

*) Մխիթարեանների այս պակասութիւնները մերկացրել են Գաբ-

Դրեք այս դրութիւնը XVIII և XIX դարերի առաջադիմական պահանջների առաջ—և ձեզ համար անկասկածելի կը լինի, որ Մխիթարեան միաբանութիւնը, իբրև մի կղզիացած կղերանոց, չէ կարող առաջադիմութեան, կատարելագործման գործիք համարուել:

Յետագէմ պահպանողականութեան մի մեծ նշան էլ էր կրում Մխիթարեան միաբանութիւնը իր հիմնարկութեան օրից: Իր գրական գործունէութեան համար նա գործիք ընտրեց ոչ թէ ժողովրդի լեզուն, այլ անհասկանալի, մեռած գրաբարը:

XVIII դարի գրական շարժման ամենամեծ գործը այն էր, որ նա ժողովրդականացնում էր գիտութիւնն ու գեղարուեստը, ամենքին հասկանալի խօսքի միջոցով տարածւում էր ժողովրդական խաւերի մէջ, զարթեցնում էր, աչք բաց անում: Ճակատագիրը մեզ էլ չնորհել էր այդ դարում գրական վերածնութիւն, բայց դա մեռած ծնունդ էր նախ և առաջ այն պատճառով, որ ընդհանրութեան մատչելի լեզու չունէր: Այսպէս խօսելով, մենք չենք ուրանում Մխիթարեանների ահագին ծառայութիւնը. նրանց հետ ծնունդ ոսկեդարի գրաբարը, նրանք մաքրեցին, ճոխացրին մի աղաւաղած, սպանուած, վայրենացրած լեզու: Բայց այդ հսկայական ջանքերը բոլորովին չը փոխեցին գրականութեան դրութիւնը մեզանում. մեր գրականութիւնը դարձեալ մնաց «ընտրեալների» նեղ շրջանի սեփականութիւն և ժողովրդի բազմութիւնը դարձեալ հեռու էր մնում նրանից: Գրքի ու գարոցի մէջ այնքան էլ դժուար չէր վերանորոգել հինգերորդ դարը. դրա համար բաւական էր որ ս. Ղազարի վարդապետները զարմանալի ջանասիրութեամբ թաղուէին հնութեան մէջ, քրքրէին ձեռագիրները, մեղունների սէս պատրաստէին այն նիւթերը, որոնցից պիտի կազմուէր Մխիթարեան հարուստ ու ձոխ գրաբարը: Իսկ ժողովուրդը: Նա մնում էր նոյնը. դարերի ընթացքում նա հեռու էր մնացել գրաբարից, չէր հասկացել նրան: Ժողովուրդը չէր կարող վերադառնալ հնութեան դարերին, եթէ ի հարկէ, ենթադրելու լինենք թէ եղել է մի ժամանակ, երբ գրաբարը հայ ժողովրդի ամբողջութեան համար հասկանալի, գործածական լեզու էր,—մի բան, որ ապացուցուած չէ և շատ վիճելի է: Ժողովուրդը ունէր իր պահանջները, իր լեզուն:

Եւ այդ բանը շատ լաւ էր զգում Մխիթարը: Նա կազմեց աշխարհաբարի քերականութիւն, աշխարհաբար լեզուով «Բրիս-

րիէլ վարդապետ Այվազովսկին իր «Ուրուագիծ Մխիթարեանց» բրօշուրի մէջ և Սարգիս վարդապետ Թէոփորեանը իր «Պատմութիւն Մուրադեան վարժարանին» մեծ աշխատութեան մէջ (Երեք հատոր, Փարիզ, 1866)։

տոնէական» գրեց: Սա մի հանգամանք է, որ ապացուցանում է թէ գրաբարը Մխիթարի ժամանակներում կարեւորութիւն ներկայացնում էր լոկ գիտնական տեսակէտից, իսկ աշխարհաբարը—օրուայ լեզուն էր, ժողովրդի հետ խօսելու միակ յարմարաւոր և ցանկալի դործիքը: Դժբախտաբար, ինչպէս ասացինք, Մխիթարը մի համարձակ վերանորոգիչ չէր, այլ կօմպրօմիսների մարդ: Նա շատ լաւ ըմբռնում էր ժամանակի պահանջները, բայց հնութեան, անշարժութեան, կոյր աւանդապահութեան դէմ հսկայական կռիւ սկսելու և առաջ տանելու ընդունակութիւնը չուներ. ուստի լեզուի հարցում էլ համակերպուեց տիրող հասկացողութիւններին և սովորութիւններին: Եւ այդպիսով գրաբարը դարձաւ Մխիթարեանների կռուքը: Երկար ժամանակ այդ նորոգած, ոսկեղօծած հնութիւնը տիրում էր մեզ վրայ, որովհետեւ այդպէս էր կամենում ս. Ղազարի վանքը. երկար ժամանակ նա չէր թոյլ տալիս որ մեր մէջ էլ, վերջապէս, ծնուի մի ժողովրդական գրականութիւն, որ լինի կեանքի զաւակ: Եւ մենք իդուր զոհեր էինք տալիս այդ կռուքին, իդուր անշարժացած սպասում էինք, որ նա աւելի շատ զարգարուի ոսկով ու ակներով...

Մեր այս դրութիւնից, ի հարկէ, չէր բխում մի այնպիսի միտք թէ գրաբարի ուսումնասիրութիւնը միանգամայն ապարդիւն ժամաւաճառութիւն էր: Ո՛չ, հին լեզուի մշակումը կարեւոր էր, որպէս զի մենք չը կտրուենք մեր հին մատենագրութիւնից: Եւ եթէ մեզանում, բացի Մխիթարեան վանքից գոյութիւն ունենար մի այլ եռանդուն և կարող գրական ընկերակցութիւն, որի նպատակը լինէր միայն աշխարհաբարի դարգացումը, այն ժամանակ մենք Մխիթարեաններին կը տայինք գորաբարը մշակողների, հարստացնողների պատիւը: Յաւը հէնց այն է, որ մենք այդպիսի բախտ չունեցանք. բացի Մխիթարեան ուխտից չը կար մի այլ ուսուցիչ, ղեկավար: Զգալով ժամանակի և ժողովրդի պահանջները, Վենետիկի հայ վարդապետները պիտի գրաբարը սլահէին իրանց գիտնական ուսումնասիրութիւնների համար, իսկ ժողովրդին պիտի տային գրքեր նրա լեզուով, մի և նոյն ժամանակ ջանք պիտի դործ դնէին այդ լեզուն մշակելու, հարստացնելու համար: Բայց Մխիթարեանները սխօլաստիկ և հին պահպանողական միացին ոչ միայն մատենագրութեան, այլ և լեզուի մէջ: Նրանք խրուեցին այն մոլորութեան մէջ, թէ գրաբարը պիտի դառնայ գրականութեան լեզու, թէ միայն այդ լեզուն կարող է զարգացնել հայի միտքը, կրթութիւնը նրա սիրտը: Դա մի անագին յետադիմական փորձ էր, որի վրայ այնքան մեծ աշխատանք վատնեցին Մխիթարեանները:

Եթէ նրանք աւելի շատ ունենային հսկայ տաղանդներ, քան որքան ունեցան, եթէ նրանց աջողութիւնը աւելի երկար ժամանակով արգելք հանդիսանալ ժողովրդական գրականութեան դէմ, այնուամենայնիւ, վերջ ի վերջոյ յաղթուողները նրանք պիտի լինէին, որովհետեւ ժամանակի դէմ գնալը մարդկային ոյժերից միանգամայն վեր է:

Այդպէս էլ եղաւ. կործանուեց Մխիթարեանների ոսկէզօծ կուռքը, իր բեկորների տակ թողելով նաև նրանց ահագին հեղինակութիւնը, նրանց զեկավարող գիրքը:

Վերածնութիւնը ազգերի մարմնի և արիւնի մէջ մտնում է գրականութեան և դպրոցների միջոցով: Նայենք Յունաստանին: XVIII դարում այնտեղ էլ վերածնութիւն է սկսուած: Բազմաժողով են բարեկարգ դպրոցները, գրական գործիչները. ժողովրդական հասկանալի լեզուի պահանջը այնքան պարզ է զգացւում, որ սկսում են թարգմանել հին յոյն հեղինակներին. օրուայ հարց է դառնում գրական ժամանակակից, նոր լեզու ստեղծելը: Աշխարհական տարրը այնքան դերակշռող դեր է կատարում գրականութեան մէջ, որ յունարէնի և թարգմանում անգլիական և ֆրանսիական նոր փիլիսոփաները. տարածւում են ազատ մտքերը, քննադատութիւնը սկսում է փորփորել իրականութեան հիմքերը: Այդ շարժումը այնպիսի կերպարանք է ընդունում, որ յունաց եկեղեցին նոյն իսկ սկսում է վախել և դիմադրողի դեր է ստանձնում*):

Մեզանում գրական և դպրոցական վերանորոգութիւնը միմիայն Մխիթարեան միաբանութեան էր վերապահուած: Իսկ այդ միաբանութիւնը իր կազմակերպութեամբ, գործելու եղանակով, իր ձեռքում ունեցած միջոցներով չէր կարող բաւարարութիւն տալ ժամանակի պահանջներին: Հայաստանում, զոհէ նրա արեւելեան մասում, արդէն գործում էր քաղաքական ազատութեան դադափարը. և սակայն, նա ուժեղ արձագանքներ չէ գտնում Մխիթարեան վանքում, չէ արժարժում այնտեղ, ժողովրդականացած իդէալի կերպարանք չէ առնում այնտեղ հրատարակուող գրքերի մէջ:

Այս բոլորը XVIII դարի եւրօպականութեան համար կատարեալ յետադիմութիւն էր, դաւաճանութիւն նոր մտքերի, առաջադիմութեան դէմ:

*) Ч. Файфъ, „Исторія Европы XIX вѣка“, т. II, М. 1889, стр. 176—177.

Այսպէս է Մխիթարեան միաբանութեան նշանակութիւնը, եթէ նայենք Եւրօպայի կողմից: Այժմ զիմնք միւս կողմին, նայենք Մխիթարեաններին հայկական իրականութեան աչքով: Տեսնենք ինչ ունէինք մենք և ինչ աւելացրեց մեր ունեցածի վրայ Մխիթարի ստեղծած հիմնարկութիւնը:

Լ է Օ

(Լը բարոնակուի)

ԷՄԻԼ ԶՕԼԱՆ ԵՒ ՆՐԱ ԵՐԿԵՐԸ

(«Բեղմնաւորութիւն» վէպի առիթով համառօտ տեսութիւն նրա գրական գործունէութեան)

Էմիլ Զօլան, անտարակոյս, մի մեծ գրական անձնաւորութիւն է։ Գուցէ Վիկտօր Հիւգօյից յետոյ ֆրանսիական գրականութիւնը չի տեսել մի աւելի ժողովրդական գրող, քան Բուդօն-Մակկարների հանճարեղ հեղինակը։

Զօլան մարմնացումն է մի մեծ գրական ուղղութեան—նատուրալիզմի,—ինչպէս Վ. Հիւգօն ներկայացուցիչ էր բօմանտիզմի։

Անցեալ դարի սկզբներում գրականութեան մէջ թագաւորում էր րօմանտիկ հոսանքը, վերջերում գերիշխող հանդիսացաւ նատուրալիզմ, իրական ուղղութիւնը։

Մեր նպատակն է բնորոշել Էմիլ Զօլայի գրականական ուղղութիւնը և ցոյց տալ այն խոշոր գերը, որ նա խաղացել է եւրոպական գրականութեան մէջ։

Զօլայի տաղանդը անսպառ է։ Նա անցեալ XIX դարի ամենապտղասուղ զրոյներէն է և ամենաշատ ընթերցուածը։ Նա մինչև այսօր գրել է, բացի Բուդօն-Մակկարների ու «Երեք քաղաքների» սերիաները, նաև 22 ուրիշ հատոյններ—ընդամենը 46 խոշոր գիրք, որոնցից տպագրուած են մի քանի միլիօն օրինակներ և որոնք թարգմանուած են արդէն բոլոր եւրոպական լեզուներով։ Եթէ իրար վրայ դարսենք այդ բոլոր գրքերը, կը ստանանք մի սիւն, որի բարձրութիւնը կը լինի ոչ պակաս քան 150 վերստ։ Այս գործը այնչափ պատկառելի է, որ գրականութեամբ հետաքրքուողը չի կարող չը կանգնել այս վիթխարի աշտարակի դիմաց։

Գրականական աշխարհում, ինչպէս և քաղաքական, գեղարուեստական ու գիտական աշխարհներում, միջին ընդունա-

կուլթեան, հասարակ տաղանդի մարդիկ միշտ ընկճուած, հպատակուած, ուղղակի գերի են դարձած լինում մէկի հանճարին:

Հիւզօն այդ հանճարիցն էր:

Իր անսանձ ֆանտազիայով, իր կտրուկ ու զօրեղ ոճով, նա անցեալ դարի առաջին կէսի գրական կուռքն էր դառել, որի առաջ խոնարհուում էին ամբողջ սերունդներ: Գրական աշխարհը նրա ֆորմուլներով էր ղեկավարւում և նրա ուսմունքը պաշտուած էր ինչպէս մարգարէի յայտնութիւն: Նրա սալօնը մի տաճար էր, որտեղ մարդիկ չնջելով էին խօսում, սպասելով տանտիրոջ երևալուն և որտեղից երկտասարդ տաղանդները դուրս էին գալիս շլացած, հիպնոսուած մեծ վարդապետի վայլով:

1827-ին Հիւզօն, իր Կրօմվել տրագիդիայի առաջաբանի մէջ գետեղեց իր դաւանանքը (profession de foi) բօմանտիզմի մասին, իսկ 1830-ին դուրս թողեց իր Հերնանին, որ այդ գրական հոսանքի ծայրայեղ արտայայտութիւնն էր: Գուցէ մեր դարում ոչ մի գրականական գործ մինչև այդ օրը այնպիսի գլորդիւն չէր պցել, այնքան աղմուկ չէր հանել, որքան այդ անբնական, շինծու, գրաման: Բօմանտիզմի ֆորմուլան գտած էր.—նրա արտայայտիչն էին անբնական, բայառիկ տիպեր, շինծու անբնական միջավայր, ծայրայեղ իդէալացումն լաւի ու վատի, բարու ու չարի, հերոսական գործեր, բայառիկ կեանքի մթնոլորտ և վերջապէս խուսափումն այն ամեն բանից, ինչ որ առօրեայ է, բնական է:

Մի տարօրինակ յափշտակումն տիրեց գրականագէտներին. քննադատները բառեր չէին գտնում այս մեծ գործը գովաբանելու համար: Դա մի թովչութիւն էր, որ կաշկանդել էր ամբողջ դատողութիւնը, կրիտիկան:

Այս ընդհանուր հլու հիացման մէջ յանկարծ մի ձայն բարձրացաւ, որ աղդու ոճով բողբոցեց բօմանտիզմի դէմ, ցոյց տուեց այդ գրական հոսանքի ամբողջ շինծուութիւնը, ցոյց տուեց, որ հարկաւոր է իջնել եթերի բարձրութիւնից, որտեղ սաւառնում էին բօմանտիկները և իջնել երկիր, ուսումնասիրել իսկական մարդու առօրեայ ընտանական կեանքը: Նա մի շարք պատկերներով ապացուցեց, որ մարդիկ ոչ հրէշտակներ են և ոչ զէներ, այլ ունեն լաւ ու վատ կողմեր էլ, որ այս առօրեայ մանր մարդկային էակները, այս առօրեայ տաղտկալի կեանքն էլ կարող են առատ ու հետաքրքրական նիւթեր տալ բօմանտիստին և դրամատուրգին:

Այս յանդուգն մարդը, որ սրբապղծում էր, հայհոյում էր բօմանտիզմը, Բալզակն էր, այդ խոհեմ, խղճուկ, միշտ հալածած

և միշտ աղքատ, դռնէ դուռ ընկած Բալզակը, որին «գրչակ» անունն էին տալիս հակառակորդները և որ այնչափ ստորացրել էր իր գրելը, որ «կեանքի պատկերներ» էր վերցնում և յաւակնութիւն ունէր իր այդ նկարներով յեղափոխել գրականութիւնը:

Զօլան նրան անուանում է «Նատուրալիստի հայր», և իր ուսուցիչը:

Ոչ մի գրականական ուղղութիւն յանկարծ հասունացած չէ ծնւում: Գրականական հոսանք ստեղծելը մի մարդու գործ չէ. մի շարք տատանումներից յետոյ են միայն ամրանում ու ճոխանում գրականական գալրոցները: Նոյն տատանումները, նոյն էվոլյուցիան ունեցել է նատուրալիզմը ևս:

Բալզակից յետոյ մի շարք, եթէ չասենք հանճարեղ, դռնէ դուռն տաղանդի տէր մարդիկ կատարելագործեցին ու ճոխացրին Բալզակի գործը մինչև Զօլայի ժամանակները:

Ֆլօբէրը, Գօնկուր և դրայները, Դօդէն, Տուրգենևիլը *) և ուրիշները արդէն պատրաստել էին Զօլայի համար մի փառաւոր ժառանգութիւն. Զօլան ընդունեց այդ ժառանգութիւնը և իր հանճարի ոյժով հասցրեց նրան զարմանալի ճոխութեան:

*
* *

Արդի գրականական հոսանքները մեծ առնչութիւն ունեն գիտութեան զարգացման հետ: Գիտակցօրէն թէ անգիտակցօրէն գրողները հետեւում են գիտութեան ժամանակակից պահանջներին, օգտւում են նրա գիւտերից: Նատուրալիստ գալրոցը իրան «գիտական» տիտղոս է տալիս: Նա հիմնուած է (ինչպէս և գիտական անալիզը) գիտողութեան ու փորձի վրայ— դռնէ այդ յաւակնութիւնն ունի նա:

Զօլան գրականութեան համար ծնունդ այն երջանիկ ժամանակ, երբ բնագիտութիւնը իր զարգացման գագաթնակէտին էր հասած, երբ Մաթանդին, մեծ Կլօդ-Բերնարը և նրանց հետեւողները, իբրև հիմք ամեն գիտական հետազոտութեան, գրեցին փորձը: Նրանցից առաջ Բիչան, այդ մեծ անատոմիստը, մանրադնեւել էր մարդուս կազմուածքը, ուսումնասիրել էր մկանների ամեն մի թելը, նրա ուղեղի վանդակները, նրա ոսկորի ծուծը. նոյնն արել էին բոյսերի ու կենդանիների վերաբերմամբ Կիւվիէն, Լիննէյը և ուրիշները: Եւ այս գիւտերը վերջ-

*) Տուրգենևիլը իր լատգոյն աշխատութիւնները գրել է Պարիզում և Ֆրանսիական գրականական գալրոցին է պատկանում իր շատ կողմերով:

նականապէս լցրեցին այն անդունդը, որ բաժանում էր մարդուն միւս կենդանիներից.—պարզուեց, որ մարդն էլ այնպէս է կազմուած, ինչպէս այդ վերջինները. աւելի ևս՝ որ այդ երկուսն էլ նոյն քիմիական տարրերից են բաղկացած, ինչ որ հասարակ բոյսերը:

Միւս կողմից Լամարկը, Սենթ-Իլէրը, վերջապէս Դարվինը քանդեցին մարդու ինքնագոյութեան հնաշաճ թէօրիւնն և ապացուցեցին, որ նա համեմատաբար նորագոյն կենդանի է կրկրիս երեսին, որ նրանից հազարաւոր դարեր առաջ ապրել են կենդանիներ ու բոյսեր, և որ նա կերպարանափոխութեան արդիւնք է:

Ներմագիտութիւնը ահագին քայլեր արեց, հոգեբանութիւնը վերածուեց հասարակ ֆիզիօլօգիական (քնախօսական) երևոյթի և դառաւ ուղեղի ֆունկցիա, ինչպէս շարժումն մեկանների ֆունկցիան է, իսկ մարտողութիւնը—ստամոքսի, այսպիսով մարդկային կրքերը ենթարկուեցան անալիզի և նրանցից շատերը բաղադրուեցան լոկ ֆիզիօլօգիական օրէնքներով: Այս հայեացքները չէին կարող չը յեղափոխել գրականութեան փորձուղը:

Մարդը փոքրացաւ, ակներև եղաւ, որ նա էլ, բոյսերի ու կենդանիների նման, ենթակայ է կլիմայի, հողի, ջրի, շրջապատող պայմանների ազդեցութեանը, և որ նա ծնւում է ժառանգական որոշ յատկանիշներով: Եւ այս ներքին թէ արտաքին ազդեցութիւնները կազմում են այն միջավայրը, որին նատուրալիստ գալրոցը այնչափ մեծ դեր է խաղալ տալիս, որ մարդը դառնում է գերի, կամազուրկ մի փնտուր, որին դրախ քամին փչում տանում է, որ կողմը կամենում է. կարճ ասած—*L'homme est déterminé par le milieu* (մարդը միջավայրի սլտուղ է):

Շրջափայրի այս ընկճող, նսեմացնող ազդեցութեանը աւելանում է և անողորմ ժառանգականութիւնը, որով մարդ ֆիզիքական յատկութիւնների հետ միասին ժառանգում է նոյնպէս և իր նախնիների բարոյական յատկութիւնները:

Միջավայրի ազդեցութիւնը հերոսի վրայ փարպետութեամբ ցոյց էին տուել միլօբէրը, Գօնկուր եղբայրները: Զարմանալի բարձրութեան հասցրեց նրա հոգեբանութեան էսիւզը Ստենդալը, որ XIX դարի առաջին կէսի ամենամեծ հոգեբանն է համարւում: Գիտնական բօմանին պակասում էր մի բան միայն—ժառանգականութեան մեծ ու բարդ օրէնքների ներմուծումն նրա մէջ:

Այդ ցանկացաւ անել էմիլ Զօլան: Կը տեսնենք, թէ որչափ յաջողուեց այդ նրան:

*
* *

Այսպէս ուրեմն, Զօլան չը ստեղծեց այն ուղղութիւնը, որի պարագլուխն է այսօր: Նաառաքալիստ բօմանը պատրաստ էր արդէն. Զօլան ճոխացրեց միայն նրան ու մտցրեց նրա մէջ ժառանգականութիւնը: Քսան վէպերի մէջ (Բուզօն-Մակկարների սերիան) նա ձգնում է ակներև անել իր հերոսների վրայ ժառանգականութեան մեծ օրէնքը: Սրանք բոլորը սերւում են մի պսիխօպաթ կնոջից (Ադէլայիդ Ֆուլք), որի հայրը խելագար էր: Այս կինը ամուսնանում է իր ծառաներից մէկի, Բուզօնի հետ, իսկ սրա մահից յետոյ սիրահարական կապեր է հաստատում Մակկար անունով մի արքեպիսկոպիտ հետ, որից երկու որդի է ծնում—Անտուան և Իւրսուլ: Այս արմատից սերւում են երկու ճիւղ—Բուզօններ ու Մակկարներ: Բուզօնները, աւելի առողջ քան Մակկարները, որոնց հայրը արքեպիսկոպ էր, թէև առաջինները նոյնպէս պէտք է կրէին իրանց վրայ խելագար պապի ու անբնական—պսիխօպաթ մօր ներկայնութեան կնիքը: Սրանց սերունդները պիտի ճիւղաւորուեն, և քսան բօմաների հերոսներ գտնան, և նրանց մէջ ժառանգական ներկայնութիւնը գնալով սերնդից սերունդ, հարիւր ձեւեր պիտի ստանայ, տալով հանձաբներ կամ ապուհներ, քաղաքական և հասարակական մեծ գործիչներ կամ սոսր սրիկաներ ու գողեր, հիւստերիս ու խելագարութիւն, ծայրայեղ կրօնամոլներ կամ գազանանման եղեռնագործներ, կոյսեր ու անառակներ,—մի ամբողջ աշխարհ կրքերի ու մոլութիւնների, մի խլրտումն հիւանդոտ էակների, որոնց մէջ բժիշկը գտնում է համարեա այն բոլոր ներկային ու հոգեկան հիւանդութիւնները, որոնք ուսումնասիրուած են անդեալ դարի վերջի կէսում: Այս հիւանդոտ մարդիկ յնկնում են որոշ շրջանների մէջ, ամուսնական կապերով միանում են ուրիշ, աւելի առողջ կամ, ընդհակառակը, աւելի հիւանդ տարրերի հետ և տալիս են նոր սերունդներ, որոնց մէջ հօրից ստացած հոգեկան ու մտաւար առանձնայատկութիւնները մեղմանում են, կամ աւելի ևս սաստկանում մօրից ստացած ժառանգականութեան այժմով, և փոփոխւում ու զանազան գոյներ ստանում շրջապայրէ ազդեցութեան ներքոյ: Յետոյ նոր սերունդները խնամանում են իրար հետ և այսպիսի հոգեբանութիւնը գնալով աւելի և աւելի, բարդւում է ու կազմում մի խճճուած ցանց, որ նոյն իսկ Զօլայի ահագին տաղանդը անկարող է քանգել և ստիպուած է յաճախ (համար-

եա միշտ) Ալեքսանդր Մակեդոնացու պէս այս Գորդեան հանգուցը սրի մի յանդուգն հարուածով կտրել: Ժառանգականութիւն ու միջնավայր—ահա երկու բռնականներ, որոնք ստրկացնում են մարդուս հոգին, ճշոււմ են նրա ուղեղը, կաշկանդում նրա կամքը: Մարդս անզօրացած, կամազուրկ դարձած, կորցրծա այն միակ յատկութիւնը, որով պարծենում էր նա մինչև այժմ—կամքի ազատութիւն, ինքնուրոյնութիւն:

Այս էր դեսքրիփիզմը, այսինքն այն փիլիսոփայական ուղղութիւնը, որ բացասում էր կամքի անկախութիւնը:

Եթէ մէկը հանճար է կամ ապուշ, բարոյական թէ անբարոյական, մեծ գիտնական, մեծ նկարիչ, սրիկայ թէ եղեռնադործ,—նա մեղաւոր չէ, մեղաւոր են ժառանգականութիւնն ու միջնավայրը. նա ծնուած է որոշ բարոյական սաղմերով, և այդ սաղմերը միայն զարգանում են նպաստաւոր միջնավայրի մէջ: Եթէ մէկը սպանութիւն է դործել, ուրեմն նա ուրիշ կերպ չէր կարող վարուել, որովհետև իր նախնիներից նա ստացած էր մարդասպանի սաղմերը, իսկ չըջապատող պայմանները պարարտ հող էին ներկայացրել սրանց աճման համար: Մի քայլ եւս, և կընկնէր ճակատագրի ուսմունքը—Փասալիզմի մէջ և մարդիկ կը դառնան մաննրքէններ, որոնք չարժոււմ են մղուած ժառանգականութեան անզիմադրելի ոյժից ու չըջապատող համագամանքների զրդումով:

Ի՞նչ անմխիթար ուսմունք, ի՞նչ յուսահատական թէօրիա: Բարեբախտաբար այդ սխալ է, և այստեղ եւս, ինչպէս շատ հարցերում, բանաստեղծը գիտնականից առաջ է ընկել:

Ձօլայի մոգքի թոխքը չէր կարող ազատ չարժուել ժառանգականութեան այն նեղ շրջանակի մէջ, որ հազիւ վստահանում էր սահմանել ժամանակակից գիտութիւնը: Եւ նա անխուսափելի կերպով պիտի ընկնէր չափազանցութեան մէջ:

*
* *

Թնդ թոյլ տրուի մեզ մի քանի խօսք ասել ժառանգականութեան մասին, ի նկատի ունենալով խնդրի կարեւորութիւնը:

Այս, գիտութիւնը դեռ անկարող է ժառանգականութեան օրէնքներ սահմանել: Կայ մի չարլօն, մի ենթադրութիւն (որ սակայն դուքս է բերուած գիտողութիւններից), այն է՝ ներվային երևոյթները անցնում են ժառանգաբար կամ նոյնութեամբ, կամ փոխելով իրանց ձեւը: Այսպէս օրինակ. մի հիստերիկ (ներվային) կնոջ զաւակները կարող են նոյնպէս հիստերիա ունենալ, կամ թէ չէ լինել տաղանդաւոր երաժիշտ, նկարիչ, կամ

ապուշ, անբարոյական կամ նոյն իսկ ընկնաւոր: Հաղուագիւտ չեն այն դէպքերը, երբ եղբայրներից մէկը մեծ տաղանդի ու ճարպիկութեան տէր է (գեղարուեստի, առետրի, արհեստների մէջ), իսկ միւսը զուրկ ամեն տեսակ ընդունակութիւնից, ապուշ, նոյն իսկ խելագար: Այսպիսով արդարանում է այն հայեացքը, թէ հանճարը խելացնորութեան մի ձև է, կամ թէ՛ հանճարից մինչև խելագարը մի քայլ կայ միայն:

Յայտնի է նոյնպէս, որ ներվային հիւանդութիւնները ժառանգաբար անցնում են սերնդից սերունդ, և գնալով սաստկանում են, բարդւում են, զանազան ձևեր ընդունում ու հասցնում ցեղը կատարեալ վատասուման կամ սպառման: Սակայն եթէ այս հիւանդոտ, ներվախտոտ ընտանիքի մէջ մտնում է նոր արիւն, այսինքն երբ այդ գերդաստանից մէկը ամուսնանում է մի առողջ անհատի հետ, կարող է թարմանալ, առողջանալ, ինչպէս մի վատառողջ ծառ, որին պատուաստ են անում:

Ահա այն կանուան, որի վրայ Զօլան հիւսել է իր հոգեբանութեան խճճած ցանցը:

Յիշած ընդհանուր ցուցմունքները բաւական են եղել մի հիւանդուտ արմատից տասնաւոր հիւանդական ներվայնութիւններ ստեղծելու, մի ամբողջ ներվախտաբանութիւն (нервная патология): Հեղինակի թուեցիկ հանճարը կամեցել էր լրացնել այն պակասը, որ այժմ էլ կայ գիտութեան մէջ: Ի՞նչ յանդգնութիւն, ձգտել տաղանդի ոյժով վճռել ժառանգականութեան համարեա անլուծելի համարուած խնդիրը, հետեւել ժառանգական առանձնայատկութիւնների փոխանցման մինչև երրորդ, չորրորդ սերունդը, նորանոր պատուաստների (որոնք կատարուել են ամուսնութեան միջոցով օտար տարրերի հետ), նորանոր աղդեցութիւնների (կրթութեան, ուսման, շրջանի) միջոցով:

Ճշմարիտ է, երկսան ծնւում է ժառանգականութեան կնիքը ճակատին, բայց ճշմարիտ է նոյնպէս և այն, որ դաստիարակութիւնը, շրջավայրը, կարող են հիմնովին փոխել և նոյն իսկ գուցէ հէնց բոլորովին ջնջել նրա հետքերը: Զօլայի հերոսները, ժառանգական այս ներվայինները, նոյնպէս ընկնում են տարբեր կրթութեան և շրջավայրի աղդեցութեան տակ: Ինչ ձև պիտի ստանայ իւրաքանչիւրի հոգեկան ժառանգութիւնը: Ո՛րքան հարցեր, որոնք դեռ իրանց պատասխանին են սպասում գիտութիւնից:

Գիտութեան փոխարէն խօսում է բօմանը: Մի ուրիշ մեծ հոգեբան, Դաստոնսկին, տալով մեզ իր սոսկալի հիւանդական տիպերը, խուսափել է ժառանգականութեան բացատրութիւնից: Զօլան է միայն, որ այս յանգուգն քայլն արեց, և մենք ապշած

ենք այս «սուրբ վատահութեան» առաջ, որ արգասիք է ներքին ոյժի և առկայոյց տաղանդի զօրեղութեան:

Կրիտիկան կը խոնարհուի մեծ վիպասանի այս անձնավրատահութեան առաջ, որքան էլ չափազանցրած համարէ նրա արածը:

*
* *

Նոյնչափ յափշտակման ու չափազանցման հասաւ «Երեք քաղաքների» հեղինակը նաև միջավայրի և լսարժ ու վարքի ազդեցութեան մէջ:

Իէսայիզմը (իրականութիւնը) դառաւ նրա իդէալը:

Նկարագրել ամեն ինչ, առանց խորութեան, առանց ընտրութեան, պատկերացնել ընթերցողի առաջ այն ամենը, ինչ որ կատարուած է վարագոյրի տակ.— ահա ինչ է արել Զօլան:

Այս հեղինակի արած չրջավայրի, վարք ու բարքի նկարագրութիւնը նմանուած են անատոմիստի ու ընագէտի ուսումնասիրութիւններին. նրա վրձինը հաւասար ոյժով ու հաւասար սիրով նկարուած է ամեն ինչ, չը կանգնելով նոյն իսկ ամենակեղտոտ, ամենատարփական տեսարաններին առաջ: Ինչպէս անատոմիստը մանրահատուած է մարմնի լոլոր մասերը անխորաբար, նոյնպէս և նատուրալիստը, իբրև կեանքի մանրահատող, իրաւունք ունի և նոյն իսկ պարտաւոր է քօղաթափ առնել այն լոլոր ստորութիւններն ու կեղտերը, որոնք թագնուած են մեր աչքից չինձու. պարկեշտութեան և բարոյականութեան քօղի տակ: Ինչ փոյթ, եթէ գարշահոտութիւնը պիտի զգուեցնի մեզ ու մեր սիրտը խառնել տայ... *):

Ոչ մի հեղինակ այդ աստիճան յանդուդն և անսանձ չը դանդուեց միջավայրի նկարագրութեան մէջ. մի քանի կրիտիկոսներ մինչև անգամ նկատուած են, որ Զօլան աւելի սիրով է վերաբերուած գէպի կեղտոտ, քան աչքի տեսարաններն ու մարդկային կրքերը: Նրանց ասելով այս հեղինակի գրգռմով է, որ երևան են եկել մի շարք փողոցային գրողներ, որոնք զարմանալի տաղանդով ու կենդանի ոճով նկարագրուած են ստոր կրքեր և անբարոյական տեսարաններ և իրանց այդ ազդով ողողել են արգի եւրոպական հասարակութիւնը...

Անտարակոյս այս մեղադրանքը ծիծաղելի է. մի մարդ չի կարող հոսանք ստեղծել, անշուշտ ժամանակի ոգին է, բարոյ-

*) «Հող» (La terre) վէպի մէջ այնպիսի անպատկառ պատկերներ կան, որ այդ բօմանը լոյս տեսնելուց չետոյ, Զօլայի ամենատաղանդաւոր հետեւողներից հինգը երես դարձրին նրանից:

ական հիմունքների փխտակումն է, որ թելադրում է անբարոյական գրականութիւնը. սակայն չի կարելի հերքել նաև այն, որ Զօլան ոչ միայն չի խուսափում տարփական տեսարաններ նկարագրելուց, այլ նոյն իսկ մի առանձին հակումն է ցոյց տալիս գէտիկ այդ:

Մենք չենք ուզում գնահատել նրա անխիթ ցկարագրութիւնների սկզբունքը, այդ մեզ շատ հետու կը տանէր: Կ'ասենք միայն, որ Զօլան միանգամայն հետևողաբար է վարւում: Այդքան մեծ նշանակութիւն տալով շրջափայլին, նա անհրաժեշտաբար պիտի մանրակրկիտ լինէր. իսկ գիտնական բօման գրելիս, պիտի վարուէր հասարակութեան հետ այնպէս, ինչպէս գիտնականն է վարւում անհատի հետ:

Այդ մանրակրկիտութիւնը Զօլայի ամենաթոյլ կողմն է համարւում, թէև նկարագրութիւնների ճոխութիւնը, գեղարուեստութիւնը հիացնում է ընթերցողին: Ամենակեղտոտ տեսարանները նրա վրձինի տակից դուրս են գալիս իբրև մի մեծ վարպետի գործ, այնուամենայնիւ կրիտիկոսը երբէք չէ ներում նրան այդ յանդիմութիւնը, հասարակութեան ստոր կրքերի, տիրող ցեխի երևան հանելը, որ հարուածում է նրանց ամօթխածութիւնը և մոռացնել է տալիս մեծ վիպասանի միւս կողմերը...

Իսկ միւս կողմերը ակներև են անում մեծ նատուրալիստ գրողի մէջ անսղառ վիպագրական տաղանդ, լաւ ծանօթութիւն հասարակական կեանքի, գիտական նորագոյն հայեալքների, ժամանակակիցութեան թէօրիւնների և հոգեբանութեան:

Վստահ կարելի է ասել, որ ֆրանսիական գրականութեան մէջ ոչ ոք չի չօչափել այնչափ հասարակական բարդ խնդիրներ, ինչպէս Րուզօն-Մակկարների հեղինակը: Նա ցանկացաւ նկարագրել երկրորդ կայսրութեան (Նապօլիօն III-ի) ժամանակուայ հասարակական, քաղաքական, ֆինանսական, բանուորական կեանքը: Եւ նա մտաւ հասարակութեան ըողոր խաւերը, սկսած մեծ քաղաքական մարմիններից (ինչպէս պարլամենտը), մինչև բանուորական նուաստ համայնքները, մինչև Պարիզի ամենազաղրելի որջերը, սրիկաների ու պոռնիկների աշխարհը: Երկրագործը, անխահանը, արհեստաւորը, վաճառականը, ֆինանսիստը, գեղարուեստագէտը, գրականագէտը, պոռնիկն ու չարագործը,—ամենքը բնւ են դուրս բերւած իրանց իսկական գոյնով, առանց չողորթութեան, բայց նաև առանց խնայելու: Զօլայի սուր մանրահատիչը անխնայ կտրատում, քրքրում է հասարակական մարմինները և իր լուսանկարչական պատկերները վերցնում: Ծանօթ լինելով

տնտեսագիտական ժամանակակից ուսմունքներին, նա կամեցաւ իր վէպերի մէջ մտցնել տնտեսական խնճուած մեծ խնդիրներ եւս.—կապիտալիզմի բռնակալ սարկացնող ոյժը, բանուոր ձեռքի անդորութիւնը կապիտալիզմի գէմ կռիւ մղելու համար:

Այդ քսան վէպերը պարունակում են իրանց մէջ մի ամբողջ աշխարհ, իսկական կեանքի հնոցը, որի մէջ մարդիկ իրանց ատաքինի ու անբարոյական ձգտումներով, զազրելի ու վսեմ կրքերով կռիւ են մղում իրար հետ, և ամեն մէկը կուռում է իր զէնքով—մէկը իր տաղանդի ոյժով, միւսը կապիտալի զօրութեամբ, երրորդը սրիկայութիւնով ու չարագործութիւններով, չորրորդը իր գեղեցկութեան հրապոյրով: Մի զարմանալի խլրտումն մարդկային էակների, որոնք ստրուկ են դարձած իրանց ժառանգականութեան, չրջապատող պայմանների և որոնք նոյնպէս ազդում են միւսների վրայ: Այստեղ մենք տեսնում ենք իսկական մարդկանց գիմալները գէմքերից պոկած իրանց իսկական գիշատիչ աչքերով ու ստախօս լիբր բերանով: Տեսնում ենք մարդու անկումն, անձնասիրութեան, պատուասիրութեան անկումն, երբ խնդիրը գալիս է կրքի բաւարարմանը, և մի Նանալի ոտների տակ յատակի վրայ սողում են բօրսայի ու արիստոկրատիայի ներկայացուցիչները, շան պէս հաչալով, միայն թէ այդ պոռնիկը թոյլ տար իր ոտը լիզելու: Տեսնում ենք բարոյական տարրական դադափարների բացակայութիւնը ողորմելի անխառնների շրջանում, սև գետնի տակ, դարհուրելի փոսերի մէջ, որտեղ կինը պատկանում է ամենքին, որտեղ աղջիկը, դեռ երեխայ, ժպիտն երեսին ընծայում է իր կուսութիւնը... ում որ պատահի...

Թուել մի առ մի մեծ վիպասանի չօչափած հասարակական ու բարոյական խնդիրները, պատմել նրա արած սոսկալի մերկացումները, այդ կը նշանակէր գրել նրա ահագին գործի պատմութիւնը—մի բան, որ մեր նպատակից դուրս է:

*
* *

Վերջացնելով Բուգօն-Մակկարների երկար սերիան, էմիլ Զօլան սկսեց մի նոր շաղք վէպեր, «Երեխալալ» ընդհանուր վերնագրով (Լուրդ, Հռոմ, Պարիզ):

Պիէր Ֆրօմանը այս երեք վէպերի գլխավոր հերոսն է: Սա մի քահանայ է, որի սրտի խորքում թերահաւատութիւն է ծագել: Կաթօլիկութիւնը երջանկութիւն չը տուեց մարդուն, տաանութ դար Փրկչի ուսմունքը ընկել է աշխարհ և դեռ ոչ մի մարդ բախտաւոր չի եղել: Հնացած չեն արդեօք այս ծէսերը,

որոնք կռապաշտութեան կնիք են կրում: Եւ Պիէրը զգում է, որ իր հոգու խորքերում պակասում է հաւատը:

Նա լսել էր, որ Լուրդ քաղաքում հաւատը դեռ ևս հրաշքներ է գործում: Հաղարներով ու տաս հաղարներով հիւանդներ, տանջուողներ ու տառապեալներ դիմում են այնտեղ Տիրաւոր Բարայրը և իրանց ցաւերին դարման գտնում: Եւ նա գնում է այնտեղ իր աչքով տեսնելու, ստուգելու իր լսածը, գուցէ ամբանայ նրա տատանուող հաւատը. բայց այդ ճամբորդութիւնը աւելի ևս հիասթափեցրեց ու աւելի թերահաւատ դարձրեց Պիէրին: Մի սոսկալի տանջալից ամբոխ, կուրծքը ծեծելով, արտասուք թափելով, չոքէչոք սողում էր դէպի այդ անձայն քարայրը ու մի կտոր սփոփանք աղերսում իր տանջուած մարմնին, իր տառապած հոգուն: Բիւրաւոր կրծքեր մաղթանքներ էին մատուցանում, աղեկտուր հառաչանքները լցրել էին օդը, արտասուքը ողողել էր սրբազան ժայռը, տանջանքի մի աշխարհ էր այս, որտեղ ցաւագար մարդկութիւնը, յուսալից աչքերը դէպի այս սրբավայրը յառած, թևերը տարածած, երեսը գետնին արորելով, սպասում էր Տիրամօր յայտնութեան, փրկարար լոյսի ծագմանը, որի ճառագայթները պիտի մեռածներին կեանք ներշնչէին: Եւ Պիէրը սոսկաց. ինչ, այսքան արտասուքից չը հալեցան ապառաժները, և մեռելները չը վերկացան գերեզմաններից: Ուր է ուրեմն հաւատի և աղօթքի զօրութիւնը:

Կաթոլիկ կղերը ճանաչում է այս վայրի անզօրութիւնը, և այնուամենայնիւ շարունակում է շահագործել տգէտ ու յուսահատ ամբոխի մնապաշտութիւնը:

Եւ Պիէրը վճռում է գնալ Հոռոմ, աչքով տեսնել Պետրոս առաքեալի փոխանորդին, մատուցանել նրան իր «Նորոգուած Հոռոմ» գիրքը, որ պիտի փրկէր փրատակուող ու սնանկացած կաթոլիկութիւնը: Բայց «յաւիտենական քաղաքը» աւելի ևս յուսահատեցնում է արքային: Այնտեղ, կաթոլիկութեան բուն կենտրոնում, տիրում է շողորորթութիւն, կեղծիք, անհաւատութիւն, անասնական կիրք: Չէ, ոչինչ չի կարելի անել, կաթոլիկութիւնը փտել է, ահագին ճեղքեր են բացուել նրա պատերի մէջ. մէկ օր կը փրատակուի ու տակով կ'անի քրիստոնէութիւնը:

Պիէրը վերադառնում է Պարիզ, մի երկու անյաջող փորձեր էլ է անում իր հաւատը փրկելու համար, յետոյ դէն է զըցում Փարաջան և ամուսնանում, որպէս զի վայելէ երկրի բարիքը և ապրի իր համար, քանի որ չը կարողացաւ ապրել ուրիշների համար. այս միտքիւնից ծնւում է Մաթիեօ Յրօմանը, որ կը դառնայ «Բեղմնաւորութիւն» վեպի հերոսը:

Անտարակոյս այս վէպերը գրուած են նորագոյն փիլիսոփայական հոսանքների ազդեցութեան ներքոյ: Պէտք է ասած, որ վերջին տարիներս եւրոպական պետիմիզմը ամրապնդուել է ու սրբադործուել դրականական միատիցիզմով. Տօլստոյի, Նիշէի, Շօպենհաուէրի, մանաւանդ ռուս մեծ փիլիսոփայի հիւանդատար շունչը և բուզդայական Նիրվանի ուսմունքը վարակել են բոմանը և շատ հաւանական է, որ Զօլան ևս զերծ չի մնացել այս հոսանքի ազդեցութիւնից:

Յամենայն գէպս «Երեք քաղաքները» բոլորովին անանձին են կանգնած և արգասիք են մեծ վիպասանի մտքի մի նոր ուղղութեան:

Ի՞նչ էր ուղում ասել մեզ Զօլան իր այս սերիայով:

Ահա մի մարդ (Պիէրը), որ նուիրել էր իրան կրօնի ու Ժողովրդի ծառայութեանը, յանկարծ զայլակղուելով ու անկարող լինելով յեղափոխել եկեղեցին, փոխում է իր հայեադէքները, իր իդէալը և, փոխանակ իր անձը հասարակութեան նուիրելու, իր անձնական երջանկութեան ետեիցն է ընկնում: Փորձը բնութամ է նրան այն եղբակացութեան, թէ իդուր են մարդկային զոհերը. աշխարհը, կեանքը իրանց չաւղով պիտի ընթանան, յիմարութիւն է ճգնել գետի հոսանքը կանգնեցնելու: Նո քաշուենք, սպասենք, կ'անցնին դարեր, գիտութիւնը կը գտնի այն բալզամը, որ անմահական ջրի նման պիտի նորոգի մարդկութեան նեխած օրգանիզմը և հանգիստ ու երջանկութիւն սփռի աշխարհիս վրայ:

*
* * *

Ահա թէ ինչ է եղել Զօլայի գործը:

Նա չափազանց հեռու դնաց իր դպրոցի մարդկանցից:

Այս հանճարի թռիչքը այնքան ուժգին էր, որ գցեց նրան աւելի հեռու, քան դուցէ ինքը կը կամենար և ամեն ինչ չափազանցրած դուրս եկաւ նրա գրչի տակից: Չափազանցրած է ամենից առաջ չրջափայրին տուած նշանակութիւնը: Նկարագրութեան այդ անյադ ծարաւը տարաւ նրան դէպի աննպատակ ու անմիտ մանրամասնութիւններ, որոնք ոչ բնորոշում են բայք ու վարքը և ոչ էլ մեկնում են հերոսների հոգին, շարժումները:

Ոչ ոք այդ աստիճին չը ստրկացրեց մարդուն չրջափայրի առաջ և ոչ ոք այդչափ չը մանրամասնեց այս վերջինի նկարագրութիւնը:

Հոգեբանական բռնանք բողոքեց այդ չափազանցման դէմ Բուրժէի լուրջ գրչի տակ *):

Չափազանցում է նոյնպէս ժառանգականութեան թէօրիան, որի շինծուութիւնը աչք է ծակում: Կրիտիկոսները մասնաւորապէս անուամբ նոյնպէս և այն առերես տարօրինակ երեւոյթի վրայ, որ նախապայման դրողները, չը նայելով իրանց յարձակումներին բռնանալիքի վրայ, դեռ թափ չեն տուել իրանց վրայից նրա ազդեցութիւնը:

Եւ, ճշմարիտ որ, մի կողմ թողնելով նախորդներին, որոնք ապրել ու սնուել էին բռնանալիքի գրականութիւնով, նոյն իսկ Զօլան հոգով հիւզոյական է մնացել: Ով ուշի ուշով գիտել, ուսումնասիրել է նրա բաղմանատու աշխատութիւնը, չէ կարող չը դպալ, որ բռնանալիքի ամեն քայլում ձգտում է դէպի իդէալականը, և մեծ ոյժով զսպում է իրան, որ չը դաւաճանի իր ընտրած ուղղութիւնը: Մարդ զգում է, որ հեղինակը զգուշ է իրականութիւնից, այն իրականութիւնից, որի ջատակովն է դառել, և, ով գիտէ, գուցէ իրական աշխարհի այս չափազանցումը մերկայուին նպատակ ունի խեղդել հոգու մէջ ծագած կասկածը, թէ իր ընտրած ուղին լաւագոյնն է:

*
* *

«Երեք քաղաքներ» հերոս, արքայ Պիէր Ֆրոմանը, ինչպէս ասել ենք, թերահաւատութեան մէջ ընկաւ, թողեց հոգեւորական կոչումն և ամուսնացաւ. այս ամուսնութիւնից ծնունդին հորս սրբի, որոնք կրում են հորս աւատարանիչների անունները—Ժան (Յովհանէս), Մաթիէօ (Մատթէոս), Մարկ (Մարկոս) և Լիւկ (Լուկաս):

Այս հորս աւատարանիչը դառնալու են «Չորս աւետարան» (Les quatre évangiles) նոր վիպական սերիայի հերոսները. —Բեղմնաւորութեան (Fécondité) մէջ գործում է Մաթիէօն, Աշխատանքի (Travail) հերոսը Լիւկն է, միւս երկու եղբայրները կը դառնան, երեւի, մնացած երկու բռնանների գլխաւոր գործող անձինքը:

«Աշխատանքի» համառոտած թարգմանութիւնը ընթերցողը կը գտնի «Մուրճի» հետեւեալ համարում, բայց քանի որ այդ վէպը կապ ունի «Բեղմնաւորութեան» հետ, ուստի մենք համառօտ կերպով կը պատմենք այս վերջինի պարունակութիւնը, ըստ կարելոյն, հեղինակի խօսքերով:

*) Մենք մտադիր ենք տպագրել մի էտիւդ տալ Ֆրանսիական Հոգեբանական բռնանի մասին:

ԲԵՂՄՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

(Fecundité)

(Համառօտ բովանդակութիւն)

Մաթիէօն ծառայում էր չնչին ոռճիկով Ալեքսանդր Բօշէնի տանը: Նա ամուսնացած էր Բօշէնի աղգական աղքատ Մարիաննի հետ, երբ Ալեքսանդրը, իր խախտուած գործերը վերականգնելու համար, ամուսնացաւ չափազանց հարուստ, բայց և չափազանց տղեղ Կօնստանսի հետ, և երբ Մարիաննի կացութիւնը այս տան մէջ անտանելի էր դառել:

Մաթիէօն ու Մարիաննը, բաւական իրանց նուաղ միջոցներով, որոնցով հաղիւ հազ մի կերպ կառավարուած էին, երջանիկ էին ընտանեկան կեանքում: Նրանց ամուսնութիւնը լոկ սիրահարական էր, և այս միութիւնից ծնած էին արդէն չորս հրեշտականման մանուկներ, — մի հանգամանք, որ ծաղրի առարկայ էր դարձրել Մաթիէօին գործարանի ծառայողներին մէջ: Ամենից շատ ծաղրում էր այս բեղմնաւորութիւնը Բօշէնը, որ իր տղեղ «չոր-ոսկոր» Կօնստանսից միայն մի վատառողջ տղայ ունէր, Մօրիս անուէնով, մահուան կնիքը ճակատին ծնուած: Մնողները պատկանում էին այն ամուսիններին, որոնք սահմանափակում են որդեծնութիւնը և լոկ տնտեսական զիտումներով չեն կամենում մէկ կամ երկուսից աւելի զաւակ ունենալ: Որդեծնութեան այս սահմանափակումն մի ակտ էր դառել ֆրանսիական հասարակութեան մէջ, որ զրուստում էր ազգի կենսական ոյժերը: Բայց Բօշէնը և իր կինը համողումած են իրանց բռնած զիջքի փրկարարութեանը: Իզուր նրանց տնային բժիշկ Բուտանը, որ ջերմ երկրպագու էր բաղմաթիւ ընտանիքի, թուերը ձեռին ձգնում էր սպաւորացել, թէ Ֆրանսիայի ազգաբնակչութիւնը գնալով նուազում է, թէ նա աճման տեսակէտից ետ է մնացել եւրոպական համարեա բոլոր ազգերից:

— Հաշուած է, որ ամեն ֆրանսիացի ընտանիք, պիտի արտադրէ ամենաքիչը չորս զաւակ, որպէս զի ազգաբնակչութեան աճումն կարողանայ պահպանել ազգի կենսականութիւնը: Դուք մի որդի միայն ունէք, ուրեմն դուք ազգասէր չէք:

Բայց Բօշէնը բողբոջում էր այս մեղադրանքի դէմ. — Ո՛չ, ո՛չ, նա էլ է սիրում իր ազգը: Բայց նա չէ կամենում բաժանել, մանրացնել իր կարողութիւնը մի քանի զաւակների մէջ:

Չէ, նրա Մօրիսը պիտի իր հարստութեան միակ տէրը մնայ, որպէս զի ուժեղ լինի, քանի որ ոյժն ու յարգանքը հարստութեան միջոցով է ձեռք բերւում:

Նոյն դործարանում ծառայում էր Մօրանժը, 38 տարեկան մի մարդ, որ մի գեղեցիկ կին ունէր Վալերի անունով ու մի հրաշալի երեխայ, փոքրիկ Թագուհին, իր ծնողների հոգին ու շունչը: Ուրիշ զաւակ չէին ուղում նրանք և երազում էին հարստանալ, մեծ կարողութիւն դիզել, որպէս զի կարող լինեն օժիտի ոյժով ամուսնացնել Թագուհուն բարձր դասակարգի մի երիտասարդի հետ, և այդպիսով մտնել բարձր շրջանները:

Նրանք ձգտում էին դէպի այդ շրջանը, երեկոյթներ սարքելով, լաւ կացարան վարձելով և ամեն կերպ ձգնելով իրանց սուղ միջոցներով արիստոկրատների հետ ոտ մեկնել: Բայց Մօրանժի ստացած ուժիկը չէր կարող յազուրդ տալ Վալերիի ախորժակներին, և նրանք վճռել էին թողնել գործարանը ու բանկային ծառայութեան մէջ մտնել:

Սօսակցութիւնն ընդհատուեց բարօնուհի Սերաֆին Լօվիցի երևալով:

Սերաֆինը այժմ քսան և իննը տարեկան մի չիկահեր, գեղեցկադէմ, բարձրահասակ և նաղելի կին էր. նրա հարուստ կուրծքը յայտնի էր ամբողջ Պարիզին, նրա կարմիր շորթունքների վրայ դրոշմած էր մի յաղթանակող ժպիտ, իսկ մեծ-մեծ, թուխ աչքերի մէջ վառվում էր հեշտասիրութեան անչիջանելի կրակը:

—Նեղութիւն մի կրէք, սիրելիք, խնդրում եմ ձեզ... Ես եկել եմ ձեր սրանչիկ Թագուհուն տանելու ցիրկ առաւօտեան ներկայացման:

Մաթիէն շատ տարիներ առաջ, երբ որ նոր էր ծառայութիւն մտել Բօլէնների մօտ, սերտ յարաբերութիւն էր ունեցել Սերաֆինի հետ:

Սա Բօլէնի քոյրն էր: Ամենամատաղ հասակից նա արդէն փչացած էր բարոյապէս: Ասում էին, թէ տասնընինգ տարեկան դեռ չդառած, մի խնջոյքի մէջ, անձնատուր էր եղել մի անծանօթի: Յետոյ տեղի էր ունեցել այն տարօրինակ կապը բարօն Լօվիցի, այդ զարմանալի գեղեցկութեան տէր սրիկայի հետ, որի հետ փախել էր ու ամուսնացել և որին մէկ օր սպանուած գտել էին Բերլինի որջերից մէկի մէջ:

Ամուսնու մահից յետոյ, բարօնուհին անսանձ կերպով անձնատուր էր եղել իր տուփականութեան, միշտ միջոցներ գործ դնելով, որ խուսափի յղութիւնից:

Սօսակցութիւնն անցաւ բժիշկ Գօդի վրայ, որի համբաւը գլորդեցրել էր Պարիզը: Սա այն յայտնի խիրուրդն էր, որ մի հիմնական միջոց ունէր կանանց արգելիլու զաւակ ծնել:

Մօրանժը մէջ մտաւ.

Փետրուար, 1901.

—«Բժիշկ Գօղը, օխ, այո՛, կնոջս ընկերուհին պատմում էր նրա մասին: Ինչպէս երևում է, նա իր օպերացիաներով ուղղակի հրաշքներ է գործում: Ամենամեծ ծառնաւորութեամբ նա բանում է կնոջ որովայնը, ինչպէս կը բանար մի պահարանի ղոները, ներս է նայում, ու ինչ որ տեսնում է, կտրում հանում է, յետոյ կրկին ծածկում է, և կինը առողջանում է: Այդ հրաշալի է»:

Յետոյ նա մի քանի մանրամասնութիւններ տուեց. այդ անում էր ոչ միայն առանց խղճի խայթի, այլ, ընդհակառակը, մի տեսակ պարծանքով.—չէ՛ որ նա, հանելով կնոջ զաւակները գործարանները, պակասեցնում էր անբախանքի թիւը:

Տիկին Մօրանժը ներս բերեց զուղած տաւաներկու տարեկան Թագուհուն. նա, ճշմարիտ որ, հրաշալի էր վարդապոյն մետաքսէ գէրիայով, զարդարած սպիտակ կրուժեմիներով, վարդապոյն դրսարկն էլ գլխին:

—Օհ, հրեշտակ, բացականչեց Սերաֆինը, ծնողներին փաղաքշելու համար, ևս վախում եմ, որ չթոցնեն նրան շուտով:

Ա. երբ որ Սերաֆինը նստեցրեց երեխային իր սեփական կառքի մէջ ու տարաւ, Մօրանժը սքանչացած դարձաւ Մաթիէօին:

—Յանցանք չի լինի արդեօք, եթէ մի ուրիշ երեխայ էլ ծնէր, արդէն երեք հոգի ենք, և այնքան դժուար է փող աշխատելը: Ի՞նչ կայ, հարկաւոր է միայն մի քիչ զգոյշ լինել, երբ զրկում ենք իրար:

Սանտերը, ժուլնալիստը, ցոյց տուեց իր նոր բօմանը «Անմահ գեղեցկութիւն» վերնադրով, որի մէջ քարոզում է անզաւակութեան, որպէս զի գեղեցկութիւնը պահպանուի:

—Նոր կտակարանը չէ ասում աճեցէք և բազմացարուք և լցրէք զաշխարհ: Այդ ասողը հին կտակարանն է: Յիսուսը ոչ հայրենիք ունէր, ոչ սեփականութիւն, ոչ արհեստ, ոչ ընտանիք, ոչ կին, ոչ զաւակ: Նա ամբերբիութեան մարմնացումն է: Հէնց այդ է պատճառը, որ առաջին քրիստոնեաները զայրոյթ էին զգում զէպի ամուսնութիւնը: Սրբերի տեսակէտից, կինը միայն ցեխ է և կորուստ: Բացարձակ կուսութիւն, անհ ինչ է քարոզում աւետարանը: Կոյսը կնոջ իրէպն է, նոյն իսկ մայրութեան իրէպը: Արդէն ապացուցուած է, որ քանի զարգացած է մարդ, այնքան նա անպտուղ է: Քանի լայնանում է մարդու ուղեղը, այնքան էլ պակասում է նրա բեղմնաւորման ընդունակութիւնը... Նոյնպէս և ազգերը.—լուսաւորութիւնը, նուազեցնում է նրանց կենսական ոյժը, դանդաղեցնում է աճումն: Միայն

անգարգացած ու ազէտ աղղերն են, որ դեռ անուամ են:

Մաթիէօն լսում էր այս սոփեստութիւնները, հոգու խաբքից բողբոջում էր այս այլասեռման դէմ, որ անխուսափելի կերպով պիտի տանէր Փրանսիային դէպի ջնջումն: Եւ զաւակածնութեան սահմանափակման գաղափարը արծարծուած էր: տարածուած նոյն իսկ գաւառները, գիւղական ազգաբնակութեան մէջ: Կեանքի կռուի դժուարանալը միակ չարժանիքը չէր, որ ետ էր կանգնեցնում ամուսիններին բեղմնաւորութիւնից. մի քանիսն էր չէին ուզում յղանալ, որպէս զի չը կորցնեն իրանց թարմութիւնն ու գեղեցկութիւնը, միւսները, որպէս զի ետ չընկնեն հասարակական զուարճութիւններից և այն: Եւ տղամարդիկ, անբաւական իրանց կնոջից ստացած կիսատ բաւականութիւնից, գցում էին իրանց անբարոյականութեան աշխարհը, սպառում իրանց աստուածատու ոյժը անպատշաճ միաւորութիւնների մէջ ու տուն դառնում յողնած, վիթուած ու զզուած:

Մի գիշեր, երբ Մաթիէօն անցնում էր Պարիզի մեծ բուլվարներով, այս դարմանալի իրարանցման մէջ, այն ժամին երբ կաֆէները լցուած են լինում երկու սեռից բաղկացած ամբոխով, որոնք զբօսում են ելեքսորական լուսի տակ, երբ արօտաւարների վրայ խռնում են հաղարաւոր սիրոյ ծաբաւածներ, որսի բնկած, կատարները տաքացած, որոնելով և բաղձալով անպատասխանատու սէր, թէկուզ մի ժամուայ համար. այն ինչ փողոցի սալայատակը դղրդում է անիւնների գողտցից ու ձիերի դոփիւնից, ու կառքերի երկու հոսանքները մղում էին շատալով մարդկային զոյգեր, մեծ մասամբ դէպի ապօրինի անկոչին,—այդ ժամին մի յիշողութիւն նորագուէն Մաթիէօի մտքում. նա մտաբերեց այն զօրապետի խօսքերը, որ արտասանել էր մի մեծ կռուից յետոյ, դիակներով ծածկուած դաշտը դիտելով, թէ «Պարիզի մի գիշերը միայն բաւական կը լինի այս կորուստը լցնելու համար»: Եւ Պարիզը չէ խորհում սրա մասին. ամուսինները զսպում են իրանց, որ սերմը չը բեղմնաւորուի, չորս հարիւր հազար երիտասարդ ոյժեր տարիներով զեգերում են զինուորանոցներում և նոյն չափ աղջիկներ սպասում են սրանց դարձին, մինչդեռ փողոցները, կաֆէները, կաֆէ-շանտանները լի են հաղարաւոր ծախու կանանցով, որոնք վաղօրօք անպտղութեան են մատնուած: Եւ Փրանսիան արագ քայլերով մօտենում է ուժասպառման, այն ինչ փողոցներով հոսում է ազգի կենսատու ոյժը:

Փրանսիան առին դիշեր մի մեծ պարտութիւն է կրում, տալով այնքան զոհեր, որքան կը տար մի պատերազմ:

Բայց այս բոլորը չէ:

Պարիզի ետ ընկած փողոցներում, ոստիկանի աչքից ծածկուած, մանկաբարձուհի կամ ծննդասեղի նշանակի տակ պահուած են որջեր, յանցանքի բներ, ուր դիմում են իրանց արգանդի սաղմը ոչնչացնելու համար և՛ յղի օրիորդը իր ամօթը փրկելու, և՛ անհաւատարիմ կինը իր յանցանքը մարդից ծածկելու, և՛ օրինական ամուսինը զաւակների թիւը սահմանափակելու նպատակով: Պրօֆեսօր Գօդը տասը հազարներով սաղմեր է փչացրել, տասը հազարաւոր կանանց ներքինի, բեղմնաւորութեան անընդունակ է դարձրել իր սոսկալի օպերացիաներով, և մի դանակի հարուածով կտրել է մի ամբողջ ապագայ ծագի արմատը: Այսպիսով գիտութիւնը ևս փոխանակ՝ ստեղծելու, սպանում էր: Ֆրանսիան ինքնասպանութիւն էր գործում:

Եւ Մաթիէօն երջանիկ էր, որ ինքը չէր մասնակցում այս ազգաւեր գործին, նրա սէրը դէպի Մարիաննը անսահման էր, և թոյլ չէր տալիս ոչ մի զգուշութիւն, ոչ մի հաշիւ: Չորս հրաշալի մանուկները լցրել էին նրա աղքատիկ կացարանը կենդանութեամբ ու երջանկութեամբ: Եւ Մարիաննը յղի էր հինգերորդ անգամ:

Այս յղութիւնը մի նոր հրճուանքի, նոր երջանկութեան ու սրբօրհանքի աղբիւր էր երկու ամուսինների համար: Մարիաննը մինչև յղութեան վերջին օրերը ուրախ ու զուարթ էր և քաջութեամբ ու յուսով սպասում էր ծննդաբերութեան քաղցր տանջանքին ու նոր մանկիկի աշխարհ գալուն:

Մարիաննի երկունքը սկսուել էր, և ամուսինը, սպասելով բժիշկ Բուտանի գալուն, ծննդկանի կողքից չէր հեռանում, քաջալերելով, համբուրելով, հաղար տեսակ գուրգուրանքով մեղմացնելով նրա տանջանքները, երբ ներս մտաւ Մօրանժը, սարսափից այլանդակուած ու խեղդուած ձայնով աղաչեց ուղեկցել իրան մերձ ի մահ Վալերիի մօտ: Մաթիէօն յուզուած թողեց իր տանջուող կնոջն ու գուրս եկաւ նրա հետ: Ճանապարհին ամեն ինչ պարզուեց, Վալերին յղացել էր, և մարդ ու կին վճռել էին վիժել տալ, ոչնչացնել այն նորեկ անմեղ արարածին, որ աշխարհ գալով պիտի պակսեցնէր Թադուհու բաժինը: Եւ նրանք գնացել էին տիկին Բուշի ծննդարանը, որտեղ Վալերին ենթարկել էին արուեստական վիժումին, որի հետեւ տանքը եղել էր սարսափելի արիւնհոսութիւն, գուցէ և մահ: Կարճը կանգնեց, Մաթիէօն ստիպուեց Մօրանժի ետեից վազել: Մօրանժը մտաւ մի խոնաւ բակ, բարձրացաւ մտայլ ու կեղտոտ սանդուխներով, բացեց կեղտոտ, իւղոտած դռներն ու

մտաւ մի սենեակ. ի՞նչ սենեակ. մի կիսամաւթ, ցած օճորքով, կեղտոտ ու խոնաւ, զարչահոտ բուն, որի մէջտեղը մի թախտի վրայ պառկած էր արդէն անշնչացած Վալերին, արնաքամ եղած.— պառկած էր մենակ կիսախաւարի մէջ, առանց մի ցաւակից անձի, նոյն իսկ առանց մի մեղրամոմի, զոհուած զաւա-կալախոռթեան ախտին...

Երբ Մաթիէօն, թողնելով խեղճ Մօրանժին մենակ իր սոսկալի կսկիծի հետ, վերադարձաւ իր տուն, Մարիաննը ծնել էր մի արու զաւակ և դեռ ևս դողդողալով քաշած երկունքի ցաւերից, ժպտում էր իր սիրած ամուսնուն:

Ծնունդէն մի տղայ, մի առողջ, թմկլիկ, սիրուն երեխայ: Եւ ծնողների երջանկութիւնը կրկնապատկուում է. ի՞նչ փոյթ, թէ միջոցները փոքր են, կառավարուելը դժուարանում է ա-մեն մի երեխայի հետ: Կարիքը աշխատանքի նոր դռներ կը բանայ:

Եւ Մաթիէօն խորհում է նոր աղբիւրների մասին: Սկսում է որոնել այդ նոր դռները, նախատեսելով, որ չուտով անկա-րելի կը լինի ապրել փոքրիկ ոռճիկով:

Մի օր, երբ Մաթիէօն իր կնոջ ու երեխաների հետ, ան-հուն քաղաքի չմեցնող աղմուկից ու ճնշող մթնոլորտից փախ-չելով, դուրս էր եկել դաշտը, ու, անտառի եզրին նստած, դի-տում էր իր առջև տարածուած ընդհարձակ տափարակը, նրա մտքում յանկարծ յղացաւ, բացուեց մի նոր աշխարհ, մի նոր կեանքի գրաւիչ պատկեր:

Եւ նա մձուեց դառնալ դէպի մայր-գետինը, դառնալ հո-գադործ, և այն քրտինքով, որ թափում է անպտուղ կերպով դործարանի քարայտատակի վրայ, պարարտացնել այդ հողը, մշա-կել նրան և դուրս բերել նրա միջից լնութեան առատ ձեռով սփռած բարիքները:

Այս լայնատարած գետինը, Շանտրբլէ, պատկանում էր Սանտերլին, որ ոչ մի օգուտ չէր կարողանում վերցնել այդ ճահճային դեանից և ուրախութեամբ նրա մի փոքր մասը կը զիջէր Մաթիէօին որոշ պայմանով:

— Ուղում ես, եկ, առաջի քլունգը դու խիբր, սոսայ Մա-թիէօն կնոջը:

Իսկ սա, ցոյց տալով իր ծծկեր երեխային, պատասխանեց.

— Ո՛հ, ո՛չ, ես իմ գործն ունեմ... դու տուր առաջին քլուն-գը: Դու հայրն ես:

Եւ այս առաջին հարուածը պիտի սկսէր այն ակոսը, որ պիտի բանար փափուած ու ճահճացած աղբիւրները, որոնց ջրե-

ըը պիտի իջնէին աւելի ցած, զնային պարարտացնէին չորացած աւազու գետինները:

Այս միջոցին ժերվէն, ծծկեր երեխան, քաղցած, սկսել էր ձգերը:

— Լաւ, լաւ, գիտեմ, որ այստեղ ես... դէ, առ, էլ մի խլացրու մեզ:

Նա բացեց իր կուրծքը և ծիծ տուեց երեխային:

Այժմ լսուում էր միայն երջանիկ մանկիկի մշմշոցը, որ չնչասպառ անդադար ծծում էր կաթը, սեղմնով, տրորելով սպիտակ ստինքը, որ աւելի առատ հոսի նա. և կենսատու հեղուկը սկսել էր հոսալ, անսպառ աղբիւրի նման, և լսուում էր նրա հոսանքի անվերջ մեղմ կլկլոցը ու թւում էր, թէ նա իջնում է, տարածւում հեռու, ողողում երկիրը, այն ինչ Մաթիէօն իր երկու յաղթանդամ բանուորների հետ շարունակում էր քանդել առուակը... Առուակը բացւում էր պարարտ հողի միջով: Շուտով ջուրը կը հասնի աւազոտ շերտերը, նրանց բերրիացնելու համար, այն ինչ մօր կաթի փոքրիկ հոսանքը շարունակւում էր լցուել մօր ստինքից մանկիկի բերանը, ինչպէս մի անըսւած աղբրակ. նա հոսում էր, դառնում էր միս ու ոսկոր, դառնում էր միտք, այխատանք, ոյժ: Շուտով այս փոքրիկ աղբրակի կլկլոցը կը խառնուի ազատուած ջրի ֆշոցին, երբ որ այս ջուրը կը հոսայ ազատ նոր փորած առուակով դէպի այրուած գետինները:

Նւ այս երկու հոսանքներն էլ մի և նոյն են, երկուսն էլ կեանք են տալիս այխաբին, անցնելով երկրի երակների միջով, իրբն մի մեծ գետ, վերստեղծելով ամեն ինչ կեանքի գարնանը, ափուելով ամեն տեղ նորարոյս կեանքեր, թարմութիւն ու առողջութիւն:

Անցաւ երկու ամիս. ժերվէն երկու տարին բոլորել էր արդէն և գեղեցիկ գարնանային օրերը զարթեցրել էին ընտելւներ: Մի առաւօտ Մարիաննը երեխաների հետ դուրս էր եկել դաշտը ու ապշած մնացել, տեսնելով թէ ինչպէս այս մի շաբաթուայ արևը փոխել էր գետնի տեսքը: Ամբողջ արտը, որտեղ առաջ միայն ճահիճ էր, այժմ, մատաղ նորածիլ հասկերից փոխուել դարձել էր անեղբ նազուկ թաւիչ: Իսկ երբ որ, մի երեք ամսից յետոյ, Բօշէնն ու Սիգէնը Մօրանծի ու նրա գեղեցիկ աղջիկ Թադուհու հետ եկան Մաթիէօնի տեսութիւն, նրանք չէին հաւատում իրանց աչքերին: Յիշեցին նրանք իրանց առաջին այցելութիւնը յունուար ամսին, երբ գետինը, սառած—քնած էր, այժմ շփոթուել մնացել էին նրանք այս հրաշալի վերածնութեան տառջ, այս յաղթական պղտաբերութեան տառջ, որ ճահճային վայրենի գետինը փոխել էր ռսկէ արտի:

Եւ տարէց տարի աճում էր ու բազմանում Մաթիէօի ընտանիքը, աճում էին ու ընդարձակւում նոյնպէս և նրա կալուածները. արտերը աւելանում էին արտերի վրայ, ու Սիզէնի ահագին տարածութեան գետինը կամաց կամաց անցնում էր Մաթիէօի ձեռքը, որ չորացնում էր ճահիճները, ջրում էր չոր աւազոտ տեղերը, քանդում էր—չուռ տալիս գետնի շերտերը, այն ինչ փրկարար հեղուկը—կենսատու ջուրը ամեն տեղ կենդանութիւն էր ափռում: Այժմ սերմն ընկնում էր պարարտ հողի վրայ, որ տալիս էր նրան իր անսպառ ոյժը, աճեցնում ու լցնում հասկերը յորենով: Բնութեան երակների միջով հոսում էր այն յաւիտենական կեանքը, նոյն կեանքը հոսում էր Մաթիէօի երակներում, ու լցւում էր նոր սերնդի մէջ: Եւ կեանքը կեանք էր ծնեցնում ու յաղթող հանդիսանում մահուան կռուի մէջ:

Որդիքը մեծացան, ամուսնացան, նոյնպէս բեղմնաւորուեցին, նոյնպէս տուեցին նորանոր սերունդներ, որոնք պիտի շարունակեն կեանքի անդիմադրելի ու միշտ յաղթական ընթացքը սերունդների միջով մինչև յաւիտեան, ինչպէս այս հողը, որին կպած է մարդը և որից անկարող է պոկուել, կը շարունակի անդադար բեղմնաւորուել ու մայրանալ: Եւ այս մեծ գործը, այս լաւագոյն գործը, բեղմնաւորութեան գործը ընդարձակւում էր թէ հողի վրայ և թէ կնոջ միջով, արհամարհելով կորուստները, պատրաստելով սնունդ նոր եկող էակի համար: Եւ մարդն ու հողը անդադար քրտնելով ու տանջուելով, բայց ոգևորւած թրով, անսահման կամքի ոյժով, գիմում էին դէպի նորանոր կեանքեր, նորանոր յոյսերով լցուած, Մարիաննի բեղմնաւորութիւնը քառակ էր դառել Գառաօուն երեք տարեկան հասակում նա իր տասներկուերորդ որդին ծնեց, բոլորին էլ սննդում էր իր կաթով, բոլորը աճում էին, մայր բնութեան գոքում, ամենքը գործում էին, աշխատում, օգնում Մաթիէօին: Տունը լցուել էր ամեն տեսակ բարիքներով, լայնատարած գետինը մշակուած, անտառները լցուած խաշներով: Այժմ Մաթիէօն և Մարիաննը նահապետական ծնօգների պէս չլռապատուած էին մի քանի սերունդներով, յարգուած ամենքից, ճանաչուած գլուխ և անսահման տէր: Իրանց որդոց միջացով Ֆրոմանները տիրեցին ամբողջ այս երկրին, իսկ աղաներից մէկը Նիկիօլան գնաց հեռուօր երկիրներ, Աֆրիկայի խորքերը և այնտեղ հիմնեց մի մեծ գաղթականութիւն, որ աճեց ու կազմեց մի նոր ընդարձակ հայրենիք: Այսպէս, կեանքը, սրբազան մայրութիւնը, բեղմնաւորութիւնը ձեղքում էր Ժարիններն ու յաղթանակով առաջ ընթանում միշտ ստեղծելով, ծանր աշխատանք

քի ոյժով, այն ինչ այնտեղ, Պարիզում, ամեն ինչ փլատակւում էր: Բօչէնի, գործարանատիրոջ միակ որդին, Մօրիսը, հօր ու մօր միակ յոյսը, որի համար ծնողները ճգնում էին միլիօններ ձեռք բերել և ուրիշ զաւակներ չէին արտադրում, որպէս զի այս միլիօնները չը բաժանուին, չը մանրանան,—այս միակ էակը, որ դեռ ընդունակ էր կապել միմեանց երկու օտարացած ու իրար ատելի ծնողներին, այս Մօրիսը մէկ օր գտնուած էր իր անկողնում անհնչացած:

Նրա մահից յետոյ ծնողների սիրտը լցուեց սև յուսահատութեամբ, ու սոսկալի զղջումն սկսեց լսիել նրանց հոգին, զղջումն, որ իրանց ամբողջ ամուսնական կեանքի ընթացքում, Մօրիսի ծնունդից յետոյ, դիտմամբ ժխտել էին բնութեան օրէնքները, հեռացնելով բեղմնաւորութիւնը: Այնուհետև Կոնստանսի մէջ սկսուեց մի կատաղի տարածած ծարաւ յղանալու, մի զաւակ ևս ծնելու, և նա, զսպելով իր զգուանքը, որ նա զգում էր գէպի Բօչէնը, մօտեցաւ նրան շարունակ երկու երկար ու տանջալից տարիներ, բայց չգտաւ, արդանո՞ղ մնաց անպտուղ ու սև քօղը ընդ միշտ ծածկեց կեանքի հորիզոնը... Բարօնուհի Սերաֆինը, աւելի և աւելի խրուելով անառակութեան մէջ, հեշտասիրութեան կրակով լափած, վճռեց վերջ դնել յղանալու սարսափին, որպէս զի աւելի ևս անսանձ կերպով անճառուելի լինի իր տոփական կրքին, և որ բեղմնաւորուելու հնարաւորութիւնը չը թունաւորի այլ նմ սիրոյ րոպէները: Եւ նա էլ զիմեց մեծ խիբուրդ Գօդին, խնդրեց, որ հանի նրա արգաստիւորութեան գործարանները, դէն զի այն զաւակատունը, որ նրանց անդադար սպառնալիքի ու ահի մէջ էր պահում: Օպերայիայից յետոյ այս գեղեցիկ, զուարթ, յաղթանադամ ու փարթամ կինը արագ սկսեց թառամել, կորցնելով իր թարմութիւնը, նիհարեց, կնճիռները ծածկեցին նրա երբեմն փայլուն գէպը, ստիճիւնները չորացան ու կալան կրծքին, և նա ինքը ամբողջովին չորացաւ, կմախքացաւ, պառաւեց:

Աւելի ևս ախուր վախճան ունեցաւ սիրուն Թալուհին:

Տասներկու տարեկան հասակում նա արդէն ուշադրութիւն էր գրաւում իր գեղեցիկ կազմուածքով, նուրբ դիմադներով ու ֆիզիքական վաղածամ զարգացումով: Բարօնուհին միանգամայն տիրապետել էր այդ երեխային, միշտ իր հետ ման էր անում թատրոններ, յիբի, զանազան հասարակական տեղեր, ծանօթացնում իր չրջանի սղամարդկանց հետ, ու կամայ-կամայ անսկաւոր իր կերպով պատրաստում էր նրան անբարոյական կեանքի համար: Տասներհինգ տարեկան հասակում Թալուհին արդէն լաւ կազմակերպուած ու հասունացած մի գեղեցկուհի էր և արդէն մօտեր-

մացել էր բարօնուհու հետ, ու նրանց մէջ այլ ևս զազանիք չը կար: Խեղճ Մօրանժը, որ կնոջ սարսափելի մահից յետոյ, ապրում էր միայն Թագուհու համար ու Թագուհու շնչով, երջանիկ էր Սերաֆինի այս բարեկամական վերաբերմամբ. նա անսահման աղատութիւն էր տուել իր աղջկան: Սերաֆինը քաշ տուեց այդ երեխային հարիւր տեսակ կասկածելի ու կիսապարկեշտ տեղեր և կատարուեց այն, ինչ որ անխուսափելի էր—Թագուհին յղացաւ: Սարսափած իր դրութիւնից, խեղճ աղջիկը լսեց իր հովանաւոր բարօնուհի Սերաֆինի խորհուրդը և արեց այն, ինչ որ արել էր այդպիսի անբախտ վախճանով նրա խեղճ մայրը.— իրան ենթարկեց սարսափելի օպերացիայի, որ ապօրինի սազմը հանելով, պիտի վերադարձնէր նրան իր կուսութիւնը, դոնէ աշխարհի առաջ:

Բայց անողորմ բախտը ուրիշ կերպ էր տնօրինել.— օպերացիայի գիշերը մի երակ բացուեց ու խեղճ զոհը իր մօր նման արնաքամ եղաւ:

Կանգնած մնաց միայն Մաթիէօն:

Նա մի ազքատ էր և յաղթեց հարուստներին. նա քաղեց այն սերմերի պտուղը, որ յուսալից սրտով առատ սփռել էր ամեն տեղ: Իր որդի Դընիսի միջոցով նա նուաճել էր Բօշէնի մեքենաների գործարանը, որի մէջ անդադար գորդում էին մեքենաները, կռում էին ու գիշում միլիօններ: Սիգէնների մեծ պալատները այժմ նրա միւս որդի, Ամբրուաղի, ձեռքն էին, աւելի ճոխացրած, դարձած կենտրոն մի ահագին առևտրական տան, որի ճիւղերը տարածուած էին երկրիս չորս կողմը: Գրեզուարը տէր էր դառել Լըպպէօրի ջրաղացին, զարմանալի ճոխութեան հասցեւած, հարստացած ու մեծացրած, նորագոյն մեքենայական ոյժով բանող: Այն ինչ Շանտըրլէի անսահման դաշտերը չարունակում էին արտադրել անսպառ հարստութիւններ ժերմէի խելացի կառավարութեան տակ, ժերմէի, որ կամեցել էր չարունակել հօր յաղթանակող մեծ գործը:

Նւ. Մաթիէօն ու Մարիաննը ձեռ ձեռի տուած իրանց այս ահագին ստեղծագործութեան առաջ, նմանում էին հրաշալի հերոսների, որոնք եղել էին միշտ բարի և ուժեղ, որոնք իրանց առատ պտղաբերութեամբ յաւիտենական կեանքի կռուի և յաւիտենական արտասուքի միջով կարողացել էին առաջ աշխարհի կեանքեր, այնքան երջանկութիւն և յոյս:

Տնւում է Մաթիէօի ու Մարիաննի ազամանդեայ պսակը, նրանց ամուսնութեան եօթանասուներորդ տարեդարձը:

Անդադար ամեն կողմից գալիս էին նահապետների զաւակները, նման ծիծեռնակների, որոնք զարնան բացուելուն վերագառնում էին իրանց բունը: Շարունակ կառքերը գետին էին իջեցնում նորանոր ընտանիքներ, — և մանկանց գլխիկները ալիքները լայնանում էին անդադար: Զիւնահեր պապերը բերել էին իրանց թոռնիկներին, որոնք հաղիւ ոտի էին կանգնել, սիրուն պառաւ կանանց ծաղկալիթիթ աղջիկներն ու թոռները իջեցնում էին կառքերից: Կային գետ յղի կանաչք. աղջիկների ծնողները բերել էին փեսացուներին: Ամենքը ազգականներ էին, արենակիցներ: Արենակից չորս սերունդ կազմում էին մի ընտանիք, մի փոքրիկ ազգութիւն, որոնք գումարուել էին այստեղ մի հազուադիւտ, մի չը լսած ինջոյք կատարելու: — Ետնելու ամուսնութեան, սիրոյ տարեգարձը մի զոյգի, որից սերուել էին այսքան կեանքեր:

Եւ տհալին, անծայր ռեզանը բացուած էր բացօթեայ նօճիկների տակ, լայնատարած Շատըրէի դաշտում, որ ամենքի ընդհանուր ծննդավայրն էր եղել:

Երբ Մաթիէօն ու Մարիաննը երեսցին արևի շողերի տակ, ծաղիկներով զարդարած շատրուանի մօտ, ամենքի կրծքից դուրս թռաւ այս բացականչութիւնը.

— Կեցցէ հայրը, կեցցէ մայրը, երկար կեանք հօրն ու մօրը:

Թե թեր տուած, սեղմուած իրար, ինչպէս անբաժան ամուսիններ, նրանք քայլել էին կողք կողքի եօթանասուն ձիգ տարիներ: Այսպէս էլ թեակցած կանգնած էին այժմ արտասուքով աչքները լցրած ու ժպտում էին այս բարգաւաճ գերգաստանին, որ իրանց սիրոյ ծնունդն էր:

Եւ բացականչութիւնները շարունակւում էին: Յանկարծ ձայները լռեցին, ճաշկերոյթը դադարեց: Մի տարօրինակ երեւոյթ դրաւեց ամենքի ուշադրութիւնը:

Մի անձանօթ, ժպիտն երեսին, արագ մօտենում էր: Ոչ ոք չէր տեսած այդ երիտասարդին:

Նա մօտեցաւ Մաթիէօին ու Մարիանին և բարձր ձայնով ասաց.

— Բարի լոյս, մեծ-հայր, բարի լոյս, մեծ-մայր: Ես էլ եմ եկել ձեր ինջոյքին մասնակցելու:

Մաթիէօն դողողալով ոտի կանգնեց.

— Ո՞վ ես դու, որդի, որ ինձ մեծ-հայր ես անուանում և որ ինձ այդքան նման ես:

— Ես Դօմինիքն եմ, ձեր որդի Նիկօլայի մեծ տղան, ես ապրում եմ միւս Պրանսիայում:

—Ուրեմն, որդեակա, քանի որ դու մեր որդու որդին ես, եկ համբուրիր մեզ և մասնակից եղիր մեր խնջոյքին:

Եւ ծերունիները յուզուած գրկեցին, համբուրեցին այս դաւակին, որ այդպէս անակնկալ կերպով եկել էր նրանց երջանկութիւնը կրկնապատկելու համար, եկել էր այն հետաւոր երկրից, որտեղ բազմանում էր աւ անում իրանց սրտի, իրանց մարմնի կողոններից մէկը, կազմելով մի նոր ազգ, մի մեծ գաղութականութիւն, հասարակածի կիզիչ արևի տակ, տէր դառած անասանման կուսական երկրների: Եւ երբ որ խնջոյքը վերջացաւ, Դօմինիքը իր հրաժեշտը տուեց, որպէս զի վերադառնայ իր հայրենիքը. յաւուռեց ծերունիների սիրտը, որովհետեւ այս անգամ անջատումը յաւիտենական էր: Սակայն շուտով կսկիծը տեղի տուեց հոգու անդորրութեան—նրանց վիշտը սփոխում էր այն համոզմունքը, որ երկար տարիների ընթացքում կատարել են մի մեծ փառաւոր գործ, տալով երկրին ու մարդկութեան անսպառ ահագին մի ծառ, օր դեռ ևս պիտի ճիւղաւորուի անսահման ժամանակի ընթացքում, տալով անհամար կեանքեր: Եւ իրանց տնկած ծառը տարածում էր իր ճիւղերը հին Փրանսիայի մայր հողից մինչև ծովերի այն կողմը, գէպի անարատ, կուսական Աֆրիկայի անհուն տարածութիւնը, որ պիտի նոյնպէս պաղաւորէր և դարձնէր մի նոր, աւելի ընդարձակ, աւելի հարուստ, աւելի թարմ Փրանսիա:

ԲԺՊ. Վ. ԱՐՄՐՈՒՆԻ

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ XX-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՈՒՄ

(Շարունակութիւն)

Խորենացու բախտին ենթարկուեցին և ուրիշ հին հեղինակներ հայոց մատենադրութիւնից, որոնք իրանց հնութեամբ և վաւերական, կարելի է ասել՝ պաշտօնական ծագումով գերազանցում էին նոյն իսկ Խորենացուն, բայց, հէնց այդ հնութեան և բարձր վաւերականութեան պատճառով էլ կասկածելի դարձան քննադատութեան աչքում և ստուգութեան կարօտ, որովհետև մինչև անցկալ դարը մեր վերաբերմունքը դէպի հին հեղինակները և նրանց հաղորդածները՝ լոկ հաւատք էր, հիմնուած աւանդութիւնների ու չը ստուգուած վկայութիւնների վրայ, և ոչ թէ գիտակցական համոզմունք:

Ինչպէս մեր աղգային պատմութիւնը հիմնուած էր Խորենացու վրայ, այնպէս էլ մեր կրօնական պատմութիւնը՝ Ագաթանգեղոսի վրայ, որ մեր պատմական ձեռագիրների ժողովածուների մէջ առաջին տեղն է զբաղում, իբրև ամենափաւերական աղբիւր և հայ եկեղեցու աւետարան *): Այս Ագաթանգեղոսը պատմում է, թէ ինչ կերպով հայոց ազգն ընդունեց քրիստոնէութիւնը: Հայոց Խոսրով թագաւորը—պատմում է նա,—կամենալով իր ազգական Պարթև Արտաւան թագաւորի սպանութեան վրէժն առնել, շատ նեղն է ձգում նրա սարանդին, Արտաշիր Սասանեանին, որ Արտաւանի տեղ թագաւորել էր Պարսկաստանում: Խոսրովից ազատուելու ուրիշ հնար չը գտնելով՝ Արտաշիրը մեծ խոտտումներով զբաղում է նրա հեռաւոր ազգական պարթև իշխան Անակին, որ ընտանիքով գաղթում է Հայաստան, իբրև թէ Արտաշիրից փախստական, և Խոսրովի հաւատարմութիւնը գրաւելով՝ որսի ժամանակ նրան սպանում է զաւաճանութեամբ: Ինքը Անակը և բոլոր ընտանիքը տեղն ու տեղը կոտորւում են, ազատւում է միայն մի ծծիկը՝ Կրկնայ, որին փախցնում

*) Հէնց Ագաթանգեղոս բառն էլ, որ լուծարէն է՝ նշանակում է «աւետարան» կամ «աւետարան», և համանիշ է եփանգելիա («աւետարան») բառին:

են կապադովկիա, որտեղ նա մեծանում, կրթւում է քրիստոնէական հաւատի մէջ, ամուսնանում և երկու որդի է ունենում: Իսկ Արտաշիւրը գալիս տիրում է Հայաստանին, կոտորել է տալիս Խոսրովի թագաւորական զարմը, ազատւում են Խոսրովի մի տղան—Տրդատ, և մի աղջիկը—Խոսրովիդուխտ: Տրդատին փախցնում են Հռոմ. նա մեծանում, զինուորական ծառայութեան մէջ է մտնում և ականաւոր քաջութիւններ դործում: Այս ժամանակ նրա մօտ գալիս է սպասաւորելու մի անծանօթ օտարական, Գրիգոր անունով, ու հաւատարմութեամբ ծառայում է Տրդատին, առանց յայտնելու իր ու լինելը: Այնուհետև Տրդատը մի մեծ քաջութիւն է գործում—ողջ-ողջ բռնում է գլխի Հուշէ թագաւորին, որ եկել էր Դիոկղետիանոս կայսեր դէմ պատերազմի և նրան մենամարտի էր հրաւիրել: Դիոկղետիանոսը Տրդատին վարձատրելու համար՝ նրան պսակում է Հայաստանի թագաւոր և յունական զօրքով ուղարկում է Հայաստան՝ հայրենական զահը ժառանգելու: Հայաստան գալով՝ Տրդատը հանդիսաւոր զոհ է մատուցանում Անահիտ աստուածուհուն. նոյնը պատուիրում է անել իր սպասաւոր Գրիգորին: Սա հրաժարւում է, յայտնելով որ ինքը քրիստոնէայ է: Սկսւում են այնուհետև յորդորներ, սպառնալիքներ, չարչարանքներ թագաւորի կողմից, որոնց Գրիգորը պատասխանում է՝ անարգելով կուռքերն ու նրանց պաշտօններին, տոկունութեամբ կրելով չարչարանքները և աղօթելով: Բռնի ոյժի և բարոյական կամքի այս մրցութիւնը տևում է երկար օրեր. Գրիգորը 14 անտանելի չարչարանքներ է կրում. վերջը յայտնւում է, որ նա—այդ քրիստոնէայ, յանդուգն Գրիգորը—Անակի որդին է, Խոսրով թագաւորին սպանողի որդին: Իսկոյն վճռւում է Գրիգորի բախտը: Վղից, ձեռքերից և ոտքերից կապուած՝ նա ուղարկւում է Արտաշատ և ձգւում է խոր վիրաւը, որ մութ, խոնավ, սողուններով լի ստօրեկրեայ գուռ կամ բանտ էր, ուր ձգւում էին մահուան դատաւարտուածներին:

Այնուհետև Տրդատը կազմակերպում է իր թագաւորութիւնը, հալածում է պարսիկներին, ամուսնանում է և զբաղւում է իր գործերով: Մօտ 15 տարի այսպէս անցնելուց յետոյ մի միջադէպ է պատահում, որ վրդովում, տալիսուլրայ է անում բոլոր հայոց ժողովուրդը: Մի խումբ քրիստոնէայ կոյսեր, Դիոկղետիանոսի հալածանքից փախչելով, գալիս են Հայաստան: Դուրս է գալիս, որ այդ կոյսերից մէկը, Հովիթսիմէ անունով, աննման գեղեցիկ է եղել, և Դիոկղետիանոս կայսրը կամեցել է նրան կին առնել, բայց նա ընկերուհիների հետ միասին փախել է նրա ձեռքից: Տրդատը հրովարտակ է ստանում Դիոկղե-

տիրանութից՝ որոնել փախած կոյսերին և Հռիփսիմէին իրան ուղարկել։ Իսկ եթէ ինքը Տրդատը նրան հաւանի՝ կարող է ինքը նրան կին առնել։ Որոնում գտնում են կոյսերին Վաղարշապատի մօտիկ մի հնձանում։ Տրդատը լսելով Հռիփսիմէի գեղեցկութեան համբաւը՝ ինքն է կամենում նրան կին առնել։ Բայց կոյսը դարձեալ մերժում է իշխանների հրաւերը, որոնք Տրդատից ուղարկուած էին նրան զարգարելու և իբրև թագաւորի հարս՝ շքեղութեամբ պալատը տանելու։ Տրդատը հրամայում է բռնութեամբ բերել, և թագաւորի ապագայ հարսնացուին քաշէքաշ բերում են պալատ, և հարսանեկան հանդէսն սկսում է։ Բայց կոյսը դարձեալ պիմագրում է Տրդատին և տասը ժամից աւելի այն հսկայակերպ ուժեղ թագաւորի հետ կռուելուց յետոյ վերջապէս յաղթահարում է նրան և թողնում փախչում է դարձեալ հնձանը, ընկերուհիների մօտ։ Թագաւորը սիրուց և ամօթից կատաղած՝ հրաման է տալիս, և զահիճները անմիջապէս գնում, սարսափելի տանջանքներով սպանում են Հռիփսիմէին, մայրապետ Գայիանէին և միւս կոյսերին։

Անցնում է մի քանի օր։ Թագաւորը տխրութիւնը փառատելու համար կամենում է որսի գնալ։ Կառք նստելու բողէին մի կատաղութիւն թէ հիւանդութիւն է գալիս վրան։ Կառքից վայր է նետում, վրվրում, վայրենանում, խեղազարւում, անտառներն է ընկնում։ Կերպարանքը խողակերպ է դառնում, և զուռնները ճանկերի փոխում, վրան խողի կոշտ մազ բուսնում։ Նոյնպիսի պատուհաս իջնում է և պալատականների վրայ, և ամբողջ երկիրը սուղ է մտնում։ Այս ժամանակ Տրդատի քոյրը Խոսրովիգուխտը տեսիլք է տեսնում, թէ այդ պատուհասը կարող է փարատել միայն Գրիգորը, ուստի պէտք է նրան խոր վիրաւորից հանել։ Իշխանները նախ ծաղրում են Խոսրովիգուխտ օրիորդին, որովհետև անկարելի բան էր, որ Գրիգորը մօտ 15 տարի այն վիրաւորում կենդանի մնացած լինէր։ Այնտեղ ձգուած մահապարտները հալլի մէկ օր կարողանային ապրել։ Բայց տեսիլքը կրկնում է, ուստի որոշում են փորձ անել։ Դուրս է գալիս, որ Գրիգորը կենդանի է մնացել։ (մի կին ամեն օր մի-մի հաց ձգելիս է եղել վիրաւոր՝ հրեշտակի հրամանով)։ Դուրս են հանում Գրիգորին բորբոսնած, գլխուած, լուանում, չորեր են հաղցնում և բերում զէպի Վաղարշապատ մայրաքաղաքը։ Ճանապարհին խեղազար թագաւորն առաջ է վազում, խինջալով խողի պէս։ Գրիգորը աղօթքով նրան փոքր ինչ զբաւտացնում է։ Ապա նահատակուած կոյսերի բացօթեայ ընկած և անարատ մնացած մաքմիշներն ամփոփում է, նրանց վրայ վկայարաններ չինում, որի ժամանակ թագաւորը, թա-

գուհին ու պալատականները հող, քար, փայտ և ուրիշ պիտույքներ են կրում: Այնուհետև Գրիգորը քարոզում է թագաւորին ու ժողովրդին քրիստոնէութեան հաւատը, բժշկում է պատուհասուածներին, որոնք նորոգւում են այնպէս՝ ինչպէս մօրից նոր ծնուածներ: Սրանից յետոյ Տրդատը Գրիգորին մեծ հանդէսով ուղարկում է Կեսարիա՝ եպիսկոպոս ձեռնադրուելու: Հայաստանի վրայ՝ Վերադարձին Գրիգորը մկրտում է Տրդատին և հայոց ժողովուրդը Նփրատ գետում և այնուհետև սկսում է կազմակերպել նորադարձ աշխարհի կրօնական գործը: Քանզում է կրօնաւորները, չինում է եկեղեցիներ—այս ժամանակ հիմնում է ս. Էջմիածնի տաճարը այն տեղում, որտեղ տեսիլքում տեսել էր Միածին իջնելիս:—հոգևորականներ է պատրաստում և այլն: Նրան գործակից է լինում Արիստակէս որդին, որ նրա հրամանով գնում է Նիկիա՝ տիեզերական ժողովին մասնակցելու: Իբրև Հայաստանի ներկայացուցիչ:

Այս է ահա Աղաթանգեղոսի համառօտ բովանդակութիւնը. —մի գեղեցիկ, սրտառու և պատմութիւն, որտեղ ամենայն ինչ կայ—և՛ հրաշք, և՛ նահատակութիւն, և՛ երկնառաք պատուհաս, և՛ ընդարձակ վարդապետութիւն:—հայոց դարձը փառաւոր և սքանչելի անելու համար: Բարեպաշտաբար չէ մոռացուած նաև՝ գոռոզ հեթանոս թագաւորին ստորացնել մինչև անասնութեան աստիճան և ապա, իբրև հաւատացեալի, բարձրացնել, բայց իբրև հլու որդի հոգեւոր իշխանաւորին. չէ մոռացուած՝ Ս. Գրիգորին Արշակունեաց թագաւորներին հաւասարապատիւ բարձր ծագում տալ:—Պարթևական տոհմից, խոնարհութեան աստիճանի և ծայրայն չարչարանքների մատնել Քրիստոսի անուան համար և ապա փառաւորել այնչափ՝ որչափ կարող է մարդ վառաւորուել:

Բայց ով է Աղաթանգեղոսն ինքը. որչափ վստահութեան արժանի է նրա այս պատմութիւնը:

Օ՛, այս մասին կասկածելն անգամ աւելորդ է: Ինքը Աղաթանգեղոսը իր պատմութեան առաջաբանում ու վերջաբանում վկայում է, թէ ինքը հոռմայեցի է, Տրդատ թագաւորի ժամանակ եկել է Հայաստան, նրա աբքունիքում ծառայելու և Տրդատի յատուկ հրամանով դրել է այս պատմութիւնը: Ուրեմն տեսնում ենք, որ առաջնակարգ, այժմեան լեզուով խօսելով՝ պաշտօնական աղբիւր է նրա պատմութիւնը, նոյն ինքն թագաւորի հրամանով գրուած նրա քարտուղարի ձեռքով: Ամեն տարակոյս վարատելու համար՝ Աղաթանգեղոսը մի տեղ ասում է, թէ երբ Գրիգորը մի ոտքից կախուած եօթն օր մնացել էր կախադանի վրայ և աղօթում էր՝ թագաւորի հրամանով նրա

մօտ կանգնած էին արագագիր գրիչներ (ստենօգրաֆներ ?), որոնք՝ գրի առան նրա ասած աղօթքը (որ գրքի մէջ 19 երես տեղ է բռնում) և ներկայացրին թագաւորին. այնպէս որ մենք, ընթերցողներս, պէտք է եղրակայնենք, թէ այդ աղօթքն անգամ առնուած է դարձեալ պաշտօնական աղբիւրից—արքունի սղագիրների տուած գեկուցումից:

Իբրև մի նոր ապացոյց էլ, թէ յիշաւի Ազաթանգեղոսի պատմութիւնը գրուած է Տրդատ թագաւորի ժամանակ, չորրորդ դարի սկզբներում՝ ծառայում է այն հանգամանքը, որ Ազաթանգեղոսի պատմութիւնը գոյնութիւն ունի և յունարէն լեզուով: Բնականապէս ուրեմն եղրակայնւում է, թէ այս յունարէնը եղել է սկզբնագիր, բուն Ազաթանգեղոսի գրածը (որովհետև չորրորդ դարում դեռ հայերէն գրերը չէին դառնում և հայերէն գրել կարելի չէր, մանաւանդ որ Ազաթանգեղոսն ինքը հռոմայեցի լինելով՝ դժուար թէ հայերէն այնպէս լաւ գիտէնար): Իսկ մեր ունեցած հայերէնը՝ թարգմանութիւն է այս յունարէնից:

Ամեն ինչ ուրեմն կարգին է.—վկան վստահելի, վկայութիւնը սքանչելի: Բայց քննադատութիւնը մի վատ յատկութիւն ունի.—նա անհաւատ է թովմայ առաքեալի նման. մինչև չը քննէ, չը շօշափէ, չը ստուգէ՝ չի համոզուի: Ահա այս սկեպտիկ քննադատութիւնը շօշափեց և Ազաթանգեղոսի պատմութիւնը բայց ոչ ըստ էութեան, կրօնական տեսակէտից, այլ նրա ծագումը և մատենագրական արժէքը: Քննութեան հետեանքը այն աստիճան նոր և անսպասելի էր, որ մեզանից 100 տարի առաջ անկարելի էր նոյն իսկ երևակայել. ներկայումս այդ գրքի մասին տիրող հայեացքը եթէ մէկն արտայայտէր այն ժամանակ՝ նրան հայերը խաչը կը բարձրացնէին. իսկ այժմ այդ գիւտը անուամբ և եւրոպացի գիտնականների հետ և հայ գիտնականները, այն էլ երեք հայ հոգեորականներ—Հ. Տաշեան՝ Վիեննայի Մխիթարեաններից, Հ. Բ. Սարգիսեան՝ Վենետիկի Մխիթարեաններից և Գ. Տէր-Մկրտչեան՝ ս. Էջմիածնի միաբան: Այս աստիճան համբերողութեան ոգին արծարծուեց մեր մէջ մի հարիւր տարուայ ընթացքում գիտութեան և քննադատութեան չնորհիւ: Բայց այս խնդրում էլ առաջին փորձն արաւ և առաջին յարձակումը կրեց եւրոպացի գիտնականը, գերմանացի Գուռչմիտը, որ անուանի պատմագէտ ու քննադատ էր:

Բանասիրութիւնը նախ ուշադրութիւն դարձրեց այս հարցի վրայ, թէ յիշաւի այդ պատմութիւնը գրուած է չորրորդ դարի սկզբում, Տրդատ թագաւորի և Գր. Լուսաւորչի կենդանութեան ժամանակ, ժամանակակից հեղինակի ձեռքով: Քննու-

Թիւնը գրեթէ դուրս բերեց բազմաթիւ փաստեր, որոնք բոլորը բացասական պատասխան էին տալիս այս հարցին: Յիշենք սրանցից մի քանիսը: Գրքի մէջ շատ անգամ բերուած են հատուածներ Աստուածաշնչից, և այս հատուածները առնուած են հայերէն Աստուածաշնչից, որ թարգմանուեց հինգերորդ դարի առաջին կէսում:—Տրդատի ոյժի մասին այնպիսի առասպելական չափազանցութիւններ կան, որոնք չեն կարող ստեղծուել ժամանակակից, կենդանի մարդու մասին *), այլ կարող են բացատրուել միայն նրանով, որ աւանդութիւնը և ժողովրդի երեւակայութիւնը սերունդէ սերունդ հետզհետէ զարդարել ու մեծացրել են նրա իրական ոյժը: Յիշուած է մինչև անգամ, թէ Տրդատի ոյժի և քաջութեան մասին առած էր կազմուել և բերնէ բերան ասուում:—Գրիգոր Լուսաւորչի մահը չէ յիշուած. հեղինակը այդ լուրի մասը կամեցել է ցոյց տալ, իբր թէ իր գրելու ժամանակ Լուսաւորչի զեռ կենդանի է եղել. բայց մի-երկու տեղ պատահաբար նրա գրչից թուել է «երանելի» բառը Լուսաւորչի մասին. իսկ այս բառը միայն մեռածների համար է գործածուում՝ ինչպէս այժմ «լուսահողի» բառը:—Մի անգամ հեղինակը վկայում է, թէ ինքը կարդացել է հայոց դարձի պատմութիւնը: Այսպիսի բան չէր կարող պսել չորրորդ դարի հեղինակը, որ հէնց ինքը զեռ նոր պէտք է գրէր այդ դարձի պատմութիւնը:

Գրիգոր Լուսաւորչի տեսիլք է տեսնում, որի մէջ աղօտ կերպով երևում են այն կրօնական հալածանքներն ու ուրացութիւնները, որոնք Հայաստանում տեղի պէտք է ունենային Վարդանանց պատերազմից քիչ առաջ, այսինքն հինգերորդ դարի կեսերի մօտ: Հին ժամանակները, և զեռ մեղանից մի դար առաջ, ընթերցողները այս տեսիլքի վրայ նայում էին այնպէս՝ ինչպէս հեղինակն էր կամեցել. այսինքն թէ Նախախնամութիւնը տեսիլքի միջոցով Լուսաւորչին գուշակել է ապագայ լինելիքը: Բայց քննադատութիւնը ներկայումս բոլորովին այլ կերպ է նայում այսպիսի երևոյթների վրայ. նա ասում է. հեղինակը ուրեմն ինքը տեսել է այդ հալածանքներն ու ուրացութիւնները, ուստի և գնում է դրանց Լուսաւորչի տեսիլքի մէջ՝

*: Օրինակ, պատմում է, թէ նահատակուած կոյսերի վրայ վկայաբաններ շինելու ժամանակ՝ Տրդատը եօթնօրեայ ճանապարհով գնում է Մասիս սարը և լեռան զագաթից ուտի վրայ բարձած Վաղարշապատ է բերում ութ հատ խոշոր, անուշաղ, անկովի, ծանր, հաստ, երկար արձաններ (քարեր), այնքան մեծ, որ բաղձաթիւ մարդիկ հաւաքուելով չէին կարողանայ նրանցից մէկը շարժել. իսկ նա Հայկի նման այդ ութ արձանները իր վրայ բարձած՝ բերում է վկայաբանների շինութեան տեղը:

իբրև գուշակութիւնս—Հեղինակն անուամբ է պատմական և ժամանակագրական սխալներ, որոնք կարող են բացատրուել միայն նրանով, որ նա ժամանակակից չէ իր պատմած դէպքերին, այլ գրում է աւանդութիւնից կամ անվաւերական աղբիւրներից:

Վերջապէս գտնուեց մի վկայարանութիւն՝ ասորի Գորիա և Շամոնա վիաների մասին, որից անտարակոյս օգտուել է Ագաթանգեղոսի հեղինակը՝ Գրիգոր Լուսաւորչի չարչարանքները նկարագրելու ժամանակ. իսկ այս վկայարանութիւնը, ինչպէս վերջերս հաստատուեց՝ գրուած է չորրորդ դարի վերջերին:

Այս և ուրիշ փաստերի հիման վրայ քննադատութիւնը հաստատեց, որ Ագաթանգեղոսի անունը կրող պատմութիւնը չէ գրուած չորրորդ դարի սկզբներում, Տրդատ թագաւորի հրամանով, նրա քարտուղար Ագաթանգեղոսի ձեռքով, այլ գրուած է հինգերորդ դարի կէսերին մօտ, չորս հարիւր քառասնական թուականներին: Մի կարեւոր փաստ կար այս եզրակացութեան դէմ—այն է՝ յունարէն Ագաթանգեղոսի գոյութիւնը, որ, ինչպէս ասացինք՝ պէտք է սկզբնագիրը լինէր, իսկ հայերէնը նրանից թարգմանուած: Բայց այս փաստն էլ կորցրեց իր նշանակութիւնը: Բանն այն է, որ մանրամասն համեմատութիւնը անկասկած կերպով ցոյց տուեց, որ այդ յունարէն Ագաթանգեղոսը թարգմանուած է հայերէն Ագաթանգեղոսից: Մանրամասնութիւններ չմէջ մտնել մեր նպատակից դուրս է. բաւականանանք մի խոշոր փաստով. Աստուածաշնչի հատուածները յունարէն Ագաթանգեղոսի մէջ՝ չեն վերցուած յունարէն Աստուածաշնչից, այլ բառացի թարգմանութիւն են հայերէն Ագաթանգեղոսից: Ուրեմն յունարէն Ագաթանգեղոսը իբրև սկզբնագիր չէ ծառայել հայերէնի համար և չէ խախտում այն եզրակացութիւնը, թէ հայերէն Ագաթանգեղոսը գրուած է հինգերորդ դարի կէսերին մօտ:

Այս էական գիտից յետոյ բնականապէս պէտք է ծագէին ուրիշ հարցեր. ո՞վ է ուրեմն գրել այդ պատմութիւնը, ի՞նչ աղբիւրներից է օգտուել, որչափ արժանահաւատ են այդ աղբիւրները, ի՞նչու հեղինակը ծածկել է իր իսկական անունը և այլն:

Այս հարցերին բանասիրութիւնը մասամբ պատասխանել է, մասամբ էլ նրանց լուծումը մնում է ներկայ դարիս: Իբրև հաւանական ենթադրուում է, թէ Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը խմբագրել է Կորիւնը, Մեսրոպի անդրանիկ աշակերտներից մէկը, որ գրել է նաև իր ուսուցչի կենսագրութիւնը: Այս կենսագրութեան և Ագաթանգեղոսի մէջ պատահում են բազմաթիւ կարճ ու երկար հատուածներ՝ բառացի միմեանց նման, և գլխաւորապէս այս նման հատուածների վրայ է հիմնուած

այն կարծիքը, թէ Կորիւնն է Ագաթանգեղոսի պատմութեան խմբագիրը: Նա ձեռքի տակ ունեցել է մի քանի գրաւոր աղբիւրներ, ինչպէս Գրիգոր Լուսաւորչի վարքը, Հոփիսիմեան կոյսերի վարքը, Գրիգոր Լուսաւորչի վկայարանութիւնը, Գորիայի և Շամհնիայի վկայարանութիւնը, գուցէ և ուրիշ աղբիւրներ, որոնք դեռ յայտնի չեն: Նա օգտուել է նաև ժողովրդական աւանդութիւնից, որ մօտ 150 տարուայ ընթացքում կազմուել է Լուսաւորչի, Տրդատի և Հոփիսիմեան կոյսերի մասին: Այս տարբեր աղբիւրները միմեանց հետ կապակցելով, նրանց մէջ ներքին կապ հաստատելով՝ Կորիւնը (կամ ո՞վ և իցէ) խմբագրել, կազմել է այն ամբողջութիւնը, որ մեզ հասել է Ագաթանգեղոսի պատմութիւն անունով: Բայց խմբագրական գործը այնքան էլ ճարտարութեամբ չէ կատարուած. այնպէս որ գրքի զանազան մասերում նկատուում է արուեստական կապի տեղը, ինչպէս փորձուած աչքը մի երկաթի կամ տախտակի վրայ կարողանում է նկատել յեռման կամ միացման տեղը:

Աղբիւրների մէջ ամենից արժանահաւատն է համարւում Գրիգոր Լուսաւորչի վարքը, որ գլխաւոր պատմական աղբիւրն է. ուստի և քննադատութիւնը ընդունում է, որ չորրորդ դարի սկզբներում հայերը Տրդատ թագաւորի ժամանակ ընդունել են քրիստոնէութիւն Գրիգոր Լուսաւորչի քարոզութեամբ: Բայց բազմաթիւ մանրամասնութիւնները Լուսաւորչի անձնաւորութեան, նրա չարչարանքների, Տրդատի հիւանդութեան, Հոփիսիմեան կոյսերի նահատակութեան և այլն վերաբերութեամբ՝ բղիւսում են նուազ արժանահաւատ աղբիւրներից, ուստի չեն կարող անպայման ընդունելի լինել:

Բայց մեզ համար էսականը այն չէ, թէ որչափ արժանահաւատ է Ագաթանգեղոսի պատմութեան այս կամ այն մասը: Ենթադրելով մինչև անգամ, որ պատմութեան ամեն մի հատուածն էլ արժանահաւատ կամ ճշմարիտ է՝ այնու ամենայնիւ մատենագրական տեսակէից մենք գործ կ'ունենայինք մի գրական կեղծիքի հետ: Գիրքը գրուած է հինգերորդ դարի կէսերին, Կորիւնի (կամ ուրիշ ժամանակակցի) ձեռքով՝ գրաւոր և անգիր աղբիւրների հիման վրայ, այն-ինչ նա ընթերցողին ներկայացնում է իբրև չորրորդ դարի սկզբներում գրուած՝ Տրդատ թագաւորի հրամանով, ականատես Ագաթանգեղոսի ձեռքով: Այս այսպէս լինելուց յետոյ՝ նախ և առաջ կ'սկսածելի կը դառնայ նաև ամբողջ գրքի բովանդակութիւնը—որովհետև մի խոշոր կեղծիք կատարողը չի խորշի և ուրիշ մանր-մունր կեղծիքներ կատարելուց.— ուստի հարկաւոր կը լինի ամենայն զգուշութեամբ ստուգել նրա ամեն մի տեղեկութիւնը: Այնուհետև՝

Նրա մէջ արծարծուած ոգին, հայեացքները, ազգագրական և հին-կրօնական տեղեկութիւնները և այլն մեզ ներկայանում են իբրև հինգերորդ դարի հայեացքներ ու տեղեկութիւններ, այն՝ ինչ որ ունեցել է հինգերորդ դարի կէսերում ապրող հայ հոգեւորականը. ուրեմն նրանք հարադատ արտայայտութիւն չեն չորրորդ դարի սկզբներում Հայաստանում տիրող կարգերին ու հայեացքներին: Այս պատճառով մեզ համար մութ է մնում, դուցէ և առ միշտ—հայոց դարձի իրական պատմութիւնը, ամբողջ ժողովրդի վերաբերմունքը դէպի նոր կրօնը, որ անկասկած պաշտօնապէս ընդունուել է թագաւորի պալատում: Մութ են մնում մի շարք պատմական եղելութիւններ, որոնք յաջորդեցին հայոց դարձին և որոնք կարծես յակամայից կամ պատահաբար հարևանցի յիշում են յաջորդող հեղինակներից—այսպէս են լուսաւորչի լեռները առանձնանալն ու ճգնելը ծերութեան հասակում, նորան յաջորդող կաթողիկոսների (որոնք նրա սերունդիցն էին) կրած հալածանքները հայերի կողմից, նրանցից ոմանց սպանուելը, նոյն-իսկ Տրդատ թագաւորի անսովոր մահը, որը խնամքով թաքցնում է Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը, բայց խորենացին յիշում է զայրոյթով, յայանկով որ նախարարները նրան թունաւորեցին (կամ ինչպէս մի անձանօթ հեղինակ ասում է՝ որսի մէջ դաւաճանութեամբ սպանեցին): Հողով քրիստոնեայ խմբագրողը, որ նախատակ է ունեցել քրիստոնէութիւնը ջատաղովել և փառաբանել՝ հայոց դարձը ներկայացրել է իբրև նախախնամութեան յատուկ միջամտութեամբ կատարուած գործ. բաղմատեսակ հրաչքները, անօրինակ պատուհասները, տեսիլքները՝ այդ միջամտութեան արտայայտութիւններն են միայն: Այս կերպով հայ ժողովուրդը պիտի համոզուէր ու հաւատար, որ հայոց դարձը սոսկ մարդկային գործ չէ, այլ նախախնամութեան յատուկ տնօրէնութիւն, նրա ընտրեալ նահատակի ձեռքով. սրանով թէ՛ ժողովրդի հաւատը պինդ կը լինէր և թէ՛ հայոց եկեղեցու նուիրապետութիւնը բարձր ու փառաւոր: Այս ոգով առաջնորդուող հեղինակը, լինի Կորիւն կամ նրա ընկերներից մէկը, ի հարկէ զանց կ'անէր պատմել այնպիսի իրողութիւններ—օրինակ՝ հակառակութիւններ ժողովրդի կողմից, ապստամբութիւններ նախարարների կողմից—որոնք պէտք է համարուէին մարդկային գործ և ստամբակութիւն՝ նախախնամութեան տնօրէնութեան դէմ:

Սրանից արդէն պարզւում է, թէ ինչո՞ւ այս պատմութեան խակական հեղինակը (խմբագրողը) ծածկել է իր անունը, և իր աշխատութիւնը վերագրել է մի ինչ-որ Ագաթանգեղոսի, որ դուցէ ամենեւին գոյութիւն էլ չէ ունեցել: Եթէ նազիրքը

հրապարակ հանէր իր (ասե՛նք Կորիւնի) անունով՝ ընականաբար ամեն կարդացողի մէջ հարց կը ծագէր, թէ Կորիւնը որտեղից գիտէ իրանից 150 տարի առաջ կատարուած անցքերը. ո՞վ է նորան հաղորդել այն խօսակցութիւնները, ընդարձակ վարդապետութիւնը և այլն, որոնք դրքի մէջ կէսից աւելի տեղ են գրաւում, և վերջապէս որչափ կարելի է հաւատ ընծայել այն հայեացքներին, որ հինգերորդ դարում ապրող մի հայ կրօնաւոր մտցնում է չորրորդ դարի հեթանոս հայերի մէջ: Ուրիշ բան է, եթէ այդ պատմութիւնը գրուած լինի չորրորդ դարում ապրող, ժամանակակից և ականատես հեղինակի կողմից, մանաւանդ եթէ նա պաշտօնական անձ է և գրում է նոյն ինքն թագաւորի հրամանով: Այս դէպքում վկան կը լինի միանգամայն վստահելի և նրա պատմութիւնը անկասկածելի:

Այստեղ տեսնում ենք ուրեմն մի գրական երևոյթ, որ շատ հակառակ է ներկայումս գրական աշխարհում տիրող երևոյթներին: Ներկայումս հեղինակը աշխատում է գրական անուն վաստակել իր գրուածքներով. մինչև անգամ նա իւրացնում է ուրիշի աշխատանքը և իր անունով հրատարակում (գրական գողութեան զանազան տեսակները). իսկ հին ժամանակ հեղինակն օտարացնում էր իր աշխատութիւնը և նրան վերագրում ուրիշ, մի նշանաւոր անձի: Երկու դէպքումն էլ կատարում է կեղծիք, այս տարբերութեամբ, որ ներկայումս այդ կեղծիքը կատարում է անձնասիրական գիտումով, իսկ հին ժամանակ՝ գրուածքի յաջողութիւնը ապահովելու գիտումով:

Ուրեմն չնորհակալ պէտք է լինենք բանասիրական քննադատութիւնից, որ մեր առաջ պարզեց կեղծիքի գոյութիւնը հայոց հին մատենագրութեան մէջ: Ծօլինիզմի ոգին անցեալ դարի հետ թաղուեց մեզ համար. մենք այժմ այնքան գիտակցութիւն ու լրջութիւն ունենք, որ համարձակ կարող ենք նայել մեր անցեալի իրական պատկերի վրայ, որչափ էլ նա տգեղ լինի և անփառունակ: Կեղծիքի վրայ հիմնուած շլացուցիչ պատկերը այժմ չէ կարող չոյել մեր ազգասիրական զգացմունքը, այլ միայն վիրաւորել: Այս կէտումն էլ ուրեմն անցեալ դարի ընթացքում մենք հասունացանք:

Սակայն պէտք է ասել, որ գրական կեղծիքը հայ հեղինակների գիւտ չէ, հայոց հողի բերք չէ: Մեր մատենագրութեան սկզբնաւորութիւնից դեռ շատ դարեր առաջ նա գոյութիւն ունէր և շատ տարածուած էր Յունաստանում, Բիւզանդիայում, Ասորիքում: Գրական կեղծիքներ են կատարուել Հոմերոսի, Արիստոտէլի, Պլատոնի անունով. կեղծուել է Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմութիւնը. հարիւրաւոր անվաւերա-

կան գրութիւններ են լոյս աշխարհ հանուել Քրիստոսի, նրա առաքեալների և նշանաւոր հայրապետների անունով: Հայ հեղինակները, ինչպէս գրականութիւն և նրա տիպերն ստեղծելու, մտաւոր ու բարոյական սնունդ ստանալու մէջ՝ այնպէս էլ այս կէտում հետեւել են իրանց ուսուցիչներին—բիւզանդացի և ասորի հեղինակներին: Գրական կեղծիքն այս ազգերի մօտ այնքան սովորական է եղել, որ մեր հին հեղինակներից մէկը, Ղազար Փարպեցին, հինգերորդ դարի վերջերում, բողոքում է այդ տգեղ երևոյթի դէմ և մանաւանդ պախարակում է ասորիներին, որոնց մէջ առաւելապէս տարածուած է եղել այդ սովորութիւնը:

Այսպիսի մի գրական կեղծիք, ասորական ծագումով, առանձին դեր է խաղացել մեր քաղաքական և եկեղեցական պատմութեան մէջ: Գոյութիւն ունի մի պատմական գրուածք, որ աւանդում է թէ Եղեսիայի Աբգար թագաւորը յաւազար է եղել, որից չէ կարողացել բժշկուել մարգկային հնարներով: Նրա պատգամաւորները մի քաղաքական գործով Պաղեստին գնալով՝ լսում են Յիսուսի մասին, թէ նա առանց դեղերի ամեն տեսակ բժշկութիւններ է անում, մինչև անգամ մեռածներին կենդանացնում է: Գնում են պատգամաւորները Երուսաղէմ, անձամբ ոտուգում են իրանց լսածները և գալիս պատմում են Աբգարին: Սա իսկոյն նամակ է գրում Յիսուսին, որով նրանից խնդրում է, որ զայ Եղեսիա, իրան բժշկէ և միասին հանգիստ ապրեն իր քաղաքում: Քրիստոս նամակատար պատգամաւորներին պատասխանում է, թէ ինքը չուտով վերանալու է իր Հօր մօտ. ուստի իր համբաւնալուց յետոյ կ'ուղարկէ իր աշակերտներից մէկին, որ Աբգարին կը բժշկէ և ճշմարիտ հաւատը կը քարոզէ: Յիրաւի, Քրիստոսի համբարձումից յետոյ Եղեսիա է գալիս նրա աշակերտներից մէկը, Ադգէ կամ Թագէոս առաքեալը, բժշկում է Աբգարին և քաղաքում գտնուած միւս հիւանդներին, մկրտում է նրանց, քարոզում է նոր հաւատը, հիմնում է քրիստոնէական եկեղեցի և Եղեսիայում էլ մեռնում է ու թաղւում, ձեռնադրելով նախապէս իր համար յաջորդ՝ նոր հաւատացեալներին հովուելու համար: Այս պատմութիւնը գրել է Աբգարի քարտուղարի որդին Լաբուրնայ և գրել է Եղեսիայի դիւանը:

Այստեղ էլ տեսնում ենք, որ քրիստոնէութեան մուտքը Եղեսիա՝ կապուած է անմիջապէս Քրիստոսի անձի հետ և կատարուած է նրա առաքեալի ձեռքով, որից աւելի պանծալի ծագում դժուար է երևակայել. իսկ պատմութեան հեղինակը բոլորովին վստահելի, պաշտօնական անձնաւորութիւն է, ուրեմն անկասկածելի է նրա բովանդակութիւնը: Բայց և այնպէս այսօր

տարակոյս չը կայ, որ Լաբուրենայի անունը կրող այս պատմութիւնն էլ կեղծիք է, Գրիստոսի ծնունդից զոնէ 250 տարի յետոյ կատարուած: Այս իրողութիւնը հաստատուած է նշանաւոր գիտնականների բազմաթիւ հետազոտութիւններով, որոնք տարակոյսի այլևս տեղիք չեն թողնում:

Եղեսիայի եկեղեցու այս փառաւոր ծագումը ըստ երևոյթին հանգիստ չէ տուել մեր նախնիքներին, (գուցէ և գրդիչ է եղել Ագաթանգեղոսի կեղծիքը կատարելուն): Նրանք հինգերորդ դարում թարգմանել են այս գրուածքը ասորերէնից հայերէն, փոքրիկ փոփոխութիւններ անելով իրանց կողմից: Օրինակ, հայերէն թարգմանութեան մէջ՝ Թադէոս առաքեալը ոչ թէ վախճանուած ու թաղուած է Եղեսիայում, ինչպէս ունի ասորերէն բնագիրը, այլ օրհնում է Եղեսիայի ժողովրդին ու զալիս է արևելք քարոզելու, որտեղ և նահատակուած է հեթանոսներից (այսինքն՝ հայերից): Գուցէ այս փոփոխութիւնը կատարուել է մի (անծանօթ հեղինակի) վկայաբանութեան ազդեցութեան տակ, որի մէջ մանրամասն նկարագրուած են Թադէոս առաքելի և Սանդուխտ կոյսի նահատակութիւնները Հայաստանում, Սանաթրուկ թագաւորի հրամանով: Այս երկու գրուածքների չնորհիւ, որոնցից վերջինի ծագումը յայտնի չէ (թէև կոչուած է թարգմանութիւն), իսկ առաջինի մէջ հայ թարգմանչի մոցրած կեղծիքը ակներև է՝ Թադէոս առաքեալը դարձաւ հայոց եկեղեցու առաջին հիմնադիր ու լուսաւորիչ և հայոց հայրապետական զանը՝ աթոռ ս. Թադէոսի: Իսկ Աբգարի վերաբերութեամբ հարցը աւելի հեշտ են լուծել մեր նախնիքը. այդ ասորի թագաւորին, որի իշխանութեան սահմանն էլ Ասորիքումն էր՝ առանց այլևայլութեան մկրտել են հայոց թագաւոր: Այնպէս որ զրչի մի քանի շարժումներով Եղեսիայի եկեղեցական և ազգային փառքը, որի հիմքը կազմում էր Լաբուրենայի անվաւերականը՝ փոխադրուեց հայ ազգի և եկեղեցու վրայ:

Մեր ընթերցողներից նրանք, որոնք առաջին անգամ են ծանօթանում այսպիսի մերկացումների՝ գուցէ շատ խիստ դատապարտեն մեր հինգերորդ դարի անդրանիկ հեղինակներին, հայոց քաղաքական և եկեղեցական պատմութեան առաջին չինողներին՝ նրանց գիտակցաբար կատարած գրական կեղծիքների պատճառով: Գրական կեղծիքը անտարակոյս չէ կարելի արդարացնել, բայց հարկաւոր է նրան լուսաբանել, որպէս զի արդար լինի մեր, յանդուրժելիս վերաբերմունքը դէպի մեր նախնիքը: Գրական կեղծիքներ կատարելու գործում մեր հին հեղինակները նոյնչափ դատապարտելի են՝ որչափ առհասարակ բոլոր հին ազգերի անդրանիկ հեղինակները, որոնց առաջ գրուած

է եղել իրանց պատմութեան առաջին գրական հիմքը զնելու հարցը: Հին յոյները իրանց համարում էին առաջացած այն քաղերից, որ աստուածները չպոտում էին իրանց գոգից. նրանց նախնի դիւցազուններից մի քանիսի երակներում հոսելիս է եղել ուղղակի Ոլիմպեան Արամազդի արիւնը: Նախկին Իտալիայի թագաւորական սերունդը առաջ է եկած եղել Տրոյիայի Ենէաս իշխանից, որի մայրն եղել է Վեներա դիցուհին: Անգլիական հին թագաւորական տունը ծագելիս է եղել Դաւիթ թագաւորից. նոյն Դաւթի սերունդն է եղել Վրաստանում իշխող Բագրատունի թագաւորական տոհմը, այն-ինչ սրանց նախնիքը Հայաստանում՝ միայն հրէական ծագում են ունեցել և չեն ձգտել՝ անշուշտ Դաւթի որդի լինելու: Իսկ քրիստոնէայ եկեղեցիների պատմութեանից բաւական է յիշել այն աւանդութիւնը, որ իբրեւ անկասկածելի իրողութիւն ընդունուած է կաթողիկ եկեղեցում, այն է թէ Պետրոս առաքեալը նահատակուել է Հռոմում և նա ինքն է եղել հիմնադիր հռոմէական (կաթողիկ) եկեղեցու, լինելով առաջին պապը, և նրա անունով հայրապետական դահն էլ այս պատճառով կոչոււմ է աթոռ ս. Պետրոսի և պապերը համարում են իրանց անմիջական յաջորդ Պետրոս առաքեալի, որից և ստացել են երկինքը բանալու և փակելու իշխանութիւնը: Բայց այսօր ականաւոր գիտնականների պատմական հետազոտութիւնները ցոյց են տալիս, որ Պետրոս առաքեալը նոյն-իսկ ուր չէ դրել Հռոմում: Ուրեմն հին ժամանակ ազգերի մէջ ընդհանուր սովորութիւն էր՝ փառաւոր և բարձր ծագում վերագրել իրանց. որքան վեհ լինէր նրանց պատմական կեանքի նահապետը, որքան նուիրական լինէր նրանց եկեղեցու հիմնադիրը՝ այնքան մեծ կը լինէր իրանց պարծանքը, այնքան աւելի յարգու պատիւ կը վայելէին նրանք օտարների աչքում: Նոյն բանը չենք տեսնում և մեր օրերում. շատ կրթուած և ըստ երևոյթին խելօք մարդիկ առանձին պարծանք են համարում իրանց հին, ազնուական ծագումը. «տոհմական ազնուական», «իշխան» տիտղոսը, որ պաշտօնապէս կցուած է լինում մէկի ազգանունին՝ նորան հասարակութեան աչքում պատկառելի դիրք է տալիս: Արտաքին փայլը, որչափ էլ չնչին տարրերից լինի հիւսած՝ այնուամենայնիւ դեռ չլացնում է շատերի աչքերը: Ի՞նչ զարմանք ուրեմն, որ նոյն արտաքին փայլի, նոյն ազգային և եկեղեցական պարծանքի ընդհանուր ցաւով տոգորուած լինէին և մեր գրականութեան նախկին հեղինակները, մանաւանդ այնպիսի տաղնապալից ժամանակ, երբ Արշակունեաց թագաւորութիւնը վերջացել էր, քաղաքական անկախութիւնը վերացել, իսկ հայոց երկու հզօր դրացիները, պարսիկներն ու բիւզանդացիք, իրանց

քաղաքական և կուլտուրական գերազանցությունները սպառնում էին կուլ տալ թոյլ ու անզոր հայերին: Այսպիսի հանգամանքներում ազգի «տոհմական-ազնուական» ծագումը, եկեղեցու «առաքելական» լինելը անտարակոյս ազգային հպարտութիւն կը ներշնչէին այդ ազգին պատկանող սնահատներին, այդ սանձալի ծագման գիտակցութիւնը բարոյական ոյժ կը տար նրանց՝ ազգերի գոյութեան կռուի մէջ արիաբար պաշտպանելու իրանց ինքնուրոյնութիւնը:

Եւ այդ գրական կեղծիքները դարերով կատարեցին իրանց դերերը, մինչև որ անաչառ քննադատութիւնը վերացրեց նրանց վարագուրող քողը և ճշմարտութիւնն սկսեց երևալ իր իսկական դրութեամբ: Բայց այդ ժամանակ մենք էլ արդէն հասունացել էինք և ազգային ինքնաճանաչութիւնը վառ պահելու համար այլևս պէտք չունէինք գրական կեղծիքների:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ

(Կը ժառուցակուի)

Գ Ո Ղ

(Նեկրասով)

Խըննոյք կոչուած՝ շապ անցնելիս աղտուցելով լի
 շուկան
 Երէկ յանկարծ ինձ ապեցրեց մի այլանդակ
 Տեսարան.
 Հացավանառը, որի դաշից թրոցել էին կրճոր
 հաց,
 Լեղապասառ ու գունաքափ, լաց-վայնասուն
 բարձրացրած՝
 Տաշքը թողել ու վազում էր. «Բըռնէ՛ք գողին» բռ-
 նալով,
 Եւ բըռնեցին հացի գողին՝ չորեք կողմից վրայ
 տալով:
 Կրծած հացը ձեռին բըռնած՝ դողդողում էր
 խրդնալին,
 Հազար տղից սերթուկը ծակ, կօշիկ չունէր ու-
 րեքին.
 Դէմքի վրայ հիւանդութեան ու ցանջանքի թարմ
 մեծք,
 Ամօք, աղես, երկիւղ էին արձայայտում թաց
 աչքեր...
 Յայտնուեց իսկոյն ե՛ւ ուսիկան, պահապանին
 ձայն տուեց,
 Մեծ խստութեամբ՝ եւ կէտ առ կէտ նա հարց ու
 փորձ սկսեց.
 Վերջն էլ գողին առան քաղցած ու հանդիսով
 բան տարան.
 Ես գոչեցի կառապանիս. «Քրէի՛ր, գրնա՛ քո
 համբան».
 Եւ փութացի ջերմ գոհութիւն, օրհնանք ուղղել առ
 Աստուած,
 Որ ինձ կեանքում ժառանգական կրճոր հաց էր
 պարգեւած...

ԱԼ. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

ՈՒՎ ԵՐ ԼԱՎՈՒԱԶԻԵՆ

(1743—1794)

Ալեգարդ հնութեան փիլիսոփաներից սկսած մինչև տասն-
ևութերորդ դարի վերջերը, այսինքն մինչև Լավուազիէի հռչա-
կաւոր քիմիական փորձերը, մարգիկ հաւատացած էին, որ բը-
նութեան բոլոր մարմինները առաջ են գալիս չորս տարրերից—
հողից, ջրից, օդից և կրակից: Այս վերջինն էլ նիւթ էր հա-
մարւում. եւ այնպիսի սովորական երեւոյթներ, ինչպէս ժանդո-
տումը, այրումը և չնչառութիւնը մնում էին բոլորովին մութ
ու անբացատրելի: Բայց որովհետեւ մարդու միտքը չէ հաշտւում
«չը գիտեմ»-ի հետ և անպատճառ ձգտում է գէթ ենթադրու-
թիւններով բացատրել իրան անհասկանալի պատճառները, ուս-
տի գիտունները երևակայեցին մի ինչ-որ ֆլօգիսսօնի գոյու-
թիւն ընդմիջում մէջ: Այդ առասպելական ֆլօգիստօնը մի
հանելուկ էր. երբեմն նա կշիռ ունեցող նիւթի յատկութիւն
էր ստանում, երբեմն՝ անկշիռ, և նոյն իսկ մարմինների ծան-
րութիւնը պակասեցնող դործօն էր դառնում: Մէկը ասում էր,
թէ ֆլօգիստօնը հէնց ինքը կրակն է որ կայ, միւսը պնդում էր
թէ ֆլօգիստօնը մի ինչ-որ մետաֆիզիկական սկզբունք է: Այդ
ֆլօգիստօնը կամ ընդունակ էր դառնում թափանցել ամանների
պատերով կամ նա անդօր էր այդ անելու: Մի խօսքով, ֆլօ-
գիստօնը մարդկային տգիտութեան և անկարողութեան մի փրբ-
կարար նոխազ էր. բայց չը նայած դրան, մարդկանց հասկա-
ցողութիւնը թէ նիւթի կազմութեան և թէ նիւթի այրման
մասին աջոտամենայնիւ մնում էր առանց լոյսի մի հատիկ ճա-
ռագայթի և, հետեաբար, քիմիայի մէջ տիրում էր խաւար ու
քաօս մինչև Լավուազիէի երևան գալը:

Դեռ հին Եգիպտոսում ծանօթ էր չարչիւներին ու վաճա-
ռականներին անդամ կշեռքը: Եւ ահա այդ շատ սովորական
գործիքը հանճարի ձեռում դառնում է մի հրաշալի բանալի,
ընդմիջում ամենամեծ գաղտնիքները գտնելու համար:

Լավութեան գինուած այդ գործիքով իր համար նպատակ դրեց. «գնալ յայտնիից դէպի անյայտը և միմիայն ամենաճիշտ փորձերի և գիտողութիւնների օգնութեամբ եղբակացութիւններ անել»: Եւ, արդարեւ, այդ մեթոդով քսան տարուայ ընթացքում նրան աջողուեց հիմնովին կերպարանափոխել մարդկանց հասկացողութիւնը նիւթի կազմութեան ու փոփոխութիւնների մասին: Այլ խօսքերով՝ Լավութեան էր, որ գիտական հաստատ հոգի վրայ դրեց ժամանակակից քիմիան:

Անկասկած, ցրուած ֆակտեր և անկապ փորձեր ու գիտողութիւններ արդէն բաւականաչափ հաւաքուած էին Լավութեանից առաջ, իսկ Պրիստլէյի, Կէպլէրիի և այլ քիմիկոսների հետազօտութիւնները հեշտացրել էին, յայտնի չափով, Լավութեանի վերանորոգիչ գործունէութիւնը, սակայն դրանով բնաւ չէր նսեմանում հանճարի կատարած դերը, որովհետեւ նրա ինքնուրոյն փորձերը և մտքի ազատ թռիչքը բոլորովին այլ եղբակացութիւններ, այլ հայեացքներ մտցրին գիտութեան մէջ:

Մումը ամեն օր էր այրւում և անհետանում մարդկանց աչքի առաջ. գիտէին, որ մետաղները կրակի միջից դուրս են դալիս ծանրացած. չնչառութիւնը շատ սովորական մի երևոյթ էր. կրակը յայտնի էր նոյն իսկ վայրենիներին. հողը, ջուրը, օդը—երկրի ամենատարածուած մարմիններն են եղել միշտ,—բայց այդ բոլորի մասին, նոյն իսկ գիտնականների հասկացողութիւնները՝ մոլթ, հակասական ու սխալ էին, և միայն Լավութեանի հանճարի լուսաւորութեամբ ամենի համար պարզուեց զաղտնիքը:

Ի հարկէ նիւթը կշռում էին և ուրիշ գիտնականներ, բայց այդ սովորական գլուխները, երբ նկատում էին, որ յայտնի գործողութիւններից յետոյ նիւթի քանակը պակասում է, մինչդեռ իրանց թէօրիայով պէտք է աւելանար, այդ դէպքում մեղքը գցում էին չարաբախտ Ֆլօգիսօնի վրայ, և, ընդհակառակը, երբ նիւթի քանակութիւնը աւելանում էր, իսկ իրանց ասածների հիման վրայ պէտք էր որ պակասի—դարձեալ մեղաւորը նոյն Ֆլօգիսօնն էր:

Լավութեան էր, որ համարձակութիւն ունեցաւ մի կողմ նետել անզօր գիտունների հնարած ֆլօգիստօն-մլօգիստօնը և գործին նայել հանճարի պարզութեամբ:

Լավութեանի ապացուցեց, որ երբէք նիւթի ամենաչնչին մասն անգամ ոչ կորչում է, ոչ էլ ստեղծուած, այլ միշտ նիւթի բանակութիւնը բնութեան մէջ անփոփոխ է մնում: Եթէ մետաղները կրակի ազդեցութիւնից ծանրանում են, դրա պատճառն այն է, որ օդից միանում է մետաղի հետ մի նիւթ՝ քրուածին գազը, որ ազատ գտնւում է օդի մէջ: Այդ արդէն

ևրեակայական ֆլօգիստօն-մլօգիստօն չէ, այլ մի գաղաձև նիւթ, որ կարելի է հաւաքել ամանում և մեր բոլոր զգայաբաններով համոզուել նրա գոյութեան մասին: Սովորական տաքութեան և օդի սովորական ճնշման պայմաններում այդ թթուածինը անգոյն, անհամ և անհոտ մի դազ է *): Նոյն թթուածինն է, որ խոնաւ օդում միանում է մետաղների հետ և ծածկում դրանց ժանգով: Եթէ ժանգը տաքացնենք՝ թթուածինը կը դատենք մետաղից: Լավուազիէն ցոյց տուեց, որ օդից հէնց այնքան է թթուածին պակասում, որքանով աւելանում է ժանգոտած կամ կրակի մէջ փոփոխուած մետաղի կշիռը:

Այսպէս ահա շօշափելի ձևով դարևոր գաղտնիքը գտնուած էր ու պարզուած: Այնուհետև Լավուազիէի համար զփուար բան չէր ապացուցել, որ թէ ժանգոտումը, թէ այրումը և թէ չնչառութիւնը ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ նիւթի միացումը օդի քրուածնի հետ: Նա ապացուցեց նաև, որ մոմը այրուելով և աներևոյթանալով մեր աչքից ոչ միայն չէ կորցնում իր նիւթի ամենաչնչին մասնիկն անգամ, այլ, միանալով օդի թթուածնի հետ և դառնալով ածխաքքու գազ ու ջրի գոլորճի, դու ես աւելի ծանրանում է:

Եւ արդարեւ, կշռելով մոմը այրումից առաջ և, նրա այրումից յետոյ, կշռելով այրման բոլոր արդիւնքները—գազերն ու ջուրը—մենք միշտ կարող ենք համոզուել, որ նիւթի ամենաչնչին մասնիկն անգամ ոչ ստեղծուած է, ոչ էլ ոչնչանում: Լավուազիէն ցոյց տուեց, որ չնչառութիւնն էլ՝ օդի թթուածնի միացումն է արեան հետ: Եթէ օդից հեռացնենք թթուածին գազը, այն ժամանակ ոչ մետաղն է ժանգոտում, ոչ մոմն է այրում, ոչ էլ կենդանին է կարողանում շունչ քաշել: Իսկ տաքութիւնը միայն այդ թթուածնի քիմիական միացման հետեւանք է: Ինչպէս որ վայսը այրուելով, այսինքն միանալով օդի թթուածնի հետ, տաքացնում է վառարանը, այնպէս և մեր արիւնը շնչառութեան միջոցով միանալով օդի թթուածնի հետ և դանդաղ աչրուելով՝ տալիս է տաքութիւն մեր մարմինին: Իսկ անընդառութեան միջոցով մենք միշտ մտցնում ենք մեր մարմնի մէջ նորանոր վառելիք: «Շնչառութիւնը դանդաղ այրումն է»,—ասում էր Լավուազիէն, մինչդեռ կրակը առաջանում է այրուող մարմնի զոլորէինների և գազերի արագ միաւորումից թթուածնի հետ: Կրակը երևոյթ է, ինչպէս և լոյսը, ձայնը, բայց ոչ թէ նիւթ: Իսկ հողը, ջուրը, օդը, բաղադրեալ մարմիններ են և ոչ պարզ տարրեր:

*) Հեղուկ դարձրին 1877 թ. Նալիետէն և Պիկտէն,—119⁰ ցրտի և 50 ճնշմ. պայմաններում:

Հողը, ջուրը և օդը կազմուած են զանազան անլուծելի նիւթերից կամ տարրերից: Տիեզերքի բոլոր մարմինները այդպիսի տարրերի միանալուց կամ զատուելուց են առաջանում: Տիեզերքի նիւթի քանակը մշտնջենական է, մինչդեռ մարմինների ձևերն ու բազադրութիւնները անթիւ են, երբեք ու մշտափոփոխ: Ջրի այն կաթիլը, հողի այն մասնիկը, օդի այն հիւլէն, որ այսօր աղատ ապրում են բնութեան ծոցում, վաղը կարող են այս կամ այն բիւրեղի, բոյսի կամ կենդանու մարմնի մի մասը դառնալ, բարձրանալ երկնականաբար, իջնել ծովի անդունդը, մտնել դետնի խորքերը, թափառել բնութեան մէջ և մշտական շրջանառութեան մէջ լինել: Թէ արքաներից արքայի մարմինը և թէ անձրևի ձիճուն նոյն նիւթից են կազմուած:

Նիւթի մշտնջենականութեան օրէնքը հաստատուելուց և քիմիայի հորիզոնից մետաֆիզիկական ֆիզիոսոֆի իսպառ վանելուց յետոյ, ինչպէս առատութեան եղջերուից սկսուեցին թափուել նորանոր գիւտեր: Այնուհետև հիմնովին վերանորոգուեց գիւղատնտեսութիւնը, առողջապահութիւնը և բժշկութիւնը, իսկ քիմիական արդիւնագործութիւնը սկսեց վիթխարի առաջադիմութիւն անել: Այժմ քիմիան ամենածիշտ և հզօր գիտութիւններից մէկն է: Արդի մարդուն չի զարմացնում, որ քիմիկոսը իր աշխատանոցում կարողանում է պատրաստել և վերլուծել ամենաբարդ մարմինները, կարողանում է ստեղծել նոյն իսկ այնպիսի նիւթեր, որոնք բնութեան մէջ, ինքնուրոյն ձևով, գոյութիւն չունեն, այլ քիմիկոսի քմահաճութեան արդիւնք են: Քարածուխը, օրինակ, քիմիկոսի քմահաճութեամբ կերպարանափոխուում է և դառնում բենզօլ, նաւթալին, ֆենօլ, կրեզօլ և գոյնզգոյն ներկեր: Քիմիկոսը մրցում է նոյն իսկ շերամի հետ, պատրաստելով արուեստական մետաքս... Բայց իսկպէս ո՞վ կարող է նախատեսել այն հրաշքները, որ դեռ կատարուելու են ապագայում: Դժուար էր միայն ուղիղ և հաստատ ճանապարհի վրայ դնել այդ հզօր գիտութեան զարգացումը, որ և կատարեց Լավուազիէն:

Լավուազիէն ծնուել է 1743 թուին Պարիզում: Նա մի հարուստ վաճառականի զաւակ էր: Աւարտելով իրաւաբանական բաժինը, նա չը բաւականացաւ այդ մասնագիտութեամբ, այլ սկսեց լուրջ պարապել բնական գիտութիւններով այն ժամանակուայ առաջնակարգ գիտնականների մօտ: Արդէն 25 տարեկան հասկում նա իր մի քանի գիտական հետազօտութիւնների համար ընտրուեց Պարիզի Ակադեմիայի անդամ: Միաժամանակ հարուստ բուրժուայի այդ զաւակը նախայեղափոխական Ֆրանսիայի գլխաւոր հարկատոներից մէկն էր և

Պարիզի վառօդարանի կառավարիչը: Լավուազիէն թէ իր ժառանգած և թէ անձամբ վաստակած հարստութիւնը գործադրում էր իր գիտական փորձերի վրայ: Նրա աշխատանոցը (լաբորատորիա) այն ժամանակուայ Պարիզի գիտական գլխաւոր կենտրոններից մէկն էր: Բայց նա չոր գիտնականի նման չէր փակուել այդ աշխատանոցի չորս պատերի մէջ, այլ լայն մասնակցութիւն էր ցոյց տալիս պետական և հասարակական բոլոր գործերում, երբէք չը կորցնելով իր շիտակութիւնը:

Ֆրանսիայի մեծ յեղափոխութիւնը տալիս ու վրայ անելով հին կարգերը նաև շատ մարդկային անմեղ զոհեր տարաւ: Այդ զոհերից ամենամեծը Լավուազիէն էր: Ֆրանսիայի յեղափոխական կառավարութիւնը բանտարկել տուեց նրան և անհիմն կասկածով մեղադրեց, իբրև թէ «նա Ֆրանսիայի թշնամիների հետ դաւադրութիւն է կազմել՝ նպատակ ունենալով խլել ժողովրդից ահազին գումարներ, որոնք անհրաժեշտ են բռնակալների դէմ պատերազմելու համար»: Եւ ահաբեկիչ սխտեմի սիրահար Ռօբեսպիէրները գտան, որ «հանրապետութիւնը կարիք չունի գիտնականների մէջ», ուստի թեթեւ սրտով վճռեցին գիլօտինի տակ կտրել այն գլուխը, որի նմանները դարերով են ստեղծւում: Այդ ոճիրը կատարուեց 1794 թուին, բայց հարիւր տարի անց, նոյն Պարիզում, Ֆրանսիական Հանրապետութիւնը և քաղաքակիրթ մարդկութեան ներկայացուցիչները չքեղ հանդիսով պատուում էին նոյն Լավուազիէի մահուան հարիւրամակը: Այդ 1894 թուին որոշուեց համայն մարդկութեան նուիրատուութիւններով արձան կանգնեցնել մտքի այդ հսկային: Եւ ահա այս ամառ, Պարիզում, իրականացաւ այդ իղձը: Արձանի բացման ժամանակ հռչակաւոր քիմիկոս Բերթլոն իր արտասանած ճառը վերջացրեց Լավուազիէի հետեալ խօսքերով. «Գիտնականը իր աշխատութիւններով կարող է նուազեցնել չարիքի այն գումարը, որ ծանրանում է մարդկութեան վրայ. նա կարող է աւելացնել մարդկութեան ուրախութիւնն ու բարօրութիւնը և այդպիսով հասնել մարդկութեան բարեհաճ փառաւոր անուան»: Եւ այդ փառաւոր անուան իրաւամբ արժանացաւ Լավուազիէն:

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

(Առողջապահական եփուղ)

IV

Զ Հ Ա Ս ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

Ձիատւոյն գաղափարը հին ու նոր ազգերի մէջ.—Մահամբէղն ու Մովսէսը.—Արեւմտեան եւ արեւելեան եկեղեցական ժողովների որոշումները ազգակցական ամուսնութեան վերաբերմամբ.—Հայոց եկեղեցու սահմանած կանոնները.—Ի՞նչ հիմունք ունէր արեւակցական ամուսնութեան արգելումն.—Հների տուած բացատրութիւնները.—Ռարոյական երմունքը.—Արեւակցական ամուսնութեան ազդեցութիւնը թէ՛ ամուսինների եւ թէ սերնդի վրայ.—Սրան վերագրած հիւանդութիւնները (խուլ-համբուրթիւն, ներվային հիւանդութ., խելագարութ., վատաստումն եւ ուրիշ.).—Նորագոյն գիտական հայեացքները եւ ժողանգականութեան խաղացած դերը արեւակցական ջամուսնութեան մէջ:

Հետեւելով ամուսնութեան ինստիտուտի (հիմնարկութեան) զարգացման, մենք տեսնում ենք, որ արեւնակցութիւնը հին դարերում արգելք չէր լինում ամուսնութեան եւ որ չհասութեան գաղափարը քաղաքակրթութեան արդիւնք է, ինչպէս եւ շատ բարոյական սկզբունքներ:

Հին ազգերի մէջ ամենամօտիկ ազգականներն անգամ ազատ ամուսնանում էին իրար հետ (եթէ միայն այսպիսի կապերին կարելի է ամուսնութիւն անունը տալ). հայրը դստեր, մայրը որդու, եղբայրը քրոջ՝ Այս ձևի կապերը առօրեայ երեւոյթներ էին հին պարսիկների, մեդացիների, հնդիկների, եթովպացիների մէջ (Persae, Midi, Indi et Ethiopes cum matribus et magis filiabu et nuptibus copulantur. St. Jérôme):

Պարսիկները մինչև անգամ աւելի մեծ յարգանքով էին վերաբերւում դէպի մերձաւորագոյն միութիւնները և համարեա սրբացնում էին նրանց պտուղը: Փիւնեկեցիք պսակւում էին իրանց քրոջ հետ: Սկիւթացին կարող էր իր աղջկան կին վերցնել: Նոյնպէս և հոները: Հին գերմանացիք, գանիացիք ամուսնանում էին իրանց քրոջ հետ: Նոյնը տեղի ունէր և եգիպտացիների մէջ, որոնց աստուածը (Օղիրիսը) ամուսնացած էր իր քոյր իգիսի հետ և Նլէօպատրան եղբօր ու քրոջ զաւակ էր: Արաբները առաջներում միաւորւում էին իրանց մօր հետ ևս, բայց Մահամմէդը խիստ արգելք դրեց: «Մի ամուսնացէ՛ք այն կանանց հետ, որոնք ձեր հօր կիներն են եղած, այդ յանցանք է», ասում է զուրանը, և յետոյ աւելացնում է. «Արգելւում է ձեզ պսակուել ձեր աղջիկների, քոյրերի, հօրաւու մօրաքոյրերի, եղբօր ու քրոջ աղջիկների, ձեր ծծմայրերի, ձեր կաթնաքոյրերի, ձեր տատերի (!), ձեր կնոջ աղջիկների, որոնք ձեր հոգատարութեան ներքոյ են գտնւում»: Մովսէսը նշում է այն մարդուն, որ «կը քնէ իր քրոջ, իր հօր կամ մօր աղջըկայ հետ» (խորթութիւն), այսպիսիներին պատուիրում է հրապարակաւ սպանել: Մովսիսական օրէնքով (որ այսօր էլ ոյժ ունի հրէաների մէջ) թոյլ չէր տրւում ամուսնանալ առաջին երեք աստիճաններում միայն, իսկ չորրորդ աստիճանի աղգականների պսակը վաւերական էր համարւում (երկու եղբայրների կամ երկու քոյրերի զաւակների մէջ):

Խստօրէն պատժւում էր մօզնէութիւնը (արնախառնութիւնը) նոյնպէս և Մեքսիկայում, աւստրալիական ցեղերի մէջ, Հաիտի կղզում: Չինաստանում օրէնսդրութիւնն արգելում է պսակը նոյն իսկ ամենահեռաւոր ազգականների մէջ:

Քաղաքակիրթ ազգերի մէջ չհասութեան գաղափարը համարեա ամեն տեղ նոյնն է եղել:

Հռոմում համակեցութիւնը եղբօր կամ քրոջ աղջը-

կայ հետ արնախառնութիւն էր համարուում (incestus). Հռոմէական կայսրերից երկուսը (Կլաւդիոս և Անտոնինոս) փոխեցին այս օրէնքը և ամուսնացան իրանց եղբօր դստեր հետ: Սակայն օրէնքը վերականգնուեց: Կոնստանդին կայսրը այդպիսի ամուսնութեան համար մահի էր դատապարտում: Թէոդոս Մեծը նոյնպէս մահացու յանցանք էր համարում մինչև անգամ երկու բոյրերի ու եղբայրների զաւակների (germani — двоюродные) միաւորութիւնը (4-րդ պորտ *): Յուստինոսը թոյլատրեց այս պսակները, իսկ 615-ին Պարիզում գումարած կրօնական ժողովը նշուեց այս աստիճաններում սահմանած ամուսնական կապերը, 715-ինը աւելի ևս հեռու գնաց ու արգելեց յիշած ազգականների զաւակների պսակը ևս (6-դ պորտ), յետոյ Դուգլիի ժողովը (874 թ.) արգելքը տարածեց աւելի հեռու (7-դ աստիճան): Հռոմէական կանոնները գնալով խստանում են և չհասութիւնը տարածւում է 14-դ պորտի վրայ:

Այս խստագոյն կանոնները (որոնք կրօնական ժողովներից դուրս գալով մտել էին աշխարհական օրէնադրութիւնների մէջ համարեա ամբողջ Եւրոպայում) ամեն կողմից բողոքներ յարուցեցին, և լուտերական ժողովը 1215-ին ստիպուած եղաւ մեղմացնել նրանց ու հասցնել 8-դ պորտի, իսկ ստիպողական դէպքերում թոյլ տուեց և ժխտումներ (dispensatio):

Արեւելեան եկեղեցու կանոնները չառ չեն տարբերւում հռոմէականից:

Լուտերականների և բողոքականների եկեղեցական կանոնների մէջ չհասութեան աստիճանները աւելի սահմանափակ են: Ամուսնութիւնը չէ արգելւում քրոջ ու եղբօր զաւակների մէջ (4-դ աստիճան), և նոյն իսկ դժուար չէ լինում թոյլտուութիւն ստանալ եղբօր կամ քրոջ զաւակի հետ պսակուելու համար (3-դ. պորտ):

*) Պորտ համարում է ծնունդը, Պորտը հաշուելու համար պէտք է բարձրանալ վեր մինչև նախահայրը (որ հաշուի մէջ չէ մտնում) և իջնել միւս գծով (կողմնագիծ ազգակցութիւն): Օր. հօրեղբօր թոռները կազմում են 6 պորտ:

Ռուսաց եկեղեցին, որ ընդունել էր արևմտեան կանոնները, գնալով նոյնպէս մեղմացրեց արեւակիցների ամուսնութեան դէմ յարուցած արգելքները ու այսօր նա թոյլ է տրուում 5-դ պորտում:

Մեղ համար աւելի հետաքրքրական է լուսաւորչական եկեղեցու սահմանած կանոնները: Դժբախտաբար նրանք չափազանց խառնաշփոթ են մինչև նոր դարերը: Մինչև հինգերորդ դարը ոչ մի որոշ կանոն չը կար հաստութեան մասին: Մեծն Ներսէս 365 թուականին գումարում է յայտնի Աշտիշատի ժողովը, որի որոշումների մասին ենթադրութիւններ միայն կան: Սակայն Արիստակէս եպ. Սեդրակեանի ասելով, «այդ ժողովում արգելուած պիտի լինի նախ արեւակցական չորրորդ աստիճանի ամուսնութիւնը. այլապէս բացատրել չի կարելի ժողովի կանոնադրութեան շարժառիթը. երկրորդ—ամուսնութիւնը եղբօր կնոջ, որդու կնոջ, եղբօր որդու կնոջ և հօրեղբօր կնոջ հետ» *):

Այս արգելումն ցոյց է տալիս, որ այս ձևի պսակներ կատարուելիս են եղել հայերի մէջ, երևի շահասիրական նպատակով (օր. իրանց տոհմական ժառանգութիւնները չը կորցնելու համար), իսկ Խորենացու խօսքերը, թէ «վասն ագահելոյ սեպհական ազատութիւնը», ենթադրել է տալիս, թէ այդ կանոնը ուղղուած է եղել ազատներին (իշխաններին) սանձելու նպատակով:

Սակայն, չը նայելով Աշտիշատի ժողովի այս որոշմանը, որ վերաբերում էր անխտիր «ազատաց և ոչ ազատաց», մերձաւորների պսակները իշխանական տների մէջ չեն վերանում, այնպէս որ դեռ 8-րդ դարում Պարտաւի ժողովը հարկ է համարում յատկապէս մատնացոյց անել ազատներին, «զի անխտիր խառնին ընդ իւրեանց մերձաւորսն անկարգ ամուսնութեամբ **):» Եւ

*) Արիստ. Սեդրակեան, «Ամուսնական Խնդիրներ»:

**) Տե՛ս Վ. Բաստամեան, «Ամուսնութիւն». «Փորձ» 1880 և 1881.

Ժողովը դիմում է աւելի խիստ միջոցի այդ արնախառնութեանը վերջ տալու համար, այն է—նզովքի:

Խնչպէս երևում է, հայերի մէջ ևս հեթանոսական, դուշէ և առաջին քրիստոնէական, դարերում տեղի էին ունենում արեւախառնական ամուսնութիւններ: Այսպէս Ծարդ Շահապիվանի Ժողովը աւելորդ չէ համարում արգելուած աստիճանների կողքին զնել նոյնպէս քրոջը, քեռորդուն, եղբորորդուն, հօրաքրոջը—մի հանգամանք, որ ապացոյց է, թէ այդպիսի կապերը տեղի էին ունենում: Այս Ժողովը որոշ սահմաններ դրեց չհասութեանը և ընդունեց հռոմէական օրէնսդրութիւնը, այսինքն արգելեց ամուսնութիւնը մինչև 8-րդ աստիճանը: Ուրիշ Ժողովներից ընդունուեց այդ կանոնը:

Այսպէս ուրեմն մեր եկեղեցական կանոններով չհաս համարում էր 7—8-րդ պորտը: Ուրիշ խօսքերով, լուսաւորչական եկեղեցականները և օրէնսդիրները չեն շեղում հռոմէական ու յունական եկեղեցիների սահմանած կանոններից, երևի նոյն իսկ ղեկավարուել են նրանցով:

Խորքերի վերաբերմամբ քրիստոնէական եկեղեցին, չհասութեան տեսակէտից, նոյն օրէնքներն է սահմանել, ինչ որ են Մովսիսական կանոնները, իսկ այս կանոնները խորթերին չէին զանազանում հարազատներից:

Հայ եկեղեցին ևս խորթերի համար մի և նոյն չհասական աստիճաններն է սահմանել, ինչ որ արեւակիցների: Մխիթար Գօշը թոյլատրելի է համարում ամուսնութիւնը նրանց մէջ միմիայն հինգերորդ աստիճանում: Նոյն խստութիւնը դործ էր դրում, երևի, և երկու կողմի չհասների վերաբերմամբ, այսինքն հօր զաւակների (առաջին պսակից) և մօր զաւակների (նոյնպէս առաջին պսակից) մէջ, թէև հռոմէական եկեղեցին արգելք չէր լինում սրանց ամուսնութեան, իրաւացի նկատելով, որ ոչ մի արեւակցութիւն չը կայ նրանց մէջ: Մովսիսական օրէնքը, հարցին լոկ բարոյական տեսակէտից նայելով, ընդունում է հօրով և մօրով խորթ

զաւակներին եղբայրներ, և նրանց հաւասարեցնում է հարադատներին:

Խնամիական կապը նոյնպէս սուրբ է համարուել միշտ և չհասական աստիճանները այստեղ համարեա նոյնն են եղել, ինչ որ արեւակիցների մէջ: Այս չհասութիւնը սահմանուած էր նոյնպէս և Մովսէսի օրէնսդրութեամբ:

Կան և ուրիշ տեսակ չհասութիւններ—կնքահայրական և որդեգրական, որոնք կազմում են հոգեւոր ազգակցութիւններ: Այս ազգակցութիւնները չհասութեան տեսակէտից նոյնպէս հաւասարեցրել էին արեւակիցականին:

Սանիկը համարւում է քաւորի հոգեորդին և նրանց սերունդների մէջ նոյն չհասութիւնն է դրուած, ինչ որ արեւակիցների, այսպէս, քաւոր ու սանիկի միայն ծոռները (թոռների որդիքը) կարող են իրար առնել:

Հոգեղաւակը համարւում է եղբայր որդեգրողի մարմնաւոր զաւակին, ու սրանք (իսկական որդին ու հոգեորդին) կարող են ամուսնանալ իրար հետ չորրորդ աստիճանում միայն (ըստ Ղրիմեցու):

Ահա այն կանոնները, որոնք գոյութիւն ունեն թղթի վրայ: Սակայն կեանքի մէջ գործնականապէս անդադար չեղումներ ու զեղծումներ են կատարւում հոգեւոր իշխանութեան կողմից, որ երբեմն անեղանելի դրութեան մէջ է գտնւում և ստիպուած է լինում բարոյապէս զիջանել ամուսնացողների պահանջին, իսկ յաճախ շահասիրական նպատակով դրդուած, — երբեմն էլ օտար եկեղեցում պսակուելու սպառնալիքի տակ, թոյլտուութիւն է արձակում:

Հակառակ մեր սովորութեան, երկար կանգ առանք չհասութեան պատմութեան վրայ, որ, պէտք է ասած, չափազանց խառնաշփոթ է: Խնդիրը այն աստիճան կարեւոր է, որ մենք պարտք համարեցիք նրան լուսաբանե-

լու համար մի քիչ պարզել գոյութիւն ունեցած և ունեցող օրէնսդրութիւններն ու կանոնները:

Մենք տեսանք, որ ազգակցութիւն համարուել են և են այժմս էլ ոչ միայն արեւակցութիւնը, այլ և խընամիութիւնը և քաւորութիւնը:

Ինչ սկզբունքներով են արդեօք ղեկավարուել եկեղեցական ժողովները, սուրբ հայրերը և նոյն իսկ քաղաքական օրէնսդիրները այսպիսի կանոններ հիմնելով, և այսպէս կաշկանդելով ամուսնացողների անհատական իրաւունքները:

Ունեն արդեօք այս որոշումները մի գիտնական յենակէտ, թէ՞ մի ուրիշ հիմունքների վրայ են դրուած:

Մենք չը կարողացանք մի որ և է գիտնական լուրջ շարժառիթ գտնել այսպիսի սահմանափակում մեկնելու համար, եթէ չը յիշենք մի քանի տղայական դիտումներ, որոնք գիտնական լինելու յաւակնութիւն ունեն:

Այսպէս, լուտերանեան ժողովը և Ներսէս Շնորհալին իրանց որոշումները հիմնում են ինքն ըստ ինքեան այն սխալ դիտումների վրայ, թէ մարդու մարմինը չորս բաղադրեալ նիւթերից է բաղկացած: Ներսէս Շնորհալին, սահմանելով չհասութիւն երկու կողմից մինչեւ չորս աստիճանը (ընդամենը 8 պորտ), բացատրում է իր որոշումն այն տարօրինակ դիտումով, թէ «քանդի բնութիւն մարմնոյ 'ի չորից տարերաց գոլով, յիրաւի եւ մարմնական ազգակցութիւն մինչեւ ի չորրորդ թիւն ժամանէ, որ է այսպէս. ի միոյ հօրէ երկուց եղբարց բաժանեալ, հաւասար ունին յինքեանս զհօրն գոյացութիւնս. իսկ առ ի նոցանէ ծնունդն զկէս արեան եղբայրութեան, և երրորդ ծնունդն, որ յեղբարցն սրբոց, զկիսոյն կէս արեան միայն. իսկ չորրորդ ծնունդն, որ ի սոցանէ, զչորեակ մասն մնացելոց: Եւ այս է սահման և կէտ արեան մերձաւորութեան» (Ընդհանրական):

Յակոբ Արիմեցին (երեւի օտար աղբիւրներից վերցրած), նոյնպէս ձգտում է բնագիտական բացատրու-

Թիւն տալ, թէ ինչի ազգականները չհաս են մինչեւ չորրորդ պորտը: «Որդիք, որ ի սոցանէ (ծնողներից) առաջ դան, ունին զբոլոր արիւնն ազգականութեան, և թոռունքն զերրորդ մասն, և որդիք թոռանցն զերկրորդ մասն և թոռունք թոռանցն, որ է թոռինք, զմի մասն, և աստ վճարի արիւն ազգականութեան, սոքա խնամինան և սոցա որդիքն, որ են ձագթոռինքն, առնուն զիրար»:

Տարակոյս չը կայ, որ այս մեկնութիւնը շինծու է, որ հին օրէնսդիրները և եկեղեցական ժողովները այդ դիտումներով չէր, որ ղեկավարուում էին իրանց կանոնները դնելով:

Վերջապէս, թէ այդ դիտումները կարող էին տեղի ունենալ, երբ խնդիրը արեւնակիցներին էր վերաբերում, ինչ հիմք կայ արգելելու խնամինների կամ քաւոր ու սանիկի պսակները:

Կար մի ուրիշ շարժառիթ, աւելի յարգելի քան այս տղայական մօտիվները,—այդ բարոյական հիմունքն էր:

Ամեն ժամանակ բոլոր բանիմաց մարդիկ աշխատել են պահպանել ընտանիքի սրբութիւնը, ներշնչելով դռնհիկ ամբօխին այն համոզմունքը, թէ ազգականի, խնամու հետ (և առհասարակ այն անձանց, որոնք մեր հաւատարմութիւնն են վայելում), սեռական կապեր հաստատելը մեծ մեղք է, և այսպիսիներին նշովում է եկեղեցին:

Թէ մոփսիսական օրէնքը, թէ քրիստոնէական դարերում սահմանած չհասկանալի կանոնները միշտ էլ լոկ այդ բարոյակտն կէտն են աչքի առաջ ունեցել: Մովսէսը արգելում է կին առնել այն աղջկան, որ մեր խնամատարութեան ներքոյ է գտնուում:

Այսպէս ուրեմն, օրէնսդիրներն աւելի բարոյական քան առողջապահական դիտումներ աչքի առաջ ունէին: Նրանց նպատակն է եղել սուրբ և անարատ պահել արեւնակցական և բարեկամական յարաբերութիւն-

ները ու, հեռացնելով ամուսնանալու հնարաւորութիւնը, հեռացնել ազգականներից նաև սեռական յակումն: Մի խօսքով, նրանք միտք են ունեցել սահմանել յիշած անհատների մէջ այնպիսի մաքուր վերաբերումն ու սէր, որ գոյութիւն ունի եղբօր ու քրոջ, հօր ու զաւակի մէջ:

«Ընտանիքի և հասարակութեան փրկութեան համար անհրաժեշտ է, որ մի քանի սերունդների միջից դուրս մղուի սիրոյ կիրքը: Պէտք է արգելել ամուսնութիւնը այն աստիճանի ազգականների մէջ, որոնցից մեծերը փոքրերի համար կարող են փոխարինել ծնողներին, ինչպէս են՝ հոգարարձուները, խնամատարները: Իսկ այս հնարաւոր է միմիայն այն դէպքում, երբ օրէնքը, աւելի ևս ծէսերն ու սովորութիւնները այնպիսի յարաբերութիւններ են ստեղծում ազգականների մէջ, որ կրքի ու սիրոյ ծագումն անհնար է դառնում»:

Հեղինակաւոր Րիբբինգի այդ խօսքերը լոկ փիլիսոփայական նշանակութիւն չունեն: Պրանք լուրջ հոգեբանի, լուրջ խորհողի խօսքեր են: Գիտութիւնը, եթէ կամենաք, մինչև հիմա էլ ոչ մի լուրջ արգելաօրէթ չէ դնում հօր ու աղջկայ ամուսնութեանն անգամ, սակայն շատ դարեր առաջ մարդու բնազդումը անհնար է դարձրել այդ արինխառնութիւնը: Մեր կիրքը չի յարում մեր մերձաւոր ազգականների վրայ և այս մի խոր հոգեբանական դրութիւն է, որի մասին խօսելն աւելորդ կը լինէր:

Այս բարոյական սկզբունքն աւելի ևս կարեւոր է պահպանել հայկական օջախում, որտեղ մի քանի սերունդներ ու խնամիներ մի յարկի տակ են՝ ապրում, որտեղ այդպիսի սուրբ հաւատարմութեամբ է վերաբերում քենին փեսային, սանիկը իր քաւորին: Ինչ կը դառնայ մեր ընտանիքի վարք ու բարքը, եթէ խլենք նրանից յարաբերութիւնների սրբութիւնը:

Տեսնենք հիմի, թէ ինչպէս է նայում չհասութեան խնդրին բժշկական գիտութիւնը:

Շատ քիչ խնդիր կայ բժշկականութեան մէջ, որ այն աստիճան գործնական կարեւորութիւն ունենար և որի մասին այնչափ հակասական կարծիքներ յայտնուած լինէր, որքան այս: Հարցը հետազոտողներըն ու գիտնականները երկու բանակի են բաժանուած անցեալ դարի սկզբից: Մի մասը աղգականների ամուսնութիւնը իրար հետ մի բնական երեւոյթ է համարում և ոչ մի վնաս չէ տեսնում դրա մէջ. եղել են նոյն իսկ այնպիսիներ, որոնք շատ ցանկալի և մարդկութեան համար շատ օգտակար են համարել արեւակցական միութիւնները: Դրանց դէմ կանգնած են մի շարք ուրիշ հետազոտողներ, նոյնպէս ֆակտերով, փորձերով ու ստատիստիկայով զինուած, որոնք բոլորովին հակառակն են պնդում և ձգտում են ապացուցել, թէ այդ տեսակ ամուսնութիւնը ամեն տեսակ անբախտութեան աղբիւր է դառնում սերնդի համար: Այսպիսով կազմուել է մի ամբողջ գրականութիւն այս հարցի վերաբերեալ:

Եթէ մենք ցանկանայինք առաջ բերել այն բոլոր հետազոտութիւններն ու ստատիստիկական տեղեկութիւնները, որոնք գոյութիւն ունեն բժշկական գրականութեան մէջ, ստիպուած պիտի լինէինք հատորներ գրել: Միւս կողմից խնդիրն այնչափ նշանաւոր է, որ չենք կարող մի համառօտ ակնարկ չը գցել կարեւորագոյն աշխատութիւնների վրայ:

Ես չեմ խօսում այն հեղինակների մասին, որոնք միայն լոկ կարծիքներ են յայտնել աղգակցական ամուսնութեան վնասակարութեան կամ օգտաւէտութեան մասին:

Մեզ համար նշանակութիւն ունին միմիայն ֆակտերը, գիտողութիւններն ու փորձերը:

Արեւակցական ամուսնութեան հակառակորդների ասելով, սրանից առաջացած սերունդը լինում է թուլակազմ, արատաւոր ու հիւանդոտ: Նրա մէջ իբր թէ տարածուած են լինում խուլ-համրութիւն, ընկճաւորութիւն, ապուշութիւն, խալադարութիւն, աչքի և ու-

րիչ հիւանդութիւններ: Ամենից շատ աչքի է ընկնում խուլ-համբերի մեծ տոկոսը ազգակցական պսակի զաւակների մէջ:

Շիպոյի ստատիստիկայով, 290 խուլ ու համբ ծընուածներից 86-ը ազգականների զաւակներ են եղել, այսինքն մօտ 30⁰/₀, ուրիշ հետազոտողներ գտել են 25⁰/₀, 21⁰/₀: Եւ նկատուած է, որ քանի մօտ է ծնողների արեւակցութիւնը, այնքան մեծ է խուլերի թիւը: Այսպէս, ըստ Բուդէնի ստատիստիկայի, հօրեղբօր, մօրաբորջ, քեռու զաւակների ամուսնութիւնը տուել է 18 խուլ: հօրեղբօր ու քեռու պսակը եղբօր ու քրոջ աղջկայ հետ—37. իսկ քրոջ որդու ու մօրաբորջ—70: Այս տեղեկութիւններից հեղինակները եզրակացնում են, թէ արեւակցական ամուսնութիւնները մեծ քանակութեան խուլ-համբեր են տալիս. (Բուդէնի կարծիքով 12—15 անգամ աւելի քան միւս ամուսնութիւնները): Հրէաները, որոնց մէջ սաստիկ տարածուած է ազգակցական միաւորութիւնը, տալիս են ամենամեծ տոկոս համբերի ու խուլերի: Փրանսիայում հրէաների մէջ աւելի յաճախ են պատահում այս արատ ունեցողները, քան ֆրանսիական հասարակութեան: Բերլինի խուլ-համբերի ինստիտուտի մէջ բժ. Լիբրայխը գտել է, որ 341 հիւանդից 42-ը հրէաներ էին: Հաշուելով ազգաբնակչութեան վրայ, տեսնում ենք, որ 10,000 կաթոլիկներին ընկնում է միայն 3-ից քիչ աւել խուլ-համբ, այն ինչ նոյն թուով հրէաները տալիս են 27 հիւանդ:

Ապուլուքիւն ու խելագարուքիւն: Մի շարք հեղինակաւոր անձինք, որոնց շարքում և հռչակաւոր Էսքիրօլը, որոշ կապ են գտնում այս դրութիւնների ու չհաս պսակների մէջ: Այսպէս, հրէաների մէջ աւելի շատ են ապուլներն ու խելագարները, քան միւս եւրոպացիների: Բժ. Նովը 17 ազգակցական ամուսնութեան մէջ գտել է 97 երեխայ, որոնցից 44 ապուլ էին, 12 խուլախտաւոր (золотуха), 1 թղուկ և 1 խուլ: Բժ. Բեմիսսը ասում է, որ 787 այդ ձևի ամուսնութիւնից 256-ի մէջ եղել են

կոյրեր, խուլ-համբեր ու ապուշներ: Ճանապարհորդները նկատել են իրլանդական գաղութների մէջ Ամերիկայում, հոլլանդական կոլոնիայի մէջ Աֆրիկայում մեծ քանակութեամբ ապուշներ և խուլ-համբեր: Նոյն բանը նկատուած է ֆրանսիական մի կոլոնիայում: Անգլիայում 1847 թ. 17 միլիոն ժողովրդին ընկնում էր 15,000 խելագար, այն ինչ իրլանդիայում (որտեղ արինակիցները աւելի քիչ են ամուսնանում միմեանց հետ) նրանց թիւը համեմատաբար երկու անգամ աւելի պակաս էր:

Ընկնաւորութիւնը ևս աւելի յաճախ է նկատուում իբրև այդպիսի ամուսնութեան պտուղ:

Մի քանի հեղինակներ պնդում են նոյնպէս, թէ արեւակիցներից ծագած սերունդը, բացի յիշած հիւանդական դրութիւններից, յաճախ ունենում է զանազան արասներ և կուրութիւն: Ֆրանսիայում մի գիւղ կայ, իզո անունով, որ առաջ անշատուած ու կղզիացած էր ապրում հաղորդակցութիւնների դժուարութեան պատճառով, որտեղ ամենամօտ ազգականները ամուսնանում էին միմեանց հետ: Արդ, ժամանակի ընթացքում նորանոր սերունդների մէջ զարգացել ու տարածուել էր մի հրէշութիւն (уродство), որ կոչւում է վեցամատութիւն, (ձեռքին բուսնում էր վեցերորդ մատ)։—Ընակիչները վեց-մատնանի էին դառել: Իսկ երբ որ հաղորդակցութիւնները լաւացան և նրանք ամուսնական կապերով խառնուեցան ուրիշ երկրացիների հետ, կամաց-կամաց վեցերորդ մատը անհետացաւ, կարծես, հալուեց: Խելագարութիւնը եւրոպայում աւելի յաճախ է պատահում հրէաների, քան միւս ազգերի մէջ: Սյդ բանը մասամբ (ըստ Լը Գուվէի) պէտք է վերագրել ազգակցական ամուսնութեան:

Եւ չեմ կամենում աւելի երկար կանգ առնել այդ կարծիքների ու թուերի վրայ: Արեւակցական ամուսնութեան սերունդը, շատ հեղինակների կարծիքով, լինում է արատաւոր, հիւանդոտ, թուլակազմ և տրամադրուած սպառման:

Մի քանի ճանապարհորդներ զանազան կղզիներում ու կղզեխմբերում տեսել են, որ բնակիչները փոքրահասակ են դառել, կանայք մանր, նիհար, թուլամորթ, անտաշ ու տգեղ, իսկ տղամարդիկ վաղ են ծերանում, երբեմն ուղղակի զգուշի դեմք ունեն, կորցրած են տղամարդուն յատուկ ֆիզիքական ոյժը, տոկունութիւնն ու ճարպիկութիւնը. մի խօսքով, այդ կղզիներում տիրում է մի ընդհանուր այլասեռումն և դրա պատճառը հետազոտողները գտնում են աղբակցական ամուսնութեան մէջ, որ առօրեայ երևոյթ է այնտեղ:

Դըվէն սնդում է, թէ Եւրոպայում արիստոկրատիան ֆիզիկապէս ու բարոյապէս ընկնում է, ստորանում և թէ Դոֆինէի աղնուական ցեղերը համարեա արդէն սպառուել են հէնց աղբակցական ամուսնութիւնների պատճառով: Պերիէն նոյնն է ասում հրէական շատ համայքների մասին: Դօկտօր Էլիօտսըն այդ բանը նկատել է նոյնպէս և անգլիացեալ հրէաների մէջ՝ «Ոչ մի աղբի մէջ այնքան չիլ, կակաղ, ապուշ ու ամեն աստիճանի խելագարներ չը կայ, ինչքան, հրէաների մէջ», ասում է նա: Ուրիշ գրողներ մատնանիչ են անում լեռնաբնակ համայքների վրայ, սրոնք, կղզիացած ապրելով (օր. Սալոյայում), ստիպուած են խնամիւնալ իրար հետ և այդ պատճառով սաստիկ վատասեռուած են այժմ:

Ահա մի շարք ֆակտեր, որոնք, կարծես, այլ ևս ոչ մի կասկած չեն թողնում արեւակցական ամուսնութեան վնասակարութեան մասին:

Սակայն այդ միայն առերես է: Մի ուրիշ շարք գիտնականներ ու հետազոտողներ եկել են հակառակ եզրակացութեան, հաւաքած լինելով համողիչ ապացոյցներ մի կոյտ:

Ամենից առաջ նրանք մատնացոյց են անում մինչև այժմ ժողոված ստատիստիկայի քչութեան ու անբաւարարութեան վրայ: Այսպիսի մի ահագին խնդիր որոշելու համար հարկ կայ աւելի ընդարձակ տեղեկութիւնների ու աւելի մեծ թուերի: Ի՞նչ նշանակութիւն

ունի մի քանի արենակցական ընտանիքների պատմութիւնը, երբ որ միմիայն Պրանսիայում կատարուած են 3—4000 այգալիսի պսակներ: Յետոյ հրէաներին վերաբերեալ ստատիստիկան ոչինչ չէ ապացուցում, որովհետեւ, եթէ նրանց մէջ աւելի յաճախ են պատահում արատաւոր մարդիկ, ապուշներ, թուլամիտներ, նոյն իսկ խելագարներ, նոյն չափով (եթէ ոչ աւելի) կան և զօրեղ տաղանդներ: Վերջապէս այս ազգի բացառիկ դրութիւնը եւրոպական անկախ տէրութիւնների մէջ (համարեաւ ամենուրեք հալածուած ու ճնշուած), մի դրութիւն, որ աւելի դժուար է դարձրել նրանց համար կեանքի կռիւր, բաւական կը լինէր բացատրելու այն ներկային երևոյթները, որոնց մի քանիսը վերագրուած են արենակցական ամուսնութեան:

Սակայն, մի կողմ թողնելով փիլիսոփայական դատողութիւնները, դառնանք ֆակտերին: Նրանք նոյնպէս հերքում են վերոյիշեալ կարծիքը:

Եւ, ճշմարիտ որ, վերեւ յիշած թուերի հանդէպ կարելի է դնել մի շարք ուրիշ թուեր, որոնք ապացոյց են, որ արենակցութիւնը ոչ մի վատ ազդեցութիւն չէ ունենում սերնդի վրայ:

Բժ. Վուազէնը 1560 թուլախելքներից ոչ մէկի ծագման մէջ չի գտել արենակցական ամուսնութիւն: Բուրժուան առաջ է բերում արենակցական ամուսնութիւնից ծագած սերնդի մի պատմութիւն: 130 տարուայ ընթացքում այս ազգակցական զոյգը աճել է ու տուել 416 անհատ, և սրանցից մի քանիսը միայն հիւանդոտ են եղած և 8 հոգի միայն մեռած են մատաղ հասակում: Ուրիշ հեղինակներ բերում են համանման դէպքեր:

Համայնքների սերհատման դէմ մի շարք գրողներ նոյնպէս հակասական կարծիքներ են յայտնում:

Բիւլինէրը, Վերկինը, Վունդէնը և շատ ուրիշները նկարագրել են փոքր ու կղզիացած համայնքներ, որոնց մէջ դարերի ընթացքում տիրում էր չհաս ամուսնու-

թիւնը և որոնք այնու ամենայնիւ յաղթանդամ, առոյգ անհատներից էին բաղկացած: Պետրիի ասելով, ազգակցական պսակները օրէնք են դառել Սումատրայում և, չը նայելով արնախառնութեանը, բնակիչները իդէալական կազմուածք ունեն: Կան հեղինակներ, որոնք գտել են, որ ընդհակառակը արենակիցները ամուսնանալով, իրար հետ տալիս են աւելի լաւ, աւելի առողջ սերունդ, քան օտարները:

Այսպիսով խնդիրը մնում էր անորոշ, առարկու թիւններն ու ֆակտերը հակասական էին ու ոչինչ չէին կարող վճռել:

Գիտնականները դիմեցին մի ուրիշ մեթօդի. նըրանք փորձեւ արին կենդանիների ու բոյսերի վրայ:

Այստեղ ևս խառնաշփոթ ու հակասական են ֆակտերը. Շիպոյի, Բուրժըլէի, Բօդուանի, Արկանուլիի փորձերը, Ալֆօրի, Լօնդօնի անասնաբուծական ուսումնարաններում արած դիտումները բերում են մեզ այն եզրակացութեան, թէ արենակից կենդանիների զուգաւորումն նսեմացնում է ցեղը, դադարեցնում է աճումը: Միւս կողմից հակառակն են ցոյց տալիս անգլիական ֆիրմաներում, սպանդանոցներում արած դիտումներն ու փորձերը:

Խնդիրը մնում էր այն դրութեան մէջ, ինչ որ էր մի քանի դար առաջ, և հազարաւոր փորձեր ու դիտումներ լոյս չը գցեցին նրա վրայ:

Նորագոյն գրողները, կարծես, աւելի յակում են ընդունելու հների կարծիքը այսպիսի ամուսնութիւնների փնասակարութեան վերաբերմամբ: Վիլկէնը մասամբ այդ կարծիքին է: Մանտեգացցան ևս ասում է, թէ չհասնների սերունդը աւելի քիչ է աճում ու բազմանում, քան հեռաւորներինը:

Այժմ բժիշկներն ու մարդաբանները մեծ դեր են խաղալ տալիս ժառանգականութեանը: Դեռ Պերիէն ճիշտ նկատել էր, որ «արենակցութիւնից ծագած դժ-

բախտութիւնները ոչ թէ արնախառնութեան հետեանք պէտք է համարել, այլ հիւանդական ժառանգականութեան»։ Նոյնը պնդում էր Բուրժուան դեռ վաթսու-նական թուականներին։

Ընդհանուր կարծիքը հետեւեալն է.

Ծնողների ֆիզիկական յատկութիւնները (լաւ թէ վատ) անցնում են սերնդին. հետեւաբար, մի և նոյն ընտանիքի անդամները ժառանգում են իրանց նախա-հօրից ու նախամօրից նրանց ֆիզիկական թուլութիւն-ները, ինչպէս և բարեմասնութիւնները (գոնէ մասամբ)։

Օրինակ, եթէ ծնողները թոքախտաւոր են եղած, սերունդը նոյնպէս տրամադրուած կը լինի դէպի այդ հիւանդութիւնը և կարող է վարակուել նոյն ցաւով։ Դէ եթէ այս արատաւոր ծնողներից սերուածները ամուսնանան իրար հետ, պարզ է որ նրանցից ամեն մէկը կը տայ ժառանգին մի մասն իր հիւանդական տրամադրութիւնից։ Այսպիսով նոր զաւակի մէջ կը գու-մարուեն երկու ծնողների հիւանդական տրամադրու-թիւնները և նա, հետեւապէս, աւելի տկար կը լինի, քան ծնողներից ամեն մէկը։ Յետոյ եթէ այս նոր զաւակը ամուսնանայ իր մի ուրիշ արեւակից ազգականի հետ (օր. իր հօրեղբօր աղջկայ հետ), նրանից ծագած սե-րունդը աւելի ևս թոյլ կը լինի կազմուածքով, աւելի ևս տրամադրուած թոքախտի։ Եւ այսպէս հիւանդական յատկանիշներն ու տրամադրութիւնները գնալով կը-սաստկանան սերնդից սերունդ, կը փչացնեն, կը սեր-հատեն հետագայ սերունդները և կը հասցնեն ցեղը սպառման։

Յաւալին հէնց այն է, որ (ինչպէս նկատել են շատ հետազօտողներ) ժառանգականութիւնը ընտրում է ծը-նողների հէնց թոյլ հիւանդական կողմերը ու տալիս նոր սերնդին։

Այս ձևով ցեղը գնալով տկարանում է, նրա աճու-մը պակասում է ու դատարում։ Անհրաժեշտ է դառ-նում նոր հոսանք, նոր արիւն, որ կենդանացնէր նրանց

մէջ հանգած կամ թուլացած կենսական ոյժերը և բարձրաւճման ընդունակութիւնը:

Արդի մարդաբանները նոր տարրերի ներհասումն անհրաժեշտ են համարում հնացած հասարակութիւնները նորոգելու համար: (Տարաբ, Սիգելէն, Լըբօնը):

Յաճախ ամբողջ դասակարգեր, քաղաքներ, որոնք ապրում են առանձնացած կեանքով, կարծես, ծերանում են, թառամում, ժողովուրդը նուազում է, կորցնում է իր տոկոսնութիւնը կեանքի կռուի մէջ: Եւ նրա կատուած է, որ դրսեցիները խառնուելով բնիկներին, ազնուացնում ու նոր կենսական ոյժ են ներշնչում նրանց:

Երևակայեցէք ձեզ մի առողջ օտարական, որ կին է ուզում մի ժառանգական արատաւորի, օր. մի ներվային աղջկայ: Խնչ կը լինի սրանց սերունդը: Սա պիտի ստանայ իր մօրից նրա ներվային խանգարումները ու հիւանդական տրամադրութիւնները, բայց հօրից ժառանգած առողջ ներվերը, այսպէս ասած, կ'ոջնչացնեն, կ'անդօրացնեն հիւանդական սաղմերը:

Այս երկար հետազօտութիւնները բերում են մեզ հետեւեալ եզրակացութեան:

1. Արեւակցական ամուսնութեան վնասակարութիւնը դեռ չէ ազատուցուած գիտնականապէս, սակայն դարեւոր գիտումները և մարդաբանական ցուցմունքները իրաւունք են տալիս մեզ մասամբ ընդունելու այդ ենթադրութիւնը:

2. Ազգակցական ամուսնութիւններից առաջ եկած սերունդների սերհատումն բացատրւում է ժառանգականութեան օրէնքով, որով սերունդների մէջ դումարւում են ծնողների արատները:

3. Վատասեռումն (вырождение) տեղի ունի այն դէպքում, երբ ամուսնացող ազգականների ընդհանուր նախնիները հիւանդոտ ու արատաւոր են եղած, և վատասեռումն այնքան աւելի մեծ է, որքան մօտ է ազգակցութիւնը: Հակառակ դէպքում (երբ ծնողները ա-

ուղղ են) ժառանգները կարող են երկար սերունդներ ընթացքում պահպանուել և աճել, չը նայելով արենակցական միաւորումներին:

4. Արատաւոր ընտանիքին պատկանող անհատը, ամուսնանալով առողջ օտարի հետ, կարող է արտադրել բոլորովին առողջ սերունդ:

VI

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ՕՏԱՐ ԱԶԳՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԿԱՆՈՂ ԱՆՀԱՏՆԵՐԻ ՄԷՁ

Ազգերի միակերպումն ու ձուլումն ամուսնութեան միջոցով.—
Մանեգաւցցայի կարծիքը այսպիսի միաւորութիւնների մասին.—
Մրանց վստակաւորութիւնը սերնդի ճշտակէից:

Ժամանակի ընթացքում, անգաղաք շիման շնորհիւ, եւրոպական ազգերն արդէն այն աստիճան միակերպուել են, որ ամուսնութիւնը կատարւում է անխտիր բոլոր ազգերի մէջ: Առօրեայ երեւոյթ է եւրոպայում տեսնել սեահեր ու թուխաչք սպանուհուն մի շէկ շվեդացու կին դառած:

Այսպէս գնալով, կը հասնի, անտարակոյս, մի ժամանակ, երբ եւրոպական ազգերը ձուլուած կը լինեն միմեանց հետ ու կ'օրցրած իրանց ազգային այն մի քանի առանձնայատկութիւնները, որոնք դեռ ևս քիչ թէ շատ բնորոշում են նրանց:

Կը գայ անշուշտ մի ժամանակ, երբ այլ ևս ոչ ուս կը լինի, ոչ ֆրանսիացի, ոչ անգլիացի, այլ կը լինի մի մարդկութիւն, և բոլոր ազգերը համակերպուած ու հաւասարուած թէ ֆիզիկոպէս, թէ դաւանութեամբ, թէ քաղաքակրթութեամբ և թէ աշխարհայեցողութեամբ:

Այսպէս է կատարւում ձուլումն հաւասար քաղաքակրթութեան տէր ազգերի մէջ: Այստեղ իւրաքան-

չիւր ազգութիւն իր առանձնայատկութիւններէց մի բան մտցնում է ձուլարանի մէջ, այնպէս որ այնտեղից դուրս եկած նոր մարդկութիւնը կրում է իր մէջ կազմող ազգութիւնների բնորոշ կողմերը:

Ստոր զարգացման տէր ազգութիւնները ոչ թէ ձուլւում են, այլ ուղղակի կլանւում, հալւում են մեծ ազգերի մէջ, առանց որ և է հետքի:

Մարդկութեան ֆիզիկական բարուոքման տեսակէտից պէտք է ասել, որ ազգերի խառնւումը տալիս է առողջ ու ազնուացնող սերունդ, միայն անհրաժեշտ է, որ խառնուող ազգերը մի ցեղի պատկանեն. օրինակ, բոլորը սպիտակամորթ լինեն: Հակառակ դէպքում աւելի լաւ ֆիզիկական յատկութիւններ ունեցող ազգը կը նսեմանայ: Այսպէս օրինակ, եթէ մի սպիտակամորթ ամուսնանայ մի նեգրուհու հետ, նրա սերունդը մուլատներ (կիսասևեր) կը լինեն և ուրեմն ցեղը կը վատանայ:

Սրանք են մարդաբանական կանոնները:

Մեզ աւելի հետաքրքրում են ամուսինների անհատական կեանքը և նրանց սերնդի առողջական դրութիւնը:

Խօսենք Մանտեղացցայի բերանով.

—«Սմենայն ազգ արդիւնք է անհամար ֆիզիկական, բարոյական և մտաւոր տարրերի. ահա թէ ինչի անգլիացին այնչափ տարբերւում է սպանացուց, իսկ իտալացին նորվեգացոց:

«Երբ կինն ու մարդը տարբեր երկրների զաւակներ են, նրանք տարբեր լեզուներով են խօսում: Բայց այդ դեռ ոչինչ.—նրանք տարբեր զգացմունքներ ունեն, ուրիշ կերպ են առում ու սիրում: Նրանց բազմաճանքներն էլ, ձգտումներն էլ տարբեր են: Մենք ամենքս բաղմաթիւ դարերի պատմութեան կենդանի հատուածներ ենք:

«Համաձայնեցնել ու ի մի ձուլել երկու անձնաւորութիւններ, որոնք ծնուել են տարբեր երկրքի տակ,

ստացել են ոչ հաւասար կրթութիւն, որոնց կրօնական, բարոյական, քաղաքական ու աւանդական իդէալները տարբերուում են միմեանցից—այդ մի հնարաւոր, բայց չափազանց դժուարին դործ է և հազիւ է յաջողւում:

Նայեցէք ձեր շուրջը և կը տեսնէք, որ այս տեսակի խնամիրութիւնները հիմնուած են մեծ մասամբ շահասիրական ու լաւ կապակցութիւններ ձեռք բերելու դիտումների վրայ, եթէ միայն անսանձ սէրը չէ լինում շառժառիթը, սէր, որի կատաղի ու աղմկալից ալիքները կ'անում են այն ամեն դիտողութիւններն ու հաշիւները, որոնք խելացի ու խոհեմ պատկերի հիմքն են կազմում: Ազգայնութեան սարքերուքիւնը նուազեցնում է երջանկութեան հնարաւորութիւնը ընթանիլի համար. բայց հարիւր անգամ աւելի պակաս են երջանիկ ընթանիլների քիւր, երբ ազգայնութեան սարքերուքեան վրայ աւելանում է և կրօնի գանազանութիւնը:

«Բուռն սէրը անհնար է առանց մեծ հաւատի: Ո՛վ սատարիկ է սիրում, նա չնչին է համարում այն արգելքը, որ ներկայացնում է լեզուի, սովորութիւնների, վարք ու բարքի տարբերութիւնը. մի և նոյն է նրա համար, թէ իր կ'ինը որտեղ է աղօթում—եկեղեցո՞ւմ թէ մէջիդում:

«Սակայն այդ բուռն սէրը, որքանն էլ երկար լինի նրա տևողութիւնը, դարձեալ կը նուազի մի օր, կը հանգստանայ և կը փոխուի քաղցր ու թանկագին սովորութեան: Եւ երբ կըքի ծովը կը հանդարտուի, երբ ջուրը կը պարզուի ու թափանցիկ կը դառնայ, այն ժամանակ կ'երևան յատակին սփռած վտանգալից քարերը, որոնք մարմնացումն են կրօնի, յակումների, և սովորութիւնների տարբերութիւնից առաջացած սպառնալիքները: Եւ այդ ապառաժները կը բարձրացնեն իրանց դլուխները ջրից դուրս ու կը խանդարեն, կը վտանգաւորեն նաւումն: Երբ մեղրամսի լուսինը կը ծածկուի թանձր ամբերի քամակին, մեր արտարբերութեան տիղմի մէջ, կամ կը փշրուի, դիպչելով ընտանեկան ան-

համաձայնութիւնների ու կռիւների ալիքներին, այն ժամանակ այլևս ոսկին ու տիտղոսները անկարող կը լինեն կոծկելու նաւակի պատռուածքները, և նրանցից շինած կարկատանները չեն վրկի զոյգին, քանի որ հոգիների ու մարմինների սրբազան միութիւնը ընդմիշտ կործանուած է արդէն»:

Միայն բարոյական դիտումներով չէ որ ղեկավարուել է Մանտեգացցան այս տողերը գրելիս: Նա խօսում է իբրև ֆիզիոլոգ և հոգեգէտ:

Բեղմնաւորութիւնը, յղութիւնը, ծնունդը այնպիսի մեծ ու բարդ ակտեր են, որ ամեն մի հոգեկան տրամադրութիւն, ամեն մի յուզմունք ազդում է նրանց կանոնաւորութեան վրայ: Իսկ յիշած ձևի ամուսնութիւնները տարբեր տարրերի մէջ չէ կարող վրդովմունք չը դնել կնոջ հոգեկան աշխարհում:

Եւ այդ հասկանալի է.

Այն ըսպէից, երբ կինը ստիպուած է օտար խաչ ու աւետարանի տակ, օտար լեզուով իր վճռողական «այս»-ն արտասանել, երբ նրան շնորհաւորական համբոյր են տալիս օտար ազգութեան և օտար գաւառութեան պատկանող մարդիկ—այդ ժամանակից նրան վիճակւում է մի յաւիտենական հոգեկան ճնշումն, որքան էլ նա օտարացած լինէր արդէն իր ազգութիւնից ու կրօնից: Կիզիչ յուզմունքներն անդադար սեղմում են նրա սիրտը:

Հէնց միայն այն պերսպիկտիվան—տեսնել իրանից ծնած զաւակին նոյն չափ օտարացած իրանից, որչափ է ամուսինը, զգալ, որ իր արգանդում աճող սաղմը, որ սնւում է իր արիւնով, աշխարհ գալով, պիտի ընդմիշտ անջատուի նրանից, այդ միայն բաւական է, որ նա կորցնի իր հոգեկան հանգստութիւնը: Եւ նրա անդադար յուզուած գրութիւնը, նրա խղճի յարատև տանջումն, հիւանդոտ ու ներվային կը դարձնէ արգանդի զաւակին: Արդարացի է, ուրեմն, ժողովրդի մէջ դարերով ընդունուած այն կարծիքը, թէ յղի կնոջ հոգեկան շարժումները

(վախը, ուրախութիւնը, բարկութիւնը, վիշտը և այլն)
սաստիկ զնասում են երեխային:

Գիտական դիտումները միանգամայն հաստատում
են ժողովրդի այս, ի հարկէ չափազանցրած, համոզ-
մունքը:

ԲԺՊ. Վ. ԱՐՇՐՈՒՆԻ

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

(ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ)

I

1801 թուականի փետրուարի 16-ին, Թիֆլիսում գտնուող ռուս զօրքի հրամանատար գեներալ Լազարեվը հրաւիրել էր վրացիներին Սիօնի մայր եկեղեցին։ Պատարագը վերջանալուց յետոյ Լազարեվը յայտնեց հաւաքուածներին թէ ինչու է կանչել նրանց։ Կարգացուեց ռուսերէն լեզուով մի թուղթ, ապա և վրացերէն թարգմանութիւնը։ Դա Պաւել I կայսրի հրովարտակն էր, ստորագրուած դեռ 1800 թ. գեկտեմբերի 18-ին։ Հրովարտակը յայտարարում էր թէ Վրաստանը ընդ միշտ և անդառնալի կերպով միացուած է Ռուսաստանի կալուածքներին։

Վրաց կաթողիկոս Անտօնը, որ Հերակլ թագաւորի որդին էր, ծնկաչոք գոհացողական մաղթանք կատարեց։ Ամբողջ օրը եկեղեցիների զանգակները զօղանջում էին, փողոցներում խռնուած ժողովուրդը ուրախութիւն էր յայտնում, որ իր ցանկութիւնները հասան լաւ վախճանին։

Բայց հանգէսի մեծ և փառաւոր մասը մնաց միւս օրուան։

Վեց օր այդ անցքից առաջ, փետրուարի 10-ին, Թիֆլիս էր մտել Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեանը։ Յայտնի է թէ որքան բարձր դիրք և հեղինակութիւն էր ստացել այս հազուագիւտ նշանաւոր հայ հոգևորականը Ռուսաստանում, ուր երկար տարիներ վարում էր ռուսահայերի առաջնորդի պաշտօնը, միացնելով դրա հետ քաղաքական և զրական մի գործունէութիւն, որ XVIII դարի մեր պատմութեան մէջ փառաւոր տեղ է գրաւուած։ Այդ գործունէութիւնը վերջացաւ նրանով, որ Յովսէփը ռուսաց կայսրի կողմից նշանակուեց ամենայն հայոց կաթողիկոս և այժմ Ռուսաստանից գնում էր Էջմիածին։ Թիֆլիսում Արղութեանն ընդունուեց մեծ պատիւներով։ Կուկիա գիւղի մօտ նրան դիմաւորեց վրաց արքայորդի Յովհանն, որի հետ էին նշանաւոր

իշխանները: Կուլիայից մինչև քաղաք հասնելը՝ բերդից թնդանքներ էին արձակուում ի պատիւ կաթողիկոսի *):

Յովսէփի կաթողիկոսի եռանդուն ջանքերի զլիաւոր նպատակն էր՝ ռուսների աջակցութեամբ ազատել Անդրկովկասը մահմեդական բռնակալութիւնից: Նրա ծրագրերները աջողութիւն չունեցան: Գտնուելով թիֆլիսում մի այնպիսի օր, երբ վրաստանը յայտարարուում էր ռուսական սեփականութիւն և հիւսիսային արծիւը վերջնականապէս հաստատուում էր Կովկասեան սարերի հարային ստորոտում, կաթողիկոսը մի չքնդ տօն սարքեց՝ այդ պատմական խոշոր գէպը ողջունելու համար:

Փետրուարի 17-ի օրը կիրակի էր: Առաւօտեան ժողովուրդը հաւաքուեց բերդի եկեղեցում. պատարագից յետոյ կազմուեց եկեղեցական թափօր, որ անցաւ ամբողջ քաղաքի միջով և ուղեորուեց գէպի քաղաքից դուրս գտնուող հայոց Վանքի եկեղեցին:

Միմեանց ետևից, երկու շարքով, գնում էին 74 քահանաներ: Դրանց հետևում էին 8 վարդապետներ, իսկ սրանց ետևից երեք սարկաւազներ, որոնցից մէկը տանում էր մեծ արծաթեայ խաչը, իսկ մնացածները—վառած մոմեր: Սարգաւակների ետևից գնում էին թիֆլիսի նշանաւոր հայերից երկուսը, որոնք տանում էին Պաւել կայսրի պատկերը. պատկերից յետոյ ղզեստաւորուած գնում էր վրաց միտրօպօլիտը, բայց առանց թագի, զլիսի վրայ բռնած մի արծաթէ մատուցարան, որի վրայ դրուած էր կարմիր քօղով ծածկուած կայսերական հրովարտակը: Մի սարկաւազ տանում էր միտրօպօլիտի թագը, միւսը—գաւազանը: Հրովարտակի ետևից երկու վարդապետներ տանում էին Աստուածածնի պատկերը, որին հետևում էր թիֆլիսի հայոց առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոսը՝ խաչը բռնած:

Թափօրին հետևում էր ժողովրդի ահագին բազմութիւնը: Երբ նա դուրս եկաւ բերդի դռներից, հանդէսին միացան արքայորդի Դաւիթը իր եղբայրների և բաղմաթիւ իշխանների հետ, ռուս զենեակներ կազարեւի և Գուլեսկօյ, Նոյնպէս և թիֆլիսում եղած ռուս զօրքի օֆիցէրները: Յովսէփի կաթողիկոսը ղզեստաւորուած, չորս եպիսկոպոսների և չորս վարդապետների հետ գիմաւորեց թափօրը Վանքի եկեղեցու բակում: Նա տուեց իր խաչն ու գաւազանը շրջադատողներին, մօտեցաւ Պաւել կայսրի պատկերին, խնկարկեց նրան, ծունր դրեց նրա առջև, ապա համբուրելով պատկերը, բարձրացրեց և արտասանեց.

*) Акты Кавказ. Археогр. Комм., т. I, № 659.

—Կեցցէ՛ մեծ օգոստափառ թագաւորը իր ամբողջ ընտանիքի հետ:

—Ամէ՛ն, ամէ՛ն, պատասխանեց ժողովուրդը:

Տալով պատկերը բերողներին, կաթողիկոսը վերցրեց հրովարտակը, և դնելով իր դլխի վրայ, ասաց.

—Երկնային Արարիչը թող բարձրացնէ և ամրացնէ մեծ Պաւլի թագաւորութիւնը, ինչպէս արեգակ և լուսին, յաւիտեանս յաւիտենից...

—Ամէ՛ն, ամէ՛ն, լուում էին ձայներ ժողովրդի միջից:

Թափօրը մտաւ եկեղեցի: Սեղանի առաջ, դիպակով ծածկուած մի սեղանի վրայ, դրուեցին հրովարտակը և կայսրի պատկերը: Պատարագիչը ինքը, կաթողիկոսն էր: Եկեղեցին չէր կարողանում տեղաւորել իր մէջ ահագին բազմութիւնը: Այստեղ ներկայ էին վրաց արքայորդիները, արքայադստերը, Հերակլի ամուսին Դարեջան թագուհին, կաթողիկոս Անտօնը, իշխանները և վրաց ամբողջ բարձր հոգևորականութիւնը: Պատարագից յետոյ Յովսէփ կաթողիկոսը դիմեց բազմութեանը հետեւեալ խօսքերով.

«Ո՛րպիսի ուրախութիւն է զձագրուած ձեր զէմքերի վերայ, բարեպաշտ քրիստոնեայ ժողովուրդ: Տեսնելով նրան, ես հարկադրուած եմ մի պատկառանքով, որ այժմ լցնում է իմ ամբողջ սիրտը, բացականչել. «ո՛վ մեր փրկութեան օր, ո՛վ բարօրութեան օր, մի օր, որ տանում է մեզ դէպի իսկական երջանկութիւն և հանգստութիւն, ո՛վ օր, երբ ամրանում է մեր բարեբախտ վիճակը, օր, որին չը հասան մեր նախնիքները: Եւ ի՞նչ կը մատուցանենք մենք Ամենաբարձրեալ Արարչին: Շնորհակալութիւն թէ աղաչանքներ, թէ մեր հոգիների խոնարհացում այն ամենի համար, ինչ գալիս է նրանից... Ձեռք դադարի արտասուքներ թափելուց, անդադար կը փառաբանենք նրա ամենամաքուր անունը, քանի որ արժանացել ենք մարդասէր կայսր Պաւլի առատութիւններին. կայսրը, զիջանելով մեր խոնարհ աղերսանքին՝ մեզ իր հպատակների թւում ընդունելու մասին, ոչ միայն չէ հեռացնում մեզ, այլ խոստանում է բարօրութիւն և անդորրութիւն, չը սպասելով մեղանից մի ուրիշ բանի, բացի հաւատարմութիւնից դէպի իր աստուածապահ գահը:

«Ես—այսպէս վերջացրեց նա իր խօսքը—ձեր ամենախոնարհ հովիւը, անդադար աղաչում եմ ամենաբարի Աստուծուն, որ երկարացնէ մեր թագաւորի և նրա ամբողջ ծիրանակիր ընտանիքի օրերը» *):

*) Дубровинъ. Георгіа XII и Присоединение Грузіи къ Россіи, СПб., 1897, кр. 199—201. Այս գրքից մենք վերցնում ենք մեր տեղեկութիւնների մեծ մասը:

Ժողովուրդը բարեմաղթութիւններ արաւ: Ապա կարդացուեց Պաւլի հրովարտակը նախ ռուսերէն, յետոյ հայերէն և վրացերէն լեզուներով:

Մի և նոյն ժամանակ մի ռուս օֆիցէր 24 կողակների հետ Թիֆլիսի փողոցներում կարդում էր միացման հրովարտակը:

Յովսէփի կաթողիկոսը պատարապից յետոյ հիւրասիրեց բոլոր բարձրաստիճան անձանց ճաշով: Վանքի բակում զարկուած էին վրաններ, որոնց մէջ էլ բացուեց ճաշի սեղանը: Ամբողջ օրը եկեղեցիների զանգահարութիւնն էր լսում, իսկ երկ-կոյեան լուսավառութիւն կար, որով և վերջացաւ հանդէսը:

Մարտի 6-ին կառավարիչ Սենատը հրաման արձակեց որ նախկին վրաց թագաւորութիւնը անուանուի Վրացական նահանգ: Այդ հրամանը դեռ չէր ստացուել Թիֆլիսում, երբ այդտեղ վախճանուեց Յովսէփի կաթողիկոսը (մարտի 9-ին): Իսկ երեք օր յետոյ, 12-ին, Պետերբուրգում վախճանուեց Պաւլը: Բայց Վրաստանի միացումը դեռ վերջնական չէր: Ինչպէս կը տեսնենք յետոյ, այդ գործը մի քանի ամիս էլ ձգձգուեց:

II

Ռուսաց կառավարութեան այդ ձեռնարկութիւնը, որ ներկարգրեցինք նախընթաց գլխում, մեր երկրի համար անհուն մեծ նշանակութիւն ունէր. Կովկասի համար նոր դարագլուխ սկսուեց: Ասիայի այս անկիւնը, որ դարերից ի վեր ամենասոսկալի բռնութիւնների տակ էր հեծում և ներկայացնում էր արեան ու արտասուքների մի դժբախտ հայրենիք, մտնում էր հանգստութեան և խաղաղութեան շրջանը: Դա բաւական չէ: Ռուսաց ղէնքը ոչ միայն մտցրեց մեր մէջ օրինականութիւն, պատուի, գոյքի և իրաւունքի պաշտպանութիւն, այլ և բաց արեց այն ճանապարհը, որով մեր երկիրը պիտի մօտենար քաղաքակիրթ աշխարհին, մասնակից լինէր այն բարիքներին, որոնց հասել էր առաջագէժ մարդկութիւնը Եւրոպայում:

Մենք ուրիշ անգամ կը ներկայացնենք մեր ընթերցողներին Կովկասի նորագոյն պատմութեան այդ հարիւրամեակը, որի պաշտօնական սկիզբն է 1801 թուականի փետրուարի 16-ը: Առ այժմ մենք դործ պիտի ունենանք միայն այն խոշոր պատմական անցքի հետ, որ Վրաստանի միացումն է:

Առաջին անգամից տարօրինակ է թւում փաստը: Վրաց թագաւորութիւնը վերջ էր դնում իր գոյութեան ոչ այնպէս, ինչպէս առհասարակ մեռնում են ազգերի անկախութիւնները:

Ռուսները նուաճողի իրաւունքով չէին մտել Վրաստան, այլ զիջանելով Հերակլ II-ի և Գիօրգի XII-ի թախանձանքներին: Այդ երկու թագաւորները թողել էին բազմաթիւ սերունդ, հետեալաբար թագաւորող տան սպառման մասին էլ խօսք չէր կարող լինել: Բացի դրանից, Հերակլ II իր 54-ամեայ թագաւորութեան ընթացքում վաստակել էր ժողովրդական հերոսի անուն, շատ աջողակ էր պատերազմական գործողութիւնների մէջ, կարողացել էր ոչ միայն պաշտպանել իր երկիրը, այլ և հարկատու դարձնել Երևանի խանութիւնը: Ի՞նչպէս էր որ XVIII դարում շատ լաւ օրեր տեսած և անցեալի համեմատութեամբ աւելի ուժեղացած վրաց թագաւորութիւնը յանկարծ, հազար տարիներ գոյութիւն պահպանելուց յետոյ, քայքայուեց, ցրիւ եկաւ՝ խաղաթղթերից չինսած տան նման:

Այս հարցը մեր առջև բաց է անում պատմութեան անողորմ օրէնքներից մէկը: Վրաստանի անցեալի մի թուուցիկ տեսութիւնը հեշտ կը բացատրէ մեզ այդ գաղտնիքը:

Իբրեւ մի փոքրիկ պետութիւն Առաջաւոր Ասիայում, Վրաստանը քաղաքական ճակատագրի կողմից բաւական նման է Հայաստանին, ինչպէս վերջինս էլ նման է զանազան ուրիշ փոքրութիւններին: Առաջաւոր Ասիայի բոլոր մասնը ազգութիւններին վիճակուած էր, պահպանելով տեղական սահմանափակ անկախութիւն, հպատակուել համաշխարհային այն ահեղ բռնակալութիւններին, որոնք յաջորդում էին իրար աշխարհի այդ մասում: Ասիան աշխարհակալ բռնապետութիւնների հայրենիքն է: Հրով և սրով տիրապետելու ընդունակութիւն ունեցող ազգերը զառնում էին աշխարհի տէրերը. դրանց ամբողջ հարստութիւնը՝ նուաճած փոքր ազգութիւնների այն բազմութիւնն էր, որ ամեն կերպ կեղեքւում էր յաղթողների փառքը մեծացնելու համար: Այդ տեսակ մեծ բռնակալութիւնների նախատիպ Ասորեստանը եթէ իր անդադար արշաւանքների ժամանակ չը կարողացաւ զօրքեր իջեցնել Կուր գետի հովիտը, դրա պատճառը Ռուարտեան աշխարհն էր, որին աջողութիւնը համարձակ դիմադրութիւններով մի ամուր պատ քաշել այդ արինարութու լինուորական պետութեան և հիւսիսային երկիրների մէջ: Ասորեստանի ժառանգ հանդիսացած Պարսկաստանը սղալիսի դիմադրութեան չը հանդիպեց և իր սահմանները հասցրեց Կովկասեան սարերին: Աքեմենեանների ժամանակ, ինչպէս վկայում է Հերոդոտ, Կոլքիսը, Վրաստանի մի մասը, տալիս էր պարսից արքունիքին մի կամաւոր, բայց վերին աստիճանի աջօթալի հարկ. — հինգ տարին մի անգամ նա Պարսկաստան էր ուղարկում հարիւր աղջիկ և հարիւր տղայ:

Քրիստոնէութիւնը IV դարում համարեա միաժամանակ մտաւ Հայաստան և Վրաստան: Բայց նոր կրօնը չը փոփոխեց քաղաքական դրութիւնը. Վրաստանը դարձեալ Պարսկաստանի հսկատալին էր և դանւում էր նրա կուլտուրայի ազդեցութեան տակ: Պարսկաստանի տեղը բռնեց մահմեդական Արաբիան, որ նոյնպէս նուաճեց բոլոր երկիրները մինչև Կովկասի լեռնաշղթան: Արաբական հարստութիւնը անցնում է Միջին-Ասիայի վայրենի ցեղերին, որոնք պատմութեան ասպարէզ են իջնում իբրև Աստուծու պատիժներ. Չինգիզ-խանի, Լէնկթիմուրի ձիաւոր օրդոնները աւերեցին ամբողջ Անդրկովկասը, բերելով իրանց հետ միմեանց յաջորդող, միմեանց ձեռքից արիւնսահող ընդհարումներով իշխանութիւն խլող ցեղերի և զինաստիանների մի ամբողջ քաօս: Այդ քաօսից վերջ ի վերջոյ մնում են երկութաթարական մեծ բռնապետութիւններ. Թիւրքիան արեւմուտքում և Պարսկաստանը՝ արեւելքում: Դրանց մէջ կռուածադիկ են դառնում քրիստոնեայ երկու երկիրները—Վրաստան և Հայաստան. երկուսն էլ դժբաղդ, արնաքամ:

Ահա երկու դրացի ազգերի պատմական ճակատագրի մէջ նմանութեան ինչ ընդհանուր գծեր կան: Բայց շատ դէպքերում էլ տարբերւում է հայերի և վրացիների ճակատագիրը:

Ամենից առաջ աշխարհագրական դիրքը: Հայաստանը կանգնած է այն ճանապարհների վրայ, որոնցով անյիշելի ժամանակներից ի վեր ասիական ազգերը դիմում էին արեւելքից դէպի Միջերկրական ծովի ափերը. մինչդեռ Վրաստանը ոչ միայն այդ ճանապարհների վրայ չէ, այլ և իր ետևում ունի Կովկասեան ձիւնապատ և անանցանելի լեռնաշղթան: Հայաստանը միշտ կտրկուտւում է անցնող-դարձողների ռաւների տակ. դա մի միջնաշխարհ է, ուր կանգ են առնում նուաճող ցեղերը, որոնց հարկաւոր էր ոչ միայն պատերազմական աւար, այլ և ընակութեան տեղ, հայրենիք: Եկողները կոտորում, դուրս էին մղում ընկիւններին և այն պատճառով, որ հաստատուէն նրանց հողերի վրայ: Հետեանքը այն եղաւ, որ Հայաստանում չը մնաց միապաղաղ ազգաբնակչութիւն, մինչդեռ Վրաստանը, թէև նոյնպէս աւերւում և արիւնլուայ էր դառնում, բայց պահպանեց իր ազգաբնակչութեան կենտրոնացումը և մեծ գաղթականութիւններ չը հանեց իր միջից: Բացի դրանից Վրաստանը հարկադրուած չէր Հայաստանի նման ընդհարումներ ունենալ արեւմտեան քաղաքակիրթ աշխարհի հետ: Դեռ քրիստոնէութիւն ընդունելուց առաջ Հայաստանը բնւ դարձաւ հռոմէական-պարսկական պատերազմների համար, իսկ Տիգրանի ժամանակ սախաւում էր լարել իր ոյժերը և ահագին զոհեր տալ Հռոմի դէմ:

սկսուած պատերազմների մէջ: Հոռմին յաջորդեց Բիւզանդիան, որ շարունակեց նրա արևելեան քաղաքականութիւնը: Քրիստոնեայ Վրաստանը շուտով միացաւ յունական եկեղեցուն. մինչդեռ Հայաստանը, պահպանելով իր եկեղեցական անկախութիւնը, կնթարկուեց Բիւզանդիայի հալածանքներին և երկար ստիպուած էր դիմադրել մի կողմից իսլամի արշաւանքներին, իսկ միւս կողմից յունական օրթօդօքսութեան անողորմ հարուածներին:

Այդ նպաստաւոր հանգամանքներն էլ իրանց մեծ նշանակութիւնն ունէին այն պատմական իրողութեան մէջ, որ վրաց թագաւորութիւնը անընդհատ շարունակուեց մինչև XIX դարի սկիզբը: Եւ սա մի զարմանալի երեոյթ էր: Սակաւակեաց էին, շուտ ոչնչացան հայոց թագաւորութիւնները Շիրակում, Լոռում, Սիւնիքում, Վասպուրականում. ոչնչացան Ռուբինեանները, որոնք անկախութիւն պահպանելու համար հեռացել էին մայր-հայրենիքից և ապաւինել Կիլիկիայի լեռներին. վերջապէս Բիւզանդիայի հաղարամեայ դահն էլ կործանուեց, Սերբիան և Բօլղարիան կորցրին իրանց անկախութիւնը: Ամեն ինչ տեղի տուեց յաղթական իսլամին. նա տիրում էր Դուռայ դետից մինչև Նեղոսի միջին ընթացքը, Ազրիական ծովից մինչև Հընդկաստան: Եւ այդ համատարած ուկիանոսի մէջ միայն Վրաստանն էր մի քրիստոնեայ երկիր, որ դէթ անուանական թագաւորութիւն էր պահպանում: Աւելի զարմանալին այն է, որ համարեա ամբողջ հազար տարի միայն մի թագաւորող տոհմ կար Վրաստանում—Բագրատունիների տոհմը:

Վրաց թագաւորութիւնը ունեցել է և իր փայլուն չրջանները: Այսպէս են Դաւիթ Վերանորոգողի, բայց մանաւանդ հրուշակաւոր Թամար թագուհու ժամանակները (XII—XIII դար), երբ Վրաստանը միացած էր, ուժեղ, ոչ միայն աջողութեամբ դիմադրում էր դրսից եկած արշաւանքներին, այլ և ինքը յարձակողական դիրք էր ընդունում և նուաճումներ էր տարածում դէպի հարաւ, արեւելք և արեւմուտք: Թամարի ժամանակ էլ ծաղկեց Վրաց գրականութիւնը: Բայց փոքր ի շատէ փայլուն և մեծագործ մօմենտներ մենք կարող ենք գտնել իւրաքանչիւր ազգի պատմութեան մէջ. մինչդեռ մի ազգի ընդհանուր ճակատագիրը որոշելու համար չը պէտք է վերցնել առանձին-առանձին չրջաններ, այլ պէտք է դումարել պատմական անցեալի տուած միջին թուերը: Այսպէս նայելով Վրաստանին, մենք տեսնում ենք, որ դա էլ, ընդհանրապէս, մի խեղճ ու դժբաղդ երկիր էր, ինչպէս Հայաստանը: Դրսից ահեղ հարուածներ և ներսից՝ քայքայում, որ գնալով աւելի և աւելի սաստկանում

է—անա վրաց ազգի ճակատագիրը: Մի և նոյն դժբաղդութիւնը չէր, որ ծանրացած էր և Հայաստանի վրայ, երբ նա ունէր անկախութիւն:

Ամենամեծ դժբախտութիւնը Վրաստանում, ինչպէս և մեզ մօտ, երկրի ֆէօդալական կերպարանքն էր: Կենտրոնական իշխանութիւնը միշտ թոյլ էր, իսկ բազմաթիւ կիսանկախ մեծ ու փոքր իշխանութիւնները կազմալուծութիւն էին մտցնում պետական մարմնի մէջ իրանց անդադար դիմադրութիւններով կռիւներով և եղբայրասպան խռովութիւններով: XVIII դարում ֆէօդալական սիստեմը կատարեալ յաղթանակ է տանում պետական միութեան գաղափարի դէմ: Կազմում են չորս անկախ թագաւորութիւններ—Իմերէթիա, Կախէթ, Քարթալինիա և Ախալքապի աթաբէկութիւնը: Բացի դրանից երևան են զալիս չորս անկախ իշխանութիւններ—Մինգրելիայի, Գուրիայի, Աբխազիայի և Սվանէթիայի: Այդ ժամանակից Վրաստանը ստորագրում է իր մահուան դատաւճիռը և սկսում է քարշ տալ մի ողորմելի գոյութիւն, խաղալիք դարձած թիւրքերի և պարսիկների ձեռքին:

Բայց կար Վրաստանում մի սարսափելի դրութիւն էլ, որ յատուկ չէր արևելեան երկիրներին.—այդտեղ գոյութիւն ունէր ճօճութիւնը: Ժողովուրդը երկու դասակարգ էր կազմում—գիւղացի և ազնուական. չը կար երրորդ դասակարգ. վրացին ստորութիւն էր համարում վաճառականութեամբ պարսպելը և այդ «ստոր» պարսպմունքը թողնուած էր հայերին և հրէաներին, որոնք Վրաստանի սակաւաթիւ քաղաքների ազգաբնակչութեան զլխաւոր մասն էին կազմում: Միջնադարեան ասպետականութիւնը միակ իդէալն էր վրացիների համար. ֆէօդալական ամբողջում ապրում էր ճօճատէր ազնուականը, իսկ ամբողջ շուրջը բնակչութիւն էր հաստատում նրա ստրուկ ժողովուրդը, որ պարտաւոր էր զօրք կազմել նրա համար, իր աշխատանքով ապրեցնել այդ փոքրիկ թագաւորին: Երկիրը կտրատուած էր այդպէս, ներկայացնում էր մանր անկախութիւնների մի ցանց, որ թոյլ հպատակութիւն էր ցոյց տալիս թագաւորին, համարեա ոչինչ ներքին կապով չէր միացած. ընդհակառակը, իւրաքանչիւր ֆէօդալական ամրոց ունէր իր առանձին շահերը, իր տեղական ձգտումները. կռիւը, որսը ամեն մի ազնուականի գաղափարն էր: Ժողովուրդը կեղեքւում էր, աղէտ էր, աղքատութեան ծայրին հասած. նա ոչ միայն իր գոյքի տէրը չէր, այլ և ստրուկ էր, այսինքն կազմում էր կալուածատիրոջ սեփականութիւն, նրա շարժական կայքը:

Այսպիսի ներքին կազմակերպութիւն ունեցող մի երկիր

ընականաբար պիտի երեւուէր և տակն ու վրայ դառնար շարունակ Շրջապատուած լինելով թշնամի ազդութիւններով (պարսիկներ, թիւրքեր, լէզղիներ), Վրաստանը ծուաւուում էր անդադար, արիւնսդամ էր լինում: Վրաց ազգը մի նահատակ էր դարերի ընթացքում: Ազնուական դասը, թագաւորող տոհմերը խրուած էին անբարոյականութեան մէջ: Հայրենիքի չհերք մոռացուած էին, ամեն տեղ փառասիրութիւնը, տիրելու տենչանքը սոսկալի ոճիրներ էին գործում, անասելի տանջանքներ պատճառելով թշուառ ժողովրդին: Այդ անբարոյականութեան ամենախայտառակ կերպարանքը այն խոշոր փաստն է, որ չունի իր նմանը պատմութեան մէջ—մահմեդական թաղաւորների մի երկար շարք Քարթալինիայում և Կախէթում:

XVI դարի վերջից վրաց թագաւորները, Պարսկաստանի չորհրդները վայելելու համար, սկսում են մահմեդականութիւն ընդունել: Միայն այս պայմանով Շահ-Աբաս մեծը համաձայն էր տալ Վրաստանին ինքնավարութիւն: Հաստատուեց մի այսպիսի կարգ. թագաւորը անպատճառ մահմեդական պիտի լինի և նշանակւում է պարսից արքունիքի կողմից, նրա ժառանգը կրթւում է մահմեդական հոգով Սպահանում: Ժողովրդին թոյլ էր տրւում պաշտել իր կրօնը և կառավարուել իր հին օրէնքներով: Այս խղճուկ ինքնավարութեան կարգը պահպանուեց մինչև XVIII դարի առաջին քառորդի վերջը և մի կատարեալ դժբախտութիւն էր Վրաստանի համար:

Մահմեդականացած վրացի թագաւորների *) մէջ կային այնպիսիները, որոնք հաշտ էին ապրում քրիստոնէութեան հետ և առերև տէին դաւանում իսլամը: Բայց այդպիսիները շատ անշնչան թիւ էին կազմում. մնացածները իսկական, ֆանատիկոս մուսիլմաններ էին և տանջում ու կեղեքում էին իրանց հպատակներին, եղան այնպիսիները, որոնք քանդեցին եկեղեցիները, աշխատում էին իսլամը հաստատել իրանց հայրենիքում: Բայց այդ փորձերը դեռ մեծ ցաւ չէին: Իսկական դժբախտութիւնը այն անվերջ, արիւնստէղ կռիւններն էին, որ այդ հաւատուրացները մտցնում էին թշուառ երկրի մէջ: Երկու խղճուկ, դաւառական գահերի շուրջը միշտ խմրուած էին փառամոլ, հայրենիքի չահերի մասին ոչ մի հասկացողութիւն չունեցող թեկնածուներ: Իւրաքանչիւրն աշխատում էր տապալել իր հակառակորդին, նստել նրա տեղը, իւրաքանչիւրը, չունենալով սեփական ոյժ, դիմում էր պարսիկների օգնութեան, խոստումներ էր

*) Նրանք թաղաւոր անուն կրում էին Վրաստանում, իսկ պարսիկները նրանց «խան» անունն էին տալիս:

անում, իրան ձեայնում էր ամենամոլի մուսիլման և պարսկական զօրք էր ստանում՝ իր ազգականների, իր հայրենակիցների գէտ կռուելու համար։ Որդին պարսիկների հետ մտնում էր թագաւորոզ հօր տունը, կտրում էր նրա գլուխը, սպանում էր իր եղբօրը՝ գահի վրայ գէթ մի քանի ամիս նստելու համար, մինչև որ մի ուրիշը կը դար նրան տապալելու։ Անիրաւութիւնները սահման չունէին, եղբայրը խլում էր եղբօր այրիին, մահմեդական օրէնքով նրա հետ ամուսնանալու նպատակով։ Պարսից արքունիքի սիրտը շահելու համար այդ թագաւորները հաւաքում էին երկրի մէջ եղած գեղեցիկ աղջիկներին ու տղաներին և ընծայ էին ուղարկում պարսկական հարկմները։ Դեռ Հերօօտի ժամանակ գոյութիւն ունեցող անպատիւ, ամօթալի հարկը կամաւորապէս չարունակում էին այս մուսիլման թղուկ թագաւորները։

Ճիշդ է որ ձուկը գլխիցն է հոսում։ Թագաւորողների անբարոյականութիւնը բարձր, ազնուական դասակարգի համար վարակիչ օրինակ էր։ Իրանց անձական շահերին նուիրուած այդ ազնուականները նոյնպէս ջանք էին թափում պարսիկներին հաճոյանալու և մահմեդականութիւն ընդունելը նրանց համար էլ սովորական էր. այդ միջոցով նրանք տիրանում էին աւելի մեծ իրաւունքների։ Թագաւորին հպատակուելու մասին, ի հարկէ, խօսք լինել էլ չէր կարող։ Եւ երկիրը կառավարողը թագաւորը չէր, այլ պարսից այն դօրաբաժինը, որ մշտապէս ապրում էր Թիֆլիսում. նա էր հրամայում, առնում, տալիս։ Երբ մտնում էր մահմեդական թագաւորը, նրա մարմինը չէին թողնում Վրաստանում, այլ ուղարկում էին Պարսկաստան։ Պարսկական լեզուն և գրականութիւնը տիրում էին վրացիների մէջ, մոռացնել տալով սեփական, մայրենի խօսքն ու գիրը։

XVIII դարի առաջին քառորդի վերջերում օսմանցիները նուաճեցին Վրաստանը։ Երբ Նադիր-Շահը յաղթեց օսմանցիներին և յետ խլեց նրանցից պարսկական բոլոր կալուածքները, վրաց թագաւորութիւնը նորից վերականգնուեց։ Բայց Նադիրը թոյլ տուեց վրաց թագաւորներին դաւանել քրիստոնէական կրօնը։ Կախէթի և Քարթլի-Միքայի թագաւորութիւնները նա տուեց Թէյմուրազին և նրա որդի Հերակլին։ Թէյմուրազը չը կարողացաւ իր որդու հետ խաղաղ մնալ և հեռացաւ Ռուսաստան, իսկ Հերակլը միացրեց Կախէթը և Քարթլի-Միքայի ու սկսեց թագաւորել երկուսի վրայ։ Դա մի ընդունակ, քաջ մարդ էր և իր անձնական ձիրքերի հնորհիւ կարողացաւ պատուաւոր դիրք ստեղծել Վրաստանի համար. յաղթեց պարսիկներին և օսմանցիներին, ընդարձակեց պետութեան սահմանները։ Բայց

այդ հերոսը միանգամայն անկարող էր բժշկել Վրաստանի ներքին վերքերը: Անդադար փառող ներքին կազմակերպութիւնը, որ տանում էր Վրաստանը դէպի կատարեալ քայքայում, անկարելի եղաւ բարեկարգել. այդ բանը վեր էր Հերակլի՝ ոյժերից: Հերակլը տեսնում էր, որ չը պիտի կարողանայ մի այդպիսի թոյլ, աղքատ, քայքայուող երկրի ոյժերով զիմադրել արտաքին թշնամիների հարուածներին, ուստի մտաւ Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ, ստացաւ ռուսաց արքունիքից թագ և ծիրանի: 1783 թուականի դաշնագրութեամբ Ռուսաստանը յանձն էր առնում օգնել վրացիներին իր զօրքերով, իսկ Վրաստանը դառնում է Ռուսաստանի վասսալ, այսինքն նրա գերիշխանութեան ենթակայ:

Բայց քաջ թագաւորը և ուժեղ պետութեան հովանաւորութիւնը չէին կարող ուշացնել այն խորտակումը, որ սկսուել էր վրաց թագաւորութեան մէջ շատ վաղուց: Բաւական էր մի ուժեղ հարուած, և Վրաստանը տակն ու վրայ դարձաւ ու այլ ևս չը կարողացաւ ոտքի կանգնել: Այդ հարուածը Աղա-Մամադ խանի արշաւանքն էր 1795-ին: Հերակլը չը վախեց իրանի սարսափելի Շահից, իբրև քաջ զինուոր, նա գնաց թշնամու ահագին բանակի դէմ: Բայց ինչ ոյժ ունէր: Երկիրը նրան մի բուռը զօրք էր միայն տուել: Թէ ինչքան սոսկալի էր այն ներքին վիշապը, որ քարուքանդ էր անում վրաց երկիրը, ցոյց է տալիս հետեւեալ փաստը: Իմերէթիայի թագաւորը օգնական զօրք էր ուղարկել Հերակլին՝ պարսիկների դէմ կռուելու համար: Բայց այդ զօրքը, զեռ թշնամու երեսը չը տեսած, յետ վերադարձաւ, նախապէս լաւ կողոպտելով թէ թիֆլիսը և թէ այն բոլոր տեղերը, որոնք նրա ճանապարհին էին գտնուում. հազարաւոր անպաշտպան ընտանիքներ այդ զօրքի ձեռքով գերի գնացին: Եւ պատմագիրը *) իրաւունք ունի ասելու թէ իմերէթների այդ օգնութիւնը աւելի օրհասական էր Վրաստանի համար, քան նոյն իսկ պարսից ներքինի Շահի արշաւանքը:

Հերակլի անձնական հերոսութիւնը այլ ևս ոչինչ չէր կարող փրկել: Անպաշտպան մնացած թիֆլիսը մատնուեց պարսկական գաղանթութիւններին. թագաւորը փախաւ, հազիւ աղատելով իր գլուխը. նրա թագը, ծիրանին, բոլոր զօրքը ընկաւ պարսիկների ձեռքը: Ներքինի Շահը անթիւարար քանդեց, աւերեց թիֆլիսը և նրա բնակիչներին հազարներով գերի ուղարկեց Պարսկաստան, ուր նրանք վաճառոււմ էին անասունների նման: Վրաստանը չնչասպառ էր դարձել իր աւերակների տակ:

*) Дуброванъ, «Географіа ХІІ», стр. 28.

Եւ զարհուրելի աղէտը ոչ որին խելքի չը բերեց, չը կարողացաւ միախմբել վրայիններին՝ գոնէ այդ հոգեվարք հայրենիքին սրբութեամբ ծառայելու համար: Աւերանքին հետեցին, ինչպէս միշտ, սովմ ու ժանտախտը:

Դժբախտ ժողովրդի մնացորդները դեռ ողբում էին աւերակներին մէջ իրանց սե բախտը, երբ վախճանուեց ծերունի, վշտահար թագաւորը (1798 թ. յունուարի 11-ին): Դրութիւնը աւելի ևս վատացաւ: Ներքին ցաւերի վրայ աւելացան վրաց ջախջախութեամբ գահին աչք դրածների խռովութիւնները. դրանք վերջնականապէս սպանեցին Վրաստանը:

Հերակլը ամուսնացած էր երեք անգամ: Օրէնքով նրան պիտի յաջորդէր Գիօրգին, որ ծնուած էր նրա առաջին ամուսնութիւնից: Բայց Հերակլի երրորդ ամուսինը, Դարեջան թագուհին, մի եռանդոտ և գործունեայ կին, աշխատում էր որ դահը իր հարազատ որդիներին մնայ: Այդ պատճառով նա Հերակլին ստորագրել էր տուել մի թուղթ, որով սահմանւում էր գահաժառանգութեան նոր կարգ. Գիօրգիի մահից յետոյ ժառանգ էր հանդիսանում ոչ թէ Գիօրգիի մեծ որդին, այլ Դարեջան թագուհու մեծ որդին: Չը նայած այս թղթին, Գիօրգին հեշտութեամբ չը թագաւորեց. Դարեջանը փորձեց իշխանութիւնը իր ձեռքն առնել կամ գոնէ Գիօրգիի հետ հաւասար իրաւունքով թագաւորել: Այդ փորձը չաջողուեց և Գիօրգին ժառանգեց գահը:

Բայց սա մի շատ դժբախտ թագաւոր էր: Կառավարելու ոյժ և ընդունակութիւն չուներ, հեռանդոտ էր, կրօնամոլ, չըջապատուած խնորրիկներով: Եթէ Հերակլի պէս զինուոր-թագաւորը իր երկարամեայ թագաւորութեան միջոցին չը կարողացաւ բժշկել իր երկրի ներքին խոցերից և ոչ մէկը, թոյլ Գիօրգին աւելի ևս սնկարող պիտի լինէր մի բան ազատել ընդհանուր կործանումից: Ոչինչ չը կերպարանափոխուեց. նոյն անապատ երկիրը, նոյն հարստահարող ազնուականութիւնը, նոյն անկարգութիւնը: Այդ պատճառով Գիօրգին մի բան միայն կարողացաւ անել. բանակ-ցութիւններ սկսեց ուստաց արքունիքի հետ, առաջարկում էր Վրաստանը միացնել Ռուսաստանին, այն պայմանով որ ինքը և իրանից յետոյ իր մեծ որդի Դաւիթը թագաւոր մնան, բայց կառավարեն երկիրը ռուսաց պաշտօնեաների աջակցութեամբ և ղեկավարութեամբ: Պաւել կայսրը ընդունեց այդ առաջարկութիւնը, թագաժառանգ հաստատեց Դաւիթին. ռուսաց մի զօրագունդ, զեներալ Լազարեվի հրամանատարութեամբ, մտաւ Թիֆլիս: Արտաքին թշնամիներից Վրաստանը այնուհետեւ կարող էր չը վախենալ. բայց Դարեջանը իր որդիներով շարունա-

կում էր զիմագրել Գիօրգիին, զանազան ինտրիգներ էր սարքում, պահանջում էր որ կատարուի Հերակլի կտակը: Խռովութիւնները սաստկանում էին. երկու հակառակ կուսակցութիւնները գործում էին միմեանց դէմ ամենայն եռանդով:

Իսկ Գիօրգիի հիւանդութիւնը գնալով սաստկանում էր: 1800 թուի նոյեմբերին արդէն յայտնի էր որ թագաւորը չի ապրի մինչև գարուն: Դեռ կենդանի էր նա, դեռ բանակցութիւնները Պետերբուրգի արքունիքի հետ վերջնական ձև էլ չէին ստացել, բայց զահի թեկնածուները արդէն ոտքի էին կանգնել: Մի կողմից Դարեջանի կուսակցութիւնը հարկադրում էր ժողովրդին հպատակութեան երդում տալ Իււսն արքայորդուն, միւս կողմից Դաւիթն էր իր թագաւորութեան համար հող պատրաստում: Ո՞վ պէտք է յաղթէր: Ռուսաց կառավարութիւնը, ստանալով տեղեկութիւններ Վրաստանում կատարուող անցքերի մասին, հասկանում էր որ այնտեղ պատրաստում են արիւնհանգ ներքին խռովութիւններ: Այս պատճառով էլ, չը սպասելով վրաց պատգամաւորների վերադարձին, որոնք գնացել էին Թիֆլիս ռուսաց պայմանները Գիօրգիին յայտնելու համար, Պաւել կայսրը դեկտեմբերի 18-ին ստորագրեց այն հրովարտակը, որով Վրաստանը դառնում էր Ռուսաստանի մշտնջենաւոր սեփականութիւն: Այդ հրովարտակը ուղարկուեց հիւսիսային Կովկասում եղած ռուս զօրքերի հրամանատար Կնօրրինգին. նրան հրամայուած էր յայտարարել հրովարտակը ժողովրդին՝ Գիօրգիի մահից յետոյ:

Կայսերական հրովարտակը ստորագրելուց տասն օր յետոյ, դեկտեմբերի 28-ին, վախճանուեց վրաց բազմաչարչար զահի վերջին ներկայացուցիչ Գիօրգի XII: Գեներալ Լազարեվը սկսեց իր կարգադրութիւններն անել: Գահը թափուր մնաց. — այդպէս էր կամեցել Պաւել կայսրը, թէև Դաւիթը նրա կողմից ճանաչուած էր թագաժառանգ: Հաստատուեց ժամանակաւոր կառավարութիւն, որի անդամն էր Դաւիթը: Եւ ուրիշ բան չէր էլ կարելի անել այն ժամանակուայ հանգամանքների մէջ: Դաւիթ հօրեղբայրները, Դարեջան թագուհու հետ, սպանում էին երկիրը ներքին արիւնհեղութիւնների դաշտ դարձնել, եթէ Դաւիթը թագաւոր հրատարակուի: Ու սկսուեց մի յուսահատ պայքար Գիօրգիի թողած ժառանգութեան վրայ: Երկու հակառակ կուսակցութիւնները բռնութիւնների դիմեցին. ժողովրդին հարկադրում էին հպատակութեան երդում տալ այս կամ այն թեկնածուին և դրա համար քանդում, կրակում էին զիւղերը, ծեծում էին մարդկանց: Գեներալ Լազարեվը հազիւ էր կարողանում կարգ պահպանել Թիֆլիսում: Մի և նոյն ժամանակ երկու

հակառակ կողմերը միմեանց դէմ զանգատներ էին ուղարկում Պետերբուրգի կառավարութեան. ամեն մէկը աշխատում էր ապացուցանել որ իրան է պատկանում Վրաստանի թագը:

Ահա այդ սպասողական զրոլթեան մէջ էին ամենքը, երբ, ինչպէս պատմեցինք, փետրուարի 16-ին և 17-ին Թիֆլիսում յայտարարուեց Պաւել կայսրի հրովարտակը. Վրաստանը մրցող կողմերից ոչ մէկին էլ չէր պատկանում. նա սնցնում էր Ռուսաստանին: Հրամայուած էր բոլոր արքայորդիներին ճանապարհուել Ռուսաստան, ուր նրանք պիտի ստանային կալուածքներ և թօշակ:

Փետրուարի 28-ին Գիօրգիի մարմինը հանուեց և կեղեցուց և ուղարկուեց Մցխէթ, ուր գերեզմանը սպասում էր Վրաստանի վերջին թագաւորին...

III

Պաւել կայսրի մահից յետոյ Վրաստանում սկսեցին խլրտումներ: Գիօրգին մահուան անկողնի մէջ շատ ճիշտ կերպով հասկանում էր որ Վրաստանի վերջն է, որ նա չէ կարող այլ ևս սևեմական, անկախ կեանք ունենալ: Դա իրողութիւն էր, որ հասունացրել էր պատմական երկար անցեալը. թագաւորը, այն, չէր սխալուում: Այդ կործանումից Գիօրգին աշխատում էր փրկել գոնէ իր գահը և իր որդիների սևեմականութիւնն զարձնել նրան, իսկ մնացած բոլոր բաների մէջ հպատակուել Ռուսաստանին:

Գահի այդ հարցն էր, որ չաջողուեց իրագործել: Եւ վրայիները, Պաւլի մահից յետոյ, աշխատում էին նորից վերականգնել իրանց թագաւորութիւնը: Նրանց պատգամաւորները Պետերբուրգում խնդրում էին, որ արքայորդի Դաւիթը նշանակուի Վրաստանի կառավարիչ՝ թագաւորի տիտղոսով: Ալէքսանդրը անձամբ դէմ էր Վրաստանի միացման. նա և նրա խորհրդականներից շատերը համարում էին այդ բանը բռնութիւն: Յուզմունքները, դժգոհութիւնները Վրաստանում չէին դադարում. մի կողմից Դարեջան թագուհին էր զանգատում կայսրին թէ Գիօրգին կողոպտել է իր եղբայրների իրաւունքները, միւս կողմից Դաւիթն էր խնդրում որ ճանաչուեն իր թագաւորական իրաւունքները: Ալէքսանդրը չէր կարող բաւարարութիւն տալ երկու կողմերին էլ, ուստի գործը յանձնեց պետական խորհրդին և հարց դրեց. արդեօք Վրաստանի հպատակութիւն ընդունելը չէր լինի մի տեսակ բռնութիւն: Իր անձնական տրամադրութիւնը նա յայտնեց խորհրդին այն մտքով թէ

իր համար շատ զգուշի մի գործ է այդպէս հպատակութիւն ընդունելը, քանի որ անարդար բան է համարում ուրիշի երկիր իւրացնելը:

Պետական խորհուրդը, սակայն, որոշեց որ պէտք է միայնել Վրաստանը: Չորս օրից յետոյ նա, նորից քննելով հարցը, նոյն միպըը յայտնեց: Յոյց տալով թէ ինչ դժբախտութիւնների կարող է մատնուել Վրաստանը, եթէ թողնուի ճակատագրի կամքին, թէ ինչ օգուտներ կարող է քաղել Ռուսաստանը Վրաստանի միացումից, պետական խորհուրդը անհրաժեշտ էր համարում Վրաստան ուղարկել զենեւալ կնօրրինգին, որպէս զի սա տեղն ու տեղը ռուսամասերէ իրերի դրութիւնը և իմանայ թէ կարող է Վրաստանը ապրել իբրև անկախ երկիր: Այս պայմանով էլ Ալէքսանդրը տուեց իր համաձայնութիւնը: Հրամայելով կնօրրինգին գնալ Վրաստան, կայսրը զրեց մի թուղթ, որ շատ լաւ պատկերացնում է այն զաղափարները, որոնցով ղեկավարւում էր Ռուսաստանի միապետը:

Այդ թղթի մէջ Ալէքսանդրը ասում է որ զահ բարձրանալիս ինքը տեսաւ որ վրաց թագաւորութիւնը արդէն միացուած է Ռուսաստանին և արդէն ամենքը հպատակութեան երդում են տուել: Գործերի այդ դրութեան մէջ, մանաւանդ նկատի ունենալով որ Վրաստանում բաւականաչափ ռուս զօրքեր կան, կարելի է համարել Ռուսաստանի իշխանութիւնը ապահովապէս հաստատուած այն երկրում: Չէ կարելի թագցնել և այն, որ Ռուսաստանի շահերի տեսակէտից այդ միացումը մեծ օգուտներ ունի և այդ պատճառով ռուսաց կառավարութիւնը վաղուց էր մտածում և ցանկանում որ տեղի ունենայ միացումը: «Չափելով այդ դէպքի էութիւնը միայն մեր օգուտների տեսակէտից, մենք չենք կարող չը խոստովանել զրանց ամբողջ ոյժը, բայց երկուսուր թագաւորութիւնների օգուտներին՝ յաւիտեական կանոնների մէջ՝ հակադրուած է ուրիշ չափ, որ միակ նւարիսն է, միակ անսխալը—արդարութիւն եւ ընդհանուր ժողովրդական իրաւունքի անձեռնմխելիութիւն: Մեր բոլոր ներքին և արտաքին գործերի մէջ անխախտ հիմք ընդունելով այս ճշմարտութիւնը, այժմ էլ, Վրաստանի մասին կարգադրութիւններ անելուց առաջ, մենք ուղում ենք հաստատապէս իմանալ. Առաջինը—ճիշտ որ այս երկրի ներքին դրութիւնը այնպէս է, որ միայն իր ոյժերով չէ կարող ղեմադրել Պարսկաստանի ոտնձգութիւններին, ոչ յետ մղել չըջապատող լեռնային ցեղերի արշաւանքները, ոչ էլ հանգցնել ներքին թշնամութիւնները, որոնք սպառնում են պատերազմի փոխուել. ճիշտ է որ թողնել նրան առանձին և անկախ, ճակատագրի կամքին, կը լինէր մի բան, որ

չէ համապատասխանում ոչ այն կայսրութեան մեծութեան, որ հնուց հովանաւորում է նրան, ոչ էլ մեր մեծահոգութեան: Երկրորդ, արդեօք ուսաց պետութեան հպատակութիւնը հիմնուած էր այն համոզմունքի վրայ թէ դա անհրաժեշտ է հայրենիքի օգուտների համար. և արդեօք բոլոր բարձր դասակարգերը և ժողովուրդը միաձայն են համարել այս վարմունքը փրկութիւն իրանց համար, թէ մի յայտնի տեսակի մարդկանց ազդեցութեան ենթարկուելով, նրանք աւելի երկիւղին և կողմնակի ներշնչումներին զիջեցին, քան այն ճշմարիտ գիտակցութեան՝ թէ այդ է իրանց օգուտը»: Այսպիսի ուղիղ, արդարութեան և ճշմարտութեան տեսակէտից միանգամայն անսխալ ընթացք տալով Վրաստանի հարցին, Ալեքսանդրը յանձնարարում էր Կնօրրինգին մանրամասն և ճիշտ տեղեկութիւններ հաւաքել, ղիմելով անմիջական աղբիւրներին և ի նկատի ունենալով որ՝ «Ռուսաստանի համար չէ որ այդ ժողովուրդը միացում է կայսրութեան, այլ յասկապէս նրա, այդ ժողովրդի համար, որ այս բանի մեջ մենք մեր օգուտները չենք որոնում, այլ միմիայն նրա հանգստութիւնն ու ապահովութիւնը»:

Հաւաքելով այդ տեղեկութիւնները, Կնօրրինգ պիտի գընար Պետերբուրգ՝ անձամբ կայսրին զեկուցում ներկայացնելու համար: Մինչև այդ՝ Պետերբուրգում գտնուող վրաց պատգամաւորների բանակցութիւնները պիտի դադարէին:

Հէնց որ Կնօրրինգ թիֆլիս հասաւ, արքայորդի Դաւիթը, որ Վրաստանի կառավարիչն էր, ղիմեց նրան և ապացուցեց իր ժառանգական իրաւունքները: Իր նամակի մէջ նա գրում էր, թէ իր հայրը «զոհ բերեց իր թագաւորութիւնը» հանգուցեալ Պաւել կայսրին միայն այն նպատակով, որ իր որդին գահի օրինաւոր ժառանգ մնար: Դաւիթը խնդրում էր թոյլ տալ իրան, որ դեսպանութիւն ուղարկէ Պետերբուրգ՝ իր խնդիրները կայսրին ներկայացնելու համար: Բայց Կնօրրինգ ոչ միայն չ'երթեց այդ խնդիրքը, այլ և հետացրեց Դաւիթին Վրաստանի կառավարչի պաշտօնից, հիմնուելով այն հանգամանքի վրայ, թէ նա ապօրինութիւններ և բռնութիւններ է գործել, խլել է իր հակառակորդ ազնուականների հողերը և տուել իր կուսակիցներին: Սա աւելի պատրուակ էր քան պատճառ: Բուն պատճառն այն էր, որ Կնօրրինգը Դարեջան թագուհու ազդեցութեան տակ ընկաւ: Ոչ մի հանգամանք, ոչ մի բարձր շահ չը կարողացաւ և չէր կարող միաբանութիւն և հաշտութիւն հաստատել թագաւորական տան մէջ. փառամոլութիւնը միանգամայն կուրացրել էր երկու հակառակ կուսակցութիւնները և զիջում ոչ ոք չէր անում: Իւրաքանչիւր կողմը սրտանց ուրախ էր

տեանել Վրաստանը առանց թագաւորի, քան թոյլ տար, որ հակառակորդը նստէ զահի վրայ:

Այսպէս թէ այնպէս, Դաւիթը, վերաւորուած Կնօրրինգի կողիտ վարմունքից, հեռացաւ գործերից և ընկաւ մի ծայրայեղութիւնից միւսի մէջ: Առաջ նա իրան ցոյց էր տալիս Ռուսաստանին հոգով և մարմնով նուիրուած, իսկ այժմ դարձաւ ռուսների անհաշտ թշնամի: Աշխատում էր խռովութիւններ և յուզմունքներ բարձրացնել ժողովրդի մէջ, նոյն իսկ համոզում էր լէզզիներին և հարեան խաներին յարձակուել Վրաստանի վրայ: Հիմա էլ, ի հարկէ, Դարեջանն էր աշխատում ցոյց տալ իրան Ռուսաստանի ամենահաւատարիմ բարեկամ: Բայց գոյութիւն չունեցող զահի վրայ կռուող փառասէրները իրանց փոփոխամտութեամբ, շինծու շողաքորթութիւններով և մի կողմից միւսը ընկնելով, աւելի ևս վատացնում էին իրանց գործը:

Գեներալ Կնօրրինգ, դասաւորելով ռուսաց զօրքերը Վրաստանում այնպէս, որ բոլոր սահմանները ապահովուած լինեն, դնաց Պետերբուրգ: Իր զեկուցման մէջ նա յայտնում էր, որ Վրաստանը, եթէ հաշուի չառնուի արքայորդիներին և նրանց հաւատարիմ աղետականների մի մասը, ցանկանում է մտնել Ռուսաստանի անմիջական իշխանութեան տակ: Նա չէ կարող ինքն իրան պաշտպանել, իսկ մշտական խռովութիւնները վերացնում են ամեն կարգ և օրինաւորութիւն:

Պետական խորհուրդը օգոստոսի 8-ին աղմկալից նիստ ունեցաւ: Անդամների մեծ մասը հարկաւոր էր համարում Վրաստանի միացումը, իսկ փոքրամասնութիւնը մերժում էր այդ միտքը: Ալէքսանդրը վերջապէս, թերեւեց մեծմասնութեան կողմը և նշանակելով գեներալ Կնօրրինգին գլխաւոր հրամանատար Վրաստանում, հրամայեց նրան ռուսաց կառավարութիւն մտցնել այնտեղ: Արքայորդի, Դաւիթը մի անգամ էլ փորձեց իր բախտը: Ժողովրդի մէջ սկսեց ստորագրութիւններ հաւաքել տալ՝ իրան թագաւորեցնելու համար: Բայց ապարդիւն:

Վրաստանի միացումը տեղի ունեցաւ պետական խորհրդի ջանքերով. Կնօրրինգ սաստիկ օգնեց նրան իր զեկուցումներով: Թէ ինչպէս էր Ալէքսանդրը վերաբերւում այդ գործին, երևում է և նրանից, որ նա թոյլ տուեց Պետերբուրգում ասլրող արքայորդներին վերադառնալ Վրաստան, բայց պետական խորհուրդը, որին յանձնուած էր նրանց ճանապարհածախսի հարցը, վճռեց թէ նրանք պիտի մնան Ռուսաստանում: Վրաց պատգամաւորներից մէկը, իշխան Անդրօնիկով, գրում էր Պետերբուրգից, թէ իրանք, պատգամաւորները, շատ գեղեցիկ կերպով էին կարգադրել հայրենիքի վիճակը, բայց յանկարծ եկաւ Կնօրրինգ

և սկսեց հաւատացնել կայսրին, թէ ժողովուրդը չէ ուզում իր թագաւորն ունենալ: Այնուամենայնիւ, իշխան Անդրօնիկով յոյս էր տալիս իր հայրենակիցներին: Նա յայտնում էր, թէ պատգամաւորները յայտնել են իրանց անհամաձայնութիւնը պետական խորհրդի կայացրած որոշման դէմ և խնդրադիր են մատուցել կայսրին: Եթէ նոր հարց ծագէ, ասում էր Անդրօնիկովը, վրացիները պիտի պատասխանեն, թէ իրանք ունեն Պետերբուրգում իրանց դեսպաններին և արքայորդներին, որոնց հետ ամենքը համաձայն են:

Բայց աւելորդ էր այդ խորհուրդը: «Երկրի դրութիւնը—ասում է Դուբրովին—այնքան յայտնի և պարզ էր համարւում, որ մեր կառավարութիւնը հարկաւոր չը համարեց որ և է հարց տալ: Կառավարութիւնը Վրաստանի միակ բարիքը և օգուտը համարեց միացնել նրան Ռուսաստանին և ոչնչացնել թագաւորական տան իշխանութիւնը և ինքնակամութիւնը»:

1801 թուականի սեպտեմբերի 12-ին Ալեքսանդր I զիմեց իր նոր հպատակներին մի երկար հրովարտակով, որի մէջ, ի միջի այլոց, ասում էր. «Ոյժեր մեածցնելու, շահի կամ թէ առանց այդ էլ աշխարհի ամենամեծ կայսրութեան սահմանները տարածելու համար չէ, որ մենք մեզ վրայ ենք վերցնում Վրաստանի թագաւորութիւնը կառավարելու լուծը: Միայն արժանապատուութիւնը, միայն պատիւը և մարդկութիւնը դնում են մեզ վրայ սրբազան պարտք, լսելով տանջողների աղաչանքներին, հիմնել, նրանց վշտերը փարատելու համար, Վրաստանում մի կառավարութիւն, որ կարողանար հաստատել արդարութիւն, անձնական և կալուածական ապահովութիւն և տալ ամեն մէկին օրէնքի պաշտպանութիւնը»:

Բայց զրանով էլ ամեն ինչ չէր վերջանում: Վրաստանը խաղաղացնելու և ռուսական մի նահանգ դարձնելու համար դեռ հարկաւոր էր որ գլխաւոր հրամանատարի պաշտօնով Վրաստան դար իշխան Յիցիանով, վսդուց Ռուսաստանում ապրող մի վրացի իշխան: Առաջին պայմանն էր, որ թագաւորական ընտանիքի բոլոր անդամները, առանց որ և է բացառութեան, հեռացուեն Ռուսաստան, երկիրը խռովութիւնների և խտրիգների պատճառներից ազատելու համար: Այդ դործը գլուխ բերեց Յիցիանովը, յօժարակամ հեռանալ չը ցանկացողների վերաբերմամբ նոյն իսկ ոյժ գործ դնելով:

Վրաստանը այն սահմաններով, որ ունէր Ռուսաստանի իշխանութեան տակ մտնելիս, ներկայացնում էր մի տարածութիւն, որ արևելքից դէպի արևմուտք 280 վերստ էր, իսկ հիւ-

սխից դէպի հարաւ 300 վերստ: Այդ տարածութեան վրայ ապ-
րող ազդաբնակութեան թիւը մօտ 160,000-ի էր համեմատ:

Այդ թուի մի նշանաւոր մասը կազմում էին հայերը: Վրաս-
տանի միացումը միայն վրացիների համար չունէր նշանակու-
թիւն: Հայերն էլ ունէին իրանց շահերը, նրանք էլ մասնակցել
էին այն ջանքերին, որոնք Անդրկովկասում ողւս իշխանութիւն
հաստատեցին: Բայց հայերի և Վրաստանում նրանց կատարած
դերի մասին մենք կը խօսենք մի առանձին յօդուածում:

Լ է Օ

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս ՈՒ Թ Ի Ի Ն

7) Ա. Ա. ՀԱՐՈՆԵԱՆ. Պատկերներ (վերջին տաճկահայոց կեանքից).
հրատարակեց Վառվառէ Քանաճեան. Մոսկուա. 1900 թ., 338 երես,
գինը 1 ռ.:

Պ. Ա. Ահարոնեանը մեր այն երիտասարդ գրողներից է, որ հենց իր առաջին պատմութեանը մեր վրայ դարձրեց մեր, զժախտաբար, սակաւաթիւ ընթերցող հասարակութեան ուշադրութիւնը:

Ապրելով թիւրքաց և ռուսաց Հայաստանի սահմանի վրայ (Իգդիր), հեղինակը ականատես էր այն քստմեղի իրականութիւն, որ այնքան ճշգրիտ ու ցայտուն դուրս է բերում նրա տաղանդաւոր գրիչը: Մենք տեսնում ենք այդ սահմանի միւս կողմում մի երկիր, ուր ապրում են տարբեր աշխարհայեցողութիւն, տարբեր կուլտուրա ու տարբեր հակումներ ունեցող ցեղեր: Այդ ցեղերը կարող էին խաղաղ ապրել իրար կողքի և իւրաքանչիւրը իր բնական ընդունակութիւններին համապատասխան ապրուստ ձարել, ինչպէս այդ կատարւում է սահմանի այս կողմում, ուր նոյն հայ, քիւրդ և թիւրք տարբերը, օրէնքի և արդարադատութեան հովանու տակ, նուիրուած են իրանց զբաղմունքներին, առանց որ մէկը զառան դեր ստանձնի, իսկ միւսը՝ գայլի: Մինչդեռ սահմանի միւս կողմում այդ նոյն տարբերը, վատթար կառավարութեան և արդարադատութեան կատարեալ բացակայութեան շնորհիւ, ստիպուած են յարմարուել գոյութեան կռուի այն ձևին, երբ մէկը ստանձնում է կրաւորական, իրաւազուրկ մի մասսայի դեր, իսկ միւսը դառնում է արիւնարբու մի գազան: Չը կան այդ երկրում ոչ միայն վայրագութիւնը ամբողջ հասարակական կարգեր, քաղաքացիական անհրաժեշտ հաստատութիւններ, այլ նոյն իսկ մի չար կառք զիստամբ աւելի ևս դժոխային է կացուցանում տիրող իրականութիւնը, ներմուծելով ատելութիւն և ֆանատիկոսութիւն: Քաղաքական անմիտ նպատակներով աւազակաբարոյ և գազան

մի տարր յարուցանւում է մի թշուառ, անղէն և անպաշտպան հօտի վրայ: Եւ անա այդ չար կամքի շնորհիւ մի ամբողջ չէն երկիր մատնւում է նախածրագրուած ասպատակութեան, աւերումների և սրածութեան: Ամբողջ գիւղեր, իրանց խաղաղ, հեզ և աշխատասէր բնակիչներով ենթարկւում են քիւրդ վայրազ ցեղերի անլուր խժդժութիւններին: Թշնամու սրից կամ վաւաշոտ գրկից ճողոպրածը, ահից խելագուրկ եղած, թողնում է իր պապերի արիւն քրտինքով ողողած դաշտերն ու փախչում, փախչում սասմանի միւս կողմը, իր կեանքը ազատելու: Եւ այս տեղ տանջուած փախստականը տեսնում է իր եղբայրներին, որոնք օրէնքի հովանու տակ, խաղաղ ապրում են իր դժբախտ «վաթանի» ցեղակից քրդերի և տաճիկների հետ կողք կողքի: Որովհետեւ գայլաբարոյ քրդերն ու ֆանատիկոս թիւրքերն այդտեղ սանձահարուած են և ստիպուած են թողնել իրանց հակահասարակական բնազդները: Այդ երկրում մեր տկոյր ու քաղցած փախստականները տեսնում են իրանց աւելի բախտաւոր եղբայրներին: Բայց դրանք արդէն մոռացել են իրանց մօտիկ անցեալը և կոպիտ անտարբերութեամբ հրում են այդ դժբախտացած ու ակամայ մուրայկաններին...

Պ. Ահարոնեանի տասը պատմուածքները, որոնցից առաջին անգամ է լոյս տեսնում միայն «Նորածինը», առանձին գրքոյկի մէջ ամփոփելով հրատարակւելը միջոց է տալիս ընթերցողին ծանօթանալ հեղինակի տաղանդի հետ: Անկասկած Ահարոնեան ունի ստեղծագործական ոյժ, նա բանաստեղծ է, և հայրենի բնութիւնը իր զաւակներով պատկերանում են նրա ընթերցողի առաջ կենդանի, ինչպէս իրականութիւնը: Հեղինակի զգացմունքները և տրամադրութիւնները վարակում են ընթերցողին, և նա անտարբեր չէ կարող թերթել արիւն արցունքով գրուած էջերը: Վատ չէր լինի, եթէ մեր անասնացած բուրժուազիան (չը բաժանենք և ինտելիգենտներին), որ կեանքի նպատակ է գրել ոսկի դիզել, ապա այդ ոսկով փառաւոր պալատներ կանդնեցնել և շուայ կոմֆօրտի մէջ ապրել ի փառս իր ստամոքսի և յագուրդ իր կեղտոտ կըրքերի—վատ չէր լինի, ասում ենք, եթէ իր պարապ ժամերին փորձէր կարգալ այդ «պատկերները», և մի քիչ էլ մոռանար իր աստուածացրած մարմինը: Բայց... մենք հաւատացած ենք, որ պ. Ահարոնեանի պատմուածքներն անգամ չեն շարժիլ այդ դասակարգի հետաքրքրութիւնը, որովհետեւ մեր բուրժուան անզգայ է դէպի ամենը, ինչ որ անմիջապէս չա՛հ կամ վայելք չէ նրա համար: Պէտք է նրա դուռը բաղխել, աղերսել, համոզել նրան, որ հասարակական որ և է ձեռնարկութեան նա բարեհաճի օգնել: Ինքնաբերաբար նա չի էլ հետաքրքրւում գրականու-

Թեամբ, որ իմանայ թէ ինչ պահանջներ կան: Նոյնը կը լինի և այս դէպքում, ուստի հրատարակչուհու համակրելի որոշումը — այս գրքի վաճառումից գոյացած արդիւնքը յատկացնել որբերին — սէտք է զրդի դարձեալ մեր սակաւաթիւ ընթերցող դասին՝ հնարաւորութիւն տալ որ այդ որոշումը արագ իրագործուի: Գիրքը այնքան մաքուր և գեղեցիկ է հրատարակուած, որ ոչ միայն իր բովանդակութեամբ, այլ և արտաքինով կարող է ամեն մի տան զրադարանի զարդ լինել:

Լ. Ս.

Յ) Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Սունասարեան վարժարանի ի կարին: Կազմեց Հր. Ս. ճառեան. Վիեննա, 1900: Մեծադիր IX+37 էր., գինն է 1,50 ֆր.:

Հայերէն ձեռագիրները ցրուած են դանազան աշխարհներում, գիտական հաստատութիւնների, վանքերի գրադարաններում և մասնաւոր անձանց մօտ: Նրանց թիւը չէ կարելի նոյնիսկ մօտաւորապէս հաշուել, բայց ինչ որ յայտնի է՝ 7000-ից աւելի է: Բայց այս թիւը, եթէ նաև վրան աւելացնենք 2—3000 անյայտ ձեռագիր, մասնաւոր անձանց մօտ՝ այնու ամենայնիւ ճիշտ հասկացողութիւն չէ տալիս հայոց գրական հարստութեան մասին այն հազարամեայ շրջանում, երբ տպագրութիւնը դեռ հնարուած կամ տարածուած չէր և գրական աշխատանքները ձեռքով արտագրուում և իբրև ձեռագիր տարածուում էին ընթերցող շրջաններում: Գիրք ասելով՝ մենք ներկայումս հասկանում ենք մի ամբողջացած աշխատութիւն. մի գիրքը մի նիւթ է պարունակում: Ուրիշ բան է ձեռագիրը: Շատ յաճախ մի ձեռագիրը — մի ամբողջ մատենադարան է. տասը-քսան և աւելի առանձին աշխատութիւններ ամփոփուած են մի կազմի մէջ և կազմում են մի ձեռագիր: Մի որևէ ճառընտիր պարունակում է հարիւրաւոր ճառեր, զանազան հեղինակների և ժամանակների դործ՝ զանազան նիւթերի մասին: Մի պատմական ձեռագիր՝ մի ամբողջ շարք հայ պատմագիրների, մեծ մասամբ ժամանակագրական կարգով դասաւորուած: Մի «ոսկեփորիկ» ինչ տեսակ նիւթեր ասես չէ պարունակում — առակներ, պատմուածքներ, բժշկական խորհուրդներ, հմայութիւններ, ոտանաւորներ, սրամոտութիւններ և այլն: Այնպէս որ, եթէ յայտնի և անյայտ հայերէն ձեռագիրների թիւը ընդունենք նոյնիսկ հաւասար տասն հազարի՝ այնու ամենայնիւ իսկական գրքերի, առանձին աշխա-

տուութիւնների քանակութիւնը այս թուից մի քանի անգամ աւելի կը լինի:

Միւս կողմից՝ ձեռագիրներն այս մեծ քանակութիւնը պէտք է շատ և շատ անգամ կրճատել՝ երբ կամենանք որոշել հեղինակութիւնների թիւը, նիւթերի անունները, որովհետև կան այնպիսի երկեր, որոնցից միայն մի կամ երկու օրինակ է հասել մեզ, բայց աւելի շատ են այնպիսի երկերը, որոնցից տասնաւոր և հարիւրաւոր օրինակներ կան: Վերջին տեսակին են պատկանում եկեղեցական արարողութիւնների գրքերը, մանաւանդ շարականներն ու աւետարանները, որոնց ձեռագիր օրինակները շատ շատ են:

Հասկանալի է ուրեմն, որ շատ հետաքրքրական կը լինէր կազմել ցուցակ գոյութիւն ունեցող հայերէն ձեռագիրների, որպէսզի գոնէ յայտնի դառնայ, թէ սրբան է նրանց թիւը և ինչ նիւթեր են պարունակում նրանք: Բայց բացի այս տարրական պահանջին բաւականութիւն տալուց՝ ցուցակը մեծ կարեւորութիւն կ'ունենար մեր հին մատենագրութեան ուսումնասիրութեան համար: Բանասէրը այդպիսի ցուցակի շնորհիւ կիմանար, թէ իւր ուսումնասիրած խնդրին վերաբերեալ ինչ նիւթեր կան և ինչ ձեռագիրներում և սրբիս արժէք ունին, և նրանց ձեռք կը բերէր՝ արտագրել տալով կամ անձամբ ծանօթանալով, և այսպիսով իւր ուսումնասիրութիւնը լիակատար կը լինէր: Որեւէ հին հեղինակի աշխատութիւն հրատարակելիս՝ բանասէրը չէր բաւականանայ միայն իւր ձեռքի տակ եղած մի կամ երկու ձեռագրով, ինչպէս լինում էր մինչև վերջի ժամանակներս, այլ պարտք կը համարէր քննել այդ հեղինակի աշխատութիւնը պարունակող բոլոր ձեռագիրները, նրանց բաղդատելով՝ կ'ուղղէր ձեռագիրների մէջ պատահող անխուսափելի սխալներն ու աղաւաղութիւնները, այնպէս որ լոյս ընծայուած աշխատութիւնը հնարաւորութեան չափով կը լինէր անսխալ և լիակատար: Մեր պատմական հեղինակների գրեթէ բոլոր աշխատութիւնները արդէն տպագրուած են. բայց նրանցից հազիւ երկու-երեքը գոհացուցիչ լինին գիտութեան այժմեան պահանջների տեսակէտից. մնացածները շատ անկատար են: Այնպիսի առաջնակարգ հեղինակներ, ինչպէս են Ագաթանգեղոս, Փաւստոս, Խորենացի, Եղիշէ, Սեբէոս և այլն, լիքն են սխալներով և ուրիշ թերութիւններով, որոնք տեղիք են տուել ու տալիս են բազմաթիւ թիւրիմացութիւնների. պատճառն այն է, որ հրատարակիչները չեն օգտուել գոյութիւն ունեցող բոլոր ձեռագիրներից, նրանց չեն համեմատել միմեանց հետ, մէկով միւսի պակասութիւնը չեն ուղղել:

ձեռագիրները, բայի բուն նիւթից, պարունակում են և ուրիշ թանկագին տեղեկութիւններ՝ յիշատակաբանների մէջ, որոնց մէջ գրուած է լինում, թէ ում համար, որի ձեռքով, երբ, որտեղ և ինչ օրինակից է արտադրուած ձեռագիրը. բերում է ձեռագրի տիրոջ (ստացողի) և արտադրողի (գրչի) ամբողջ տոհմը, յիշում է, թէ ինչ նշանաւոր անցքեր տեղի ունեցան այս ինչ թուականին *), ով ումից գնեց ձեռագիրը և քանիսով, որ եկեղեցուն կամ անձին ընծայեց և այլն: Այս յիշատակարանները, որոնք գրուած են լինում ժամանակակից մարդկանց ձեռքով՝ պարունակում են անկասկածելի ստոյգ տեղեկութիւններ, որոնք շատ օգտակար նիւթ են մատակարարում պատմութեան, ժամանակագրութեան, տոմարագիտութեան, տոհմագրութեան և ուրիշ գիտութիւնների համար: Ահա այս յիշատակարաններն էլ ամբողջապէս կը տպագրուէին ձեռագիրների ցուցակի մէջ և մատչելի կը դառնային ընդհանրութեան:

Այս և ուրիշ նպատակներով՝ վաղուց կարիք էր զգացում հայերէն ձեռագիրների մի լիակատար ցուցակ կազմելու: Բայց ով պէտք է ձեռնարկէր այսպիսի մի ծանր գործի, որի պատճառով մէկ անհատի ոյժից շատ բարձր էր, իսկ տպագրութիւնը հարկւր հազարների կարօտ: Գործի ղեկարութեան առաջ շուարել էին եռանդուն փափագողներն անգամ: Վերջապէս գործի գլուխ կանգնեց այն հաստատութիւնը, որ ամենից շատ հետեւում էր գիտական մեթոդ մտցնելու հայոց հին գրականութեան ուսումնասիրութեան մէջ, ուրեմն և ամենից աւելի զգում էր լիակատար ու կանոնաւոր ցուցակի անհրաժեշտութիւնը բանասիրութեան համար: Այս հաստատութիւնը—Վիեննայի Միֆթարեան միաբանութիւնն էր, որ իւրացրել էր գերմանական ճիշտ հետազոտութեան սկզբունքները և պատուաստել էր հայկական բանասիրութեան վրայ: Այս միաբանութեան գլխաւոր աշխատող ոյժերը մշակեցին ընդհանուր ծրագիր՝ հայերէն ձեռագիրների ապագայ «Մայր ցուցակը» կազմելու: աշխատանքի բաժանման սկզբունքին հետեւելով՝ հրաւիրեցին զանազան տեղերում ապրող բանասէրներին՝ կազմել ցուցակ իրանց մատչելի գրադարանների հայ ձեռագիրների և «Հանգէս Ամսօրեայ»-ի էջերում իբրև նմուշ տպագրեցին Վիեննայի և Միւնխէնի արքունի գրադարանների հայ ձեռագիրների ցու-

*) Օրինակ, այս ցուցակում նկարագրուած մի ձեռագրի յիշատակարանում ի միջի այլոց գրուած է թէ «1743 թուին այնքան սղութիւն եղև, որ քիլա ցորենն 25 դրուշ եղև, գրեթէ հալոց ազգն իսպառ սովալլուկ եղեալ ոչնչացան: Եւ լալսմ ամի ղեկտեմբերի յելն գիսաւոր և տտնւոր ասող մի երևեցաւ:» (Եր. 21):

ցականները, որոնք յետոյ հրատարակուեցին առանձին տետրակներով: Սրանից ուղիղ տասը տարի առաջ (1891-ին) սկիզբ դրուեց այս գործին, Հ. Յ. Տաշեանի և Հ. Գ. Գալէմբարեանի նախաձեռնութեամբ, և այս 10 տարուայ ընթացքում կատարուածը յոյս է տալիս, որ «Մայր ցուցակի» դադարաբար ոչ այնքան հեռուոր ապագայում կ'իրագործուի բաւարար կերպով:

Մինչև այժմ լոյս են տեսել հետեւեալ ցուցակները, «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց» ընդհանուր վերնագրով, բաժանուած հատորների և տետրերի: 1) Վիեննայի կայսերական մատենադարանինը, 1891 թուին, կազմեց Հ. Յ. Տաշեան (30 ձեռագիր). 2) Միւնխէնի արքունի մատենադարանինը, 1892-ին կազմեց Հ. Գր. Գալէմբարեան (22 ձեռագիր). 3) Սեանի վանքինը, 1892-ին, կազմեց Ն. Մառ (110 ձեռագիր). 4) Կեսարիայի Ս. Սարգիս վանքինը, 1892-ին, կազմեց Տրդ. վ. Պալեան (12 ձեռագիր). 5) Կեսարիայի Ս. Աստուածածնի և Գրըշէհիբի Ս. Գէորգ եկեղեցիներինը, 1893-ին, կազմեց Տրդ. վ. Պալեան (27 ձեռ.). 6) Ներսիսեան հոգևոր դպրոցինը, 1893-ին, կազմեց Ստ. Կանայեան (31 ձեռ.). 7) Փռնուզի Ս. Կարապետ վանքինը, 1894-ին, («Հանդէս ամս.»), կազմեց Հ. Յ. Տաշեան, Արշ. Միհրդատեանցի մատակարարած նիւթով (16 ձեռ.). 8) Վիեննայի Մըխիթարեանների մատենադարանինը, 1895-ին. կազմեց Յ. վ. Տաշեան (572 ձեռ.), և վերջապէս Կարնոյ Սանասարեան վարժարանինը, որ լոյս տեսաւ անցեալ 1900 թուին Հր. Աճառեանի աշխատութեամբ և պարունակում է 42 ձեռագրի նկարագիր:

Այս բոլոր ցուցակներին, որոնք պարունակում են 853 ձեռագրի նկարագրութիւն, իբրև նախատիպ օրինակ ծառայել է առաջինը, որ կազմուած է ամենայն խնամքով ու մանրամասնութեամբ, միանգամայն համապատասխան այժմեան գիտական պահանջներին: Միւս կազմողները, լռելեայն ընդունուած համաձայնութեամբ, հետեւել են նորան. այնպէս որ չը նայելով որ նրանք տպագրուած են այլևայլ քաղաքներում (Վիեննա, Պօլիս, Թիֆլիս, Մոսկուա), բայց թէ արտաքին դիրքով և թէ սխառմով ներկայացնում են միևնոյն ընդարձակ գործի զանազան հատորները—մի երեոյթ՝ որին չէ կարելի չուրախանալ: Փոքր ինչ տարբեր սխառմով, բայց դարձեալ գիտական հիմքի վրայ և մանրամասն, կազմուած են Ն. Մառի նկարագրութիւնը էջմիածնի 10 ձեռագրի (որ զետեղուած է նրա Վարդան Այգեկցու աշխատասիրութեան երրորդ հատորում իբրև յաւելուած) և Բերլինի արքունական մատենադարանի հայերէն ձեռագիրների ցուցակը, որ կազմել է Ն. Քարամեան 1888 թուին (93 ձեռագիր), ուրեմն Մայր ցուցակի ծրագիրը պատրաստուելուց առաջ:

Այս տպագրուած ցուցակների մէջ ընդարձակութեամբ ու մշակութեամբ առաջին տեղը գրաւում է Վիեննայի Միւթարեանների հայ ձեռագիրներին ցուցակը, որ, ընդունուած ֆորմատով, մեծագիր հրատարակութիւն է, և պարունակում է 1511 երկսիւն երես և 7 տախտակ՝ զանազան ձեռագիրների գրերի նմանատիպ պատկերներով: Այս չքեղ հատորը պատրաստուած էր միաբանութեան կողմից իրրե գրական ընծայ՝ միաբանութեան աբբայի, գեր. Արսէն արքեպիսկոպոս Այտնեանի գրական յիսնամեայ յօբելեանի առիթով և պատիւ է բերում թէ կազմողի, Հ. Յ. Տաշեանի աշխատասիրութեան ու հմտութեան և թէ Վիեննայի Միւթարեան տպարանին:

Բայց հայերէն ձեռագիրների երկու գլխաւոր շտեմարանները, էջմիածնի և Վենետիկի գրադարանները, դեռ չունին այժմեան պահանջներին համապատասխան ցուցակներ: Էջմիածնի ձեռագիրների ցուցակը, ինչպէս դիտենք՝ արդէն կաղմել է Հ. Մեսր. վ. Տէր-Մովսիսեան, և միայն նիւթական միջոցների պակասութիւնից է յետաձգւում նրան հրատարակութիւնը: Իսկ թէ Վենետիկի, ինչպէս և Երուսաղէմի հայոց վանքի ձեռագիրները երբ կ'արժանանան օրինաւոր տպագրուած ցուցակի՝ դեռ յայտնի չէ:

Պ. Հր. Աճառեանի ցուցակին գալով, որ մեզ առիթ տուեց այս ընդհանուր տեղեկութիւնները հաղորդելու հայ ձեռագիրների ցուցակների մասին—առանձին նոր բան ասելիք չը կայ. նա կաղմուած է Մայր ցուցակի համար մի անգամ ընդ միշտ մշակուած ծրագրով ու ոճով, և այս հանգամանքը արդէն բաւական է երաշխաւորելու նրա լիակատարութիւնն ու առաւելութիւնները: Նկատելու է միայն, որ նա աւելի համառօտ է քան միւս համանման ցուցակները. ձեռագիրների յիշատակարանները բաւական ճշտութեամբ չեն արտագրուած (օրինակ, եր. 12, ա սիւն, տող 3—4 «գիր տարու գյունուարի ամսոյ մէկին». պէտք է լինէր—«գիր տարու դ (.) յունուարի ամսոյ մէկին». 15 եր. բ. սիւն, 9 տող ներքեկից. «առիւծն արիատիպ մարկոսին». պէտք է լինէր—«առիւծն արի (') տիպ մարկոսին». եր. 10 բ սիւն. 11 տող ներքեկից. ծածկագրութեան մէջ չ գրի փոխարէն պէտք է լինէր ջ. և այլն *): Նոյնպէս ցանկալի էր, որ

*) Այս վերջին ծածկագրութիւնը ց. վ. ե. կ. չ. (=ջ), բ. կ. ե. մ. խ.—նշանակում է «զգոող սորին» և հիմնուած է գրերի թուական նշանակութեան վրայ, միաւորներն ու հազարաւորները միմեանց տեղ գործածելով, իսկ տասնաւորներն ու հարիւրաւորները՝ միմեանց տեղ: Իսկ ծածկագրութեան առաջին 5 գիրը—բ., լ., ց., ֆ., վ.—դարձեալ եղբայրագիր է, ինչպէս և շարունակութիւնը, և նշանակում է «գիրք», միայն թէ առաջին գիրը սխալմամբ բ է գրած փոխանակ գ-ի:

ընդունուած սովորութեամբ՝ նօտր գրով գրուէին այն տառա-
սխալներն ու կասկածելի ընթերցուածքները, որոնք բուն ձե-
ռագրին են պատկանում, որպէսզի պարապողը նրանց չը հա-
մարէր տպարանական կամ արտագրութեան սխալ:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

Ծ) ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵԻՅԱՆ. Խառագան, Ա. պրակ, Յունուար, 1901,
Փարիզ 1901 թ.:

Այդ գրքոյկը գրուած է մեծամիտ և ինքնահաւան տոնով.
«Էապէս և ամբողջապէս, պայքարի օտկան մէ», ուստի... «Թո՛ղ
գիտցած ըլլան»... «Խառագանը բամֆլէներու շարք մըն է, զոր
պիտի հրատարակեմ, պռօշիւռի ձեով, ... երբ այս պրակին ար-
դիւնքը ու իմ անձնական միջոցներս բաւեն տպագրութեան
ծախքերուն», յայտնում է հեղինակը:

Այդ «պռօշիւռը» ցոյց է տալիս աւելորդ անգամ թէ՛ սրբան
«պղտիկ» և ողորմելի է հայ ինտելիգենցիայի մի մասը, որ նոյն
խսկ քաղաքակիրթ աշխարհում մնում է՝ իր ճակատին վատ ըն-
թիմի հետեանքներ կրող մի խումբ, որի համար անձնական կիր-
քը, մանր ինտրիգները ամենից թանգ են: Նա պատրաստ է իր
«ես»-ի համար և՛ իր դրամը, և՛ եռանդը, և ժամանակը վատնել,
փոխարէն, որ այդ միջոցներն շահեցնէ իր թշուառ ժողովրդին
մի իրական օգուտ հասցնելու համար: Արդարև, խառագանի հա-
րուածներին արժանի են հէնց այդպիսի «բամֆլէներ»-ով իրանց
ժողովուրդը ղեաղեցնող ողորմելի ինտելիգենտները...

Լ. Ս.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ԲԱԳՈՒԻ ՆԱԽԹԱՐԴԻԻՆԱԳՈՐԾՆԵՐԻ XV ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԺՈՂՈՎՐ

Անցեալ 1900 թ. գարնան տեղի ունեցած XIV ժողովը թէպէտ և վճռեց ապագայում հերթական ժողովները ամեն տարի աւետար գումարել, բայց, որովհետեւ այդ հարցը պատշաճաւոր իշխանութեան կողմից դեռ ևս դրական վճիռ չէ ստացել, ուստի այս անգամ ժողովը «արտակարգ» անունն էր կրում:

Նաւթարդիւնագործների ժողովը գումարւում է տարին մէկ անգամ միայն: Գումարման նպատակն է քննել իւր ընտրած «խորհրդի» տարեկան գործունէութիւնը, հաստատել գալիք տարուայ ելումուտքի նախահաշիւը, գործելու որոշ հրահանգներ տալ իր ընտրած «խորհրդին» և, վերջապէս, ընտրել «խորհուրդը»: Այս վերջինը երեք տարի առանց վերընտրուելու պիտի վարէ նաւթարդիւնագործների բոլոր ընդհանուր, այսպէս ասած, «դասակարգային» գործերը, հոգայ նրանց պիտոյքները, իրագործի ժողովի հաստատած նախահաշիւը:

Այդ ժողովը նաւթային աշխարհի համար մի որոշ ինքնավարութիւն է ներկայացնում, և նրա ընտրուի «խորհուրդը» կարելի է քաղաքային ինքնավարութեան՝ Դումային նմանեցնել, իսկ վարչական մարմինը (կառավարիչը և նրա օգնականը) — Ուպրավային, սակայն մի կարևոր զանազանութեամբ. այստեղ ընտրողների մէջ կան մեծ ընտրողներ և փոքր ընտրողներ, կան 193 ձայնաւոր ընտրող և մի ձայն ունեցող ընտրող: Այս տարուայ ձայնաւորների ցուցակից երևում է, որ լիաձայն ընտրողները 110 հոգի են, դրանցից առաջինը (Նորէլ) 193 ձայն ունի, երկրորդը (Մանթաշեւ) — 80 ձայն և վերջումը գալիս են 18 ֆիրմայի ներկայացուցիչներ — երեքական ձայնով, 14-ը — երկուական և քսանը — մի-մի ձայնով: Ընդամենը — 110 ֆիրմա — 1193 ձայնով: Առաջին տասը ֆիրմաները ունեն 615 ձայն, ուրեմն մնացած 100 ֆիրմի ձայների գումարից աւելի: Նոյն իսկ առաջին

Փետրուար, 1901.

չորսը միասին 395 ձայն ունեն, որ ասել է ձայների համարեա $\frac{1}{3}$ մասը:

Իսկ 58 ֆիրմ, ամեն մէկը առանձին-առանձին «ամբողջ» ձայն չունենալով հանդերձ, ձայնի որոշ մաս ունեն և եթէ միա-նան իրար հետ՝ ձայն ստանալու նպատակով ու կազմակերպուեն — նրանց վճարած նաւթահարկը իրաւունք է տալիս նրանց 23 ձայն ունենալ ժողովում: Սակայն, ի հարկէ, դրանցից և ոչ մէկը չէ օգտուում իր իրաւունքով, քանի որ, մէկ, երկու, կամ երեք ձայն ունեցողն էլ, անզօր է 193 ձայն ունեցողի կողքին:

Ահա թէ ինչու 110 ֆիրմաներից ժողովին մասնակցում են իրապէս միայն 20 կամ 30 ֆիրմայի ներկայացուցիչները: Մնացածները, իրանց մասնակցութեան ապարդիւն լինելը տեսնելով, բնականաբար խուսափում են այդ ձևականութիւնից: Երևակայեցէք, որ մի հարցում առաջին տասը խոշորները մի կողմ են, իսկ մնացած հարիւրը՝ հակառակ կողմը, և նոյն իսկ բոլորն էլ ներկայ, ի՞նչ կարող են անել հարիւրը տասի դէմ, քանի որ հարցը քուէարկուելիս առաջին 10 հոգին 615 քուէ կը գցեն, իսկ վերջին հարիւրը — միմիայն 578: Պարզ բան է, որ այսպիսի հանգամանքներում միշտ հարցերը վճռւում են ըստ բարեհայեցողութեան խոշոր ֆիրմաների: Նոյն խոշորներն են և Խորհրդի ընտրողները և, ուրեմն, Խորհրդի անդամները:

Ժողովին նախագահում է միշտ Կովկասի լեռնային վարչութեան գլխաւորը, իսկ նաւթարդիւնագործութեան հետ կապ ունեցող մինիստրութիւնները, Կովկասի կառավարչապետը և Բագուի նահանգապետը նշանակում են ներկայացուցիչներ:

Ժողովի հէնց առաջին նիստում մի՛ ըստ երևոյթին չնչին՝ դէպք տեղի ունեցաւ, որ սակայն շատ բնորոշ է ընտրովի Խորհրդի համար: Նախորդ XIV ժողովը ձայների մեծամասնութեամբ վճռել էր որ կերոսինանցքով տեղափոխուող կերոսինի գոյնը $2\frac{1}{2}$ մարկից աւել չը լինի: «Խոշորները» աւելի խիստ պահանջ էին դնում, այսինքն՝ $2\frac{3}{8}$ մարկ. սակայն ժողովն ընդունեց «մանրերի» առաջարկը: Բայց բանից դուրս եկաւ, որ «Խորհուրդը» ժողովի այս վճիռը համարել է ոչ վերջնական և իր ցանկացածն է հաստատել տուել, դրանով ապօրինի կերպով նեղը գցելով «մանրերին», որոնց փոքրիկ և անկատար գործարաններում հեշտ չէ պատրաստել նոյնքան պարզ կերոսին, ինչպէս «խոշորների» կատարելագործած գործարաններում:

Ժողովի երկրորդ նիստում քննուեցան և բարեյաջող վճիռ ստացան աշխատող դասակարգի համար բաւականին նշանակութիւն ունեցող երկու հարց. նախ՝ միաձայն հաստատուեց «Հիւանդանոցի զանձարանի կանոնադրութիւնը» և պատուի-

րուեց «Խորհրդին» պատշաճաւոր իշխանութեան հաստատութիւնը ստանալ և բանալ այդ «Գանձարանը», որին վիճակուած է շատ ու շատ հաշմանդամների, որբերի ու այրիների օգնութեան ձեռք կառկառել նրանց կեանքի դժբախտութեան օրերին:

Այդ Գանձարանը հիմնուում է բանուորների և ստորին ծառայողների հիւանդութեան դէպքում օգնութեան ձեռք մեկնելու, իսկ մահուան դէպքում նրանց անբախտացած ընտանիքների դրութիւնը թեթեւացնելու նպատակով: Բազուայ շրջակայքի նաւթաշրջանի բոլոր բանուորները, ինչպէս և մինչև 1200 ու ոտձիկ ստացող ծառայողները—պարսաւոր են Գանձարանին անդամակցել, իսկ այդ գումարից աւելի ստացողները—կարող են և չանդամակցել:

Այդ Գանձարանն են մտնում նաև, կառավարիչների կարգադրութեամբ, զանազան զանցառութիւնների համար բանուորներից հանուող տուգանքները. բացի այդ, որքան որ գործարանի բանուորները անդամավճար մտցնեն Գանձարանը, այդ գումարի կէսի չափ էլ պարտաւոր են մտցնել և բանուորների տէրերը: Անդամավճարի քանակութիւնը ամեն տարի որոշուում է ընդհանուր ժողովում, որին մասնակցում են բանուորների և տէրերի ընտրածները: Բանուորները իրանց տէրերից երկու անգամ աւելի ձայն ունեն ընդհանուր ժողովում, որից և կախուած է Գանձարանի բոլոր գործերի կառավարութիւնն ու հսկողութիւնը:

Երկրորդ հարցը, որ նոյնպէս վերաբերում է բանուորներին դրութեան բարուղբման և հեշտութեամբ անցաւ ժողովի հէնց մի և նոյն նիստում—դա բանուորների մի նշանաւոր մասի բժշկութեան հարցն էր:

Բանը նրանումն է, որ նաւթարդիւնագործների ժողովի խորհուրդը որոշ տուրք հաւաքելով բոլոր նաւթարդիւնագործներից, այս վերջինների բանուորների համար հիւանդանոցներ է պահում, ուր և ձիւ բժշկւում են թէ՛ բանուորները և թէ՛ նրանց ընտանիքները: Սակայն 30 հազարից աւելի բանուորների մի նշանաւոր մասը (մի երրորդականը)—աշխատում են ոչ թէ նաւթարդիւնագործների մօտ, այլ մի շարք ուրիշ գործարաններում, որոնք նաւթի հետ գործ չունենալով, ընականաբար ոչ մի տուրք չեն տալիս ժողովի Խորհրդին և այդպիսով իրաւունք էլ չունեն իրանց բանուորներին ձրի բժշկել տալ Խորհրդի հիւանդանոցներում: Եթէ Խորհրդի հիւանդանոցում տեղ և յարմարութիւն է լինում—ընդունում են այս վերջին կարգի բանուորին որոշ վարձով, հաւառակ դէպքում—Խորհրդի հիւանդանոցը պարտաւոր էլ չէ հոգալ այդպիսի հիւանդի մասին: Այդ հանգամանքներում, պարզ

բան է, որ յաճախ բանուորը մնում է առանց բժշկական օգնութեան, մանաւանդ փոքրիկ գործարանատիրոջ բանուորը, որովհետեւ այդպիսի գործարանատիրոջ համար նշանակութիւն ունի այն մի քանի ռուբլին, որ նա պիտի վճարէ իր բանուորի բժշկութեան համար, ուստի նա աշխատում է խուսափել իր այդ պարտքը կատարելուց, հիւանդ բանուորին թողնելով բախտի բերմունքին, թէպէտ օրէնքի որոշ յօդուածը ուղղակի պարտաւորեցնում է ամեն մի գործարանատիրոջ՝ կամ սեփական հիւանդանոց ունենալ, կամ գործարանական տեսչութեան (фабричная инспекция) ներկայացնել մի որ և է հիւանդանոցի գրաւոր համաձայնութիւնը, — ընդունել և բժշկել այդ գործարանի բոլոր հիւանդ բանուորներին։ Ահա օրէնքի այդ յօդուածը միջոց է տալիս գործարանական տեսչութեան ստիպել բոլոր գործարանատէրերին հոգալ բանուորների բժշկութեան մասին։

Դեռ անցեալ XIV ժողովը մի մասնաժողով ընտրեց այդ հարցը մշակելու համար, թէ արդեօք ի՞նչպէս և ի՞նչ պայմաններով հնարաւոր է բոլոր գործարանատէրերին մասնակից անել խորհրդի հիւանդանոցներին, որպէս զի խորհուրդը, նաւթահարկ չը վճարող ֆերմերիցն էլ մի որոշ հարկ ստանալով, պարտաւոր լինի վերջիններիս հիւանդներին էլ բժշկել իւր բուժարաններում։

Մասնաժողովը վերջին ժողովին մի հետաքրքրական գեկուլցում ներկայացրեց, որ լուրջ աշխատութեան հետեւնք էր։ Բանից դուրս է գալիս, որ մինչդեռ նաւթարդիւնաբերողի 100 բանուորներից տարուայ մէջ հիւանդանոցում պառկում են 12,5-ը և իբրեւ երթեկ օգտուում են 159 անգամ—նաւթահարկ չը վճարողի 100 բանուորից միայն 7,3-ը են պառկում հիւանդանոցում, իսկ իբրեւ երթեկ—օգտուում են 74 անգամ։ Հասկանալի է, որ թուերի այս աչքի ընկնող զանազանութեան պատճառը—նաւթահարկ չը վճարող գործարանատիրոջ անբարեխղճութիւնն է, որ չէ կամենում բուժարան ուղարկել իր հիւանդին։ Խուսափելով դրա հետ կապուած ծախսերից։ Ի հարկէ, այս ծանր մեղադրանքը չէ կարելի չպրտել բոլոր նաւթահարկ չը վճարող գործարանատէրերի երեսին։ Կան և բարեխղճները, բայց կան և այնպիսիները, որոնք ոչ մի կոպէկ չեն ծախսում, և իրանց բանուորներին հիւանդանոց են ուղարկում իբրեւ մուրացկաններ...

Մասնաժողովը խորհրդակցութեան էր հրաւիրել նաւթահարկ չը վճարող գործարանատէրերից շատերին, սակայն քչերը միայն ներկայ էին գտնուել այդ խորհրդակցութեան։ Ղրանք միաձայն ընդունել էին մասնաժողովի առաջարկը—մասնակցել խորհրդի բուժարանների վրայ անելիք ծախսերին և այդպիսով ի-

բաւուհք ստանալ իրանց հիւանդներին բուժարաններն ուղարկել, առանց ամեն անդամուայ համար առանձին վճար տալու: Մասնակցութիւնը լինելու է բանուորների թուի համեմատ: Առանց ձանձրացնելու մանրամասնութիւններով, բաւականանանք յիշելով, որ օր. 100 բանուոր ունեցողը—տարեկան մօտ 600 ռ. պիտի տայ և այնուհետև բոլորովին ազատ իրաւունք ունենայ, թէ իր բանուորների և թէ նրանց ընտանիքների անդամներին անարգել խորհրդի բուժարաններն ուղարկելու:

Ժողովը՝ մասնաժողովի այս ղեկուցումը հաստատեց և վճռեց խնդրամատոյց լինել ուր հարկն է և թոյլտուութիւն ստանալ նաւթահարկ չը վճարող գործարանատէրերին մասնակից անելու խորհրդի բուժարանների ծախսերին և մի և նոյն ժամանակ այս նոր հարկը վճարողներին անդամակից անել ժողովին, սակայն միմիայն բուժարաններին վերաբերեալ հարցերում, իսկ մինչև այդ թոյլտուութեան ստացուելը, թոյլ տալ խորհրդին, որ առանձին համաձայնութիւն կայացնի այն գործարանատէրերի հետ, որոնք բարեյօժար կամքով կը ցանկանան մասնակցել վերոյիշեալ ծախսերին:

Սակայն մեր վերը յիշած օրէնքի կէտը գործարանական տեսչութեան ձեռքը մի այնպիսի ազդու գէնք է տալիս, որ եթէ տեսչութիւնը խստիւ հետեի,—կարելի է ասել, որ այսուհետև, նոյն իսկ այդ ժամանակաւոր բարեյօժարութիւնը—միջոց չի կարող տալ գործարանատիրոջ զրկել իր հիւանդ բանուորին բըժշկական օգնութիւնից: Իսկ եթէ բոլորն էլ, ստիպուած տեսչութեան խստութիւնից, մասնակցեն խորհրդի ծախսերին, զրանով մի այնպիսի առատ աղբիւր կը բացուի խորհրդի բուժարանների համար, որ նրանց պակասութիւնների մի նշանաւոր մասը կարելի կը լինի վերացնել՝ աւելացնելով ընդունարանների և բժշկների թիւը, հմուտ վիրաբույժներ հրաւիրելով, որոնց հետ այլևս յաջողութեամբ չը մրցէին տեղական հայ ու թուրք «մեղչիները» և այլն և այլն:

Մի հարց, որ ահագին նշանակութիւն ունի թէ նաւթատէրերի և թէ աշխատող դասակարգի համար—դա հրէշաւոր հրդեհների հարցն է, որոնցով քանի զնում, աւելի և աւելի է հռչակուում Բագուի չըջանը, և սակայն մի զարմանալի անփութութիւն է տիրում մի այդպիսի հարցի նկատմամբ թէ նաւթատէրերի, թէ սրանց ժողովի, թէ խորհրդի և թէ նոյն իսկ յատուկ մասնաժողովի կողմից, որ ընտրուած էր այդ հարցին ընթացք տալու համար: Ամեն տարի շատ ու շատ միլիոններ են ոչնչանում, բազմաթիւ մարդկային զոհեր է տանում հրդեհը և սակայն մի տարի խորհուրդը ղեկուցանում է, որ տասնութէկ (!!)

է միայն ծախսել այդ հարցի վրայ, մի ուրիշ տարի հէնց ասե՛նք դրա հարիւրապատիկը, իսկ այս ժողովին՝ յատուկ մասնաժողովը եկաւ զեկուցանելու, թէ անկարելի էր մի բան անել, որովհետեւ միայն մէկ մասնաժողով էր ընտրուած, մինչդեռ պէտք կար երկուսն ընտրել. մէկը հանքերի (Բալխանի, Սաբունչի, և այլն) համար և միւսը Սև-քաղաքի գործարանական շրջանի համար: Բացի այդ մասնաժողովը պահանջում է փորձեր անելու համար 3—5 հազար ռուբլու մի ողորմելի գումար բաց թողնել, ողորմելի ենք ասում՝ չարիքի չափերը, վնասների մեծութիւնը և տարէց տարի զոհ գնացողների թիւը համեմատութեան առնելով:

Ի՞նչ է նշանակում մի այսպիսի կարևոր գործում տասնեակ, նոյն իսկ հարիւր հազարներ ծախսել մի ամբողջ դասակարգի համար, որի կարողութեան մի շատ նշանաւոր մասը ամեն տարի անխուսափելի կերպով զոհւում է այդ չարիքին: Եւ ի՞նչ կարելի է անել 3—5 հազարով: Չարիքը մեծ է, պահանջը անյետաձգելի և հարցը լուրջ: Այդ մասնաժողովները չեն, որ պիտի բարեյաջող կերպով լուծեն այդ ծանրակշիռ հարցը: Ընտրում են իրանց գործերով մինչև չլինքը ծանրաբեռնուած մարդիկ և յետոյ զարմանում—թէ ի՞նչու ոչինչ չէ արուած: Այդ ընտրուած մարդիկը, եթէ նոյն իսկ ձեռնահաս էլ լինէին, կրկին ոչինչ չէին կարող անել, որովհետեւ դրանցից շատերը ժամանակ չունեն նոյն իսկ իրանց պարտաւորութիւնները կատարելու: Օրինակ, ժողովում պարզուեց, որ Սև-քաղաքացիք միայն մի անգամ են ժողովուել, որովհետեւ նախագահը, որ գործարանների աւագ տեսուչն է (старш. фабр. инспект.) ժամանակ չունի և չէ կարող ունենալ իսկ, որովհետեւ մարդը ծանրաբեռնուած է իր անմիջական պարտաւորութիւններով: Ոչ միայն ժողովը, այլ նոյն իսկ առանձին նախատէրերից շատերը այնքան հարուստ են և այնպիսի մեծ վնասներ են կրում հրդեհից, որ ոչինչ չէին կորցնիլ, եթէ շարունակ մի քանի լուրջ մասնագէտներ պահէին իրանց ծառայութեան մէջ, որոնց միակ պարտքը լինէր զբաղուել այդ հարցով: Իսկ ժողովը հօ, էլ ինչ ասել կ'ուզի, որ անպայման պիտի այդպէս վարուէր. այդ լուրջ հարցի ուսումնասիրութիւնը հէ թէ պատահական և զբաղուած մարդկանց պիտի յանձնէր, այլ գիտութեամբ զինուած 2—3 լուրջ մասնագէտների յանձնէր հարցի ուսումնասիրութիւնը, տալով նրանց ամեն յամարութիւններ՝ փորձեր անելու, պայմաններն ուսումնասիրելու և այլն: Թէ ինչպէս են վարուած լուրջ գիտութեան հարկը ճանաչող և բանիմաց գործարանատէրերը այս կամ այն հարցը ուսումնասիրելիս, կարելի է օրինակ վերցնել գերմանացիներից:

Բադէնի մի գործարան (Badische Anilin und Sodafabrik), որ 6200 բանուոր է բանեցնում, բացի բազմաթիւ մասնագէտ—տեխնիկներէից ու ինժեներներէից, մի ահագին խումբ գիտնական քիմիկոսներ է պահում, որոնց թիւը 148-ի (!) է հասնում և հաստատապէս կարելի է պնդել, որ այդ գործարանը ոչինչ չէ կորցնում մի այդպիսի գիտնական խմբի ռոճիկ տալով, ընդհակառակը. նա իր ծախսածի տասնապատիկն է ստանում, օգտուելով նրանց գիտական աշխատութիւններով: Հէնց այդ գիտնական խմբի շնորհիւն է որ արդէն մի քանի տարի է այդ գործարանը ծծաբաթթու ստանալու մի հեշտ, արժան, նոյն իսկ առողջապահական տեսակէտից շատ աւելի աջող՝ միջոց է գտել, որով և օգտուում է ի փառս գերմանական գիտութեան և շատ լաւ արդիւնք է տալիս իր լուսամիտ բաժնետէրերին: Այժմ համեմատեցէք դրա հետ մեր 168 նաւթատէրերին, որոնք բոլորը միասին 3—5 հազար ո. են նշանակում հրդեհների հարցն ուսումնասիրելու և դրանց առաջն առնելու միջոցները նախագծելու համար...

Տարէց տարի հասարակութեան աւելի լայն խաւերն են սկսում հետաքրքրութիւն ցոյց տալ դէպի գանձարանապատկան հողերի աճուրդները և դժուար չէ նկատել, որ այդ հետաքրքրութիւնը աւելի հօտային, ոչխարային, անհաշիւ հետաքրքրութիւն է: Աճուրդին մասնակցողները, ցանկանալով անպատճառ մի կտոր նայթային հող էլ իրանք բաժին ստանան—գանձարանին այնպիսի գներ են խոստանում ստանալիք նաւթից, որ ուղղակի բոպէական ոգևորութեան, ազառտի, թղթախաղի տարր են մտցնում գործի մէջ: Այդ ազառտին պակաս չէ նպաստում մի հանգամանք, որի մասին խօսք եղաւ Ժողովում և ես աւելորդ չեմ համարում մէջ բերել «Մուրճի» ընթերցողների համար հարցի էական մասը: «Ճանկալի է արդե՞ք, որ ապագայ աճուրդներին ստացուող նաւթի քանակութեան աւելանալովը, պակասէր նրա պուրագինը, թէ ոչ»: Ահա ինչպէս էր դրուած հարցը: Աճուրդին ամեն ցանկացող փակ ծրարով մի որոշ պուրագին է նշանակում (այսինքն, խոստանում է ստանալիք նաւթի ամեն մի պուրդի համար այս կամ այն գինը վճարել գանձարանին): Առաջուց գանձարանը յայտնում է նաւթի այն ամենապակաս քանակութիւնները, որ պէտք է աճուրդի դնայողը աչքի առաջ ունենայ ստանալ այս կամ այն կտոր հողից: Արդ՝ եթէ նա այդ քանակութեան երկուտակը ստանայ—երկրորդ պարտիայի (մասի) համար, ըստ պայմանի պիտի 100% պակաս վճարի: Օրինակ, եթէ մի որ և է կտոր հողից ստանալիք նաւթի ամենապակաս քանակութիւնը նշանակուած է 500 հազար

պուղ, իսկ այդ հողը վերցնողը մի միլիոն պուղ է ստանում տարեկան—նա առաջին կէս միլիոնի համար պարտաւոր է զան-
ձարանին վճարել իր նշանակած գինը (դիցուք 10 կոպ.), իսկ
երկրորդ կէս միլիոնի համար արդէն 10⁰/₀ պակաս պիտի վճա-
րի (այսինքն մեր վերցրած դէպքում—9 կոպ.): Եթէ 11¹/₂ մի-
լիոն ստանայ—նոյն կարգով վճարում է՝ առաջին կէս միլիոնի
համար—10-ական կոպ., երկրորդ կէս միլիոնի համար—9-ական,
իսկ երրորդ կէսի համար—8,1 կոպ., և այսպէս մինչև որ նախկին
գնի կիսին հասնի (5 կոպ.), որից դէնը այլ ևս չէ անցնելու
պուղագինը: Ահա այս կարգն է, որ քննութեան առարկայ դար-
ձաւ ժողովում: Առաջուայ աճուրդների պայմանը զանազան-
ւում էր վերև բերածից նրանով, որ ոչ թէ 10⁰/₀ էր պակա-
սում ամեն պարտիայի համար, այլ 1¹/₄ կոպ.: Անցեալ տարուայ
դարձանը կայացած ժողովում նոյնպէս քննուեց այս հարցը և
արդէն այն ժամանակ էլ ձայներ լսուեցին, թէ պուղագինի աստի-
ճանական նուազումը—աժիտաժի տարր է մտցնում աճուրդի
գործի մէջ, բայց ժողովը, ձայների մեծամասնութեամբ օգտա-
կար համարեց այդ աստիճանական նուազումը և խորհուրդը
դրաւոր գիմեց մինիստրին, խնդրելով մտցնել հէնց այն իսկ
կարգը, որ մենք վերը նկարագրեցինք: Նոյն իսկ, ինչպէս յայտ-
ծեց նախագահը (ինժ. Շոստակ), մինիստրը վճռած է եղել ոչնչ-
չացնել այդ աստիճանական նուազման սխտեմը, բայց, զիջելով
խորհրդի խնդրին, թողել էր այդ սխտեմը վերջին աճուրդին,
որ և, նոյն իսկ սեստեմի ամենաջերմ կողմնակիցներին, համո-
զեց, թէ որքան վտանգաւոր է մի այդպիսի ազառտի, աժիտ-
աժի տարր մտցելը գործի մէջ:

Ինժեներ Սատիսեանը, լուսաբանելով հարցը, ասացուցեց,
որ այդ չարաբաստիկ «նուազումը» վնասակար է և ցանկալի չէ,
թէ արդիւնաբերողների և թէ տէրութեան զանձարանի համար:

«Արդիւնաբերողին երկու բան է հարկաւոր,—ասաց նա,—
նուազ պուղավճար—յօգուտ զանձարանի և նաւթի բարձր գին—
չուկայում: Բայց արդիւնաբերողը, աճուրդի գնալով, ինքն իրան
խաբում է «պուղագինի նուազման» վրայ յայտ դնելով և բարձր
գին է նշանակում, յոյսը դնելով իր բախտի վրայ և անհիմն հա-
շիւներ անելով, թէ՛ ահա, զանձարանը 1¹/₂ միլիոն է նշանակել
բայց ևս մէկի տեղ տասը հոր կը փորեմ, 20-ը կը փորեմ և
3—4 միլիոն կը ստանամ տարեկան և զանձարանին պակաս գին
կը տամ ուրեմն: Բայց մոռանում է նա, որ շատ նաւթ ստա-
նալով և այդպիսով նաւթի շուկան ողողելով անչափ ապրան-
քով—հէնց դրանով իսկ նա իր տունն է քանդելու, նաւթի գինն
է գցելու, զրկելով իրան աճուրդեան երկրորդ անհրաժեշտ պայ-

մանից—նաւթի բարձր գնից: Ահա այս է արդիւնաբերողի տեսակէտը: Այժմ նայենք դործին գանձարանի տեսակէտից, որ հողի տէրն է և ամենից առաջ պիտի աշխատէ, որ իր նաւթային հողերը, որոնց ազատ մնացած քանակութիւնը, ի դէպ ասել, այնքան էլ շատ չէ այժմ, կանոնաւոր մշակութեան ենթարկուեն, բոլոր շերտերից նաւթը ծծուի, դուրս քաշուի մինչև այդ շերտի չորսնալը և ապա աւելի խորը փորուի: Մինչդեռ «աստիճանական նուազման» սիստեմը ստիպում է արդիւնաբերողին անմշակ թողնել վերին շերտերը, որոնք դիցուք, օրական հազար—երկու հազար պուդ են տալիս և անցնել դնալ ֆօնտանի, շատրուանի, որովհետև, այլապէս նրա կազմած նախահաշիւը չէ կարող իրագործուել, նա չէ կարող գանձարանի նշանակած քանակութեան Յ-պատիկը, Տ-պատիկը ստանալ, ինչպէս երազում էր: Եւ պարզ է, որ նրա այս անմիտ, գիշատիչ գործունէութիւնը—ոչ մի հաշիւ չէ հողատիրոջ համար, ուրեմն և գանձարանը միմիայն վնաս ունի այդ «պուդագնի աստիճանական նուազումից»: Եւ վերջապէս, նաւթի այն քանակութիւնը, որ հանգստութեամբ, առանց շտապելու, պիտի ստացուէր հողից 10—20 տարում, այժմ, այդ նոյն քանակութիւնը աւելի կարճ միջոցում հանելու նպատակով, մէկի տեղ տասը հոր պիտի փորուի և այդպիսով ահագին միլիոններ պիտի կորչեն իզուր, ապարդիւն, որին, ի հարկէ, անտարբեր աչքով չը պիտի նայէ գանձարանը, որ, ոչ միայն հողատէր է, այլ և աւելի բարձր, ընդհանուր շահերի ներկայացուցիչ:

Ժողովի մեծամասնութիւնը ծափահարութեամբ իր հաւանութիւնը և համաձայնութիւնը յայտնեց խառնիւրդի ասածներին, որին իր համակարծիք լինելը յայտնեց նոյնպէս իշխան-կառավարչապետի ներկայացուցիչը: Այդպիսով կարելի է հաւաստի լինել, որ այլ ևս չի կրկնուիլ այն ափօտափը, որ այս վերջին աճուրդին այնքան սխալների պատճառ դառաւ և այնքան մանր ու խոշոր դրամատէրեր իրանց ունեցածը վտանգի ենթարկեցին...

Մի և նոյն նիստում ժողովը հաստատեց Բժշկական խորհրդի կանոնադրութեան նախագիծը: Վերջապէս խորհրդի ծառայութեան մէջ դրնուած 18 բժիշկ մի կօլլեգիալ կազմակերպութիւն են ստանում, որի նպատակը պիտի լինի քննել բժշկական-առողջապահական հարցերը, բժիշկների և բժշկական ստորին ծառայողների ընտրութիւնը, բժշկական էթիկային վերաբերեալ հարցերը. սակայն այդ բժշկական խորհրդի որոշումները դժբախտաբար միայն խորհրդակցական նշանակութիւն պիտի ունենան և վերջնական որոշում կայացնելը կախուած է լինելու Ժողովի խորհրդից: Այնուամենայնիւ խորհրդի բուժարանների գործը սրա-

նով մի քայլ է անում դէպի առաջ և սրտանց պիտի ողջունել այդ առաջադիմութիւնը, քանի որ մի այդպիսի կազմակերպութիւն հաւանականօրէն կը սանձահարէր այն ճարպիկ ինտրիգաններին, որոնց չնորհիւ վերջին տարիներս բազմաթիւ գործունեայ և սիրուած բժիշկներ ստիպուած էին թողնել և այժմ էլ դեռ թողնում են՝ Խորհրդի ամենամեծ հիւանդանոցում գործելու ասպարէզը այդ նոյն ճարպիկներին և դրանց արքանեակներին...

Երկու նիստում ժողովը զբաղուեց «նաւթային ապրանքները Բագուից արտահանելու կանոնների» քննութեամբ, որ առանձին հետաքրքրութիւն չունի ընթերցողի համար: Բնորոշ է միայն մի բան, որ ուրիշ երկրներում (օր. Ամերիկայում) երկաթուղիներն են իրար գլուխ ծակում ապրանք վերցնելու համար, իսկ մեր Բագում մի դադարի վազօն ստանալու իրաւունքը (կերոմինի համար, զիցուք) — ժամանակին նայած — 100 ու. — 20 ու. առօք: Եւ, ահա, հանգամանքից ստիպուած, գործարանատէրերը մի ամբողջ հիմնարկութիւն են պահում, տարեկան 15 հազար ռուբլի են ծախսում այդ հիմնարկութեան վրայ, որի միակ նպատակն է, եղած վազօնները արդարացի բաժանել գործարանատէրերին. այդ հիմնարկութիւնը կոչւում է վազօններ բաժանող կոմիտէա (Комитетъ по распределенію вагоновъ-цистернъ Зах. ж. д.)

Խորհրդի կազմած ելումուտքի նախահաշուից երևում է, որ սոյն 1901 թ. Խորհուրդը մուտք սպասում է մօտ 1,900,000 ու. իսկ ծախք — մօտ 1,350,000 ու., ուրեմն նախահաշուին նայելով Խորհուրդը մօտ 550 հազար ու. դեֆիցիտ է սպասում: Բժշկական-առողջապահական օգնութեան վրայ — Խորհուրդը ենթադրում է ծախսել մօտ 260 հազար և ժողովը հաստատեց այդ գումարը, որի առիթով աւելորդ չէ մէջ բերել պ. Լ. Պաբոնեանի արած առարկութիւնը: «Եթէ այդ գումարի տասնապատիկն էլ ծախսենք, ասաց նա, այնու ամենայնիւ ցանկալի արդիւնք չենք ունենայ, մինչև որ բանուորների առողջապահական դրութիւնը չը բարելաւենք: Հէնց այդ նպատակով բանուորների համար կառուցանելիք բնակարանների հարց է եղել անցեալ ժողովներում, որ մինչև այժմ սպասում է իր վճռին»...

Նախագահի բացատրութիւնից պարզուեց, թէ սպասուում է պետական Խորհրդի (Государственный совѣтъ) վճռին, այդ բնակարանների համար խնդրած հողը յատկացնելու, որ, երևի, տեղի կ'ունենայ այս տարի:

Ոստիկանութեան համար յատկացրած մօտ 22 հազարի մասին ժողովի անդամներից չատերը յայտնեցին իրանց զժգոհութիւնը. ոստիկանութեան անբաւարարութեան մասին, որին

պ. նահանգապետի ներկայացուցիչը պատասխանեց, թէ նահանգապետը առանձին մասնաժողով է կազմել՝ ոստիկանութեան համար նոր, բարեփոխուած կազմակերպութիւն մշակելու: Ժողովը վճռեց խնդրել, որ այդ մասնաժողովին թոյլ տրուի մասնակցել և իր Խորհրդի անդամներէից մէկին:

Ուսումնարանների համար խորհուրդը մօտ 31 հազար ծախք էր նախագծել, ժողովը դեռ մի բան էլ աւելացրեց (կիրակնօրեայ ուսումն. վրայ էլի 1000 ու.), բացի 7500 ուրբուլց, որ նշանակուած է միանուագ ծախք լուսաւորութեան գործի վրայ:

Եկեղեցիների կառուցման իբր օժանդակութիւն—նախահաշուամբ միայն 1000 ու. է նշանակուած, հայ-լուսաւորչական եկեղեցու յատակագիծը պատուիրելու համար: Ռուսաց եկեղեցու համար նախորդ ժողովներում վճռուած էր հանգանակութիւն բանալ և հանգանակած գումարի վրայ Խորհրդի կողմից աւելացնել այնքան, որ 30 հազարի մի գումար լրանայ: Հանգանակութիւնը քիչ բան էր տուել և այդ 30 հազար գումարով եկեղեցին դեռ շատ հեռու է չինուել-վերջանալուց, և ահա եկեղեցու չինութեան համար նշանակուած մասնաժողովի նախագահը դիմել էր ժողովին, խնդրելով օգնել օրթօգօքս եկեղեցու վերջացնելուն, կրկին 30 հազարի մի նպաստով: Մի այդպիսի մեծ գումար, որ չէր մտել նախահաշուի մէջ, վիճաբանութեան առարկայ դարձաւ, մանաւանդ որ նախահաշիւը առանց այն էլ մեծ դեփիցիտով էր կազմուած: Սակայն Խորհրդի նախագահը (պ. Պ. Ղուկասեանը) դիմեց ժողովին, նկարագրելով Բալխանում ապրող բանուոր դասակարգի աննախանձելի դրութիւնը. «Այդ ողորմելիները, ասաց նա, դուրկ ամեն նիւթական յարմարութիւններից, ոտից մինչև գլուխը ցեխի մէջ թաղուած, չնչնով Բալխանու կազարմաների զարշահոտութիւնները, մի և նոյն ժամանակ դուրկ են և հոգևոր մխիթարութիւնից—Աստուծու տաճարից, որի մէջ գոնէ ամիսը մէկ անգամ իրանց «մարդ» զգային: Մուսուլման բանուորները—դեռ միջոց ունեն գոհացնելու իրանց հոգևոր պէտքերը չրջակայ թրքաբնակ գիւղերի մզկիթներում: Ռուսադաւանները ահա երկու տարի է, որ մի ժամանակաւոր եկեղեցի ունեն և այժմ հարցը մշտական եկեղեցու կամարները ծածկելու և վերջացնելու մէջն է և ես դալիս եմ խնդրելու ժողովին մի այդպիսի սուրբ գործի համար, առանց վախենալու դեփիցիտից, առատօրէն բանալ իր գանձարանը և տալ հարկաւոր գումարը: Սակայն, պիտի աւելացնեմ, ասաց նա, որ այս գործում մոռացուած է մի կրօնական համայնք, հայ-լուսաւորչականները, որ մեր բանուորների մէջ մի ստուար բազմութիւն է կազմում: Հայ եկեղեցու համար նոյն

խակ փող էլ չէ պահանջում, միայն կառավարութեան թոյլտուութիւնն է պակաս այդ անյետաձգելի գործը իրագործելու համար: Առաջարկում եմ ժողովին միաբերան խնդրել իշխան-կառավարչապետի ներկայացուցից, որ Թիֆլիս վերադառնալով զեկուցանի իշխան-կառավարչապետին, թէ ցանկանալի է, որ հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կառուցման հարցը շուտով ստանայ իր դրական լուծումը: Ժողովը բուն ծափահարութիւններով միաձայն ընդունեց ճառախօսի առաջարկը, բայց իշխան-կառավարչապետի ներկայացուցիչ պ. Ռովնեակովը դժուարապաւ յանձն առնել ժողովի յանձնարարութիւնը, առանց նախապէս զրա մասին հեռագրով հրահանգ ստանալու:

Ճանապարհների շինութեան և վերաշինութեան ծախք է նշանակուած—340 հազար, իսկ եղած ճանապարհները պահպանելու (բեմօնտի) ծախք—77 հազար: Այս հարցը, իբրև խորհրդի գործունէութեան ամենաթոյլ կողմը այնքան զգուշ էր ժողովականների կրքերը, որ օպպօզիցիայի առաջնորդը, նոյն իսկ չը կարողանալով համբերել՝ հէնց առաջին նիստումը խստիւ հարձակուեց խորհրդի վրայ: Այժմ, երբ արդէն հասել էր նրա հերթը, նա (ինժ. Ղուկաս) առաջարկեց ժողովին նոյն իսկ նկատողութիւն անել խորհրդին, որովհետև այս վերջինը 800 հազար ռուբլի վատնել էր ի զուր: «Ճանապարհների փոխարէն մենք ունենք փոսեր, ճահիճներ, ինչ ուզում էք, բայց ոչ ճանապարհներ: Բալխանում գործ ունեցողները այնքան զրբոտւած են խորհրդի դէմ, որ երկաթուղու վազօններում խորհրդի անդամները ստիպուած են թաքնուել հասարակութիւնից, վերաւորանքների չենթարկուելու համար: Խորհուրդը չէ զգում իր պարտաւորութիւնների ծանրութիւնը, անուշադիր է և ուրեմն պարսաւանքի արժանի»:

Եւ իսկապէս վատ են ճանապարհները և իսկապէս շատ քիչ է արուած անցեալ տարի: Բայց արդարութիւնը պահանջում է խոստովանել, որ անցեալ տարուայ երկրորդ կիսում թէ խորհուրդը և թէ նրա ծառայողները ուղղակի միջից կիսում էին ըստ կարելոյն շատ բան անելու, բայց արդէն առաջին կիսամեակը անցել էր անգործութեան մէջ, անփութութեան չնորհիւ, իսկ մինչև քար բերելն ու պատրաստելը—աշնանային անձրևներն սկսուեցին: Եւ դեռ պէտք է զարմանալ, որ այդքան կարճ միջոցում, 12 վերստ նոր ճանապարհ էր շինուել... Թէ ինչ էր պատճառը, որ այդքան ուշ սկսեց խորհուրդը մտածել ճանապարհների մասին—անյայտ մնաց, բայց անաշատ ունկնդրի համար պարզուեց, որ կարճ ժամանակամիջոցում զրանից աւելին անկարալի էր անել: Խորհուրդը ստիպուած

է եղել 9 միլիօն (!) պուղ քար բերել տալ ծովով—Անդրկասպեան երկրից, երկաթուղով—ուրիշ հեռաւոր տեղերից և դա հանաք բան չէ: Ուրիշ տեղերում մի խորանարդ սաժէն խիճը 14—16 ու է նստում, իսկ Խորհուրդը երբէք չէ կարող այդպիսի հեռաւոր տեղերից բերել տալով 80—90 ու պակաս նստեցնել: Նոյն իսկ հէնց այդ գնով չէ կարելի ուղածի չափ քար բերել տալ:

Այս աղմկալից նիստի մէջ սակայն և ոչ մի կասկած չը յայտնուեց Խորհրդի ծառայողների «ձեռների մաքրութեան» մասին. այդ մասին կասկածող չը կար: Բայց տեղական «Каспий» լրագիրը ֆակտը յեղաշրջելով իր կլօունական բարբաջանքներում կամեցաւ ստուեր գցել մի խումբ մարդկանց վրայ, ուղղակի հասարակաց փողերի գող հռչակելով նրանց: Ի պատիւ օպպօզիցիայի պէտք է ասել որ հետագայ նիստին ինժ. Ղուկեանը, որ այնքան մտրակել ու վատաբանել էր Խորհրդի ճանապարհաշինութեան գործը, պարտք համարեց յայտնել իր զրգունքը յօդուածագրի կեղտոտ ակնարկի դէմ և բացատրել, որ իր և իր համախոհների մտքովն էլ չէ անցել մեղադրել Խորհրդի ծառայողներին գողութեան կամ անմաքրութեան մէջ: Եւ իսկապէս, ընթերցողը ինքը կարող է դատել վերեւ բերածից, որ այդպիսի բան չէ ասուել ժողովում, և այդ մասին իր պարտքը համարեց պաշտօնապէս վկայել նոյն լրագրում ժողովի նախագահ ինժ. Շոստակը, ժողովի միաձայն խնդրանք:

Ի.

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ

Ջ Ո Ւ Ջ Ե Պ Պ Է Վ Ե Ր Դ Ի

Յունուարի 14-ին Միլանից հեռագիրը բերեց կոմսզիտօր Վերդիի մահուան լուրը։ Այդ գոյժը սաստիկ յուզեց բոլորին, որովհետև այդ անունը գիտէր գրեթէ ամբողջ աշխարհը։

Աւելորդ չենք համարում ծանօթացնել մեր ընթերցողներին այդ հռչակաւոր մահատրոյի կենսագրութեան հետ *)։

Իտալիայի հարաւային կողմը, Բոլսսետօ քաղաքից հինգ վերստ հեռաւորութեան վրայ, գտնոււմ է մօտ երկուհարիւր բնակիչ ունեցող փոքրիկ Բօնկօլա գիւղը, որի միակ փողոցի վրայ իր սեփական պանդոկում ազնիւ կեանքով ապրում էր մի երիտասարդ ընտանիք։

1814 թուին ռուս-աւստրիական դաշնակցութեան զօրքերը, հետամտելով պրինց Եւգինէի ֆրանսիական գնդին, եկան հասան Իտալիայի հարաւային խաղաղ անկիւնը ևս, բերելով իրանց հետ մահ և կործանումն ամեն մի քայլափոխում, չը խնայելով ոչ քաղաքներն ու գիւղերը, ոչ տներն ու կալուածքները, ոչ ծերերին, ոչ կանանց և ոչ երեխաներին։ Այս վիճակին ենթարկւում է և Բօնկօլա գիւղը։ Նրան հրկիզում են չորս կողմից. բնակիչները իրանց միակ ապաստանը գտնում են եկեղեցու մէջ, բայց նրա սրբազան սեղանը և սիւները նոյնպէս ներկւում են անմեղ զոհերի արիւնով։ Մոռացուած մնում է միմիայն բարձր զանգակատունը, ուր պատսպարւում է, կրծքի երեխան ձեռին, պանդոկի ջահէլ և գեղեցիկ տիրուհին—Լուիզա Վերդին։ Դժբախտ մայրը անց է կացնում այստեղ մի ամբողջ օր, մինչև Բօնկօլայից թշնամու հեռանալը։ Այսպէս ազատւում է Ջուզեպպէն՝ երկու անգամ պարտական մնալով կեանքով իր մօրը։

Վերդին առաջին անգամ երաժշտութիւն լսում է գիւղի եկեղեցում, ուր ամեն տօն օրերին նուագում են օրգան գոր-

*) „Верди, Биограф. очеркъ“ В. Д. Корганова, Москва 1897.

ծիքի վրայ և երգում ներդաշնակ: Գրաւուած օրգանի ձայնից՝ տուն դալով փոքրիկ Վերդին հօրը խնդրում է, որ նրա համար մի օրգան գնի: Հայրը բերում է նրան մի հին դաշնամուր, որի վրայ 6 տարեկան երեխան խաղալով յարմարեցնում է զանազան եղանակներ: Մի անգամ էլ պատահմամբ գտնում է եռաձայնի ներդաշնակութիւն—դօ, մի, սօլ: Անշափ ուրախանալով այդ օրը նրան շատ է կրկնում և հրճում:

Միւս օրը դարձեալ սկսում է փնտռել այդ ձայները դաշնամուրի վրայ, բայց ինչքան աշխատում է չէ լինում, բարկացած վերցնում է մուրճը և սկսում կոտրատել դաշնամուրի մատները: Նրան պատժում են և կանչում վարպետին շինելու, որ գործը վերջացնելուց յետոյ, գրում է գործիքի մի անկիւնում. «Շինեցի ձրի, որովհետև փոքրիկը մուղիկայի շատ սէր ունի»:

Գիւղի ծերունի օրգանիստի մօտ փոքրիկ Վերդին կանոնաւոր պարապելով՝ այնքան առաջադիմութիւն է անում, որ 12 տարեկան հասակում փոխարինում է վարժապետին և մի քանի տարի օրգանիստի պաշտօն է կատարում: Չը բաւականալով դըրանով՝ Վերդին խնդրում է հօրը ուղարկել իրան մի տեղ սովորելու: Հայրը ուղարկում է նրան Բուսսետո, ուր Վերդին յաճախում է ուսումնարան և ազատ ժամերը նուիրում երաժշտութեան, ապրելով հօրը ծանօթ Անտօնիօ Բարեցցիի տանը: Այդ տունը մինչև օրս այնպէս է պահուած, ինչպէս սրանից 70 տարի առաջ և Բարեցցիի խնդրանք Վերդին իր ձեռքով տան ճակատին գրել է՝ «Stanza di D. Verdi» (Վերդիի բնակարանը):

Փոքրիկ երաժիշտի երկրորդ ուսուցիչ, քաղաքի օրգանիստ Պրովեդի յայտնում է նրա խնամատար Բարեցցիին, որ աչակերտը իրան գերադանցում է, և խորհրդակցելով, ուղարկում են Վերդին Միլան՝ կոնսերվատօրիա մտնելու համար, օժանդակութիւն տալով Բարեցցիի և «Մօնտէ դի Պիետա Ընկ.» կողմից 1200 ֆր. տարին:

Կոնսերվատօրիան գտնում է, որ նա անընդունակ է և ուղարկում է նրան Սկալա թատրոնի երաժշտապետ Լավինիայի մօտ: Վերդին՝ դեռ Բուսսետոյի հին թատրոնում զմայլած լինելով Բեյլինիի, Բօսսինիի և Դօնիցետտիի գրուածքներով մեծ յափշտակութեամբ յաճախում է Սկալա թատրոնը, նրանց մուգիկան լսելու և աննշմարելի կերպով ինքն էլ է սկսում է գրել արիաներ ու երգեր, որոնք յետոյ մտնում են նրա օպերաները:

Նրա առաջին հռչակը եղել է Հայդենի «Ախարհի ստեղծումը» օրատօրիան կամ աստուածաբանական պիէսը՝ խմբով և օրկեստրով կառավարելը, որ մեծ աջողութիւն է գտնում Միլանում:

Օրգանիստ Պրովեդիի մահուանից յետոյ Վերդին հրաւիր-

ւում է Բուսսետո, այնտեղի «Նուադասէր Ընկ.» դիրեկտորի պաշտօնով, որ, ըստ հին սովորութեան, մի և նոյն ժամանակ պէտք է լինի և Մայր եկեղեցու օրգանիստը: Հոգևորականութիւնը մերժում է եղեղեցական երաժշտութիւնը նրան յանձնելու խնդիրը, գտնելով նրան նորաձև և դեռ ջահէլ երաժիշտ, և հրաւիրում ուրիշին: Սրանով հասարակութիւնը բաժանւում է երկու կուսակցութեան: Վերդիի կողմն են անցնում ինտելիգենցիան ու երիտասարդութիւնը: Վերջինների վճռով «Նուադասէր Ընկ.» յետ է վերցնում եկեղեցուց իրանց պատկանեալ բոլոր նստանիւնն ու գործիքները: Հոգևորականների երկար տարիների հալածանքը շատ է օգնում Վերդիի հռչակի տարածման:

Ապրելով Բարեցցիի տանը, երիտասարդ երաժիշտը՝ բացի իր օպերային պարապմունքներից նաև դասեր է տալիս տան տիրոջ դստեր, 17 տարեկան գեղեցկուհի Մարգարիտային և յաճախ նուազում նրա հետ պիանայի վրայ չորս ձեռքի: Զայնեբի ներդաշնակ միութիւնը գտնում է արձագանք և նրանց սրբտերի մէջ և նրանք ամուսնանում են:

Ունենալով արդէն պատրաստի բաւականաչափ նիւթեր՝ 1838-ին Վերդին տեղափոխւում է Միլան: Այս ժամանակից է սկսւում նրա օպերային գործունէութիւնը:

Վերդին Միլանում նախ որոնում է իր գործի համար լիբրետտո (գրքոյկ) պատրաստող մի բանաստեղծ և շուտով գտնում երիտասարդ Սօլերային, որ նոյնպէս այդ տեսակ գործ էր վնտոում:

Յետոյ նրա օգնութեամբ բառերը կազմելով և իր գրած եղանակները քաղուածօրէն կարգի բերելով, Վերդին գրում է իր առաջին օպերան—«Oberto di San Bonifacio» անունով:

Շատ խոչընդոտների և արգելքների պատահելուց յետոյ, վերջապէս 1838 թ. նոյեմբերի 17-ին ներկայացնում են այդ օպերան Միլանի Սկալա թատրոնում: Աջողութեան ապացոյցն այն է, որ օպերան իր պարտիտուրայով գնւում է հրատարակիչ Րիկորտիի կողմից 2000 ֆր.: Կօմպօզիտորի հետ պայման են կապում, որով նա պարտաւորւում է գրել տարէնը երեք օպերա Միլանի և Վիեննայի կայսերական բեմերի համար, իւրաքանչիւրը 3500 ֆրանկով:

Դեռ գործը չը սկսած՝ Վերդին հիւանդանում է և երկար ժամանակ պառկած մնալով գրեթէ անանկութեան աստիճանին է հասնում ու ընկնում պարտքերի տակ, որին ազատում է նւրա կինը, ծախելով իր բոլոր իրեղէնները: Վեր կենալուց յետոյ՝ սկսում է նա գրել և մեծ ոգևորութեամբ առաջ է տանում գործը, երբ յանկարծ հասնում է նրան մի՝ աւելի մեծ

դժբախտութիւն.—հիւանդանում է նրա մեծ երեխան և մի քանի օրուայ մէջ վախճանւում մօր գրկում: Քիչ յետոյ հիւանդանում է դստրիկը, որի վերջն էլ նոյնն է լինում: Այդ էլ բաւական չէ, նրա դեռ դեռահաս կինը ուղեղի բորբոքումից նոյնպէս մեռնում է:—«Ես մենակ էի... մենակ: Երկու ամսուայ ընթացքում ես կորցրի իմ սրտին սիրելի երեք էակներ: Եւ այսպիսի պայմաններում ես պէտք է կատարէի իմ տուած խօսքը և գրէի կօմիկական (կատակերգական) օպերա», ասում է Վերդին:

Բայց հեղինակը կատարում է իր խօսքը և վերջացնում է օպերա բուֆ (կատակ) «Un giorno di regno» («Մի օր թագաւոր») պիեսը, որ ներկայացնում են 1840 թ. սեպտ. 5-ին, յետոյ կարգով և՛ Նէպօլում, և՛ Վենետիկում, բայց ոչ մի տեղ աջողութիւն չէ ունենում, որովհետեւ հեղինակը աւելի ողբ գրող էր, քան թէ ծիծաղ:

Այս անաջողութիւնը և ընտանեկան դժբախտութիւնները Վերդին հասցնում են յուսահատութեան աստիճանին և նա փոխելով բնակարանը, անձնատուր է լինում ունայն կեանքի: Բայց Սկալա թատրոնի դիրեկտօր Մերելլին հանգիստ չէ թողնում նրան և Վերդին շատ տատանուելուց և ընդդիմանալուց յետոյ նորից ձեռք է առնում գրիչը և չորս ամսուայ ընթացքում վերջացնում «Նաբուգոդոնոսոր» մեծ օպերան, որ 1842 թ. մարտի 9-ին ներկայացնում են առաջին անգամ: Աջողութիւնը լինում է Սկալա թատրոնի պատմութեան զարդը: Յայտնի դերակատարների մէջ ամենաառաջին տեղն է բռնում արտիստուհի Ժօլեֆինա Ստրեպպոլին, որ ստեղծել է Ավիզանլիի դերը: Նա տիրապետում էր նշանաւոր ձայնով, չկօլայով և խաղով, որ բայ են անում նրա առաջ Եւրոպայում տրիումֆներ: Բայց այդ երկար ժամանակ չէ տևում, որովհետեւ հռչակաւոր արտիստուհի օր. Ստրիպպոլին դառնում է ոչ նուազ հռչակաւոր տիկին Վերդի:

Բոլոր օպերաների նիւթերը Վերդին ինքն էր ընտրում և դասաւորում, բանաստեղծին մնում էր միայն ոտանաւորով խօսքեր գրել: Այսպէս էլ ընտրում է հեղինակը Վիկտօր Հիւգոյից «Թագաւորը զուարճանում է» գրաման, Վենետիկից պատուէր ստացած օպերայի համար: Բայց նրան յայտնում են, որ գրաւորները թոյլ չի տայ այդ օպերան ներկայացնել, մինչև անգամ կթէ անունը փոխուած լինի «La Maledizione», ինչպէս մտադիր է եղել անելու Վերդին: Այն ժամանակ կօմպօզիտօրը Թագաւորի դերը փոխում է հերցօգի, իսկ հերոսին տալիս է նրա պա-

լատական խեղկատակի դերը, անուանելով օպերան «Ռիգոլետտո», որ անմահացնում է Վերդիի կոմպոզիտորական անունը: Մեծ վարպետը գրում է «Ռիգոլետտոն» իր հայրենիքում՝ Բոլոնիայում, առանձնանալով մեղ ծանօթ տան մէջ, իր նախկին աներոջ մօտ: Երբ սկսում են կրկնողութիւնները Վենետիկում, յայտնի է լինում, որ չորրորդ դործողութեան մէջ հերցօգի արիան բաց է թողում: Կոմպոզիտորը դիտմամբ, ֆուրոր գործելու մտքով, մինչև վերջին օրը չէ բերում արիան: Երբ արդէն փորձին կատարում են նոր արիան, բոլոր ներկայ եղող նուագող և երգողները հիանում են: Դա է «La donna é mobile» (կինը փոփոխամիտ է) արիան, որ հռչակուած է ամեն տեղ: Առաջին ներկայացումը 1851 թ. մարտի 11-ին ուղղակի յափշտակել էր լսողներին:

Երկու տարի յետոյ լոյս է տեսնում «Տրովադոր» օպերան, որ գրուած է Հոմի բեմի համար և ներկայացուած 1853 թ. յունուարի 19-ին: Չը նայած վատ եղանակին, ցեխին, անձրեին և այդ ժամանակի Տիբրոս գետի սովորական վարարման, հասարակութիւնը առաւօտուանից, մինչև ծունկը ջրի մէջ կանդնած կասսայի մօտ, տոմսակ է ուղում հերթով: Ներկայացումը անցնում է աղմկալից օվադիաներով հեղինակի համար:

Վենետիկի ազգային թատրոնի դիրեկցիայի առաջարկութեամբ Վերդին գրում է իր տաանկիններորդ օպերան, որի նիւթը վերցրած է Ա. Դիւմայի «La dame aux Camélias» (Կամելիազարդ տիկին) դրամայից: Օպերայի անունն է «Տրավիատա», որ նշանակում է անբարոյական կին: Առաջին անգամ ներկայացրել են Պարիզի բեմի վրայ 1855 թ. մարտի 6-ին: Վերդին այդ առիթով գրում է իր աշակերտ և մտերիմ էմմանուէլ Մուցիոյին. «Երէկ տրուեց «Տրավիատան» անաշուղ: Ի՞նչ է մեղքը, թէ երգողներինը, ապագան ցոյց կը տայ»:

Այն օրից «Տրավիատան» մի առանձին աջողութեամբ է անցնում ամեն տեղ:

«Յիսուն տարի յետոյ, ասում է Ալեքսանդր Դիւման, ոչ ոք չը պիտի յիշէր իմ «Կամելիազարդ տիկին» դրամայի մասին, բայց Վերդին անմահացրեց նրան»: Մեր ժամանակակից հռչակաւոր Քրիստինա Նիլսոն և «Տրավիատա» փոխադարձաբար իրար պարտական են իրանց աջողութիւններով:

Ապա մի չաբք անաշուղութիւններից յետոյ Վերդին լոյս է ընծայում այնպիսի մի օպերա, որ մոռացնել է տալիս անցեալը, հիացնում է բոլորին և անչափ վարձատրում նրան բարոյապէս և նիւթապէս: Դա «Դիմակահանդէս» օպերան է, — «Un Ballo di Maschera»: Սկզբում այդ օպերայի անունը «Գուստավ III» է ե-

ղել, բայց երբ նէապոլում կրկնողութեան ժամանակ հեռագիր է ստացւում, որ յունուարի 13-ին 1858 թուին Նապալէօն III-ին փորձել են սպանել, հանգամանքները փոխւում են: Գրաքննիչը թոյլ չէ տալիս բեմի վրայ ներկայացնել Շվեդիայի թագաւոր Գուստավ III-ին սպանելու տեսարանը և արգելում է օպերան: Շատ նեղութիւններից յետոյ՝ Վերդին հարկադրուած Գուստավ III-ին փոխարինում է կոմս Վարվիկ անունով և անցքն էլ փոխանակ Շվեդիայի, փոխում է Ամերիկա և այդպիսով առաջին անգամ «Դիմակահանդէս» օպերան ներկայացւում է Հռոմի «Apollo» թատրոնում 1859 թուին, գրուած օրից մի տարի յետոյ: «Բալ-Մասկարադ» անունը մոլորեցուցիչ է, չատերը կարծում են, որ դա մի թեթևասօլիկ պիես է, մինչդեռ ընդհակառակը, շատ ողբերգական է:

Աւելի նուազ աջողութիւն է ունեցել Պետերբուրգի մեծ թատրոնի համար գրուած և 1862 թուին նոյեմբերի 10-ին ներկայացրած «Ճակատագրի ոյժը» օպերան, որի նիւթն առուած է մի ժամանակ մօդա դառած սպանացի Դօն-Անջելօ հեղինակի դրամայից, որի մէջ երեք հերոսներից մէկը ինքնասպանութիւն է գործում, երկրորդը մենամարտութեան մէջ է մեռնում, իսկ երրորդին սպանում են վրէժից: Ի հարկէ այսքան մահ բեմի վրայ ջղային Վերդին չէ կարողացել լաւ մուգիկայով նկարագրել և դուրս է եկել մի ստիպուած գրուածք: Ճակատագրի կամքն է եղել, որ Վերդին իր քսանամեայ անընդհատ գործունէութիւնը դադարեցնէ և կնքէ «Ճակատագրի ոյժով»...

Արդէն մենք տեսնում ենք Վերդիի մուգիկան կերպարանափոխուած: Երիտասարդ ժամանակուայ կատաղի յարձակումները, շուտ շուտ գործածուած շանթահար աւօրդները, յուզման տեսարանների ծայրայեղ սաստկութիւնը և մեղմութիւնը և այլ զգացմունքների արտայայտութիւնը այժմ փոխարինւում են աւելի մտածուած և տեղին համեմատ գործադրութեամբ: Դա բացատրւում է ժամանակի երաժշտութեան լաւ ձևերի մշակմամբ և Վաղնէրի, Լիստի, Բերլիօզի և Մէյերբէրի երաժշտական նորամոյձ հեղինակութիւններից առաջացած յեղափոխութեան ազդեցութեամբ: Վերդին ուշի ուշով հետևելով առհասարակ կենանքի և գիտութեան նոր երևոյթներին, մանրամասնօրէն քննում է ամեն մի նոր հեղինակութիւն և ժամերով նուազում ուրիշի գրուածքները, որոնցից մեծ տպաւորութիւն են թողնում նրա վրայ Վաղնէրի հեղինակութիւնները: Այդ ազդեցութեան տակ գրում է նա «Դօն Կարլոս» Պարիզի ցուցահանդէսի համար, ուր և տրւում է այդ նոր ձևի գրուած օպերան 1867-ին, մարտի 11-ին, բայց բոլորովին անաջող: Նոյն

վիճակին ենթարկւում է նաև Լօնդօնում: Այդ ժամանակամիջոցում ընտրում են Վերդին պատուաւոր անդամ Ֆրանսիայի գեղարուեստական Ակադեմիայում՝ մեռած Մէյերբէրի տեղ, դնում են նրա կիսարձանը թատրոնում, ձօնում նրան ոտանաւորներ և երգում, իսկ նա առանձնացած Գինուա իր նոր գնած ձմերային պալատում, անցնում է անգործ կեանք:

1869 թուի վերջերում Կայիրէի թատրոնի գիրեկցիայից ստացուած մի առաջարկութիւնը շատ զարմացնում և հետաքրքրում է Վերդին. դա խնդրի Իզմայիլ-փաշայի առաջարկութիւնն էր՝ ևգիպտական կեանքից ազգային ժողովրդական ոգով մի օպերա գրելու: Իր աշակերտ Մուցիայի խորհրդով մեծ վարպետը պահանջում է 40 հազար ուլլի այդ տեսակ աշխատութիւն գլուխ բերելու համար: Համաձայնում են և չուտով ուղարկում նրան նիւթի լիբրետտօն, որ Վերդին փոփոխելով իր ուղածի պէս, մեծացնում է մի տեսարանով ևս, այն է «Աիդա» օպերայում Բադամէսին դատաւարտելու տեսարանը: «Աիդան» դերադանցում է Վերդիի բոլոր միւս օպերաներին թէ բովանդակութեամբ, թէ ևղանակներով և թէ գրելու ձևով: Ամբողջ Եւրոպան յափշտակուած հետևում է պիեսին. հետաքրքրում է նրան ասիական կեանքից առնուած նիւթը, արևելեան ևղանակներով գունաւորուած մուղիկան և մանաւանդ վաղներական յեղափոխած երաժշտական ձևը, որ շատ չափաւոր և յարմար կերպով գործադրել է այս օպերայում Վերդին: «Աիդայի» կրկնողութիւնները սկսւում են միաժամանակ Կայիրէյում, Միլանում և Պարիզում: Առաջին կրկնողութիւնը Կայիրէյում տևում է երեկոյեան 7 ժամից մինչև առաւօտեան 4 ժամը և բոլորն էլ ոգևորուած, առանց որ և է յոգնածութիւն զգալու, ուրախ տրամադրութեամբ ցրւում են:

«Աիդան» Կայիրէյում ներկայացւում է առաջին անգամ 1872 թուի մարտի 7-ին անհուն աջողութեամբ, որ տալիս է հեղինակին թատրոնական պատմութեան մէջ չը տեսնուած օվաքիաներ: Բ. գործողութեան ժամանակ կօմպօզիտօրին մատուցանում են փղոսկրեայ դաւաղան թանկագին քարերով գրուած՝ մի կողմը Aida, իսկ միւս կողմը Verdi:

«Աիդան» ամեն տեղ ամենասիրելի օպերան է, և այն օրից մինչև այսօր չկայ մի բեմ, որ իր սեղօններում մի քանի անգամ չը ներկայացնէ նրան:

Միլանում 1873 թուին վախճանւում է հռչակաւոր բաբանաստեղծ և ժողովրդից պաշտուած Ալեքսանդր Մանցօնի: Նրա մահը սաստիկ տխրեցնում է մեր կօմպօզիտօրին, որ ասլորում է ևղել այն ժամանակ իր «Սանտ-Ագաթա» դղեակում:

Վերդին թողնում է ամեն բան և թողում Միլան, ուր իսկոյն յայտնում է քաղաքագլխին և ուրիշներին, որ նա մտադիր է այդ առիթով գրել մի մեծ դամբանական Requium. 1874-ի մարտի 22-ին, համաձայն հանդուցեալի ցանկութեան, տարեդարձ է կատարում ս. Մարկոսի եղեղեցում և այդտեղ նուագում է Requium-դամբանականը, հեղինակի ղեկավարութեամբ և 100 հոգի օրկեստրի, 120 հոգի խմբի և օպերային բոլոր արտիստներին մասնակցութեամբ: Այս գրուածքի մէջ երևում է Մօցարտի սուրբ աղաչանքի, Բախի անհուն վսեմութեան և Բէտհովէնի ոգու անսահման մեծութեան միութիւն: Բայց Վերդին այստեղ էլ մնում է յատուկ դրամատիկական գրող: Աստուածայնութիւնը այստեղ խառն է մարդկայնութեան հետ, խելացի բողոքները — երկնային երգերի հետ, ընութեան գեղեցկութիւնը — անյայտութեան հետ. մի խօսքով՝ այս հեղինակութիւնը պարունակում է իր մէջ մուղիկայի իդէալը, նորանում չկան թոյլ և պակասաւոր տեղեր կամ կտորներ, նրա համար էլ «Requium»-ը Վերդիի ամենալուս, ամենաբարձր հեղինակութիւնն է: Վերդին արդէն այնքան աշխարհահռչակ էր դարձել, որ երբ 1887 թ. յունուարի 22-ին իր նոր Օթելլօ օպերան էր ներկայացւում, ամեն մի գործողութիւնից յետոյ մամուլի ներկայացուցիչները հեռագրում էին իրանց երկիրը, յայտնելով, որ Վերդին փոխել է իր ուղղութիւնը և փոխանակ իտալական մելօդիայի՝ գրել է վազներական հարմօնիա:

Եւ իրաւ, իտալացիներին բոլորովին գիւր չէին եկել այդ օպերայի երգերը:

1890 թուին մուգիկան հարստանում է Վերդիի նոր և վերջին գեղարուեստական ստեղծագործութեամբ, այն է՝ նրա «Փալսթաֆ» կօմիկական օպերայով:

Առաջին ներկայացումը Միլանում 1893 թ. յունուարի 28-ին կրում է մի մեծ ժողովրդական տօնախմբութեան բնաւորութիւն:

Վերդին, իբրև արտիստ, լիովին ստացել է կեանքից իր բաւականութիւնը. նա հասել է փառքի, հարստութեան և խորին ծերութեան: Գրեթէ ամբողջ մի դար է անցնում Վերդիի աչքի առաջ (1813—1901 թ.) և այդ XIX-րդ դարը չէ տալիս նրան հաւասար, չասենք բարձր, մի այլ գործիչ-կօմպօզիտօր, որ մրցէր կամ ձեռք ձեռքի տուած գործէր նրա հետ: Վերդին մենակ մատուցանում է ահադին ծառայութիւն ամբողջ մարդկութեան ընդհանրապէս և իտալիային առանձնապէս: Նա մտցնում է գեղարուեստական երաժշտութեան մէջ զգացմունքներ արտայայտելու այն ձևը, որի մասին իտալիայում գաղափար ան-

գամ չունէին: Նրա ժամանակակից կօմպօզիտօր Բօսսինիի (վախճանուած՝ Վերդիի երիտասարդ ժամանակ) գրածը ուրիշ ոչինչ չէր, բայց եթէ իր նախորդների դրածի շարունակութիւնը,— միշտ մեղմ, քաղցրահնչիւն մուգիկա, իսկ Վերդին մոցրեց ամենազօրեղ պատկերներ՝ կատաղութեան, բարկութեան, յուզմունքի, տրտմութեան, վշտի և կսկիծի: Ճիշտ է, սկզբում նրա երիտասարդ ժամանակը ոգեկան երևոյթների արտայայտութիւնը չափազանցրած է, բայց երեսուն տարին անցնելուց յետոյ աւելի հանգարտ և լուրջ է դառնում նրա արտայայտելու ձեր:

Վերդին ուղղակի դաստիարակել է իտալացուն: Ամենահարկաւոր ժամանակը նա իբրև պրօպագանդիստ—քարոզիչ, թափառելով զանազան քաղաքներն ու գիւղերը, խմբեր էր կազմում և տարածում գեղարուեստական, ազգային և ժողովրդական երգեր իտալացիների բոլոր խաւերի մէջ:

Նա դեռ պատանի հասակում յորինել, սովորեցրել և տարածել է մի շարք հայրենասիրական ոգևորող երգեր, որոնցից աւստրիացիների դէմ գրած «Mia patria» («Մեր Հայրենիք») երգը մեծ դեր է կատարել և յիշում է մինչև այսօր արտասուքով...

Վերդիի թաղմանը ներկայ էր Միլանի պէս մեծ քաղաքը իր շրջակայքով: Ամեն ինչ՝ սենատ, պարլամենտ, դիւանատներ, համալսարաններ, եկեղեցիներ, գործարաններ, ուսումնարաններ, արհեստանոցներ, մագազիններ, սրճարաններ, ճաշարաններ և պանդոկներ փակուել էին: Դիակառքը ծանրաքայլ շարժւում էր բաց գլուխների ծովի միջով: Թաղումը կատարւում էր հանգուցեալի կնոջ, Ժօղեֆինա Ստրեպպօլիի, գերեզմանի կողքին առանց ճառերի, և յուզուած ու տրտմած լուռ ամբօխի աչքի առաջ:

Բուսսետօի ինքնավարութեան առաջարկութեամբ կառավարութիւնն ընդունեց շատ տեղերում արձաններ կանգնեցնել, և Միլանի մեծ փողոցին Վերդիի անունը տալ: Տունը, ուր ծնունդ է Վերդին, քաղաքը կը պահպանի և կօմպօզիտօրի արձանի համար կը տայ 20,000 ֆր.:

Բայց ամենից մեծ արձանը Վերդին կանգնեցրել է իր համար ինքը: Դա այն ապաստարանն է, որ նա կառուցեց Միլանում ծեր արտիստների համար, բոլոր յարմարութիւններով, բեմով, գործիքներով, գրադարանով, հիւրանոցով և բնակարաններով, թողնելով նրանց ապահովութեան համար նախկին տուածների հետ նորից հիւսիս միլիօն լիրա:

ԿԱՐԱՆՄՈՒՐՋԱ

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Նիւթապաշտութեան ոգին.—Ներողամիտ վերաբերմունք դէպի ճարպիկ գերփոմաները.—Հասարակական գումարներից օգտուելու ակնորժականեր.—Իրական միջոցներ հասարակական գումարներ յափշտակող պարագիտների դէմ.—Հաշուետւութեան և կօնսորօլի սկզբունքը.—Հին և նոր հայեացք պետութեան նպատակի մասին.—Նախ ծախքը, ապա եկամուտը.—Հին և նոր հայեացք պետական տնտեսութեան վրայ.—Հարկատու և հարկերից ազատ դասակարգեր.—Հարկերի արդար բաժանում.—Պետական արդիւնագործութիւն և առևտուր.—Պետական նախահաշիւ.—Ֆինանսների մինիստրի նախահաշիւը 1901 տարուայ համար.—Ոսկու քանակութեան նուազումը.—Հունձերի նշանակութիւնը արդիւնագործութեան և առևտրի ծաղկման համար.—Միլիտարիզմի բեռը.—Ստիպողական և կուլտուրական ծախքեր:

Գոյութեան կռուի ներկայ հիմքը մասնաւոր սեփականութիւնն է, և քաղաքակրթական բարիքներից օգտւում է նա, ով ապահով է նիւթապէս: Այդ այդպէս լինելով, ոչ միայն ունեւոր բուրժուան, այլ և գիւղացի ժողովուրդը շատ ներողամիտ են վերաբերւում դէպի հարստանալու միջոցները: Թէ՛ կրեսոսի պալատում և թէ՛ գիւղացու խրճիթում դուր կը լսէք անվերջ պատմութիւններ այս կամ այն ճարպիկ գողի, խաբեբայի, կեղեքիչի, կեղծ անանկացածի մասին և միշտ կը նկատէք մի աւանձին յափշտակութիւն թէ՛ լսողների և թէ՛ պատմողների մէջ: Բաւական է, որ մէկին աջողուել է զանազան ճարպիկ խաբեբայութիւններով և մուծ ճանապարհներով «իող դատել»: արդէն չուտով մոռացւում է նրա անցեալը և նա դառնում է իր շրջապատողների հրճուանքի ու պատուի առարկան. միայն անաջողութեան դէպքում են ամեն կողմից յարձակւում, պախարակում գողին, վաշխառուին, խաբեբային: Հասարակական կարծիքը, այդ դէպքերում, թւում է, թէ աւելի զայրանում է յանցաւորի անհնորդութիւնից, քան բարոյական չարժաոքութիւնից զրգուած... Նա, ով կարողանում է ճարպիկութեամբ խաբել, աննկատելի դողանալ—երբէք չէ զրգուում հասարակութեան ատելութիւնը: Կարելի է տեսնել վաշխառուներ, սպե-

կուշխանս բանկիրներ, կեղծ սնանկացածներ, դրամանենզ վաճառականներ, հազար ու մի զեղծումներով հարստացած պաշտոնաթող անձներ, խարդախ կապալառուներ, որոնք ամենամեծ պատիւներն են արժանանում, «բարերարներ» անուն են վաստակում միայն այն պատճառով, որ կարողացել են մութ ճանապարհներով փող դիզել, սակայն... առանց դատաստանի ենթարկուելու: Նոյն իսկ «խնտելիզենտը» պախարակելի մի քայլ է համարում այդպիսի քաջագործ «մեծատուներին» հետ ամենամօտ կապեր հաստատելը... Սովորական բարոյական չափերը չատ թոյլ են մաքառելու համար այդ ընդհանուր նիւթապատական հոսանքի դէմ: Կօմֆօրտ ունենալու և կեանքի վայելքները ճաշակելու տենչը այնքան զօրեղ է, որ նոյն իսկ հասարակական շահերի գաղափարը ինքն ըստ ինքեան անզօր է կանգնեցնելու հեշտ ճանապարհով փող դիզողներին:

Մամուլը համարեա թէ անզօր է մաքառել մասնաւոր յարաբերութիւնների մէջ կատարուող հազար ու մի մութ շահադիտական գործերի դէմ: Նրա դերը աւելի հեշտանում է, երբ հասարակական բնաւորութիւն է կրում սրա կամ նրա փորձը՝ յափշտակելու հասարակական կայքը: Այդպիսի պարագիտներից հասարակական սեփականութիւնը պաշտպանելու համար կան երկու իսկական միջոցներ. խիստ հաշուեւորքիւն եւ կօնսօլ ամեն մի հասարակական տնտեսութեան վերաբերմամբ: Ազատ մամուլը միշտ կարող է այդպիսով երևան հանել չարագործներին: Անկասկած ամեն մէկը իր մասնաւոր տնտեսութեան վրայ անգամ կարող է համոզուել, թէ ճիշտ անհրաժեշտ է մի տնտեսական գործի աջողութեան համար ճիշտ հաշուետուութիւնը և վերաստուգումը: Բայց տեսէք, որ այդ նոյն ճամարտութիւնը կարօտ է չատ անգամ բացատրութեան, մասնաւոր անկարգ և կամայական բէժիմների սիրահար անձանց համար, որոնց ձեռնտու է պղտոր ջուրը...

Թէ ինչ գազանային ախորժակներ կարող էին ունենալ մարդիկ դէպի հասարակական և պետական չաղ պատառները մի ժամանակ և Ռուսաստանում, այդ երևում է Գօգօլի անմահ նկարագիրներից, օրինակ նրա «Բեվիզօրից» և «Մեռած հոգիներից»:

Գօգօլի ժամանակ եւ «հաշուետուութիւն ու կօնտրօլ» կար, բայց—լոկ իբրեւ ձեւական, թղթի վրայ գոյութիւն ունեցող մի անզօր միջոց՝ սանձահարելու զանձարանի յեցելին ու ժողովրդի կեղեքիչներին: Եւ միայն Ալեքսանդր Ուրգի մեծ վերանորոգութիւններից յետոյ հաշուետուութիւնն ու կօնտրօլը դառան իրական մի գործօն՝ հասարակական և պետական կանոնաւոր տնտեսութեան մէջ: Կայսրը ուղարկեց իր մերձաւոր

անձերից մէկին (Տատարինով) Եւրոպա, տեղն ու տեղը ուսումնասիրելու քաղաքակիրթ երկիրների պետական հաշուետուութեան ու կօնտրոլի կարգերը, կազմակերպութիւնը և գործունէութեան ձեւը: Այդ նոր տիպի հաշուետուութիւնն ու կօնտրոլը իրապէս վերջացրին հին զեղծումներն ու գերփումները, և միութիւն մտցրին պետական ելեմուտքի մէջ: Առաջ պետական ելեմուտքը դիւանական մի գաղտնիք էր, մինչդեռ Ալեքսանդր II-րդի հրամանով, 1862 թուից սկսած, միշտ յունուարի 1-ին հրատարակուեմ է ի գիտութիւն հասարակութեան պետական նախահաշիւը: Այդպէս ահա, հաշուետուութեան և կօնտրոլի մեխանիզմը կանոնաւորելով և հասարակական կարծիքին աւելի մատչելի դարձնելով երկրի ֆինանսական քաղաքականութիւնը, նոր կառավարութիւնը, բացի այդ, նոր հայեացք մը տեսցրեց պետութեան նպատակի մէջ:

Առաջ պետութիւնը իր նպատակն էր դնում միայն պաշտպանել երկիրը արտաքին թշնամիներից, պաշտօնեաների մի ահագին բանակի ձեռքով կառավարել հպատակներին, պատժել յանցաւորներին և, երկրի վարչութիւնն ու զօրքը պահպանելու համար, հարկ ժողովել միայն հասարակ ժողովուրդից: Մինչդեռ նոր հայեացքով պետութիւնը պէտք էր ոչ միայն արտաքին պաշտպանութեան մասին մտածէ, այլ և հոգ տանէ ժողովրդի կուլտուրական պահանջների մասին. նա պէտք է կրաւորական դիրք չը բռնէ ազգաբնակչութեան զանազան դասակարգերի տնտեսական յարաբերութիւնների մէջ, այլ ներգործական դեր կատարէ—օգնելով ժողովրդի այն խաւերին, որոնք տնտեսապէս տկար են և չեն կարողանում իրանց սեփական ուժերով բարձրանալ դէպի լոյսն ու քաղաքակրթութեան բարիքները: Հարկի ծանրութիւնը այլ ևս չը պէտք է անէծքի նման ճնշէր միայն «հարկատու» դասակարգերը, այլ նա պէտք է դառնար ընդհանուր, և, բացի այդ՝ իւրաքանչիւր հպատակի հարկատուութեան կարողութեան համեմատ: Այլ ևս ամեն բան պաշտօնեաների հոգատարութեան չէր մատնուած: Այլ հասարակութիւնն ստանում էր որոշ ինքնավարութիւն՝ իր տեղական պէտքերի մասին հոգալու համար: Եւ որովհետեւ ժողովրդի կուլտուրական պահանջների մասին ևս հոգալը դառնում էր պետութեան առաջնակարգ նպատակներից մէկը, ուստի անհրաժեշտ էր ոչ թէ եղած եկամուտների համեմատ որոշել ծախքերը, այլ ընդհակառակը—նախ ծախքերն ի նկատի ունենալ և ապա հոգ տանել, որ դրանց ծածկելու համար միջոցներ հայթհայթուեն:

Այդ տարբերութիւնը պարզ է: Հին հայեացքն ասում էր.

ահան քեզ այսքան մի գումար և տուր ինձ այս ինչ հիմնարկութիւնները, թէկուզ կիսատ-պռատ. մինչդեռ նոր հայեացքը յայտնում էր թէ—այս ինչ հիմնարկութիւնը կանոնաւոր վիճակի մէջ դնելու համար անհրաժեշտ է այսքան. ուրեմն—հոգացէ՛ք այդ անհրաժեշտ գումարը գտնելու մասին:

Այդ վերջին տեսակէտով օրէցօր բարդացող պետական կեանքը, օրէցօր աճող ժողովրդական ինքնագիտակցութիւնը պահանջում են առաձգական ու անընդհատ աւելացող միջոցներ: Անշուշտ չէր կարելի յոյս դնել ուժասպառ եղած հարկատու դասակարգերի վրայ, քանի որ պետութեան տուած կուտուրական բարիքներից օգտուողները հէնց ունեւոր, բայց հարկերից ազատ դասակարգերն էին: Արդարութիւնը և ինքը կեանքը պահանջում էին թեթևացնել հասարակ ժողովրդի ուսերից նրա ծանր բեռը և հարկատուութեան մասնակից անել աւելի ունեւոր կամ արտօնեալ դասակարգերը: Բայց այդ դեռ բաւական չէր. պետութիւնը պէտք է հարկերից դուրս էլ եկամուտների աղբիւրներ ունենար. պօստը, հեռագիրը, փող կտրելը և պետական կալուածները արդէն տալիս էին որոշ եկամուտներ, բայց այդ միջոցներով անկարելի էր ծածկել ահագին ծախսերը և իրագործել մի շարք ծրագիրներ: Եւ ահա պետութիւնը դառնում է նաև արգիւնագործ, առևտրական. երկաթուղիներն՝ անցնում են պետութեան ձեռքը, ոգելից խմիչքների առևտուրը դառնում է պետական մենաշնորհում:

Պետական տնտեսութեան մէջ այդ նոր ուղղութիւնը պահանջում էր տնտեսական գիտութիւնների մէջ հմտութիւն ունեցող անձանց ղեկավարութիւն: Եւ արդարեւ, 1881 թվւից ֆինանսների մինիստր է նշանակւում Կիեվի համալսարանի պրօֆեսօր Բուռգէն, որ սկսում է Ռուսաստանի կեանքի մէջ կամաց-կամաց իրականացնել Ալեքսանդր II-ի ծրագրած տնտեսական վերանորոգումները: 1883 թուին վերացւում է Եւրոպական Ռուսաստանում գլխահարկը *)։ Այդ կարգադրութեան շնորհիւ թեթևացաւ ժողովրդի ուսերի վրայ ծանրացած բեռը: Ծօրտուութեան վերացումից յետոյ, որ հիմնովին փոփոխեց երկրի տնտեսական կեանքը, ռուս գիւղացիները իրաւունք ստացան իրանց հողաբաժինների սեփականատէր դառնալ, սակայն որոշ տուրք վճարելով. պակասացրուեց և այդ տուրքը 12 միլիոնով: Միւս կողմից առանց անձնական աշխատութեան՝ ժառանգաբար կամ նուէրով ստացած կաշքերի, ինչպէս և դրա-

*) Մի կարգադրութիւն, որ աւարածուեց և Սիբիրիայում 1898 թ., իսկ Կովկասում պէտք է գործադրուի այս տարւանից:

մական կապիտալի, կալուածքի, արդիւնագործութեան և առևտրի վրայ որոշ հարկի սահմանումով հարկատուութեան մասնակից դառնալն ազգաբնակչութեան ունեւոր խաւերը: Հիմնուեց շինական բանկ, որպէս զի երկրագործի ձեռքը հեշտութեամբ անցնի հողը, որ նրա աշխատանքը գործադրելու գլխաւոր վայրն է: Զեռնարկուեց երկաթուղիների մի ահագին, ցանց, որով սերտ կապ ստեղծուեց լայնածաւալ պետութեան զանազան մասերի մէջ և յարութիւն առան երկրի քնած ոյժերը: Երկաթուղիները մասնաւոր անձերի ձեռքից անցան արքունի դանձարանը. դրա չնորհիւ հարստանում էր ոչ անհատը, կապիտալիստը, այլ պետութիւնը, որից շահ ունի բոլոր ազգաբնակչութիւնը: Այդ մի քանի տեղեկութիւններից պարզ է այն ուղղութիւնը, որ մտաւ երկրի ֆինանսական տնտեսութեան մէջ: Ալեքսանդր II-րդի կարգադրութեամբ 1862 թուից ի գիտութիւն հասարակութեան հրատարակոււմ է ֆինանսների միջնատրի պատճառաբանած տարեկան նախահաշիւը, որ հնարաւորութիւն է տալիս ընդհանուր գաղափար կազմել պետութեան ծրագրների մասին, երկրի տնտեսական կեանքի նկատմամբ: Իւրաքանչիւր տարուայ սկզբում, յունուարի 1-ին, հրատարակոււմ է թագաւոր կայսրին ներկայացրած նախահաշիւը:

Ֆինանսների միջնատրի վերջին նախահաշիւով 1901 տարուայ ընթացքում, ինչպէս այդ աջողուել է ներկայ միջնատր վիտտէին 1888 թուից շարունակ, սովորական եկամուտներ աւելի են սպասոււմ, քան սովորական ծախքեր:

Սովորական եկամուտ հաշուած է 1,730,096,000 ռ. իսկ սովորական ծախք 1,656,652,556 ռ., այսինքն սովորական մուտքը աւելի է ծախքից 73,4 միլ. ռուբլիով: Այդ յաւելումը գլխաւորապէս առաջ է գալիս խմբիքների արքունական մենաշնորհ վաճառումից և երկաթուղիների տարէցտարի ընդարձակուող ցանցից: Այսինքն արդիւնաբերական և առևտրական երկու ձեռնարկութիւններից, որոնց մասին մենք յիշեցինք մի քիչ առաջ: Սովորական ծախք ենթադրոււմ է նախորդ տարուանից 92,2 միլիոն աւելի: Դարձեալ գլխաւորապէս վերև յիշած երկու ձեռնարկութիւնների ընդարձակումն և կազմակերպութիւնն է, որ սպասելու են այդ գումարը: Այս տարուանից արդէն ամբողջ Եւրոպական Ռուսաստանում մտցնոււմ է խմբիքների արքունական վաճառումը:

Արտակարգ ծախսերի համար նշանակուած է 131,8 միլիոն ռուբլի, որ համարեա ամբողջապէս գնում է երկաթուղային գործն ընդարձակելու վրայ:

Ընդհանրապէս թէ սովորական և թէ արտակարգ ծախսե-

րի գումարը 1901 տարուայ համար որոշուած է 1,788,482 ու. այսինքն 31 միլիօն աւելի քան անցեալ տարի: Եւ այդ չը նայած որ, ինչպէս յայտնուած է Ֆինանսների մինիստրը, նախահաշիւը կազմելիս և քննելիս ի նկատի են առուած բոլոր միջոցները՝ սահմանափակելու համար ծախսերի յաւելումը բոլոր այն դէպքերում, երբ այդ կարելի էր առանց վնասելու պետական շահերը:

Բնականաբար մի երկիր, որ աճում է և զարգանում, չէ կարող պակասեցնել իր ծախսերը, այլ անընդհատ պէտք է այդ ծախսերը աւելանան նորանոր կուլտուրական պահանջները վրայ: Մի քսան տարի առաջ Ռուսաստանի ընդհանուր ծախսը 867,⁵ միլիօն էր, իսկ այժմ, ինչպէս տեսնուած ենք վերև բերածներէ, կրկնապատկուել է: Առհասարակ յիշած թուականից մինչև օրս ծախսը միջին թուով իւրաքանչիւր տարի աւելացել է 54,² միլ. ու.:

Սակայն պետական տնտեսութիւնը, ինչպէս և մասնաւորը, եթէ նպատակ դնէ միայն ծայրը ծայրին հասցնել, ել ու մուտքը ծածկել, արտակարգ մի դէպքի ժամանակ կարող է յանկարծ շատ անել դրութեան մէջ գտնուել: «Ռուսաց կայսրութեան տարածութիւնը, բացատրուած է մինիստրը, այնքան մեծ է, նրա մէջ մտնող գաւառները այնքան տարբեր են իրանց կլիմայական և այլ բնական պայմաններով, ազգաբնակչութեան նիստ ու կացով և ապրուստ հայթայթելու աղբիւրներով, որ կառավարութիւնը պէտք է միշտ պատրաստ լինի այս կամ այն պատահարի դէմ: Ո՞րտեղից գտնել միջոցներ ազգաբնակչութեանը օգնութիւն հասցնելու, եթէ տնտեսութիւնը վարուի այնպէս, որ ծայրը ծայրին հասցնուի և էլ ոչինչ չը ինայուի սև օրուայ համար: Այդ դեռ ներքին կեանքում: Բայց Ռուսաստանի քաղաքական վիճակը, իբրև տիեզերական մի պետութեան, սերտ կապուած է միւս երկիրների կեանքի հետ: Քաղաքական անակնկալ դէպքերը կարող են պահանջել միջոցներ, որոնք միշտ պէտք է պատրաստ ունենալ ձեռի տակ, որովհետև փոխառութեան դիմելու պայմանները միշտ նպաստաւոր չեն լինում: Անկասկած ինայողութիւն անելու, կամ մի գումար յետ գցելու համար, հարկատուներից պէտք է մի քիչ աւելի վերցնել, բայց դրա փոխարէն տարէցտարի աննկատելի կերպով անւում է ինայողութիւն, որ ապահովում է անակնկալ պատուհասներից ժողովրդի և պետութեան կեանքը: Այդ ինայած գումարներով կարելի եղաւ, օրինակ, վերջացնել Սիբիրի մեծ երկաթուղին, ուժեղացնել նաւատորմը, նորոգել զօրքի ղէնքերը, օգնել ժողովրդին սովի ժամանակ, ծածկել այն ծախքերը, որ պահանջեց չինական բարդութիւնը և այլն»:

Ֆինանսների մինիստրը իր նախահաշուի մէջ աշխատում է պարզել և այն թէ ինչո՞ւ վերջին տարուայ ընթացքում երկրի ոսկու քանակութիւնը զգալի կերպով, 74,1 միլ. ռ., պակասել է:

Բանն այն է, որ վերջին տարիներս համաշխարհային շուկայում դրամական կապիտալները թանդացել են, որովհետև դրամի պահանջը աւելի էր, քան առաջարկը: Կապիտալների թանդանալով աւելի դժուարացաւ դրամ գտնել նոյն իսկ զեղջումով և փոխառութեամբ: 1898 թուի աշնանը ազատ կապիտալների սակաւութիւնը Եւրոպայում դառաւ շատ զգալի, որ և արտայայտուեց արժէթղթերի գների անկման և զեղջման ու փոխառութեան տոկոսների բարձրացման վրայ: Յաջորդ երկու տարիների ընթացքում դրամային շուկայի այդ նեղուած վիճակը աւելի ևս ծանրացաւ շնորհիւ նոր աննպաստ քաղաքական հանգամանքների:

Ձին-Եապօնական պատերազմից յետոյ իրերի դրութիւնը Եւրոպայում բաւական մեծ փոփոխութիւններ կրեց. Եապօնիայի ստացած պատերազմական բոլոր տուգանքը (կօնտրիբուցիա) վճարուած էր Եւրոպայի դրամային շուկաների միջնորդութեամբ: Այդ շուկաները փոխարինաբար տուին Ձինաստանին աւելի քան 450 միլ. ուրբի: Բացի այդ, խռովութիւնը թիւրքական Հայաստանում, Կրետէյում, յոյստաճկական և սպանաամերիկական պատերազմները ճնշող աղգեցութիւն ունեցան դրամական գործերի ընթացքի վրայ: Հարաւ-Աֆրիկայի պատերազմի շնորհիւ ահագին գումարներ դուրս գնացին Եւրոպայից և, ոսկու հանքերի մշակութիւնը դադարելով Տրանսվաալում, 300/0-ով պակասեց համաշխարհային շուկային ոսկու մատակարարումը: Վերջապէս Ձինաստանի բարդութիւնները պահանջեցին ահագին դրամական միջոցներ դուրս հանել Եւրոպայից: Վերև յիշած քաղաքական հանգամանքներին պէտք է կցել և այն, որ եւրոպական արդիւնագործութեան արագ աճումը կող տուեց ահագին կապիտալներ, եւրոպացի կապիտալիստները հեռու երկիրներում անգամ սկսեցին բաղմաթիւ առևտրական, արդիւնագործական և երկաթուղային ձեռնարկութիւններ: Այդ բոլոր պատճառների շնորհիւ Եւրոպայում այժմ ոչ միայն չէ զգացւում ազատ կապիտալների առատութիւն, այլ և նկատելի է ձգտում—կենտրոնացնել իր մէջ և գրաւել ազատ միջոցներ: Դեռ մի քիչ առաջ օտար կապիտալները առատութեամբ թափւում էին մեր երկիրը, այժմ այդ հոսանքը զգալի կերպով թուլացել է և նոյն իսկ յետ նահանջից կապիտալը մեր երկրից: Մասնաւորապէս էլ Ռուսաստանը Մանջուրիայի երկաթուղու, Կվանտունեան թերակղզու (Պօրա-

Արտուր) ամրացման և պարսկական փոխառութեան վրայ մեծ միջոցներ արտահանեց երկրից: Այդ բոլորին աւելացրէք և վերջին տարիների վատ հունձը, որի չնորհիւ պակասեց Ռուսաստանի արտահանութիւնը և հասկանալի կը դառնան ոսկու քանակութեան նուազման պատճառները:

Հունձի նշանակութիւնը մանաւանդ արժանի է ուշադրութեան. յիշած քաղաքական հանգամանքները ահագին միջոցներ խլեցին և Հիւսիս. Ամեր. Միացեալ-Նահանգներէ, բայց մի շարք լաւ հունձերի չնորհիւ զօրեղացան այդ երկրի տնտեսական ոյժերը: Արդիւնագործի ամենամեծ յոյսը պէտք է լինի իր բնիկ ժողովրդի գնելու կարողութիւնը. երբ հունձը առատ է, այն ժամանակ բնականաբար աւելանում են ժողովրդի միջոցները. ուրեմն, աւելանում են և ապրանքների սպառողների թիւը. արդիւնագործութիւնը և առևտուրը ծաղկում են, աճում է և կապիտալը: Այսօր, երբ ամբողջ Եւրոպան դրամի սով է զգում—հանկիւնները այնքան առատ ոսկի ունեն, որ կարող են փոխառութիւն տալ եւրոպացիներին: Մինչդեռ մեր երկրում, վատ հունձերի չնորհիւ, ժողովուրդը անզօր է՝ գնել մեր՝ արուեստական միջոցներով հիւանդոտ գերաճման հասած արդիւնագործների ապրանքները, ուստի շատ գործարաններ ստիպուած են պակասեցնել, նոյն իսկ դադարեցնել իրանց արդիւնահանութիւնը: Առողջ արդիւնագործութիւնը պէտք է իր հիմքը դնի հասարակ ժողովրդի բարօրութեան վրայ:

Ֆինանսների մինիստրի հրատարակած նախահաշուից կարելի է տեսնել թէ ամենուրեք տիրող սպառնազինութիւնը ի՞նչ ահագին ընդ է ազդերի համար: Անկասկած, երբ բոլոր մեծ պետութիւնները զինուած են, չէ կարող յետ մնալ նրանցից և աշխարհիս ամենալայնածաւալ տէրութիւնը, մանաւանդ երբ նրա Գահակալի խաղաարական կոչը դեռ մնում է իրագործումից շատ հեռու մի սրբազան իղձ: Այս է պատճառը որ կառավարութիւնը ժողովրդից ստացած միջոցների ահագին մասը ստիպուած է գործադրել երկրի արտաքին պաշտպանութեան վրայ: Սովորական ծախքերի 1,656 միլիոնից 417 միլիոնը յատկացրած է զինուորական և ծովային մինիստրութիւններին, իսկ կուլտուրական կարևոր ծախքերը, այդ ստիպողական միլիտարիզմի չնորհիւ, շատ համեստ թուերով պէտք է բաւականանան: Այդպէս, երկրագործութեան մինիստրութեան ընկնում է 40 միլիոն, արդարագատութեան՝ 46 միլիոն և ազգային լուսաւորութեան միայն 33 միլիոն:

ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Անօրինակ հրդեհ Բագուի Սպիտակ քաղաքում, աղէտի զոհերը, ձեռք առած միջոցներ.—Քաղաքային ընտրութիւնները մեր գաւառներում, ի՞նչ տուեց մեզ քաղաքային ինքնավարութիւնը. թիւրիմացութիւն Շուշու ընտրութիւնների ժամանակ.—Նրկաթուղին և Նրեանը. քաղաքային հողի, ջրի հարցը, ընկերակցութիւններ:

Այս անգամ գաւառական կեանքի ամսական տեսութիւնը բաց ենք անում մի վերին աստիճանի ցաւալի աղէտի նկարագրութեամբ: Յունուարի 22-ի երեկոյեան Բագուի մօտ գտնուող գործարանական քաղաքի այն մասը, որ կոչւում է Սպիտակ քաղաք, ենթարկուեց մի մեծ դժբախտութեան: Մինչև այդ ևրեկոյ այրւում էր մի ահագին ամբար, որ պարունակում էր իր մէջ մօտ 5 միլիօն պուղ մագուիթ և որի տարածութիւնը հաւասար էր համարեա մի դեսեստինի: Յունուարի 22-ի երեկոյեան այրուող մագուիթը սկսեց դուրս թափուել ամբարից: Ամբարը չինուած է բարձր տեղ, որպէս զի նրա մէջ եղած մագուիթը, խողովակների միջով, առանց մեքենաների ճնշողութեան, գնաց ծովի ափը, ուր նրան թափուում են նաւերի մէջ: Այրուող մագուիթն էլ, դուրս թափուելով ամբարից, գնաց դէպի ցած: Դա մի բոցեղէն վտակ էր, համարեա մարդու հասակի բարձրութեամբ: Հոսում էր Սպիտակ քաղաքի մի հատիկ փողոցով, թափւում էր տները, ի հարկէ, բոցափառելով ամեն ինչ, որ հանդիպում էր ճանապարհին: Մի կարճ միջոցում հրդեհը ընդունեց ժողովրդական աղէտի կերպարանը: Այրւում էին մարդիկ, այրւում էին նրանց տնային իրերը, այրւում էին իրանք, տները: Լացն ու աղաղակները սրտաճմլիկ, աննկարագրելի տեսարանի տպաւորութիւնն էին սաստկացնում:

Անցաւ սարսափելի գիշերը: Յունուարի 23-ին բացուեց նոր տեսարան: Հարիւրաւոր մարդիկ մնացել էին բաց երկնքի տակ, զրկուած իրանց բոլոր գոյքից, մերկ ու քաղցած: Դժբախտներից շատերը փորփորում էին մոխրակոյտերը, որոնելով ոչ թէ իրանց ունեցածների մնացորդները, այլ իրանց սիրելի-

հերի զիակաները: Իսկ հրդեհը դեռ շարունակուում էր, աւելի ևս երկիւղ ազդելով ամենքին: Բայց այդ երկիւղը, բարեբախտաբար, չուտ անցաւ: Հրդեհը չը տարածուեց, իսկ անտուն-անտէր մնացածներին իսկոյն օգնութիւն հասցրին:

Նահանգական իշխանութեան կարգադրութեամբ կազմուեց մի յատուկ մասնաժողով, որ պիտի յուցակագրէր բոլոր մլասաները, ինչպէս նաև յայտնի դարձներ թէ որքան մարդիկ ևն զոհ գնացել կրակի բոցերին: Մինչև այժմ հրատարակուած պաշտօնական տեղեկութիւնները հետեւեալ թուանշաններն են տալիս. բոցերի մէջ այրուել են 11 հասակաւոր մարդիկ և 7 երեխաներ. այրուածքներ ստացածներէից 7 հոգի մեռել են, 109 հոգի բժշկուում են: Այրուել են 11 տներ. 500 աւելի բանուորներ և արհեստաւորներ իրանց կրած մլասաները հաշուում են 105,000 ուրբի, իսկ անատէրերը և խանութպանները ներկայացրել են 154,000 ուրբու պահանջ:

Հասարակական օգնութիւնը շատ առատաձեռն էր: Կարճ միջոցում զանազան մասնաւոր նուիրատուութիւններից կազմուել է մօտ 10,000 ուրբի: Օգնութիւնը այս անգամ լոկ տեղական էր. միայն Բագուն էր, որ փող էր նուիրում յօգուտ դժբախտացածների: Եւ դա հասկանալի է: Բալուն, իբրև մի հարուստ քաղաք, հեշտութեամբ կարող էր առաջին օգնութիւնը հասցնել արկածեալներին: Եւ բացի դրանից, կայ այն հանդամանքը, որ ներկայ աղէտը բնական պատահարներից չէ առաջացել, այլ հետեանք է նաւթային արդիւնաբերութեան պակասութիւնների, և մէջ տեղ կայ մի ամբողջ դասակարգ, որ պատասխանատու է այդ հանրային դժբախտութեան համար: Մագութի ամբարը, որ հրային հոսանքներ տարածեց Սպիտակ քաղաքում, պատկանում է նաւթարդիւնաբերական ամենախոշոր ֆիրմաներից մէկին, «Կասպից-Սև ծովի» ընկերութեան, որի գլխաւոր բաժնէտերը Բօտչիլդն է: Այդ ընկերութիւնը և առհասարակ Բագուի նաւթարդիւնագործները պարտաւոր էին տալ այն բոլոր մլասաները, որ պատճառել է սարսափելի հրդեհը: Իսկ զրանք այնքան հարուստ պարտականներ են, որ հեշտութեամբ կարող են իրանցից պահանջած գումարը տալ. ապա ուրեմն և հասարակական բարեգործութիւնը իր կոպէկներով միայն պիտի թեթեւացնէր նրանց վրայ դրած բեռը, մի բան, որ երբեք ջանկալի չէ: Բօտչիլդի ընկերութիւնը արդէն անսահման կրեդիտ է բաց արել՝ մլասուածների պահանջներին բաւականութիւն տալու համար: Այնպէս որ պէտք է յոյս ունենալ, որ մլասուածները, համարեա բացառապէս բանուոր և արհեստաւոր մարդիկ, նիւթական զրկանքներ չեն կրի հրդեհի պատճառով:

Մինչև որ չը գայ սարսափելի աղէտը, մարդիկ չեն խելօքանայ: Այսպէս է ստիական հասարակութիւնների դրութիւնը: Մարդկային այդքան դոհեր կլանած հրդեհը նոր միայն հասկացրեց շատերին, որ կրակը միայնպիսի տեղ, ինչպէս է նաւթարդիւնաբերական շրջանը, կարող է մեծամեծ աղէտների պատճառ դառնալ: Մինչև այժմ հրդեհներ եղել են անթիւ ու անհամար անգամ: Կարելի էր ենթադրել, որ նրանք պիտի հարկադրէին ահագին միջոցների տէր նաւթագործներին հակահըրդահային միջոցների մասին մտածել: Բայց ինչ են արել մինչև այժմ: Ծիծաղելի է ասել անգամ: Ընթերցողը «Մուրճի» ներկայ համարում տպուած «Նաւթագործների XXV արտակարգ ժողով» յօդուածից կարող է իմանալ, թէ ինչ ողորմելի, կոմիկական միջոցներ են ձեռք առնւում կրակի դէմ կռուելու գործը աւելի լաւ հիմքերի վրայ դնելու համար: Այդ անտարբերութիւնը, որ անբարոյականութեան է համեմատ, մի աւելորդ անգամ ևս ցոյց է տալիս, որ նաւթային արդիւնաբերութիւնը մեղանում դեռ ևս անկուշտ կեղեքողի գաղափարն է դառնում—ստանալ շատ և չը տալ ոչինչ: Նաւթագործները Բօտլիլդի հըրդահից 1,300,000 ուղբի վնաս են ստացել: Այդ իրանց իմանալու բանն է: Բայց 500-ից աւել վնասուած աշխատաւոր մարդիկ—սա մի բաղմութիւն է, որի կողմն են հասարակական կարծիքը, օրէնքի ոյժը: Հաղարաւոր այդպիսի մարդիկ են աշխատում նաւթային շրջանում: Դրանց չը վնասելու համար Բադուի կրեոստները պարտաւոր են իրանց յանցաւոր անտարբերութիւնը դէն դնել, պարտաւոր են ոչինչ չը խնայել:

*
* *

Մեր գաւառական քաղաքներում ձայնաւորների ընտրութիւններ են տեղի ունենում: Քաղաքային ինքնավարութիւնը ամենուրեք մտցնելու օրից սա առաջին անգամն է, որ գաւառական դումաները վերանորոգւում են: Այժմ ընտրուող ձայնաւորները, եթէ այսպէս կարելի է ասել, երկրորդ սերունդն են կազմում ինքնավարական կեանքի մէջ:

Ամեն պատմութիւն ունի իր աստիճանաբար զարգացման շրջանները, իր էվօլյուցիան: Դատել թէ առհասարակ որքան է մեր գաւառական քաղաքների ինքնավարութիւնը համապատասխանում ժողովրդի իսկական շահերին և դատել, հիմնուելով անցած չորս տարիների փորձի վրայ, ի հարկէ, անկարելի, նոյն իսկ անարդար կը լինէր: Ինքնավարութիւնը յայտնի կրթութիւն է պահանջում ժողովրդից, յայտնի գիտակցութիւն: Արեւմտեան Եւրոպան ունի սահմանադրական ինքնավարութիւն,

բայց եւրոպական բոլոր ազգերը այնպէս չեն կարողանում օգտուել այդ ինքնավարութիւնից, ինչպէս, օրինակ, Անգլիան: Գլխաւոր պատճառն այն է, որ անգլիական ազգի արեան մէջ է մտել ինքնավարութիւնը. այդ ազգը չէ կարող ուրիշ կերպ կառավարուել, որովհետեւ դարերի ընթացքում այդպէս է կրթուել:

Մեզ պէս դանդաղ առաջացող մի ժողովուրդ, որ դեռ եւս չէ ազատուել ասիական կամայականութիւնների և ստրկական հասկացողութիւնների լուծից, դեռ շատ շուտ չէ կարող տոգորուել հասարակական այնպիսի գաղափարներով, որոնցից մէկի ներկայացուցիչը քաղաքային ինքնավարութիւնն է: Եւ շատ բնական է, որ գաւառական ժողովուրդի ինքնավարական առաջին քայլերը լինէին երկչոտ, երեւուն, մի քանի տեղերում նոյն իսկ յետադիմական: Գանգատներ շատ էին լսուում քաղաքային ինքնավարութիւնների դէմ, գանգատներ, որոնք նոյն իսկ իրաւացի են առանձին-առանձին դէպքերի, առանձին տեղերի վերաբերմամբ: Բայց ինչ ևն ցոյց տալիս այդ գանգատները: Միայն այն, թէ գործողներ, եռանդոտ ու աշխիւ մարդիկ էին պակասում, բայց ոչ երբէք այն՝ թէ ինքնավարութիւնը վաղաժամանակ է մեր երկրի համար, թէ նա կարող է չարիքի աղբիւր դառնալ մեր ժողովրդի համար:

Ո՛չ, քաղաքային ինքնավարութիւնը նոյն իսկ իր առաջին քառամեակի չրջանում, երբ այնքան քիչ պատրաստուած հող կայ, ցոյց տուեց, որ ինքը մի անհերքելի բարիք է մեզ համար: Մենք խօսում ենք ընդհանրապէս, հիմնուելով գործնական հետեւանքների վրայ, աչքի առաջ ունենալով համեմատական չափը: Մենք, օրինակ, չենք կարող ուրանալ, որ քաղաքային ինքնավարութիւնները, որքան այդ հնարաւոր էր, նըպաստեցին ժողովրդի կրթութեան գործին: Ալեքսանդրօպօլը բաց արեց քաղաքային գրադարան-ընթերցարան և այժմ աշխատում է առևտրական միջնակարգ դպրոց էլ բաց անել: Գանձակը իր գործունէութեան մի նշանաւոր մասը նուիրել է քաղաքային դպրոցին, որին կարողացել է այնպիսի դիրք տալ, որ աղքատ ազգաբնակչութիւնը այժմ աւելի շատ յարմարութիւն ունի իր երեխաներին այնտեղ կրթութիւն տալու համար: Նոյն իսկ Շուշին, գաւառական մեր ամենայետալէմ քաղաքներից մէկը, չը նայած, որ մի ժամանակ խնդրում էր ջնջել քաղաքային ինքնավարութիւնը, կարողացաւ այնքան անել, որ իր վրայ վերցրեց նախկին Հայոց Բարեգործական ընկերութեան գրադարանի պահպանութիւնը, որի համար իր տարեկան բիւջէից մի քանի հարիւր ռուբլի ծախսելու յօժարութիւնն

էլ ունեցաւ: Իսկ սա, ինչ ուղում էք ասացէք, գործ է դարձեալ, առաջագիմութիւն է:

Այսպէս են ինքնավարութեան առաջին թոյլ քայլերը, թէև մենք անպատրաստ, շատ դէպքերում նոյն իսկ անբարեխիղճ ժողովուրդ ենք: Որ ապագան աւելի ևս արդիւնաւոր կը լինի, որ մեր ժողովուրդը հետզհետէ կը սովորէ իր բարեկեցութեան, իր կրթութեան համար անտանելի լուծ և կողոպուտ չը համարել քաղաքային տուրքերը—այդ աւելի քան անկասկածելի է: Մնում է միայն ցանկալ, որ ինքնավարութիւնը մեր գաւառներում գործէ անընդհատ, առանց արգելքների, հաստատէ մեր ժողովրդի մէջ համերաշխութեան, հասարակական պարտաճանաչութեան ոգի և մանաւանդ սովորեցնէ մեր երկրի տարրեր ցեղերին գործել մի յարկի տակ, մոռանալով—գէթ քաղաքային բարօրութեան համար—ազգայնական թիթու նախապաշարմունքները:

Այս ցանկութիւններով էլ մենք ողջունում ենք գաւառական ինքնավարութեան երկրորդ սերնդի գործառնութեան սկիզբը: Հաւատացած ենք, որ հետագայ սերունդները իրանց նախորդներից աւելի փորձուած, աւելի հաստատակամ կը լինեն և ցոյց կը տան աւելի մեծ եռանդ:

Տարաբախտաբար, նոր ընտրութիւնների ժամանակ անպակաս են լինում և թիւրիմացութիւնները, որոնք զուր տեղից կըքեր են գրգռում: Շուշում փետրվարի 1-ին կայացաւ ձայնաւորների ընտրութիւն. ձայների բացարձակ առաւելութեամբ ընտրուեցին 26 հայեր և 14 թուրքեր: Այդ ընտրութիւնը թէև միանգամայն կանոնաւոր կերպով է կատարուել, բայց տեղի է տուել անհամաձայնութիւնների, և քաղաքազուխը Ուսարավայի հետ, ինչպէս հաղորդում են, ուղում է հաւասարեցնել հայ և թուրք ձայնաւորների թիւը, հեռացնելով ձայների մեծամասնութիւն ստացած 6 հայերին և նրանց տեղ հրաւիրելով աւելի նուազ թուով ձայն ստացած 6 թուրքերին: Հարցը, ի հարկէ, քաղաքազուխի իրաւունքին չէ թողնուած, եթէ դա լինի նոյն իսկ Շուշու քաղաքազուխ: Կայ նահանգական իշխանութիւն, կայ օրէնք, որին պիտի հպատակուեն ոչ միայն Շուշում, այլ աւելի յետ ընկած, մոռացուած անկիւններում: Որովհետև այստեղ արծարծուած է սկզբունքի հարց, ուստի չենք կարող մի քանի խօսք չասել այդ առիթով:

Գրիստոնեայ և ոչ-գրիստոնեայ ձայնաւորների թուի մասին մենք ունենք որոշ և պարզ օրէնք: Դեռ նորերս «Кавказъ» պաշտօնական լրագրում (№ 24, յունուարի 26-ից) տպուած էր մի յօդուած, որի մէջ ասուած է, թէ Բարձրագոյն հաճութեամբ

Քաղաքային Կանոնադրութեան 44 յօդուածը խմբագրուած է այսպէս. «Ոչ-քրիստոնեայ ձայնաւորների թիւը չը պիտի ձայնաւորների թուի մի հինգերորդական մասից աւել լինի, իսկ Կովկասեան երկրի քաղաքներում կէսից ոչ աւել: Իսկ այն քաղաքներում, ուր այս կանոնի կատարումը, տեղական պայմանների չնորհիւ, անյարմար կամ դժուար կը լինի, շեղումները տեղական զեմստովօի կամ քաղաքային գործերի վարչութեան որոշմամբ թոյլատրում է ներքին գործերի մինիստրը»: Իրանից մեր երկրի պաշտօնական լրագիրը աւելացնում է. «Այսպիսով, Կովկասեան երկրի սահմաններում եղած քաղաքային դումաների մէջ այսուհետև ոչ-քրիստոնեայ ձայնաւորների թիւը կարող է, օրէնքով, համեմել ձայնաւորների ընդհանուր թուի կէսին, և ոչ թէ միայն մի հինգերորդական մասին, ինչպէս այդ որոշում էր Քաղաքային Կանոնադրութեան 44 յօդուածի նախկին խմբագրութիւնը»:

Շուշու վերաբերմամբ, ինչպէս մեզ թւում է, գործում է այն թիւրիմացութիւնը, որ այնտեղ կարող է բառի տեղ հասկանում են պէսf ք: Իսկ այս բառերի մէջ եղած տարբերութիւնը բաւական մեծ է: «Кавказъ» պաշտօնական լրագիրը ասում է կարող է, իսկ Բագուի «Багидъ» լրագիրը, որի մէջ բոյն դրած է մահմեդական տենդենցիան, ասում է պէսf ք: Մենք, ի հարկէ, պէտք է լսենք պաշտօնական լրագրի բացատրութեան. և քանի որ դրած հաստատ և պարզ օրէնքի տեղական անջատ բացատրութիւնների մասին ոչ մի խօսք չը կայ «Кавказъ» լրագրում, մենք գտնում ենք, որ Շուշու թուրքերի աւելորդ պահանջները ապօրինի են: Եթէ նրանք կարողանային անց կացնել իրանցից 20 ձայնաւոր, դա կատարելապէս օրինաւոր բան կը լինէր, որովհետև Քաղաքային Կանոնադրութիւնը ասում է, որ այդպէս կարող է: Եւ սակայն, չը կայ օրէնք, որ ասէ թէ Շուշու թուրքերը պէսf ք որ 20 ձայնաւորներ ունենան:

Ա.

ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՆ ՆԻ ԵՐԵՒԱՆԸ

(Նամակ Երևանից)

Երևանը մտել է մի շարք կարևոր խնդիրների շրջանը:

Ալեքսանդրօպօլից երկաթուղու գիծը չիւնուելով առաջանում է. ձգւում են կամուրջներ, Երևանի կայարանը մինչև անգամ պատրաստուել հասել է ծածկին: Մի քանի ամիս ևս, և շողմեքենան սուղելով կը մօտենայ Երևանին: Երևանը երկաթուղու չնորհիւ անմիջապէս կը կապուի Ռուսաստանի հետ:

Ոտ դնելով քաղաքակրթական այդ շաւղի վրայ, քաղաքը ստիպուած պիտի լինի փոփոխուել, առաջ գնալ, բարեկարգուել:

Այսպէս, քաղաքային վարչութիւնն դադուած է քաղաքը արտաքուստ կարգի բերելու խնդրով: Հրապարակ է հանել քաղաքապատկան հողերի գործը: Հերթական գործերի շարքում է դրուած ջրի հարցը: Ժողովրդի մէջ զանազան ընկերութիւններ են կազմուած՝ ձեռք բերելու ձիաքարչի կօնցէսիւն, կազմակերպելու ելեկարական լուսաւորութիւն մատակարարող բիւրօ, հիմնելու փոխադարձ վարկի ընկերութիւն: Նոյն իսկ մասնաւոր անհատներ զանազան հողեր են ձեռք բերում զանազան նպատակներով: Որքան նորութիւններ մի քաղաքի համար, որ մինչև այժմ քնած էր ասիական անշարժութեան մէջ: Աշխարհը ակօսող, ծովերն ու ցամաքները միայնող շողին է այսպէս շարժել տալիս երևանցիներին. եղած փողոցները լայնացնում, կանոնաւորում են, չեղած տեղերը բացւում են նորերը: Մինչև այժմ քաղաքը չունի սպանդանոց, կենդանիները մորթւում են պատահած տեղը, առանց բժշկական հսկողութեան, այժմ դրուած է բարեկարգ սպանդանոց ունենալու հարցը: Դրուած են նաև կանալիզացիայի, տարրական դպրոցներ բանալու, քաղաքային սեփական տուն կառուցելու հարցերը:

Առայժմ առաջնակարգ են հաւարւում քաղաքային հողերի և ջրանցքի հարցերը:

Քաղաքապատկան աւելի քան 80 դեսետաւին ընտիր հողեր մասնաւոր մարդիկ յափշտակելով սեփականացրել են: Այս գործողութիւնը կատարուել է երկար տարիների ընթացքում: Եւ չը նայած, որ Երևանը քան տարի է ինչ ունի ինքնավարութիւն, բայց քաղաքի շահերին ծառայելու կոչուածներից ոչ մէկը հարց չը բարձրացրեց այդ յափշտակութիւնների մասին: Իրողութիւնը հասկանալի է: Նախորդ քաղաքային վարչութեան անդամները և ձայնաւորները տխուր պատկեր էին ներկայացնում. աղա ու հաջի ձայնաւորները ոչ միայն իրանց, այլ և ազգական ու բարեկամի շահերը չէին մոռանում, իսկ քաղաքապետները շատ էլ բարձր չէին կանգնած և այդպիսով քաղաքային հողերը անհետանում էին: 1899 թուի գարնանը տեղի ունեցան քաղաքային նոր ընտրութիւններ մի չը տեսնուած եռանդով. դուրս բջուեցին աղաներն ու հաջիները, նոր կաղմը բաղկացած էր փաստաբաններից, բժիշկներից, նոյն իսկ ուսուցիչներից: Քաղաքագլուխ ընտրուեց պ. Ի. Մելիք-Աղամալեանը: Եւ նոր օրեր որոշուեցին մեր ինքնավարութեան համար:

Նորերի գործավարութեան սկզբում առաջ եկաւ երկաթուղու կայարանի դեմնի հարցը: Երկաթուղու վարչութիւնը առա-

Ջարկեց քաղաքային վարչութեան որոշել մի յայտնի տարածութեամբ հող, որ անհրաժեշտ է կայարանի կառուցանելու համար և յայտնել զինն ու վճարման պայմանները: Այդ ժամանակ միայն, մէջ տեղ բերուեց քաղաքի յատակագիծը, աչքի ընկան կուլ գնացած քաղաքապատկան հողաբաժինները: Դրանց յետ խելու համար արդէն դատաստանական գործեր են սկսուել: Թէպէտ այժմ այդ գործերը մի փոքր դժուարութիւնների են հանդիպել, չնորհիւ այն հանգամանքի, որ հողերը մէկից միւսի ձեռքն են անցել վաւերագրերով, բայց ամենքն էլ համոզուած են որ, վերջ ի վերջոյ, տասնեակ հազարներ արժեցող այդ հողաբաժինները, կը վերադարձնուեն քաղաքին:

Ամենից շատ հողա է պատճառում ջրանցքի հարցը, որի լուծումը կազմուած է դրամական անագին միջոցների և քաղաքային փոխառութիւնների հետ:

Երեւանը իր կլիմայական աննպաստ պայմանների չնորհիւ վաղուց անուշ ունի հանած Կովկասում, ձմեռը իր սառնամանիքներով, ամառը իր անտանելի տաքերով: Գործածականը բոլոր բակերի ու փողոցների մէջով անցնող ապականուած, բաց առուների կեղտոտ ջուրն է. նա այնքան զարգացրել է զանազան հիւանդութիւններ, որ Երեւանը՝ կարծէք նման լինի մի մեծ հիւանդանոցի: Ահա այս հանգամանքը դեռ մի երկու տասնակ տարի առաջ երևանցիների ուշադրութիւնն է դարձրել յայտնի «Ղըռխ-Բուլաղի» աղբիւրների վրայ, որոնք իրանց ընտիր ջրով և ընդամենը մի 15 վերստ հեռաւորութեամբ վաղուց Երևանի արժէքը բարձրացրած կը լինէին, եթէ Երևանի, ինչպէս ասում են, փոսում ապրելիս լինէին բարեխիղճ մարդիկ: Եւ տեսէք ամեն եռանդ ու ընդունակութիւն կորցրած երևանցին՝ սրպիսի առիթներ է թողել ձեռքից:

Դեռ 1885 թուին Ղևոնդ-աղա Ղազարեանը մեռնելիս կտակում է Ղըռխ-Բուլաղի ջուրը բերելու համար 10,000 ռուբլի, այն պայմանով, որ աշխատանքները սկսուեն չորս տարուայ ընթացքում: Պէտք է կտակի այդ պայմանը վերադրել գործը շուտով զլուխ բերելու գովելի ձգտման, թէ՛ երևանցիների չնորքը լաւ ճանաչող աղայի՝ առանց բարեգործութեան բարերարի անուն հանելու ցանկութեան—այդ չը գիտենք, բայց իրողութիւնը այն է, որ կտակի առիթով եղած քաղաքային Դումայի արտակարգ նիստերից, 25,000 ռ. գումարի չափ ստորագրութիւններ բանալուց, ճարտարապետ Կիրակոսովի ձեռքով յատակագիծ և 180,000 ռուբլու նախահաշիւ կազմելուց յետ անցել են 15 երկար տարիներ: 10,000 ռ. կտակի ժամանակը վաղուց անել է,

25,000 ռ. ստորագրութիւնները մոռացուել են, իսկ Երևանը դեռ տառապում է խմելու ջուր չունենալուց:

Ներկայ Դումայի օրով ջրի հարցը դրուեց զրական կերպով: Քաղաքի նիւթական դրութիւնը և այլ հանգամանքներ ի նկատի ունենալով ուշադրութեան առնուեցին բացի Ղըռխ-Բուլաղի աղբիւրներից նաև քաղաքին մօտ ընկած Քանաքեռի Ծարաւ կոչուած աղբիւրը և Նորթ քաղաքամասի ձորի աղբիւրը: Ջայ-նաւորների մի քանիսի ներկայացրած հաշուի և յամառ պահանջների պատճառով վերջին աղբիւրը ենթարկուեց հետազոտութեան, բաւական գումար ծախսուեց աղբիւրի աչքերը բանալու և ջրի քանակութիւնը չափելու համար, բայց իզուր: Ջուրը մի առանձին բան չը ներկայացնելով հանդերձ, օրական 46,000 վեդրայից աւելի չէր կարող տալ, մի քանակութիւն, որ ոչ մի կերպ քաղաքի կարիքներին բաւականութիւն տալ չէր կարող: Նոյնպէս Թոզնուեց Ծարաւ աղբիւրը և այսպէս կրկին կանգ առան Ղըռխ-Բուլաղի աղբիւրների վրայ, որի ջրանցքը յամենայն դէպս կը նստի 200,000 ռուբլի, մի գումար, որի տակ մտնելը մեծ լիակ էր մեր քաղաքի համար:

Երկաթուղու կայարանին նոյնպէս հարկաւոր է ջուր: Երևանի դժի դիտաւոր ղեկավար ինժեներ Վուրցէլ հետազոտում է Ղըռխ-Բուլաղի ջուրն ու հեռաւորութիւնը և Հրազդան գետի ջուրը, կազմում է նախահաշիւ: Ղըռխ-Բուլաղի ջուրը մինչև քաղաք բերելը կը նստի 228,000 ռուբլի: Հրազդանից կայարանին հարկաւոր 50,000 վեդրօ ջուրը բարձրացնելը և զտելը կ'արժենայ 88,000 ռուբլի: Եւ ահա այսպիսի հաշիւներով անցեալ տարի հոկտեմբեր ամսին պ. Վուրցէլ դիմում է քաղաքային գումային առաջարկելով քաղաքի հետ միասին բերել Ղըռխ-Բուլաղի ջուրը, այն պայմանով, որ երկաթուղու վարչութիւնը կը տայ քաղաքին 88,000 ռ., այսինքն այն գումարը, որ կը ծախսուի Հրազդանի ջուրը բարձրացնելու և մաքրելու համար, իսկ քաղաքը կը պարտաւորուի, ընթացիկ ծախսերը իր վրայ վերցնելով, 50,000 վեդրօ ջուր մատակարարել կայարանին: Պէտք է ասել որ Ղըռխ-Բուլաղը կարող է տալ 210,000 վեդրօ ջուր: Այս առաջարկութիւնը, որի մասին դեռ ևս ամիսներ առաջ եղել էր կարծիքների փոխանակութիւն, բաւական զբաղեցրեց մեր Դուման: Հարցը—լուրջ էր և իրաւաբանական տեսակէտից բարդ. մի կողմից ծախսերի խնդիր, միւս կողմից պարտաւորութիւնների: Դումայի մի մասը ջուրը ամբողջովին սեփական միջոցներով բերելու կողմն էր, բայց մեծամասնութիւնը, վարչութեան զեկուցումը լսելով, կայացրեց հետեւեալ որոշումը. քննելով պ. Վուրցէլի նախահաշիւները, քաղաքը կը

գլխի երկաթուղու վարչութեան այն 48,000 ռուբլի գումարը, որ պիտի ստանայ կայարանին յատկացրած 75 դեսետալին քաղաքապետական գետնի համար, իր վրայ կը վերցնի ջրանցքի ճանապարհի վրայ ընկած մասնաւոր հողերի գնումը, որ 10,000 ռուբլու չափ ծախս է պահանջում, ինչպէս նաև ապագայ ջրանցքի ընթացիկ ծախսերը. միայն այն պայմանով, որ երկաթուղու վարչութիւնը իր միջոցներով անկացնի ջրանցքը և 60 տարի շարունակ ստանայ Երևանի կայարանին հարկաւոր 50,000 վեդրօ ջուրը: Այս վճիռը յայտնելով պ. Վուրցէլին, մի և նոյն ժամանակ որոշուեց գիմել հազորդակցութեան ճանապարհների պ. մինիստրին, խնդրելով ընդունել այդ պայմանները: Առ այժմ այս դրութեան մէջ էլ մնում է հարցը:

Այսքանը մեր քաղաքային ինքնավարութեան գործերից. մի քանի խօսք էլ այն մասին, թէ ինչ են անում մասնաւոր շրջանները և անհատները:

Երկաթուղին եկաւ թէ չէ, անհրաժեշտ կը լինի ձիաքարչ անցկացնել, ելեկտրական լոյս ունենալ, առևտրի շրջանառութեան արագացման համար պէտք կը լինեն բանկային հաստատութիւններ: Եւ անհա ներկայ բոլորում Երևանում կազմուած են ընկերութիւններ: Զիաքարչի կօնցէսիան ձեռք բերելու համար դեռ ես անցեալ երկու տարիներից մի քանի առաջարկութիւններ եղան քաղաքային գումային, ելեկտրական լուսաւորութեան համար առաջարկութիւն եղաւ մի խումբ մարդկանց կողմից, որոնք եռանդով կպած առաջ են տանում ելեկտրական լոյս մատակարարող մի բիւրօ հաստատուելու գործը: Նրանք այժմ հողեր գնելով են զբաղուած. ոյժ մատակարարողը պիտի լինի Հրազդանը, ուստի և լոյսը կարելի է մատակարարել քաղաքին շատ մատչելի պայմաններով: Մի մեծ ընկերութիւն արդէն կազմուել է և մշակում է ծրագիր՝ հիմնելու փոխադարձ վարկի ընկերութիւն. եղած բանկերը բաւականութիւն չեն տալիս տեղական կարիքներին: Բոլոր ձեռնարկողները տեղացիներ են և հէնց այդ տեսակէտից երևոյթը միանգամայն ուրախալի է, եթէ միայն այդ ընկերութիւնները չեն հիմնւում քանդուելու համար:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Լևոն XIII-ի տենչանքները.—Նրժնական միաբանութիւնների հարցը ֆըրանսիական պատգամաւորների ժողովում.—Սպանիա. հակակղերական անկարգութիւններ.—Միխիստրական ճգնաժամ Իտալիայում.—Անգլիա. Վիկտորիա թագուհու մահը. Էդուարդ VII և նրա վերաբերմունքը ղէպի Տրանսիլաւիի պատերազմը.—Աւստրիական բէլլիստատի նիստը.—Գերմանիա. մերձեցում Անգլիային. հացի մաքսը.—Դպրոցական խնդիր. Դ.—Միլան թագաւոր:

Մի լատիններէն ոտանաւորի մէջ, որ գրուած է XIX դարի վերջին օրում, Լևոն XIII պապը ասում է. «Յաւով և սարսափով եմ նայում ես այն ամենին, ինչ բերեց մեզ լրացած դարը: Յետ նայելով, իմ հայեացքը տեսնում է իր առջև, աւանդ, ամօթալի գործերի մի ամբողջ շարք: Ողբամ արդեօք արիւնահեղ սպանութիւնները, խորտակուած դահերը, աղատութեան սոսկալի փոթորկումը: Թէ ողբամ խորամանկութեամբ լի կոյւր վատիկանի դէմ: Գաղաքների թագուհին, պապականութեան մայրաքաղաքը, որին ակնածութեամբ յարգում են դարերն ու աղգերը, զրկուած է այժմ իր թագից, որին չէ կարող պղծել ոչ մի ստրկութիւն»: Յաւ ու կսկիծ յայտնելով, որ XIX դարում ծաղկեց Դարվինի թէօրիան, յորդորելով մարդկանց ուշքի գալ, ճանաչել Աստուծու ճանապարհները, պապը գիմում է Քրիստոսին և իր աղաչանքներն է ուղղում նրան. «Թող լինի մի հովիւ և մի հօտ և թող հաստատուի երկրի վրայ մի հաւատ»:

Աւանդ. ժամանակները սաստիկ փոխուել են: Վատիկանը այլ ևս չէ գղրղեցնում աշխարհը իր հրամաններով, անէծքներով: Լևոն XIII, իննսուն ամեայ մի ծերունի, կարող է ամեն օր, ամեն ժամ այդպիսի մրմունջներ արձակել, բայց նա «Վատիկանեան կալանաւորից» աւելի մի բան չէ և ոչ միայն եկեղեցիների միութիւնը, որ նրա ամենամեծ տենչանքն է, շատ և շատ հեռու է իրազործումից, այլ և կաթոլիկութիւնը սաստիկ հարուածներ է ստանում այն երկրներում, որոնք մի ժամանակ Հռոմի հարազատ որդիներն էին: Այսպէս, յունուարի 2-ին ֆըրանսիական պատգամաւորների ժողովը սկսեց քննել կառավա-

րութեան կողմից ներկայացրած օրինագիծը, որի նպատակն է կռիւ կրօնաւորական միաբանութիւնների դէմ:

Ինչպէս յայտնի է, Ֆրանսիայում վերջին տարիները ըսկսուեցին մի անհղ մրցութիւն առաջադէմ և յետադէմ տարրերի մէջ: Դրէյֆուսի գործը մի պայծառ լոյս էր, որ ցոյց տուեց թէ Ֆրանսիան կղերական խարդաւանքների զոհ է և դիմում է դէպի կործանում: Վալդէկ-Րուսսօի միջնորդութիւնը նպատակ ընտրեց փրկել հանրապետութիւնը: Կուսակցական կղերը ծայրայեղութեան էին հասել և ամենքը զարմանում էին թէ ինչպէս է որ երևան չէ գալիս մի ուժեղ մարդ, որ հանրապետութեան թշնամիների գլուխն անցած՝ տանէր Ֆրանսիան դէպի մի նոր յետադիմական յեղափոխութիւն: Վալդէկ-Րուսսօն սկսեց խաղաղացնել երկիրը: Համախմբելով իր շուրջը բոլոր ճշմարիտ հանրապետականներին, նա քաջութեամբ դնաց կղերականների, միապետականների և նացիօնալիստների դէմ: Միևիստորութեան ձեռք առած միջոցները միշտ խիստ ու կտրուկ չէին, նրա առջև դրուած խնդիրները յաճախ վճռուած էին միջին ճանապարհով: Բայց նրանք անկասկած հետեանք ունեցան, ամբողջին հանրապետութիւնը, կարելի եղածին չափ խաղաղացրին մտքերը: Այդ միջոցներից մէկն էլ կղերականութեան դէմ յայտարարած պատերազմն է:

Վաղուց, դեռ Գամբետտայի ժամանակ, յայտնի էր որ երրորդ հանրապետութեան ամենախիստ թշնամին կղերականութիւնն է: 1881 թուականին Վալդէկ-Րուսսօն Գամբետտայի միջնորդութեան անդամն էր և այդ ժամանակ էլ պատրաստեց մի օրինագիծ, որ սահմանափակում էր կղերական միաբանութիւնների ազատութիւնը և նրանց զարգացման առաջն էր առնում: Բայց այն ժամանակ կարելի չեղաւ անցկացնել այդ օրինագիծը: Այժմ Վալդէկ-Րուսսօն վերանորոգեց իր արշաւանքը կղերականութեան դէմ, մտցնելով պատգամաւորների ժողովը 17 յօտուածից բաղկացած մի օրինագիծ «ընկերակցութիւնների (ասոսացիացիների) և միաբանութիւնների (կօնգրեգացիանների) մասին»: Դա մի օրէնք է, որ կառավարութեան ձեռքը տալիս է ընկերակցութիւնների վրայ հսկելու իրաւունք: «Իւրաքանչիւր ընկերակցութիւն, որ հիմնուած է օրէնքներին, հասարակական բարոյականութեան, ազգային միութեան և հանրապետական կարգերին հակառակ նպատակներով, ապօրէն է և անվաւեր»: Այսպէս է ասում օրինագիծի առաջին յօդուածը: Իսկ 11-րդ յօդուածը, որ աշխարայ ուղղուած է կրօնական միաբանութիւնների դէմ, ասում է. «Ֆրանսիացիների և օտարերկրացիների մէջ ոչ մի ընկերակցութիւն չէ կարող կազմուել առանց նախ-

նական թոյլտուութեան, որ տրուած է պետական խորհրդից հրովարտակի ձեռք: Օրէնքը թոյլ է տալիս փակել գոյութիւն ունեցող այն ընկերութիւնները, որոնք վնասակար են համարուում:

Հասկանալի է թէ որպիսի կարեւորութիւն ունի Վալդէկ-Րուսսօի մինիստրութեան այդ օրէնսդրական քայլը: Կղերական միաբանութիւնները մի վիթխարի ոյժ են կազմում Ֆրանսիայում: Նրանք առնուաղն ունեն 200,000 անդամ երկու սեռից, 11 $\frac{1}{2}$ միլիարդ ֆրանկի արժողութեամբ անշարժ կապուածքներ և 6 կամ 7 միլիարդ ֆրանկի արժէթղթեր: Այդ հարստութեան համեմատ էլ նրանք գործունէութիւն են ցոյց տալիս: Այդ միաբանութիւններին պատկանող տարրական դպրոցներում սովորում են մօտ 2 $\frac{1}{2}$ միլիօն տղայ և աղջիկ, իսկ միջնակարգ դպրոցների թիւը այժմ հասնում է 148-ի: Բացի դրանից, կրօնական միաբանութիւնները աղբւրն են ժողովրդի վրայ քարոզների միջոցով, ինչպէս նաև մի շարք սեփական լրագիրների միջոցով:

Օրինագիծը, ի հարկէ, պիտի սաստիկ յուզուէր տաքածէր կաթոլիկ աշխարհում: Ամենից առաջ ձայն հանեց Հոմը: Լևոն XIII բացարձակ կերպով իր դժգոհութիւնը յայտնեց և խորհուրդ տուեց ֆրանսիական կառավարութեան չը գնալ եկեղեցու դէմ. պապը սպառնում էր որ Ֆրանսիան կը կորցնէ իր հովանաւորութիւնը արևելեան քրիստոնեաների վրայ, եթէ ընդունէ Վալդէկ-Րուսսօի օրինագիծը: Այս սպառնալիքը անմիջապէս ֆրանսիական կառավարութեան չէր ուղղուած: Բայց պատգամաւորների ժողովում հարց եղաւ այդ մասին և Վալդէկ-Րուսսօն յայտարարեց որ Ֆրանսիան չի թոյլ տայ պապին խառնուել իր ներքին գործերի մէջ: Կղերական կուսակցութիւնը, կորցնելով օրինագծի դէմ կռուելու այս զէնքը, լարեց իր բոլոր ոյժերը: Ներկայ կառավարութեան հակառակորդ տարրերը միացած եռանդով էին գործում. բայց մինիստրութիւնը, իր կողմն ունենալով բոլոր ճշմարիտ հանրապետականներին և սօցիալիստական կուսակցութիւնը, յաղթական կերպով առաջ տարաւ իր գործը:

Իզուր կղերական պատգամաւորները ճգնում էին հաւատացնել պատգամաւորներին, թէ եղերական միաբանութիւնները ոչինչ ժամանդ չեն սպառնում Ֆրանսիային, որ նրանք չեն անբարոյականացնում մարդկանց մտքերը: Պատգամաւոր Տրույօ ամբիօճից կարդաց մի քանի կտորներ մի դասագրքից, որ ընդունուած է 67 հոգեւոր սեմինարիաներում: Բանից դուրս է գալիս, որ այժմ էլ դպրոցներում աւանդւում են իզուխաների

անբարոյական սկզբունքները, այն վարդապետութիւնը, որ խրատներ է տալիս թէ ինչպէս պէտք է սուտ ասել, հոգին ծուր, չենթարկուելով երկնային պատժի: Մի վարդապետութիւն է դա, որ սպանում է մարդու մէջ ազնիւ ձգտումները, սովորեցնում է ինտրիգների: Նոյն դասագիրքը քարոզում է որ դաւանութեան աղատութիւն պիտի լինի այն երկրներում, ուր կաթողիկոսները փոքրամասնութիւն են կազմում. իսկ այն տեղերում, ուր կաթողիկոսութիւնը ունի նիւթական ոյժ, ամեն տեսակ «հերձուած» պէտք է համարել պետական դաւաճանութիւն և պիտի պատժել բանտերի, ծեծի, նոյն իսկ մահուան միջոցով:

Այս մերկացումները ահագին տպաւորութիւն գործեցին պատգամաւորների վրայ: Եւ օրինագծի յօդուածները, երկար վիճաբանութիւններից յետոյ, ընդունւում էին մեծամասնութեամբ: Դեռ բոլոր 17 յօդուածները չէ քննուած: Վիճաբանութիւնները, ինչպէս հաղորդում են Փրանսիական լրագիրները, կը շարունակուեն մինչև մարտ ամիսը. չատերը կարծում են որ մինչև ամառնային արձակուրդները հազիւ թէ այդ 17 յօդուածների քննութիւնը վերջանայ պատգամաւորների ժողովում և Սենատում:

Բայց կարելի է վստահ լինել որ Վալդէկ-Րուսսօնի օրինագծի ապագան ապահովուած է և նա ընդհանուր գծերով կ'անցնէ ու հաստատութիւն կը գտնէ: Այդպիսի վստահութիւն ներշնչում է այն հանգամանքը, որ պատգամաւորների ժողովի առաջաւոր տարրերը, հետզհետէ զգում են կառավարութեան անցկցելու անհրաժեշտութիւնը: Պէտք է ասել, որ նոր օրինադիժը, ընդհանուր առմամբ, չափաւոր է և դարձեալ «միջին ճանապարհի» կերպարանքն ունի: Սօցիալիստների և արմատականների համար բաւարար չեն այդ կիսատ միջոցները: Նրանք կը կամենային որ կղերական միաբանութիւնները միանգամայն ջնջուէին: Այդ պատճառով էլ նրանք աշխատում են փոփոխութիւններ մտցնել օրինագծի մէջ: Մի այդպիսի փոփոխութիւն առաջարկուած բանաձև անցաւ ձայների մեծամասնութեամբ: Մինիստրութիւնը հրաժարական պիտի տար, եթէ վստահութեան հարց դրած լինէր: Արմատականները և սօցիալիստները հասկացան որ կարող են գործիք դառնալ յետագէմ կուսակցութիւնների ձեռքին և այսուհետև աւելի զգոյշ կը լինեն: Եւ իրաւ կղերական կուսակցութիւնը վճռել է ոչինչ միջոց չը ինչայել ատելի օրինագիծը տապալելու համար. նա նոյն իսկ պատրաստ է միանալ ծայրայեղ կուսակցութիւնների հետ և մտցնել օրինագծի մէջ այնպիսի արմատական փոփոխութիւններ, ինչպէս է, օրինակ, բոլոր կղերական միաբանութիւնները

ջնջելը: Այդ դէպքում Վալդէկ-Րուսսօ հրաժարական կը տայ. իսկ ընդդիմադիր կուսակցութիւնը հէնց այդ է ուզում:

Պէտք է, սակայն, յուսալ, որ յետադիմականները բաղձանքը չի իրագործուի:

Փրանսիայում գործող կղերական միաբանութիւններից շատերը, տեսնելով որ Վալդէկ-Րուսսօի օրինագիծը պիտի ընդունուի, պատրաստուում են հեռանալ ուրիշ երկիրներ և արդէն սկսել են ծախել իրանց կալուածները: Բայց ուր կարող են ապաստարան գտնել և անպատիժ գործել Հռոմի այդ գործակալները, եթէ ոչ Սպանիայում, այն թշուառ երկրում, որ դարերից ի վեր ստրկացած է կաթոլիկ հոգևորականութեան և հէնց այդ պատճառով էլ այժմ ներկայացնում է մի կիսակենդան դիակ: Սպանիայի միաբանութիւնները սկսեցին պատրաստութիւններ տեսնել Փրանսիայից հեռացողներին ընդունելու համար: Շատերը արդէն ընդարձակում էին իրանց վանքերը, նոր հիւրերին սեղ տալու համար: Բայց յանկարծ բռնկուեցին ժողովրդական ցոյցերը հոգևորականութեան դէմ:

Երբ Կուբան անցաւ ամերիկացիների ձեռքը, այնտեղից հեռացան բոլոր կաթոլիկ միաբանութիւնները և բնակութիւն հաստատեցին Սպանիայում: Առանց այդ էլ խեղճ երկիրը հազիւ էր տանում կղերականների ահագին բազմութիւնը: Վերջին տեղեցութիւններին նայելով, Սպանիայում կան 21,500 ծխական եկեղեցի և 154,000 եկեղեցական պաշտօնականներ, այդ թւում և մօտ 70,000 վարդապետներ: Ունենալով իրանց ձեռքում ահագին դրամագլուխներ, վանքերը և կղերական միաբանութիւնները դրամական մեծամեծ ձեռնարկութիւններ ունեն. այսպէս, նրանք մաս ունեն ծխախոտի մեկնաւաճառի ընկերութեան, Անտրատլանտեան շոգենաւային ընկերութեան սպանիական բանկի մէջ: Միւս կողմից հոգևոր հայրերը հիմնել են գործարաններ և զբանով սաստիկ մրցում են բանուորական զատակարգի և մասնաւոր ձեռնարկողների դէմ, որովհետև վանական գործարանները ազատուած են հարկերից:

Այսպիսի ահագին ոյժի տիրանալով, կղերական կուսակցութիւնն աշխատում է քաղաքականապէս էլ տիրել երկրի վերայ և խել իշխանութեան վերջին մնացորդները իր հակառակորդների ձեռքից: Արքունիքն էլ վախենալով, որ հակակղերական ուղղութիւնը կարող է խել իշխանութիւնը այժմեան թագաւորող տանից, ամեն կերպ հովանաւորում և աջակցում է կրօնաւորներին: Եւ իրաւ, աւելի լինչ կարելի է անել. Սպանիայում

ժողովրդական կրթութեան վրայ ծախսում է $1\frac{1}{2}$ միլիոն, մինչդեռ կղերականութիւնը իւրաքանչիւր տարի կլանում է 44—միլիոն: Արքեուիքը այնքան վախենում է հոգեւոր հայրերից, որ պատանի թագաւոր Ալֆօնսի համար դաստիարակ հրաւիրեց եզուիտ Մօնտանին. սրա ազդեցութիւնը այնքան ուժեղացաւ, որ պատգամաւորների ժողովը պահանջեց հեռացնել: Բացի դրանից կառավարութիւնն աշխատում է օգուտ քաղել և կարլիստներից*), ուստի մի ամուսնութեամբ կամենում է բարեկամութեան կապեր հաստատել իր և իրան հակառակորդ կարլիստների հետ: Եթէ տեղի ունենայ այդ ամուսնութիւնը, այն ժամանակ ծայրայեղ կղերականները ահագին իշխանութիւն ձեռք կը բերեն և երկիրը բոլորովին կը ճնշուի: Ահա այս բոլոր հանգամանքները պատճառ դարձան, որ կղերականութեան դէմ վաղուց կազմուած ատելութիւնը լոյս աշխարհ դայ:

Կրակի վրայ իւղ ածողը հետեւեալ դէպքն էր.

Ուբաօ անունով մի հարուստ և կրօնասէր ընտանիքի աղջիկը, ենթարկուելով իր եղուիտ դաստիարակի խորհուրդներին, ծնողների կամքի հակառակ, փախաւ եզուիտական մի վանք և ընդունուեց այդտեղ իբրեւ քոյր, թէն վանական կանոնադրութիւնը չէր թոյլ տալիս այդ բանը: Վանքը այսպիսով յոյս ունէր տիրանալ հարուստ աղջկայ ամբողջ ժառանգութեանը: Բայց ծնողները պահանջեցին որ իրանց աղջիկը վերադառնայ իրանց տուն: Սկսուեց դատաստանական դործ: Դատարանը, հիմնուելով այն փաստի վրայ, թէ աղջիկը 24 տարեկան է, մերժեց ծնողների պահանջը: Ահա այդ դէպքը դիտմամբ թէ պատահաբար նիւթ դարձաւ «Էլէկտրա» անունով մի պիեսի, որ ներկայացուեց Մադրիդում և դաւաճներում ու մեծ աջողութիւն ունեցաւ: Սկսուեցին մի շարք ցոյցեր կղերականութեան դէմ, որոնք աւելի ևս սաստկացան, երբ յայտնի դարձաւ որ ֆրանսիայից արտաքսուող կղերականները պատրաստուած են սպանիական հողի վրայ հիմնուել:

Փախած աղջկայ ծնողները գործն անցկացրին բարձր դատարան: Նրանց փաստաբանի ճառերը այնպիսի ատելութիւն գրգռեցին ժողովրդի մէջ, որ սկսուեցին փողոցային անկարգութիւններ: Ամբոխը ծեծում էր հանդիպած վարդապետներին և «մահ ետուիտներին, կեցցէ աղատութիւն» էր կանչում:

Խռովութիւնները գնալով սաստկացան, անդամ և դաւաճները: Վալենսիայում ամբոխը յարձակուեց նահանգապետի վրայ

*) Կարլիստներ անուանում են սպանիական գահի թեկնածու Դոն-Կարլոսի կողմնակիցները:

և մի եզուխտական եկեղեցու վրայ սպիտակ նաւթ ածեց: Գրանադայում եզուխտները իրանց դպրոցի պատերի ետեից սկսեցին հրացան արձակել, ամբոխը փորձեց յափշտակել ղէնքերի պահետը՝ եզուխտների վրայ յարձակուելու համար, բայց ոստիկանութիւնը թոյլ չը տուեց: Շատ տեղերում արգէն յայտարարուած է պաշարման դրութիւն և ժամանակաւորապէս դատարեցրած է սահմանադրութիւնը: Շարժումը դեռ շարունակուում է, բայց կարծում են որ կառավարութեանը կ'աջողուի ղէնքի ոյժով ճնշել ապստամբութիւնը, մանաւանդ որ ազատամիտ և սօցիալիստական կուսակցութիւնները, որոնք այս հակադէմական շարժման հեղինակներն են, չեն միանում միմեանց հետ:

Հարց է սակայն. կարո՞ղ է դժբախտ Սպանիան միշտ մնալ կղերական բռնապետութեան տակ ճնշուած ու մահացած: Սպանիական ազգը ազնիւ է, քաջ, պէտք է յուսալ որ նրա համար էլ կը բացուի լոյս, որ կ'ազատէ այդ հինաւորաց երկիրը եզուխտների խայտառակ խնամակալութիւնից:

Հանգիստ ամիս չանցկացրեց և երրորդ քամանական մեծ երկիրը Եւրոպայում, Իտալիան: Այստեղ էլ սօցիալական հարցերը սաստիկ հակառակութիւն են մտցրել աշխատաւոր ժողովրդի և ապահովուած դասակարգերի մէջ, բայց անելով կատաղի մրցութիւնների ասպարէզ: Ահա այդ ընդհարումներից մէկը տապալեց Սարակիօի միւնիստրութիւնը:

Գենուա քաղաքում հիմնուած է աշխատանքի բօրսա. դա մի բանուորական հիմնարկութիւն է, որ միջնորդ է հանդիսանում մի կողմից բանուորների և միւս կողմից գործարանատէրերի մէջ. դրանով բանուոր դասակարգը ազատոււմ էր այն միջնորդներից, որոնք իրանց սեփական չափի մասին են մտածում: Անցեալ տարուայ դեկտեմբերի 18-ին Գենուայի պրեֆէկտը հրամայեց ծածկել աշխատանքի բօրսան: Երկու օրից յետոյ նաւահանգստում գործող մօտ 16,000 բանուորներ գործատուլ արեցին, իսկ չըջակայ բաղմաթիւ գործարանների բանուորները սպառնացին թէ իրանք էլ կը դատարեն աշխատելուց, եթէ նորից չը բացուի աշխատանքի բօրսան: Բանուորական կուսակցութիւնների կողմից պատգամաւորներ գնացին առաջին միւնիստրի մօտ: Սարակիօ, տեղեկանալով գործի էութեան, հրամանադրից նորից բաց անել բանուորական բօրսան, բայց և ոչինչ յանդիմանութիւն չը յայտնեց Գենուայի պրեֆէկտին:

Ահա այս քայլը, որ միջնադէպը խաղաղութեամբ վերջացնելու համար էր անոււմ, պատճառ դարձաւ որ միւնիստրութիւն

նը երկու կրակի մէջ ընկնի: Պատգամաւորների ժողովում ոչ մի կողմը հաւանութիւն չը տուեց միեւնոյն կարգադրութեան. պահպանողական կուսակցութիւնը անբաւական էր, որովհետեւ Սարակիօ զէնքի ոյժով չէր ճնշել բանուորական շարժումը, ինչպէս արել էին նրա նախորդները և ինչպէս պահանջում էին կապիտալիստների շահերը: Իսկ ազատամիտ և սօցիալիստ կուսակցութիւնները անբաւական էին այն պատճառով, որ Սարակիօ չէր պատժել Գենուայի պրեֆէկտին և այդպիսով տեղիք էր տուել, որ նա ապագայում էլ այդպիսի գործեր կատարէ: Հարցապնդումների կարկուտ տեղայ միեւնոյնութեան վրայ, որ և հարկադրուած եղաւ հրաժարական տալ:

Իտալիան վերջին տարիներում այնքան սուր անբաւականութիւնների ասպարէզ է դարձել, որ հեշտ չէր միեւնոյնութիւն կազմել, որ բաւարարութիւն տար երկրին: Վերջին օրերը միայն կարելի եղաւ կազմել միեւնոյնութիւն, որ աւելի ազատամիտ է, քան տապալուածը:

Յունուարի 9-ին Անգլիան զրկուեց իր սիրած Թագուհուց: Վիկտորիայի պէս մի երկարատեւ Թագաւորող անձ դեռ չէ ճանաչում Անգլիայի պատմութիւնը: «Մուրճի» հետագայ համարներից մէկում մենք կը ծանօթացնենք մեր ընթերցողներին Վիկտորիայի Թագաւորութեան հետ, որ տևեց 63 տարի: Առ այժմ յիշատակենք, որ Թագուհու մահը մեծ վիշտ պատճառեց անգլիական ազգին, որ սովորել էր մի շարք տաճնեակ տարիների իր առաջադիմութիւնը և երջանկութիւնը կապել Թագուհու անուան հետ: Թագումը տեղի ունեցաւ մեծ հանդիսաւորութեամբ, ներկայ էր Գերմանիայի կայսր Վիլհելմ II, որ Վիկտորիայի թոռն է:

Վիկտորիային յաջորդեց նրա աւագ որդին, էդուարդ VII, որ արդէն 60 տարեկան մարդ է: Թէև Անգլիայի պէս մի սահմանադրական երկրում Թագաւորող անձը չէ կարող մեծ ազդեցութիւն ունենալ քաղաքականութեան վրայ, բայց և այդպէս, կարծիք էր կազմուել, թէ նոր Թագաւորութեան հետ Անգլիայի քաղաքականութեան մէջ փոփոխութիւն կը մտնի: Մի րոպէ յոյս ծագեց թէ Հարաւ-Աֆրիկեան պատերազմը, որ ահա մօտ տարի ու կէս շարունակուում է կատաղութեամբ, կը վերջանայ: Լուր տարածուեց թէ Վիլհելմ կայսրը, որ Անգլիայում էր դաժնում, յանձն կ'առնէ միջնորդի դեր, մանաւանդ որ, առում էին, բօէրական պատերազմը վերջին ժամանակներում դարձեալ ընդունել է անգլիացիների համար անաջող կերպարանք:

Եւ իրաւ. մինչդեռ Տրանսվալի ծերունի նախագահը Հօլ-
լանդիայում դադար առած՝ տեսնում է միջնորդութեան և ար-
դարութեան բոլոր դռները փակուած իր առջև, բօէրների հե-
րոս գններալ Դեվէտ յանկարծակի յարձակումներով նեղում էր
անգլիացիներին, յետ էր խլում նրանց գրաւած տեղերը: Պե-
ներալ Կիտչենէր մի շարք անգուլթ, քաղաքակիրթ մի ազգին
երբէք պատիւ չը բերող միջոցներ էր գործ դնում բօէրների
երկիրը իսպառ անապատ դարձնելու համար: Բայց և այդպէս,
նա հարկադրուած էր յայտնել անգլիական կառավարութեան
որ եղած զօրքերը բաւական չեն: Ենթադրուած էր թէ Էդուարդ
VII զիջող կը լինի և վերջ կը դնէ այն սոսկալի արիւնահեղու-
թեան, որի սարսափները նրա մօր, Վիկտորիայի մահուան
պատճառներից մէկն էին: Բայց բացուեց անգլիական պատգա-
մաւորների ժողովը, թաղաւորը կարգաց իր առաջին պահական
ձառը, որ ցրուեց բոլոր յոյսերը: Անգլիան վճռել է շարունակել
պատերազմը, մինչև որ բոլորովին կը նուաճէ բօէրների երկի-
րը: Անգլիան նորից մեծ քանակութեամբ զօրք է ուղարկում
գններալ Կիտչենէրին՝ արիւնահեղութիւնները շարունակելու
համար: Ի՞նչ կը լինի վերջը: Ասում են թէ բօէրները ունին ընդ
ամենը 20,000 կռուողներ: Հարաւաֆրիկեան արիւնահեղ դրա-
ման աւելի և աւելի մռայլ կերպարանք է ստանում:

Աւստրիայում երկար ընդհատումից յետոյ յունուար ամ-
սում բացուեց, Բէյխսրատը պատգամաւորների նոր կազմու-
թեամբ: Բէյխսրատի ձախ կողմը բռնել էին գերմանացիք. զը-
րանց մէջ աւելի կշիռ ունեցող խումբը պահանջում էր, որ գեր-
մանական լեզուն յայտարարուի Աւստրիայում իբրև պետական
և պաշտօնական լեզու: Կենտրոնը բռնել էին չէզոքները, որոնք
բազկացած են գերմանացի կաթոլիկներից, իսկ աջակողմեան-
ները սլաւոնական պատգամաւորներն էին—չէխեր, լեհեր, խօր-
վաաներ և այլն, որոնք պահանջում են սլաւոնական լեզուների
հաւասար նշանակութիւն պետութեան մէջ: Բէյխսրատի հէնց
առաջին նիստում պարզուեց, որ նոր պատգամաւորները ևս
մտադիր չեն վերջ դնել այն սուր հակառակութեան, որ մի քա-
նի տարի շարունակ ալէկոծում է աւստրիական Բէյխսրատի
նիստերը, խանդաբերով նրա կանոնաւոր օրէնդրական զբաղ-
մունքները: Ոչ չէխ և ոչ էլ գերմանացի ծայրայեղ նացիօնա-
լիստները յետ չէին կացել իրանց ծրագիրներից:

Երբ միմիատը-նախագահ Կերբէրը յայտնեց, որ կայսրի
առաջարկութեամբ բաց է անում նստաշրջանը (սեսսիա) և ժա-
մանակուոր նախագահ է յայտարարում տարիքով ամենածեր

պատգամաւոր Վէյգելին (լեհ), չէխերի կողմից մի ձայն ընդհատում է մինիստրին. «Սպասէք, ինչ իրաւունքով զուր բաց էք անում պարլամենտը, արտասանելով ձեր ճառը գերմաներէն լեզուով, պէտք է կրկնէք և չէխերէն»։ Եւ երբ ըէյխսրատի ժամանակաւոր նորընտիր նախագահը սկսում է խօսել գերմաներէն, նոյն չէխը բղաւում է. «Դուք սլաւոնացի էք. խօսէք սլաւոնական լեզուով։ Խայտառակութիւն։ Ամօթ»։ Այսպիսի չարագուշակ նախերգանքով բացուեց ըէյխսրատի առաջին նիստը։ Աւստրիական կառավարութեան զրութիւնը չատ ծանր է այդպիսի սուր կերպարանք ստացած ազգայնութեան պաշտարի ստեղծած պայմաններում։ Կառավարութիւնը ձգտում է հաշտուցնել երկու կողմերը ևս, տնտեսական ընդարձակ ծրագրով նա աշխատում է լուսնել ազգայնական կրքերը, սակայն հաղիւթ է այդ նրան աջողուի, մինչև որ վերջնականապէս չը վճռուի այդ խնդիրը և Աւստրիան չը դառնայ դաշնակցական կամ ֆեդերատիւ մի պետութիւն։

Գերմանիայի կայսրը իր դահակալութեան առաջին օրից ցոյց տուեց, որ ուզում է անձամբ ղեկավարել իր պետութիւնը։ «Առանց Գերմանիայի և գերմանական կայսրի այլ ևս ոչինչ չը պէտք է կատարուի աշխարհում», ահա Վիլհելմ II-րդի խօսքերը։ Այդ ցանկութիւնը հակառակ է Բիսմարկի սկզբունքին — չը խառնել Գերմանիային Եւրոպայից դուրս գործերում։ Համաշխարհային քաղաքականութեան ձգտումը յաճախ Վիլհելմին հակասութիւնների մէջ է գցում։ Յիշեցնեմ հէնց նրա վերաբերմունքը դէպի Կրիւզէրը։ Այդ անձնական ազդեցութեան սկզբունքի շնորհիւ Գերմանիան մի տարուայ ընթացքում հիմնապէս փոխեց իր յարաբերութիւնը Անգլիայի հետ։ Անգլո-բօէրական պատերազմի սկզբում Գերմանիան թշնամական դիրք էր բռնել դէպի Անգլիան, որ բուն արտայայտուեց, երբ անգլիացիք բռնեցին մի քանի գերմանական նաւեր, կասկածելով, որ դրանք ղէնք են տեղափոխում բօէրների համար։ Բայց ևրեք ամիս անց Գերմանիան նոյն Անգլիայի օգնութեամբ տիրում է Սամօա կղզիներին, իսկ հոկտեմբեր ամսում արդէն երկուսով պայման են կապում՝ փոխադարձաբար օգնել չինական հարցում։ Այնուհետև Վիլհելմ II ամեն զէպքից օգտուում է ցոյց տալու համար իր ազգականական սերտ կապերը Մեծ-Բրիտանիայի կայսերական տան հետ, դնում է Լօնդօն և այլն։ Նա չէտում է և այն, որ գերմանացիները արիւնակից են անգլո-սակսոններին... Բնականաբար, ինչպէս խոշոր արդիւնագործները, չէղքացնելու համար փոխադարձ մրցումը, միանում են, սենդիկատներ

են հիմնում, այնպէս էլ երկու խոշոր կապիտալիստական արգիւնաբերող-առետրական պետութիւնները—Անգլիան և Գերմանիան—աւելի շահաւէտ են գտնում միանալու, քան մրցելու:

Գերմանիայի ներքին կեանքում նկատելի է կառավարութեան կողմից ձգտում խոշոր կալուածատէրերի շահերին զոհել ազգայնականութեան միւս մասի շահերը: Պարզ է որ հայահատիկները որքան արժան լինեն, այնքան այդ ձեռնտու պէտք է լինի չքաւոր դասակարգերին, բանուորներին և արգիւնադործներին: Սակայն խոշոր կալուածատէրերի համար ձեռնտու է որ հացի գինը միշտ բարձր լինի, իսկ դրա համար պէտք է որ ներմուծուող հացի վրայ մաքսը բարձրացնուի: Կալուածատէրը իր գիւղատնտեսական արգիւնքների վրայ նայում է իբրև ապրանքի վրայ, հասկանալի է որ, եթէ չը լինեն դրսից ներմուծուող նիւթերը, իր ապրանքների դները կը բարձրանան: Գիւղացին չի օգտուելու դների այդ բարձրացումից, որովհետև նա ինքը իր ընտանիքով սպառում է իր քրտինքով վաստակած հացը: Հեռագրերից յայտնի է որ Գերմանիայի զանազան տեղերում ազգույնյեք են եղել հացի մաքսի բարձրացման դէմ: Այդ բարձրացումը մնաս կը հասցնի և Ռուսաստանի հացի արտահանութեան: Գերմանական կառավարութիւնը ուզում է այդ քայլով իր կողմը գցել խոշոր կալուածատէրերի կուսակցութիւնը և դրա աջակցութեամբ գլուխ բերել կայսեր սիրած ծրագրերից մէկը—միացնել ջրանցքով Բայն գետը Էլբայի հետ:

Ուշադրութեան արժանի է մի ներքին խնդիր ևս, որի նախաձեռնութիւնը պատկանում է նոյնպէս Վիլհելմ II-ին. դարէալական և կլասիկական միջնակարգ ուսումնարանների իրաւունքների հաւասարացման կարգադրութիւնն է, այդպիսով վերջ է դնում կլասիկների մենաշնորհումներին, մի բան, որ չի կարելի չը ցանկալ և Ռուսաստանի համար:

—

Յունուարի վերջին Վիեննայում թղթերի բորբոքումից վախճանուեց Սերբիայի նախկին թագաւոր Միլան Օբրենովիչ: Այդ մահը մի մեծ դէպք է սերբիական ազգի պատմութեան մէջ:

Միլանը 46 տարեկան էր: Դեռ Պարիզում ուսում առնող պատանի էր նա, երբ հարկաւոր եղաւ Սերբիայի իշխանական զահը բարձրանալ: Նրա անունը կապուած է Սերբիայի նորագոյն պատմութեան մի քանի խոշոր փաստերի հետ: 1876 թուականին, երբ սլաւոնական շարժումը ստաղաւ լայն չափեր և Բալկանեան թերակղզում պատրաստուած էին նշանաւոր դէպքեր, Միլանը ահագին ժողովրդականութիւն էր վայելում: Մի

ջերմ հայրենասիրական հրաւերով նա դիմեց ժողովրդին և պատերազմ հրատարակեց Թիւրքիայի դէմ: Հետեւեալ տարին նա միացաւ ռուսներին պատերազմի մէջ. չնորհիւ այդ գործած դերի, Սերբիան Բերլինի կօնդրէսում Թիւրքիայից անկախ հրատարակուեց և 1882-ին դարձաւ Սերբիայի թագաւոր. առաջին թագաւորը՝ չորս հարիւր տարի Թիւրքական լուծի տակ մնացած մի երկրում:

Բայց Միլանը, ստացած լինելով բնութիւնից ընդունակութիւններ, զուրկ էր լուրջ բնաւորութիւնից: Որքան հասակ էր քաշում, այնքան բարոյապէս ընկնում էր: 1885-ին նա պատերազմ սկսեց այն իսկ Բոլգարիայի դէմ, որի ազատութեան համար 1876-ին սկսուել էր սերբ-թիւրքական պատերազմը: Այդ ժամանակից նա արդէն այնքան ընկնում է ժողովրդի աչքում, որ հարկաւոր են համարում խլել նրա ձեռքից նրա անչափահաս որդի Ալեքսանդրին և հեռացնել նրան Սերբիայից: Միլանը հրաժարուեց գահից յօգուտ իր որդու, ապրում էր արտասահմանում, վարելով անպատիւ կեանք:

Բայց նա հանգիստ չը թողեց Սերբիան: Թէ անձամբ և թէ իր կողմնակիցների միջոցով նա անդադար խանդարում էր փոքրիկ երկրի հանգստութիւնը: Ալեքսանդր թագաւորը վերջ ի վերջոյ հաշտուեց իր հօր հետ և նշանակեց նրան սերբիական զօրքերի գլխաւոր հրամանատար: Բայց նրա անվերջ ինտրիգները և խռովութիւնները շարունակում էին տակն ու վրայ անել սերբիական ժողովուրդը: 1890 թուականին, Միլանի բացակայութեան միջոցին, Ալեքսանդր թագաւորը ամուսնացաւ Դրագա Մալինայի հետ: Միլանը, համարելով այդ քայլը իր համար կատարեալ պարտութիւն, նորից հեռացաւ Սերբիայից և ինտրիգներ էր լարում իր որդու դէմ: Պարիզից տեղափոխուեց Վիեննա, որպէս զի այդտեղից աւելի լաւ հետեւէ սերբիական գործերին: Բայց մահը վերջ դրեց նրա կեանքին:

Այդ մահը Սերբիայի համար նշանակում է խաղաղութիւն: Այժմ նա կարող է հանգիստ կերպով առաջ գնալ...

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Քաղաքապետ», փետրուար: «Ո՛ւր գաղթել» խմբագրական չօդուածի մէջ մի քանի ցաւալի և յուսահատական էջեր են բացուած այն հին, ճակատագրական դժբախտութիւնից, որ հայի գաղթականութիւնն է ներկայացնում: Դա մի թուցիկ տեսութիւն է, բայց շատ ցանկալի և խրատական կը լինէր հայ գաղթականների մի ամբողջացրած պատմութիւնը: Մինչև այժմ հրատարակուած են մի քանի գրուածքներ, որոնք վերաբերում են այս կամ այն գաղթականութեան անցեալին և ներկային. բայց հասաքել այդ բոլորը, ամբողջացնել, մանաւանդ լուսարանել թէ ինչ ընդհանուր պատմական օրէնքներից էր կազմուած հայ գաղթականութիւնների ճակատագիրը—ահա ինչն է պակասում: Մեր պատմութեան մեծ մասը, այսպիսով, դեռ չէ լույս հանուած և մենք չը գիտենք թէ ինչ էր գաղթականութիւնը հայ ազգի համար: Յօդուածագիրը կամենում է գուշակել թէ որպիսի երկիրներում հայերը կարող են գաղթականութիւններ հիմնել, երկիրը չը կրելով թէ շատ կը ձուլուեն տեղացիների հետ: Այս հարցը ևս լուծում է շատ անբաւարար կերպով, որովհետեւ մի այդպիսի հարց չէ ել կարելի լուծել: Յօդուածից մենք իմանում ենք որ Նիպոտոսի և Ամերիկայի հայ գաղթականութիւնները հալուելու վրայ են, արդէն ամերիկացի և եգիպտացի հայեր կան, ո-

րոնց համար հայերէնը խորթ լեզու է: Եւ եթէ այդ ազատ երկիրներումն էլ հայը չէ կարողանում պահպանել իր լեզուն, առանց որի չէ կարող լինել աղքտութիւն,—հասկանալի է, որեւէ թէ ինչ կը լինի նա այնպիսի տեղերում, որ ամեն տեսակ արհեստական միջոցներ են ստեղծուած, աղքտութիւնները ոչնչացնելու համար:—«Հայ բժշկարանի» չօդուածը կարող էր հետաքրքրական լինել մեր կուլտուրայի պատմութեան համար, եթէ մեր հին բժշկարաններ քննողները լինէին մասնագէտներ և պարզէին թէ ինչ հանգամանքներ է ունեցել մեղանում գիտական բժշկականութիւնը, որ չափով է ենթարկուած եղել արարական և այլ աղբերի գիտութեան: Բայց այստեղ այդ բժշկարանները քննում են լոկ բանասիրական տեսակէտից, այսինքն իբրև ձեռագիր, իբրև հնութիւնից մնացած գրաւոր աշխատութիւն, առանց քննադատելու և վերլուծելու զրքի բովանդակութիւնը, գիտական արժանիքը: Նոյն այդ տեսակէտից էլ նայել է Հ. Ղ. Վ. Յովնանեանը իր «Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնին վրայ» աշխատութեան մէջ: Բժշկական գրուածքները անցեալ տարիների մեր զրականութեան պատմութեան մէջ շատ նշանաւոր դեր ունեն, քանի որ զրանք էին համարեա միակ գրուածքները, որանք նշանակուած էին ժողովրդի ընդհանրութեան համար: Շատ ցանկալի էր, որ մեր բժիշկները կամ

առհասարակ ձեռնհաս անձինք ըսկաէին ուսումնասիրել մեր հին բըժշկական գրականութիւնը և որոշէին նրա դիտական արժանատրութիւնը:—Ժամանակակից հարցերի վրայ ուշադրութիւն դարձնելով, «Ֆաղմովէպը» ղետեղել է այս գըրքում նախագահ Կրիզէրի մասին մի համառօտ յօդուած, որ բնորոշուած է հերոս բօէրնէրի ծերունի նահապետը:—Այս և մի թեթև կենսագրութիւն, որի մէջ դուրս է բերուած մեր հայ գրականութեան նահապետներից մէկը—Արապետ Իւթիւճեան, որ բաղմաթիւ (45-ից աւել հասոր) թարգմանութիւններ է տուել, բայց աւելի չափն է ներանով, որ 1852 թուականից մինչև 1884 թ. խմբագրում և հրատարակում էր Վ. Պօլսի ամենանշանաւոր հայ լրագիրներից մէկը—«Մասիսը»: Վենսագրութիւնը համառօտ է, ընդհանուր բառերով գրուած. աւելի հետաքրքրական կը լինէր, եթէ Իւթիւճեանի կեանքի հետ պատմուած լինէր և «Մասիսի» կեանքը, որ այնքան երկարատե է եղել և արդիւնաւոր (նա այժմ էլ հրատարակում է իբրև շարաթաթերթ, բայց ուրիշների խմբագրութեամբ): Իւթիւճիանն այժմ 74 տարեկան է:

«Թուսթուն», գրական և թատերական հանդէս. № 1, 1900 թ. դեկտեմբեր: Հանդէսի 1/3 աւելին (62 էր.) բռնում է Մուրացանի «Ռուզան կամ Հայրենասէր Օրիորդ» պատմական դրաման, որի մասին առանձին կը խօսենք: Մ. Բերբերեանի «Մի էջ Վերածնութեան շրջանից» կօմպիլիացիան կարդացում է ոչ առանց հետաքրքրութեան. այդտեղ խօսուած է Բօկկաչիօի և և նրա «Բեկամբօն» աշխատութեան մասին և այդ առիթով մի կարճ, թեթևակի տեսութեան մէջ ակնարկ է գցում վերածնութեան դարի վրայ: Թեման շատ հետաքրքր-

քրական է, նիւթի առարկան շատ խրատական և ողորդիչ: Դանտէի, Պէտրարկայի, Բօկկաչիօի և ուրիշ հումանիտների ժամանակները այժմ շատ լաւ ուսումնասիրուած են, կարելի էր, օգտուելով այդ դիտնական աշխատութիւններից, նկարել Վերածնութեան դարը աւելի կենդանի, աշխոյժ գոյնեւով, պարզել նոր աշխարհայեցողութիւնների հիմքերը: Թողածագիրը սակայն, բաւականանում է ընդհանուր փրաղներով և նրա տուած պատկերը շատ դժգոյն է, մակերևութային: Պատճառը, ինչպէս մեզ թւում է, այն պիտի լինի, որ ինքը, յօդուածագիրը չէ հաւատում այն իտէալներին, որոնց զաւանում էին Պետրարկաները և Բօկկաչիօնները: Ահա մի նմուշ նրա հասկացողութիւններից: Ինչպէս յատուկ է չափաւորութեան ասպետներին, պ. Բերբերեանն ասում է որ խաւարամտութիւն է ասել թէ «Ինչ որ հային է—այն երկնքից է», բայց մի և նոյն ժամանակ անհեռատեսութիւն է ասել թէ «Ինչ որ եւրոպական է—լաւ է»: Օրինակներով ցոյց է տալիս թէ հայը ինչ կարող էր վերցնել անդլիացիներից: Եւ ասում է. «անդլիացիների ետաքրքրութիւնից օրինակներ վերցնել պէտք է», բայց նրանց առևտրական ընդունակութիւնները մեզ շատ բան կարող են սովորեցնել: Ուրեմն ամբողջ Անգլիայում հայը միայն վաճառականական իմաստութիւններ պիտի որոնէ... և անգլիական ազգը չունի աւելի լաւ քաներ, որոնց արժէր հետեւել, աշակերտել: Եւ երբ մի մարդ Անգլիայից միայն վաճառականական արշինի պաշտամունք է փոխ առնելի համարում, կարող է նա Վերածնութեան դարի մասին գրել այնպէս, ինչպէս պէտք է: Ինչպէս գրում ենու—Ի հարկէ, ոչ: Եւ սակայն այս յօդուածը միակ է ամբողջ «Թատրոնի» մէջ իբրև փո-

քեր ի շատէ արժանաւոր գրական ինքնուրոյն յօդուած: Մնացածները թարգմանական, հրատարակաստանական, քննադատական վարժութիւններ են միայն, որոնք չը պիտի լոյս տեսնէին տարին երկու անգամ հրատարակուող մի հանդէսում, կամ պիտի լոյս տեսնէին օրինաւոր սըրբազրութեամբ: Իսկ զրա համար հանդէսին հարկաւոր է մի հմուտ, զարգացած խմբագիր: Ահա պ. Մոնտեանը գրում է թէ հայոց պատմութեան նախահայր Խերենացին է բերում «Ո՛ր տալիս ինձ գծուի ծխանի» երգը, մինչ ղեռ արար-աշխարհին յայտնի է, որ Գրիգոր Մագիստրոսն է գրի աւել այդ կտորը: Նոյն պարունը «ամենապիտքը կասկած անգամ» չէ զգում, որ մի քանի շարականների եղանակները յօրինել է Սահակ Պարթևը և զրանք համարեա անպիտոխ մնացել են մինչև մեր օրերը: Այսպիսի հեղինակաւոր, «անսխալ» վճիռներ արձակելը այնպիսի հարցերի մասին, որոնք նոյն իսկ պատմական երկար ու բարակ քննութիւնների միջոցով էլ չեն կարող պարզարանուել,—առնուաղն թեթևամտութիւն է: Եւ այլ աչալիսի գոհարներ շատ կան հանդէսի մէջ, որոնք ապացուցանում են թէ դա մի սլարկ է, ուր ամեն մէկը զգում է, ինչ ուզում է և ինչ կարողանում է: Բաւական է նոյն իսկ «Թատրոնական քրոնիկոն» անունով յօդուածը, որպէս զի այդ հանդիսի վերաբերմամբ եղած ամեն մի վատ կարծիք հաստատէ. աւելի ողորմելի բան հաղիւ թէ կարելի լինի երևակայել Գոնէ կանոնաւոր հայերէնով գրէին, գոնէ մի վոքը ձաշակի, խելքի տէր լինէին: Գեղարուեստին նուիրուած մի հանդէս չը պիտի ալղքան թեթևօրիկ լինի. վեց ամիս ժամանակ կալ մի գիրք հրատարակելու համար, ցանկալի կը լինէր այդքան երկար ժամանակամիջոցը զործադրել լաւ մշակուած

յօդուածներ պատրաստելու վրայ: Թէ չէ ձախ ձեռքով գրած բէցէն-գիւններն ու քրոնիկոնները այնքան տղեղ տպաւորութիւն են թողնում, որ մարդ ավստում է հրատարակութեան արտաքին վայելչութիւնը: Գրքի մէջ գրուած են մաքուր ֆօտօտիպիաներ. դրանցից աւելի լաւ գործ թիֆլիսում չէր էլ կարելի պահանջել: Բայց մենակ ֆօտօտիպիաները չեն կարող վրկել հանդէսը, հարկաւոր է բովանդակութիւն. իսկ բովանդակութիւնը պատկերների վայելչութեան հասցենելու համար հարկաւոր է ընդունակութիւն, գրական շնորհ: Եւ շատ ցաւալի է որ այդպիսի շընորհ չէ երևում «Թատրոնի» մէջ:

—

„Навѣзскій Вѣстникъ“, վերաբերում Գ. Իւրի Վեսելովսկին զետեղել է մի յօդուած, որ վերաբերում է հայոց հին գրականութեան և կրում է «Հերոսական շրջանի գրական գործիչը» վերնագիրը: Այդ գործիչը Նղիշէն է, հինգերորդ դարի առաջին կրօնական պատերազմի ողևորուած երգիչը: Որ Նղիշէն խակապէս «Աւարացիի սոխակն» է—այդ, ի հարկէ, ճիշտ է. մեր հին գրականութեան մէջ շատ քիչ կան այդպիսի ողևորուած բանաստեղծներ. Նղիշէն գեղեցիկ ոճի, նկարագրական սքանչելի ընդունակութեան կողմից մի բոլորովին առանձին տեղ է գրաւում հին մատենագրութեան պատմութեան մէջ: Նրա մասին խօսողը պիտի նախ և առաջ որոշէ իր զիրքը, թէ ի՞նչպէս է ուղում նախել Նղիշէին: Երկու տեսակ պահանջ կարելի է անել Նղիշէի դրբից—կամ զօտ պատմական կամ բանաստեղծական: Եթէ ուզում ենք քննել Նղիշէի գիրքը իւրեւ պատմագրութիւն, այն ժամանակ պիտի մանրամասն ուսումնասիրենք և հինգերորդ դարը ու դնենք Նղիշէի կողքին Ղազար Փար-

պեցուն, որ նոյնպէս նկարագրել է Վարդանանց պատերազմը: Սյդ ներկարագրութեան մէջ էլ մենք գրտնում ենք Նղիշէի շատ պակասութիւնները, նրա տենդենցիան, նրա չափազանցութիւնները: Գ. Վեսելովսկին այդ չէ արել. նրա համար գոյութիւն չունի Փարպեցին, նա պատմում է հինգերորդ դարի շարժումը այնպէս, ինչպէս պատմել է Նղիշէն, և ոչ մի պակասութիւն չէ գտնում այդ պատմութեան մէջ, եթէ չը հաշտենք այն, որ նա չէ հաստատում այն ճառերին, որոնց Նղիշէն դրել է Վարդանի, Ղևոնդի և միւսների բերանը: Իբրև գրական-պատմական մի հետազոտութիւն, որի մէջ ամբողջապէս դուրս հանուած պիտի լինէր Նղիշէի դէմքը, պ. Վեսելովսկու դրուածքը չունի մեծ արժանատիութիւն հէնց այն իսկ պատճառով, որ նա չափազանց միակողմանի է իր դատողութիւնների մէջ, նոր հորիզոններ չէ բաց անում ընթերցողի առաջ. մի խօսքով վերաբերում է Նղիշէին և նրա ժամանակին այնպէս, ինչպէս վերաբերում էին հայերը այն բարի ժամանակները, երբ չը կար պատմական կրիտիկա, երբ ամեն ինչ հալած իւղի տեղ էր ընդունում: Սչնքան թող են պ. Վեսելովսկու պատմական տեղեկութիւնները մեր անցեալի մասին որ նա հինգերորդ դարի մատենագիրներին թուելիս առաջ դնում է Մովսէս Խորենացուն, ապա Նզնիկ Վողբացուն, ապա միայն Վորիւնին, մինչդեռ վերջինս է ըստ աւագութեան առաջին տեղը բռնում, իսկ Խորենացու մասին եղած վէճերը չայտնի են ամենքին: Նա ասում է թէ Ղաղար Փարպեցին նկարագրել է այն գրութիւնը, որի մէջ գտնում էր Հայաստանը հինգերորդ դարի երկրորդ կէսում և վեցերորդի սկզբում. մինչդեռ Ղաղարը երկար և մանրամասն խօսում է, սկսած չորրորդ դարից և հինգե-

րորդ դարի առաջին կէսի պատմութիւնն էլ աւանդում է մանրամասն կերպով: Բայց ինչպէս է նայում պ. Վեսելովսկին Նղիշէին: Նրա համար Նղիշէն թէ՛ պատմագիր է, թէ՛ բանաստեղծ, թէ՛ հոգեւորական ջատագով: Բայց այդ դէպքում պէտք էր զանազանել Նղիշէի յատկութիւնները և ցոյց տալ թէ ո՛ր յատկութիւնն է որին զոհուած, ինչպէս է նա կարողացել իւրաքանչիւր իր յատկութիւնը երևան հանել: Սյդ կողմից բաւական հետաքրքրական կը լինէր ուսումնասիրութիւնը Ցարաբախտաբար, յօդուածագիրը հաղիւ հաղ շօշափում է այդ հարցերը, շտապելով պատմել Նղիշէի գրքի բովանդակութիւնը: Իբրև այդպիսի մի պատմածք էլ, որ գրուած է թեթև աշխուժ լեզուով, պ. Վեսելովսկու դործը ունի իր արժանատիութիւնը, դրանով առաւ ընթերցողը կը ծանօթանայ Նղիշէի հետ: Հէնց այդ ընթերցողի տեսակէտից էլ մենք պիտի ասենք որ յօդուածը կարեւոր է և լաւ—Հետաքրքրական է Հաշիմ-բէկ Վեդիրովի «Իմ լիշողութիւնները մէքթէպի մասին» յօդուածը: «Մէքթէբ»—դա այն նահապետական դպրոցն է, ուր մահմեդական երեխաները, մօլլայի ղեկավարութեամբ, սովորում են զրադիստութիւն: Սյդ տեսակ դպրոցներ շատ և շատ կան մեր երկրի մահմեդականների մէջ. ամեն մէկը տեսած կը լինի զրանցից, ուստի և Վեդիրովի լիշողութիւնները թուում են նոյն իսկ շատ թույլ նկարագրութիւն: Գլխաւորը այստեղ այն է, որ թուրքերը սկսել են հասկանալ իրանց պակասութիւնները և այսպիսի յօդուած չէր կարող հրատարակուել մի քսան տարի առաջ, երբ թուրքի պակասութեան մասին խօսելը նշանակում էր թուրքի արիւնարբութնամբին լինելը—Հետաքրքրութեամբ է կարդացում և Վ.Վ.-ի

„Взглядъ и Нѣчто“ մեծ յօդուածի շարունակութիւնը, որ այս անգամ խօսում է Խալիլայի մասին, գլխաւորապէս նրա գեղարուեստական և երաժշտական հարստութիւնների մասին: Տուրիստի թեթև նկարագրութիւններ, որոնք ընթերցանութեան հաճելի նիւթ են տալիս:— Ուշադրութեան արժանի է և Խ. Դ.-ի յօդուածը խիզանների մասին: Խիզան անուանում են այն զիւղացիները, որոնք սեփական հողեր չունեն և կալուածատէրերից վարձով հող են վերցնում ու փոխարէնը յայտնի պարտաւորութիւններ են յանձն առնում հողատիրոջ վերաբերմամբ: Այդ դրութիւնը գոյութիւն ունի դեռ XVIII դարից և պահուել է մինչև այժմ միայն Քիֆլիսի և Քուլթայիսի նահանգներում: Խիզանների հարցը կենսական մեծ նշանակութիւն ունի Վրաստանի համար, ուստի նրա բարեխիղճ ուսումնասիրութիւնը ներկայացնում է յայտնի հետաքրքրութիւն: Այդպիսի մի ուսումնասիրութիւն է և այդ յօդուածը:—Վրաց մամուլի տեսութիւնը յօդուածը նպատակ ունի ծանօթացնելու վրաց ներկայ պարբերական մամուլի մէջ աշխատողների հետ: Կարդացում է հետաքրքրութեամբ: Այդտեղից մենք իմանում ենք որ վրաց մամուլն էլ, ինչպէս նա և ռուսահայերի մամուլը, ծնուել է իշխան Վօրօնցովի հրատարակութեան և լուսամիտ ջանքերի շնորհիւ:—Ի վերջոյ չիշատակենք Ս. Բ.-ի յօդուածը Կովկասի տնտեսական զարգացման մասին: Յօդուածը դեռ չէ վերջացել, և մենք մի ուրիշ անգամ ամփոփ տեղեկութիւններ կը տանք նրա մասին:

—

„Вѣстникъ Европы“, յունուարի Պրօֆէսոր Դերիէ բաց է անում մի հետաքրքրական անկիւն պատմական անցեալից: Դա հիսիսային

Աֆրիկայի այն ծովափն է, որ հաստատուեց Հռոմի կուլտուրան, որ քրիստոնէական եկեղեցին գտաւ իր առաջին հետևողները: Այստեղ էին ծնւում այն քրիստոնէական վարդապետութիւնները, որոնք ուղղափառ անուանուած եկեղեցու համար «հերձուածներ» էին: Արօնի միութիւն ստեղծելու համար քրիստոնեայ աշխարհը սկսեց մրցութիւնների և կռիւների ամբողջ զարաշնջան, որի սկիզբը IV դարն էր: Ահա այդ սկիզբն է նկարագրում յարգելի գիտնականը: Նրա դործի դեռ առաջի մասն է տպագրուած այս համարի մէջ:—Ցայտնի գրող և իրաւաբան Վ. Սպասովիչ խօսում է անցեալ տարի վախճանուած ռուս յայտնի փիլիսոփայ Վլադիմիր Սօլովիեվի մասին, վերջնելով նրան որպէս հրապարակախօս: Սօլովիեվը ծնւաբխտ ռուս հայրենասէր էր, քարոզում էր կրօնական ազատութիւն, դատաւարտում էր ազգայնական խտրութիւնները և սաստիկ յարձակում էր ռուս նացիօնալիստների վրայ նրանց բռնած ուղղութեան պատճառով: Սպասովիչ դուրս է բերում հանգուցեալ մտածողի ազնիւ, համակրելի կերպարանքը և զարմանք է յայտնում որ Սօլովիեվին իրանց դաշնակից են համարում այնպիսի մարդիկ, որոնց հակառակորդն էր նա:—Ս. Խախանով ղետեղել է Վրաստանի միացման հարկւրամեայ տարեդարձը՝ վերնադրով մի աշխատութիւն: Այդտեղ նկարուած է Վրաստանի անցեալը մինչև XIX դարի սկիզբը: Բայց թէ պատմաբանների որ տեսակին է պատկանում պ. Խախանովը, այդ կարելի է իմանալ հետեւեալ փոքրիկ փաստից: Վրաց վերջին թագաժառանգ Դաւիթը սաստիկ օլըտերական էր, այսինքն սիրում էր XVIII դարի ազատ զաղափարները և մինչև անգամ թարգմանել է Մօնտեսքիէի գրուածքը: Այդ կող-

մից բոլորովին բնական պիտի լինէր որ թաղաժառանգը իր համար ամուսին գտնելու գործում նախապաշարմունքներից ազատ և անկախ հանդիսացաւ Բաջց պ. Խախանօվն տեսնում է թէ Դաւիթը ճիշտն իսկ տառակեց ժողովրդի աչքում ամուսնանալով մի հայուհու հետ» (այդ հայուհին իշխանուհի Արամելիքն էր)։ Կան մարդիկ, որոնց շօվինիստ, նեղ-աղքատական հոգին չէ կարողանում տանել այնպիսի պաշմանական փաստեր, որոնք ազատ մտածող, լայնամիտ մարդուն միայն հաճութիւն և ոգևորութիւն կարող է ազդել։ Ահա թէ ինչ տեսակ պատմաբան է պ. Խախանօվը։ Աւելացնենք և այն որ մի և նոյն առարկայի մասին պարոնը գրել է բազմաթիւ ուսանելի ամսագիրների, լրագիրների մէջ՝ «Русская Мысль», «Вѣстникъ Всемирной Исторіа», «Русскія Вѣдомости» և այլն), աշխատելով այնպէս անել, որ մի տեղ գրածը միւս տեղերում գրուածներին չը նմանուի։ Սա մի այնպիսի «բեղմնաւորութիւն» է, որ հազիւ թէ գիտնական լրջութեան նըշան համարուի։—Ինչպէս միշտ, ամսագրի իսկական ղարկերն են կազմում «ներքին տեսութիւն» և «Հասարակական քրօնիկայից» բաժինները, որոնք չափշտակութեամբ են կարդացւում։ Այդտեղ ամսագիրը պատկերացրել է Ռուսաստանի պետական և հասարակական կեանքի զլխատուր և բնորոշ հանգամանքները անցած XIX դարի ընթացքում։

«Журналъ для всѣхъ», լուսնվար։ Մի հրատարակութիւն է սա, որ մի անգամայն արժանի է իր անունան— «Ամսագիր ամենքի համար»։ Ամենքի համար է սա նախ և առաջ իր գնով. դուք տալիս էք մի հատ ոտրլի և ստանում էք մի տարրուայ ընթացքում տասներկու գեկեցիկ գիրք։ Գեղեցիկ թէ՛ արտաքինով,

թէ մանաւանդ բովանդակութեամբ։ Արտաքինը մաքուր է, կան շատ պատկերներ, տպւում է մանր տառերով, եթէ վերածենք սովորական խաշոր տառերի, կը ստանանք բաւական հաստ գիրք։ Գունուարի համարը բաղկացած է 124 սինակներէից։ Նւ այդպէս հրատարակւում է այդ ամսագիրը արդէն վեցերորդ տարին։ Նա ունի երկու գրական-գեղարուեստական հարուստ բաժին, տալիս է գիտական ժողովրդականացրած յօդուածներ, արտաքին տեսութիւն, ներքին տեսութիւն և այլն։ Ուղղութիւնը վերին աստիճանի համարկելի—առաջադիմական։ Ամսագրին աշխատակցում են լայտնի պրօֆէսորներ, իսկ գեղարուեստական բաժնում գտնում ենք Փաքսիմ Գօրկիին, որ վերջերս այնքան մեծ անուն հանեց Ռուսաստանում։ Այս համարում տպուած է Գօրկիի մի գեղեցիկ պատկերը. նկարագրում է մի գինետուն, ուր հաւաքուած հասարակ մարդիկ լսում են մի կնոջ, որ երգում է կոյրերի երգը։ Պատկերը վերին աստիճանի բնական է, ազդում է ընթերցողի վրայ, բաց անելով ժողովրդական ցաւերից մէկը— Բանաստեղծ Բալմանտը պատմում է անգլիական հռչակաւոր բանաստեղծ Շէլլիի մասին։—«Երկու ընտանիքներ, պատմուհանքի մէջ դուրս են բերուած երկու ընկերներ. մէկը աւարտել է համալսարանը, իրաւաբան է, ունի լաւ եկամուտներ, ամուսնացել է հարուստ աղջկայ հետ, ապրում է փառաւոր կերպով, բայց շարունակ էլի մտածում է իր եկամուտների մասին, ունի մի դժգոհ կին և նրա կեանքը հարուստ ու գեղեցիկ բնակարանի մէջ ձանձրալի է, պաշտօնական—ցուրտ։ Միւս ընկերը դեռ ուսանող է, աղքատ, բայց ունի ընտանիք. նա իր կնոջ և երեխաների հետ ապրում է մի կեխտոտ հիւրանոցում, բայց և այդպէս, ուրախ ու անհոգ է, լի ու

լի վայելում է առողջ ու սիրող ընտանիքի երջանկութիւնը: Պրօֆէսօր Վլիչէսկին զետեղել է Պետրոս Մեծը ու նրա աշխատակիցները անունով յօդուածը, որի մէջ խօսում է Ռուսաստանի մեծ վերանորոգողի մասին աշխոյժ և թեթև ոճով:—Պրօֆէսօր Վարլովօվի «Նշխատանքի բաժանումը, իբրև միութեան հիմք» յօդուածը կարգացում է յափշտակութեամբ: Նյատեղ հրաշալի պարզ լեզուով ու օրինակներով ցոյց է տուած թէ ինչպէս մարդիկ իրանց աշխատանքով ծառայում են միմեանց բարօրութեան: Նշխատանքը միացնում է ոչ միայն անհատները, այլ և ազգերը: Նու չը նայած այս հաղամանքին, մարդիկ թշնամութիւն են անում իրար դէմ: Պէտք էր որ աշխատանքը եղբայրացնէր բոլոր մարդկանց, բայց դուրս է գալիս որ «մենք միմեանց ուտում ենք ու զրանով էլ կշտացած ենք լինում»: Ինչո՞ւ է այսպէս: Պրօֆէսօրը խոստանում է պատասխանել այդ հարցին ուրիշ անգամ:—«Սնցած Դար» վոքբիկ յօդուածի մէջ պատկերացրած է XIX դարը իր զրական ու բացասական կողմերով: Մինչդեռ սովորութիւն է դարձել դատապարտել այդ դարը այն պատճառով, որ նա չը

կարողացաւ չեղաշրջել բարոյական հասկացողութիւնները, երկրի վրայ արգարութիւն և ազատութիւն հաստատել — այստեղ բերուած են շատ օրինակներ, որոնք վկայում են որ գիտութեան առաջադիմութեան հետ բարոյական հասկացողութիւններն էլ առաջ են զընացել: Ուստի ամսագիրը երախտագիտութեամբ է չիշտակում այդ դարը և ցանկութիւն է յայտնում, որ այդ դարի մեծ գործիչների իդէալները հասարակական բարոյականութեան մասին իրագործուէին ապագայում:— Պրօֆէսօր Շիմկեվիչը սկսել է մի շարք հանրամատչելի պատմութեանքներ, «Բիօլօգիայի շրջանից»:— Արտաքին և ներքին տեսութիւնները կադմուած են շատ գեղեցիկ ողով և կարգացում են մեծ հաճութեամբ:—Սհա թէ որքան գեղեցիկ նիւթ է տալիս ամսագիրը մի ուրլով: Վատարեալ ժողովրդական ամսագիր: Խմբագրութիւնը իր ծանօթութիւնների մէջ բացատրում է այն բոլոր գիտական բառերը, որոնք պատահում են յօդուածների մէջ: Պարզ և հառկանալի դառնալու համար ամսագիրը ոչինչ չէ խընայում:

Նիւթի չափազանց առատութեան շնորհիւ այս համարը ևս դուրս եկաւ աւելի ստուար, քան խոստացել էինք: Տեղի պակասութեան պատճառով այս համարում չը կարողացանք զետեղել Մ. Մամուրեանի և Ս. Տիւսարի կենսագրութիւնները: Բացի այդ, ստիպուած եղանք հանել մի քանի յօդուածներ («Գրականութիւնը Ռուսահայերի մէջ» և մի քանի գրքերի մատենախօսութիւն) և չը տպագրել «Նամակներ Արտասահմանից» բաժինը:

Խմբագրութիւնս ուրախութեամբ նկատում է, որ «Մուրճ»-ի հէնց առաջին համարի լոյս տեսնելուց յետոյ շատ զգալի կերպով սկսուեց աւելանալ բաժանորդների թիւը: Թէև դեռ հեռու ենք բաժանորդների այն թուից, որ անհրաժեշտ է ամսագրի գործը մեր մէջ կանոնաւոր տանելու համար, սակայն առաջին համարին հասարակութեան ցոյց տուած համակրութիւնը յոյս է տալիս մեզ, որ անիրագործելի չէ անցեալ համարում մեր բերած համեստ պահանջը:

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն Ն Ե Ր

Պարիզ. Մ. Յ.—Ձեր յօդուածը անկարող եղանք տպել:

Մօնպելիէ. Մ. Մ. Զի տպուի:

Լօզան. Ա. Ա.—Իր ժամանակին ձեզ ուղարկուած է «Մուրճ» № 1:

Մոսկուա. Խ. Յ.—Առանց գրուածքը կարդալու, ոչինչ չենք կարող ասել:

Կիեւ. Մ. Ղ.—Ամեն մի գրուածքի համար խմբագրութիւնը անկարող է նամակագրութիւն սկսել հեղինակների հետ: Ուսանաւորները չեն տպուի:

Բագու. Ա. Վ ա չ ե ա ն.—Ձեր 20 ռուբլով ուղարկում է «Մուրճ» ծրնեվի ուսանողական գրադարանին և Մեղրի գիւղի հասարակութեան:

Մ. Տ է ր-Ա ն դ ր է ա ս ե ա ն.—Ձեր 10 ռուբլով ուղարկում է «Մուրճ» Ներքին-Ազգութիւն հասարակութեան:

Պ. Տ է ր-Մ ա ռ գ ա ռ ե ա ն.—Ձեր 20 ռուբլով ուղարկում է «Մուրճ» Երիցվանքի դպրոցին և Երևանի Գալեանեան դպրոցին:

Մոսկուա. Մ. Ա պ ռ է ս ե ա ն.—Ձեր 10 ռուբլով ուղարկում է «Մուրճ» Բանանց գիւղի հասարակութեան:

Հրատարակիչ եւ ժամանակաւոր խմբագիր՝

Կ. ԿՐԱՍՈՒՆԻԿԵԱՆ

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

«Մուրճի» յունուարի համարում մտել են ի միջի այլոց հետևեալ վրիպակները.

1) «Հայագիտութիւնը» յողուածում.

երես	սող	սպուած է	պէսք է լինի
158.	11	Խօթանասնական	չինական
167.	10	Կը լինի նա, Մովսէս	լինի նա Մովսէս
»	14	Վառաքանող	Վաստաքանող

2) Մասեմախօսութեան մէջ.

204.	ծան. մէջ	Տաղաւարեանի	Տէմիրճիպաշեանի
206.	19	բառարանի	բառարանների
»	32	Envoyeur	Envoyeur
209.	17	դադարան	դադարան
210.	6	Formidaple	Formidable
»	7—8	փութաշարք	փութաջան
»	33—34	կոտակութիւնը, եթէ	կոտակութիւնը մի բառարանի մէջ, եթէ
»	36	դատապարտելի՝ մի բառարանի մէջ:	դատապարտելի
212.	3	(զօրինաւոր)	(չօրինաւոր)

ԲԱՑՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐԿԱՅ 1901 ԹՈՒԱԿԱՆԻ

ՄՇԱԿ

(ՉԾ-րդ տարի)

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

«Մշակը» հրատարակում է նույն պրոգրամով եւ նույն ուղղութեամբ

Ամեն օր բացի թոնրին յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագիր. «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնեմէկ եւ տասն ամսուանը՝ 9 ռ., ինն եւ ութ ամսուանը՝ 8 ռ., եօթն ամսուանը՝ 7 ռ., վեց ամսուանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսուանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. եւ մի ամսուանը՝ 1 ռուբլի:

Արտասահմանեան բաժանորդագրութիւն. Ամերիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 7 դոլլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է Խմբագրատանը (Բազարնայա եւ Բարօնսկայա փողոցների անկիւն):

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար, եւ առհասարակ նամակներ եւ ծրարներ ուղարկելիս, պէտք է դիմել հետեւեալ հասցեով. ТИФЛИСЪ, Редакция «МШАКЪ», իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal arménien «MSCHAK».

Յայտարարութիւններն ընդունուում են բոլոր լեզուներով:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունում:

ԲԱՅՈՒԱԾ Է 1901 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ
XIX ԱՂԲԻԻՐ XIX և XII ՏԱՐԱԶ XII

Միամետայ պատկերազարդ հանդէս
 մանուկների և դաստիարակների
 համար:

Պատկերազարդ շաբաթաթերթ ըն-
 տանեկան ընթերցանութեան
 համար:

Կը հրատարակուեն նոյն ուղղութեամբ եւ աշխատակիցների
 մասնակցութեամբ

Ն Պ Ա Տ Ա Կ

Աղբիւրի նպատակն է զարթեցնել և զարդացնել հայ երեխայի մէջ բա-
 րի նախանձ դէպի վսեմն ու աղնիւր և ատելութիւն դէպի չարն ու վնասակարը:

Աղբիւրը իր մատող ընթերցողների սրտերում ցանցում է գթութեան,
 ինքնաճանաչութեան, անվեհերութեան սերմեր:

Տարազը Աղբիւրի հասունացած սաների ինդակցութեան և վշաի ար-
 տալատուն է, նրանց մտքերի, զգացումների թարգմանը:

Տարազը ձգտում է առաջիմութեան ուղիղ ճանապարհով ընթացող,
 առաքինութեամբ օծուած, գիտութեան անշէջ լուսով զարգացած, եղ-
 րարութեամբ բոլորեցած հայ անդամներ սնուցանել:

Ծ Ր Ա Դ Ի Ր

Ա զ բ ի ռ ը լ յս կը տեսնի իւրաքանչիւր ամիս 2—3 թերթ,
 տարեկան 12 №№:

Ա. ՄԱՆԿԱՎԱՆ ԲԱԺԻՆ. — Մանրավէպ, Զրույց, Հեքիաթ, Ճանապարհորդու-
 թիւն, Կենսագրութիւն, Բանաստեղծութիւն: Գիտութիւն և արուեստ: Նոր
 լուրեր. Այլ և այլք: Զուարճալիք. — մանկական, ֆրեզդէրեան, շախմատի և
 այլ խաղեր. Երեսներ, թուարանական խնդիրներ. Անեկդոտ. Հանելուկ,
 Երգեր նօտաներով:

Բ. ԲԱԺԻՆ. — Կրթութեան և դաստիարակութեան վերաբերեալ յօդուածներ
 և տեղեկութիւններ: Առաջարկութիւններ: Խորհուրդներ: Մատենախօսու-
 թիւն և նոր գրքեր: Խառն լուրեր: Պատասխաններ:

Տ ա ր ա զ ը լ յս կը տեսնի ամեն կէրտիկ, իւրաքանչիւր
 № 1—2 թերթ. տարեկան 40—50 №№:

Գեղարուեստ և գիտութիւն: Պատմական, ժամանակակից վէպեր, պատ-
 կերներ, թատրոնական գրուածքներ: Բանաստեղծութիւն: Քննադատու-
 թիւն: Կենսագրութիւն: Կար, ձև, ձեռագործ և ամեն նորութիւն արհեստ-
 ների վերաբերեալ: Տնային արդիւնադրութիւն, տնտեսութիւն: Ճանա-
 պարհորդութիւն և արկածք: Երաժշտութիւն և թատրոն: Լուրեր, տեղեկու-
 թիւններ: Յօդուածներ և այլն: Ֆելիէտօն. ծաղր, առած և կատակ: Շախ-
 մատի և այլ խաղեր: Բերուած: Հարցեր, խորհուրդներ: Այլ և այլք: Սուր-
 հանդակ: Ցայտարարութիւններ:

Ա զ բ ի ռ ը լ յս ա զ ի բաժանորդագրու 10 ուրլի է, ար-
 թիւնը յաւելուածով և պրէմիայով տասանման:

18 ^{ն.} կամ 50 ֆր.

Պարիզի մօզա, իլլիւստրաիօն, առողջապահական,
 սեղանի փառակազմ ՕՐԱՅՈՒՅՅ ստանում են Աղբիւր-
 Տարազի միեւնոյն հասցեով սացող բաժանորդներ:

Աղբիւրի տարեկան գինը 3 ռ. Տարազինը 6 ռ.:

Հասցէն՝ Тифлисъ, Редакция иллюстр. жур. АГБУРЪ-ТАРАЗЪ կամ
 Tiflis (Caucase) Réd. des jour. „Agbur et Taraz“

ՆՈՐ-ԴԱՐ

(ՏԱՍՆԵՒՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ)

Քաղաքական-գրական ամենօրեայ թերթը 1901-ին
կը հրատարակուի Թիֆլիսում նոյն գիրքով եւ ծրագրով
ամեն օր, բացի տօներէն հետեւող օրերէն:

«Նոր-Դար»-ի տարեկան գինն է 10 ռուբլի, վեց
ամսուանը՝ 6 ռուբլի, երեք ամսուանը՝ 3 ռուբ. 50 կ.,
Թիֆլիսից դուրս՝ ամիսը 1 ռ. 50 կ., հատով դուրսը՝
7 կ., Թիֆլիսում 5 կ.:

Բաժանորդ եւ գրուած միմիայն խմբագրատանը:
ԱՐՏԱՍՍԱՆՔԱՆԻ բաժանորդները վճարում են 40
ֆրանկ:

Յայտարարութիւններ ընդունուած են եւ օտար լե-
զուներով, բառը 2 կ., առաջին երեսումը՝ 4 կովէկ:

Խմբագրատունը գտնուած է Դաւիդովսկայա փողոց,
տ. № 5.

Պատու «Նոր-Դար»-ի հասցէն՝ Тифлисъ, въ редак-
цію „НОРЪ-ДАРЪ“, կամ Tiflis (Caucase) Rédaction du
journal „Nor-Dar“. 3—2

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЖУРНАЛЪ
ГОДЪ II. КАВКАЗСКІЙ ВѢСТНИКЪ 1901 г.

Издаваемый въ г. ТИФЛИСѢ В. Д. Коргановымъ подъ редакціею
К. Н. Бѣгичева.

Редакція помѣщается на углу Тургеневской и Авчальской ул.
№№ 11—28.

ПОДПИСКА принимается въ конторѣ журнала (Головинскій пр. № 10)
и во всѣхъ книжныхъ магазинахъ.

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ:

	Для городскихъ подписчиковъ	Для иногород- ныхъ	За границу
На годъ	9 р.	10 р.	12 р.
„ 1/2 года	5 „	6 „	7 „
„ 3 мѣсяца	3 „	3 „ 50 к.	4 „

За перемѣну адреса взимается 50 коп.

Отдѣльные экземпляры продаются по 1 руб.

Въ 1900 году „КАВКАЗСКІЙ ВѢСТНИКЪ“ далъ свыше трехъ тысячъ
печатныхъ страницъ.

Полный экземпляръ журнала „Кавказскій Вѣстникъ“
за 1900 годъ стоитъ 11 рублей.

3—2 Книжные магазины пользуются 5% уступкой.

Открыта подписка на 1901 годъ.

ТИФЛИССКІИ ЛИСТОКЪ

(26-й годъ изданія).

„Тифлисскій Листокъ“ и въ 1901 году будетъ выходить ежедневно по прежней программѣ газеты литературной, общественной и политической.

Будетъ обращено особое вниманіе на развитіе отдѣла корреспонденцій изъ разныхъ мѣстъ Закавказья.

Въ теченіе года подписчики получаютъ не менѣе 12-ти литературныхъ приложений, въ которыхъ будутъ помѣщаться статьи по казавѣдѣнію, повѣсти, рассказы, стихотворенія и пр.

Время отъ времени приложенія будутъ иллюстрироваться портретами и рисунками.

По понедѣльникамъ подписчикамъ будутъ разсылаться телеграммы.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА:

Въ Тифлисъ: на годъ—5 руб., на 6 мѣс.—3 р., на 3 мѣс.—1 р. 75 к. и на 1 мѣс.—75 к.

Для иногороднихъ: на годъ—7 руб., на полгода—4 руб., на 3 мѣсяца 2 р. 50 к. и на 1 мѣс.—1 руб.

На всѣ указанные сроки подписка принимается съ перваго числа cadaго мѣсяца.

Разсрочка и подписка на другіе сроки не допускается.

Подписка принимается исключительно въ конторѣ изданія: Тифлисъ, Головинскій, № 3.

3—2

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

на 1901 годъ

на издающуюся въ Тифлисъ политическую и литературную ежедневную газету

„НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ“.

Газета будетъ выходить въ 1901 году подъ прежней редакціей и по прежней программѣ.

Съ цѣлью удовлетворить все болѣе развивающуюся потребность въ теченіи, ФОРМАТЪ газеты съ конца нынѣшняго года будетъ УВЕЛИЧЕНЪ.

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ

съ доставкой и пересылкой:

На 12 мѣсяцевъ. 10 р. | На 6 мѣсяцевъ. 6 р.

За границу: на годъ—17 р., на полгода—9 р., на 3 мѣсяца—5 р.

Для годовыхъ подписчиковъ, какъ городскихъ, такъ и иногороднихъ, обращающихся непосредственно въ контору редакціи, ДОПУСКАЕТСЯ РАЗСРОЧКА на слѣдующихъ условіяхъ: при подпискѣ вносится—3 р., къ 1 му марта—2 р., къ 1-му мая—3 р. и къ 1-му сентября—2 р. Для сельскихъ учителей льгота: подписная цѣна на годъ—7 р., на полгода—4 р.

Лица, подписывающіеся на будущій годъ, получаютъ газету въ нынѣшнемъ году бесплатно.

Подписка принимается не иначе, какъ считая съ 1-го числа cadaго мѣсяца. Подписка принимается въ Тифлисъ, въ конторѣ газеты, Варятинская ул. д. № 8.

Книги, издаваемые редакціею, будутъ продаваться подписчикамъ „Нов. Об.“ съ уступкою 50%.

3—2

ГОДЪ ОТКРЫТА ПОДПИСКА XI. на 1901 годъ

НА ИЗДАЮЩУЮСЯ ВЪ РОСТОВѢ НА ДОНУ
большую ежедневную политическую, литературную и экономическую
газету

ПРИАЗОВСКІЙ КРАЙ

съ еженедѣльными иллюстрированными приложеніями.

XI годъ изданія.

Давая ежедневно обширную хронику явленій и событий общей русской и заграничной жизни, „Приазовскій Край“ преслѣдуетъ разнѣ направленную цѣль—самую широкую разработку мѣстныхъ краевыхъ въпросовъ и нуждъ по всемъ отраслямъ общественной, экономической и торгово-промышленной жизни. Всѣ факты, отмѣченные общественнымъ интересомъ, находятъ мѣсто и надлежащее освѣщеніе на страницахъ газеты.

Собственные корреспонденты въ крупнѣйшихъ европейскихъ центрахъ, во внутренней Россіи и во всѣхъ мѣстностяхъ Донской области, Приазовья и Севернаго Кавказа.

Собственныя и агентскія телеграммы—политическія, общественныя и биржевыя.

Въ еженедѣльныхъ „приложеніяхъ“—иллюстрація, беллетристика, новости науки, литературы и промышленности, смѣсь.

УСЛОВІЯ ПОСПИСКИ ВЪ РОССІИ:

Съ доставкой и пересылкой для городскихъ и иног. подписчиковъ:			Безъ доставки для городскихъ подписчиковъ:		
на годъ.		9 руб. — к.	на годъ.		8 руб. — к.
6 мѣсяць . . .	5	” — ”	6 мѣсяцевъ . . .	4	” 50 ”
5 ” . . .	4	” 25 ”	5 ” . . .	3	” 75 ”
4 ” . . .	3	” 50 ”	4 ” . . .	3	” — ”
3 ” . . .	2	” 75 ”	3 ” . . .	2	” 25 ”
2 ” . . .	2	” — ”	2 ” . . .	1	” 50 ”
1 ” . . .	1	” — ”	1 ” . . .	—	” 80 ”

За пересылку газеты за границу взимается сверхъ подписной цѣны добавоч. 60 к. ежемѣсячно.

За перемѣну адреса взимается: съ иногородн. или съ городскихъ на иногородніе 25 к.

Подписка принимается въ Ростовъ на Дону въ главной конторѣ газеты „Приазовскій Край“.

Разсрочка подписной платы допускается только для лицъ, подписывающихся съ 1-го января на годъ (о чемъ должно быть заявлено при уплатѣ перваго взноса), и только на слѣдующихъ условіяхъ: I) полугодичная—при подпискѣ—5 р. и къ 1-му іюля—4 р. и II) въ три срока: при подпискѣ—4 руб., къ 1 мая—3 руб. и къ 1 сентября—2 р.

Редакторъ и отвѣтственный издатель С. Х. Арутюновъ.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА на 1901 годъ
НА ГАЗЕТУ

„КАВКАЗЪ“

сз бесплатнымъ приложениемъ

„Вѣстника горнаго дѣла и орошенія на Кавказѣ“

Издается канцелярією главноначальствующаго гражданскою частью на Кавказѣ.

„Вѣстникъ горнаго дѣла и орошенія на Кавказѣ“, въ виду своего спеціального характера, редактируется горнымъ инженеромъ, при содѣйствіи особаго редакціоннаго комитета.

Приложеніе это выходитъ 2 раза въ мѣсяць, въ форматѣ 1/2 листа, въ количествѣ 1—2 листовъ.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА на газету „Кавказъ“ съ приложеніемъ „Вѣстника горнаго дѣла и орошенія на Кавказѣ“: съ доставкою въ Тифлисъ на годъ—11 руб. 50 коп., на 1/2 года—6 руб., на 1 мѣсяць—1 р., съ пересылкою иногороднымъ: на годъ—13 р., на 1/2 года—7 р., на 1 мѣсяць—1 р. 50 коп.; за границу: на годъ—18 р. 40 к., на 1/2 года—10 р., на 1 мѣсяць—2 руб.

Отдѣльные №№ „Кавказа“ въ розничной продажѣ безъ приложеній по 5 к.

ПЛАТА ЗА ОБЪЯВЛЕНІЯ: въ самой газетѣ—для объявителей Кавказскаго края впереди текста 16 к. позади текста—8 к. со строки петита или занимаемаго ею мѣста; для остальныхъ—20 коп. впереди текста и 10 коп. позади текста; въ „Вѣстникѣ“—15 к. съ такой же строки или 20 руб. со страницы. Многократныя объявленія,—по соглашенію со скидкою.

Иногородные подписчики и объявители благоволятъ присылать плату по подпискѣ и за объявленія въ канцелярію Главноначальствующаго гражданскою частью на Кавказѣ полностью, безъ вычета за пересылку, и съ точнымъ указаніемъ, на какой предметъ (за подписку или за объявленія) высланы деньги, а при заказѣ объявленій—гдѣ таковое должно быть помѣщено: въ газетѣ или въ „Вѣстникѣ“.

АДРЕСЪ РЕДАКЦІИ „Кавказа“: Тифлисъ. Эриванская площадь, домъ Харазовой. Телефонъ редакціи № 184, а конторы № 182. Адресъ редактора „Вѣстника“: „Кавказское горное управленіе“.

3—2

ՄԱՌԻՃ ԱՄՍԱԳՐԻ ԻՄԲԱԳՐԱՏԱՆԸ ԵՒ ԹԻՖԼԻՉԻ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՅՈՒՆՈՅՈՒՄ

ԾԱԽԻՈՒՄ ԵՆ

- | | | |
|------------------|--|-------|
| ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ՝ | Այց Թիւրքաց Հայաստանին | |
| » | Թիֆլիզ, 1890 թ. գինն է. | 60 Կ. |
| » | Ժողովրդի կրթութեան գործը մեզանում, 1892 թ. գ. | 20 » |
| » | Հին ցաւ (Հրապարակահոս-սական խոհեր), 1900 թ. գ. | 30 » |
| » | Լ ԿՈՒՍԻԿԵԱՆԻ՝ Մայրենի խօսք (Ընթերց. ձեռնարկ) 1900 թ. | 70 » |

1901 წლისათვის

მიიღებთ ხელის მოწერა

„მოამბე“ - ცნობის ფურცელზე

ყოველ თვიური ჟურნალი

„მოამბე“

(წელიწადი მერვე)

ფასი ჟურნალისა გაგზავნით:

კავკასიაში და
რუსეთში:საზღვარ-
გარეთ:1 წლით . 10 მ.
6 თვით . . 6 „
3 „ . . 3 „1 წლით . 13 მ.
6 თვით . 7 „
3 „ . 5 „

წლიური ფასის განაწილება

ზირველად—5 მანეთი,
1-ელ აზრიდან—3 მანეთი
და 1-ელ სექტემბერამდე—2 მან.

ყოველ დღიური გაზეთი

„ცნობის ფურცელი“

(წელიწადი მამკესე)

ფასი გაზეთისა გაგზავნით:

კავკასიაში და
რუსეთში:

საზღვარ გარეთ:

1 წლით . . 6 მ.
6 თვით . . 4 „
1 „ . . 75 კ.1 წლით . . 9 მ.
6 თვით . . 7 „
1 „ . . 90 კ.

წლიური ფასის განაწილება:

ზირველად—3 მანეთი,
ზირველ აზრიდან—3 მანეთი.
თითო ნომერი—3 კაპ.

მინც „მოამბე“-ს მთელის წლით გაამდიდრეს,

„ცნობის ფურცელი“ უფასოდ გაეგზავნება,
მხოლოდ ძალაჲ გარედ გასაგზავნ ფოსტის ხარჯისათ-
ვის უნდა დაუმატოს 1 მანეთი, რომელიც ხელის მოწე-
რისათანავე უნდა იქმნას შემოტანილი.

ფასი განცხადებისა: პირველ გვერდზე სტრიქონი „პეტი-
ტი“—10 კაპ., მეოთხეზე—5 კაპ.; თუ განცხადება 3-ჯერზე
მეტად დაიბეჭდება, მაშინ დაბეჭდვა ნაკლები ელირება.

ფოსტის აღრესი: Тифлисъ, въ редакцію „Моамбе“ и
„Цнобисъ Пурпели“.

რედაქცია იმყოფება ვანქის დიდ ქუჩაზე, მარტირუზოვის
სახლში.

ტელეფონი № 372.

	կերի արդար բաժանում.—Պետական արդինադործութիւն և տոնատուր.—Պետական նախահաշիւ.—Ֆինանսների մինիստրի նախահաշիւը 1901 տարուաչ համար.—Ոսկու քանակութեան նուազումը.—Հունձերի նշանակութիւնը արդինադործութեան և տոնատուրի ծաղկման համար.—Միլիտարիզմի բեռը.—Ստիպողական և կուլտուրական ծախքեր, Ա. Ս.	283
21.	ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ԿՆԱՆՔ. Մնօրինակ հրդեհ Նադուխտական քաղաքում, աղէտի դոհերը. ձեռք առած միջոցներ.—Քաղաքային ընտրութիւնները մեր դատաւներում. ի՞նչ տուեց մեզ քաղաքային ինքնապարութիւնը. թիւրիմացութիւն Շուշու ընտրութիւնների ժամանակ, Ա. —Նրկաթուղին և Նրկանը. քաղաքային հողեր, ջրի հարցը, բնկերակցութիւններ, Ա. —ԴՕ.	291
22.	ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ, Լեոն XIII-ի տենչանքները.—Կրօնական միաբանութիւնների հարցը ֆրանսիական պատգամաւորների ժողովում.—Սպանիա. հակակղերական անկարգութիւններ.—Մինիստրական ճղնաժամ Նապոլիում.—Մեղլիս. Վիկտորիա թագուհու մահը. Եղուարդ VII և նրա վերաբերմունքը դէպի Տրանսիսպիկ պատերազմը.—Աւստրիական լեւչիւրատի նկատը. աղղայնական կախ.—Գերմանիա. մերձեցում Անգլիային. հացի մաքս. զգրոցական խնդիր.—Միւլան թագաւոր	301
23.	ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	313
24.	ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ	320
25.	ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ	?
26.	ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	322
27.	ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. «ՅՄՐՈՒԹԻՒՆ», Վէպ Լ. Տօլսոյի, թարգմ. Տ. Յովնանիսեանի:	33—48

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը խնդրում է յօդուածագիրներէջ՝ դրել պարզ և թերթի միայն մի երեւի վրայ:
2. Չընդունում մեծ յօդուածները պահում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերադարձնում: Ձեռագիրը չեւ տառնալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհաւոր:
3. Դրամադքների վարձատրութեան չափը որոշում է Խմբագրութիւնը:
4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է 1901 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ Ս Ա Գ Ր Ի

Խմբագրութեան անդամներն են՝ պ.պ. ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ և ԼԷՕ:

«ՄՈՒՐՃ» ամսագիրն ունենալու է հետևեալ բաժինները.

1. Վէպեր, պատմութիւններ, դրամա. 2. Բանաստեղծութիւններ. 3. Գրական-պատմական և հրապարակախօսական լուրեր. 4. Քննադատութիւն և Մատենախօսութիւն. 5. Նորութիւններ ուսաց և արտասահմանեան գրականութիւնից. 6. Գիտութեան, զեղարուեստի և տեխնիկայի աշխարհից. 7. Տնտեսական հարցեր. 8. Ներքին տեսութիւն. 9. Գաւառական կեանք. 10. Արտաքին տեսութիւն. 11. Նամակներ արտասահմանից. 12. Պարբերական հրատարակութիւններ. 13. Յայտարարութիւններ ամեն լեզուով:

ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳԻՒՆԸ

Ռուսաստանում տարեկան 10 ռուբ. Արաստահման՝ 30 ֆրանկ.

” կէս տարին 6 ” ” 18 ”

” 1 ամսուան 1 ” ” 3 ”

«Մուրճ» ամսագիրն կարելի է գրուել Թիֆլիսում—խմբագրատանը (Երևանեան հրապարակ, ա. Խաչատրեանի):

Կայսրութեան այլ ճեղերից պէտք է ղրակել՝ Тифлисе, въ редакцію журнала „Мурчъ“.

Արաստահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „Mourtech“.

Ծանոթութիւն. 1900 թուի աշն բաժանորդները, որոնք չեն չեն ստանալ ալի թուի բաժանորդագնի մնացորդը (5 ռ.), բայց և չեն ուղարկի 1901 թ. երկրորդ կիսամեակի 5 ռուբլին, «Մուրճ» կը ստանան միայն մինչև չունիս ամիսը:—Ուլ ղժուարանում է տարեկան բաժանորդագինը (10 ռ.) վճարել միանգամ, կարող է տալ մաս-մաս (սկզբում 5 ռ., մարտի 1-ին 3 ռ. և մայիսի 1-ին 2 ռ.):

Հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կ.

«Մուրճում» ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ զետեղելու համար պէժք է վճարել.

Մի կրկն բռնող չալտարարութեան համար . 15 ռ.

1/2 ” ” ” ” ” 8 ”

1/4 ” ” ” ” ” 4 ”

ԱՊՍԱՌԻԿ Կամ ԶԲԻ ոչ ոքի չէ ուղարկում «Մուրճ»: